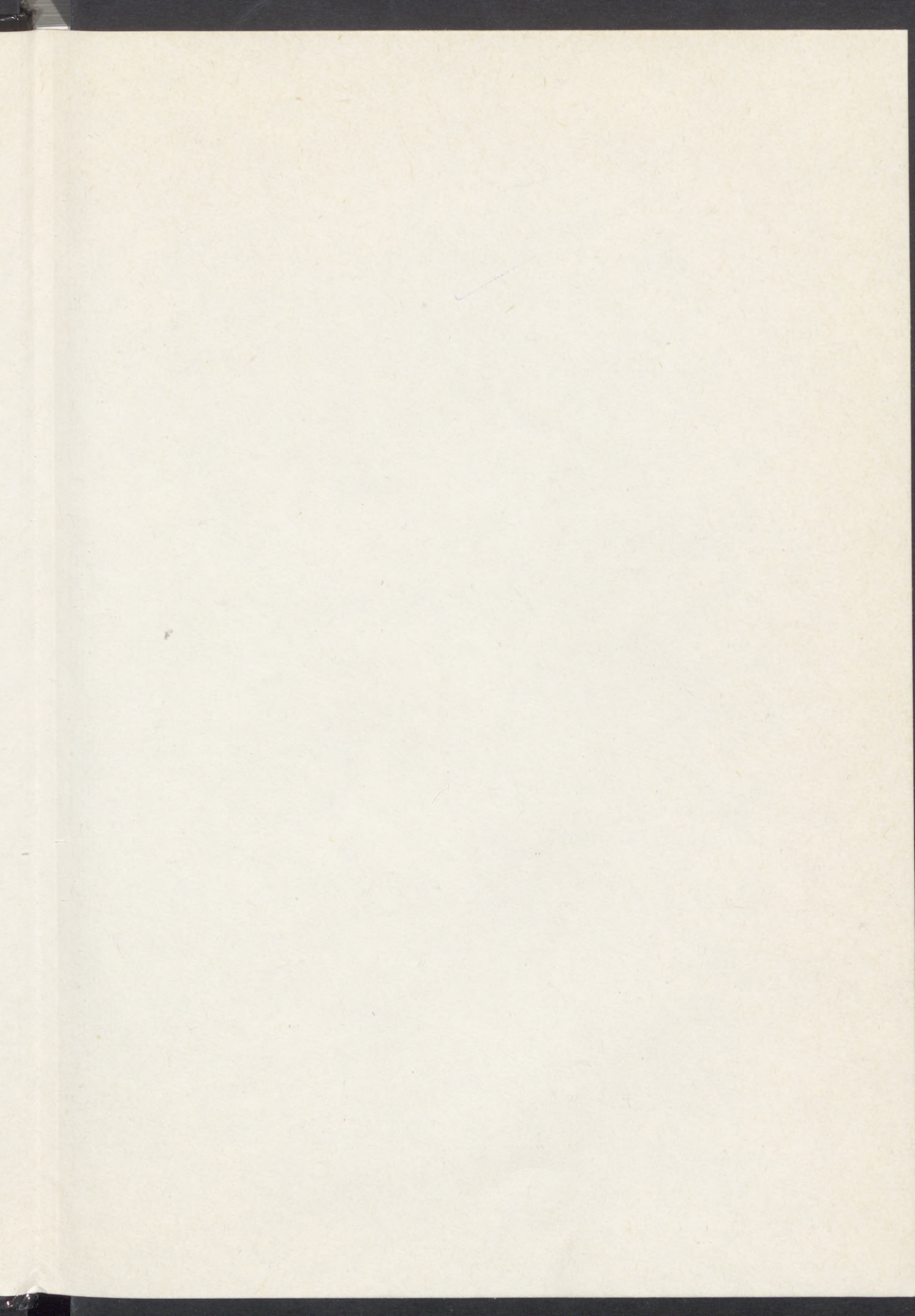

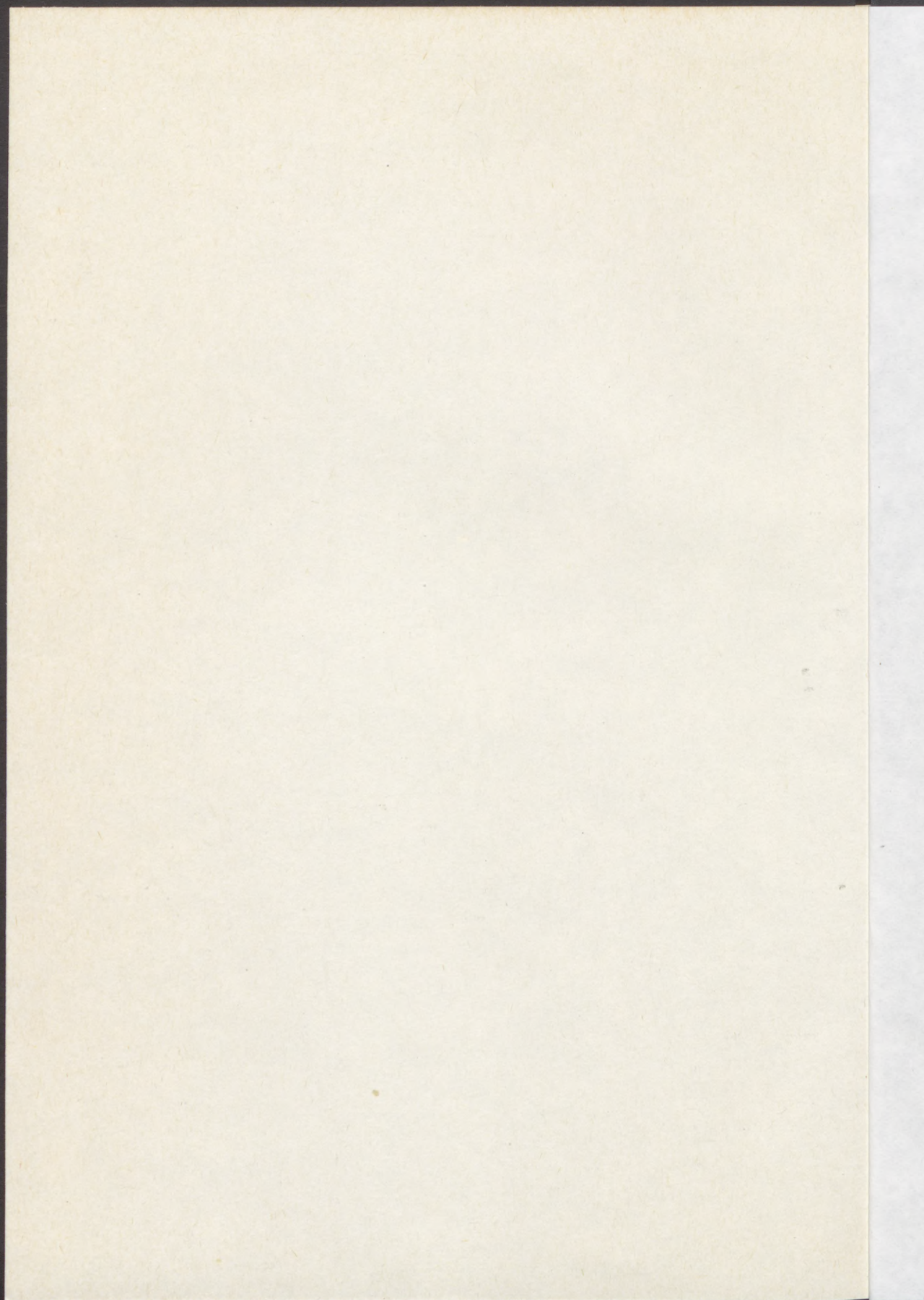
MC
111.076

RÁNKI GYÖRGY

A II. VILÁGHÁBORÚ
GAZDASÁGTÖRTÉNETE

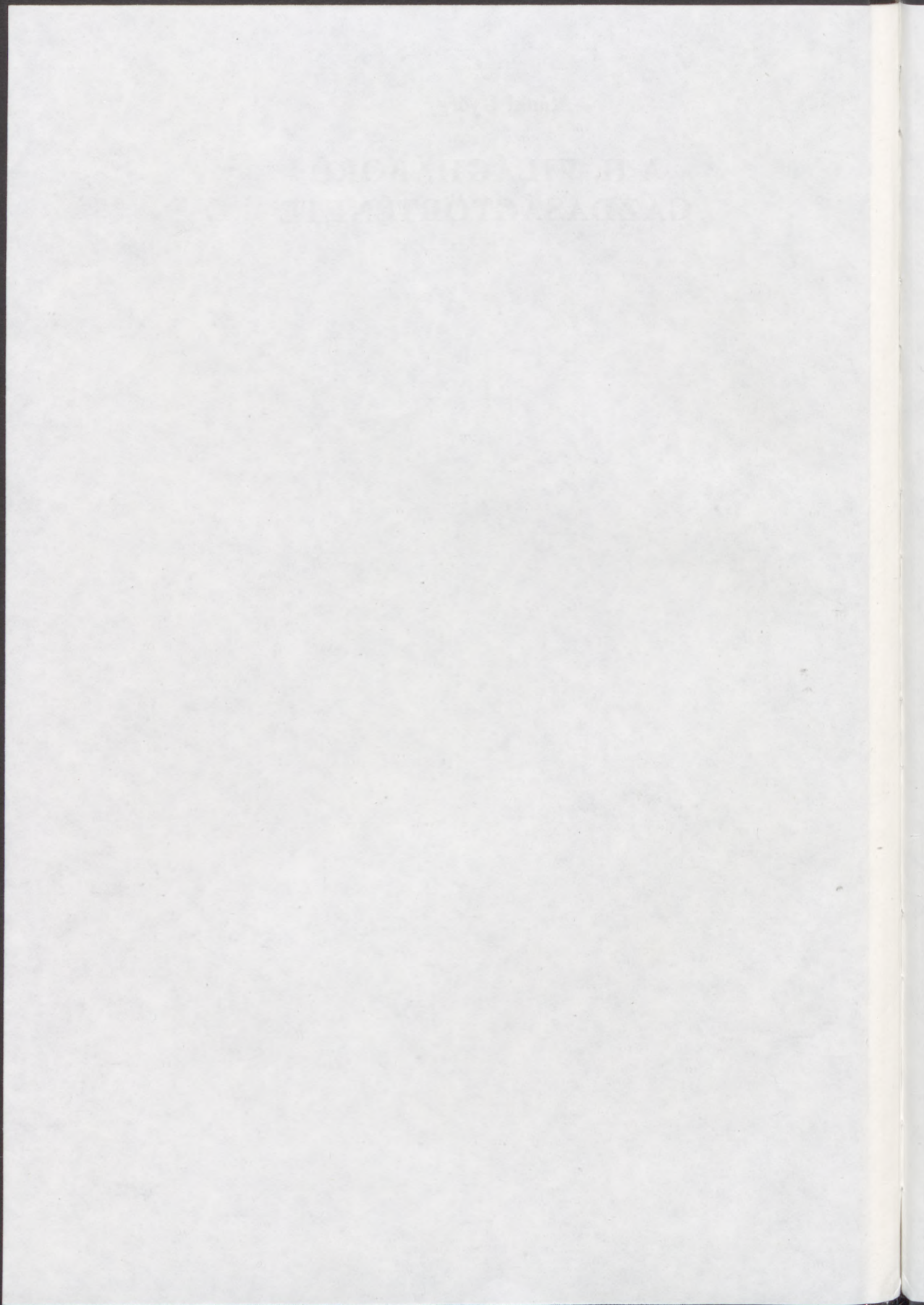
KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

Ránki György

**A II. VILÁGHÁBORÚ
GAZDASÁGTÖRTÉNETE**

Ránki György

**A II. VILÁGHÁBORÚ
GAZDASÁGTÖRTÉNETE**

**Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1990**

Lektorálta:

Dombrády Lóránd

A szerkesztésben közreműködött:

Halmos Károly

Zinner Tiborné

© Ránki György örökösei, 1990

ISBN 963 221 996 1

MC M.076

1990

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató

90-3792 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Kónya Antal mb. igazgató

K—5587. Budapest, 1990

A szerkesztésért felel: Csibra István

Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna

Műszaki szerkesztő: Andrásy Katalin

A borítógrafika Németh János munkája

Formátum: B/5. Terjedelem: 29 A/5 ív

Betűtípus: New Times

A Kiadó előszava

Ránki György (1930–1988) nemzetközi hírű és tekintélyű magyar gazdaságtörténész posztumusz művét nyújtjuk át az olvasónak. A Második Világháború Története Nemzetközi Bizottsága kérte fel a neves gazdaságtörténész professzort, hogy az 1985. évi stuttgarti nemzetközi történészkongresszuson vállalja el az egyik főreferátumot a II. világháború jórészt még feldolgozatlan gazdaságtörténetéről. Már a megtisztelő felkérésre elkészített előadás első változata is messze felülmulta egy kongresszusi referátum terjedelmét és színvonalát, valamint a stuttgarti vita is a téma további kutatására és monografikus feldolgozására ösztönözte a szerzőt. Akkoriban éppen Bloomingtonban tanított, tehát a mű továbbfejlesztett változata is eredetileg angolul íródott. A magyar változatot később ő maga készítette el, felesége Ránki Erzsébet segítségével. Mire azonban a kéziratot végső formába öntötte volna, Ránki György súlyosan megbetegedett és nemsokára elhunyt, szinte betölthetetlen űrt hagyva maga után. Az éppen elkészült szaklektori véleményt figyelembe véve még simítgatott a kéziraton, ám a lektorálás által jelzett és saját maga által is érzett – az Előszóban, Bevezetésben és Utószóban is említett – tematikai, bibliográfiai, statisztikai és stiláris egyenetlenségeket már nem tudta kiküszöbölni.

Mivel az angol eredetiről a fordítást maga a szerző készítette, s közben a szöveg egyes részeit szemmel láthatóan tudatosan átfogalmazta, sőt helyenként az adatokat is átcsoportosította, illetve megváltoztatta, korrigálta, az a helyzet állt elő, hogy a műnek tulajdonképpen két – egy angol és egy magyar nyelvű – eredeti, autentikus változata van. Éppen ezért a magyar szöveget is az elhunyt kiváló szerzőnek méltán kijáró tisztelettel és tapintattal kezeltük. Összevetettük ugyan az angol eredetivel, ám csak ott javítottunk rajta, ahol valószínűleg elírás történt, tehát nem kívántuk a két szöveget szó szerint és minden egyes adatában okvetlenül megfeleltetni egymással. A mű statisztikai és bibliográfiai anyagát ezen túlmenően is igyekeztük az eredeti forrásokban ellenőrizni és – ha a forrást megtaláltuk – a nyilvánvaló elírásokat helyesbíteni. Hasonlóképpen figyelembe vettük a szaklektornak a szóhasználatra, az adatokra és azok összehasonlíthatóságára vonatkozó néhány olyan észrevételét is, amelyet a szerző – egyéb javításaiból ítélve – bizonyára elfogadott, de a magyar változat elkészítésekor már nem volt módja érvényesíteni.

Végül pedig – ügyelve az eredeti mondanivaló csorbíthatlanságára, sőt azt lehetőleg plasztikusabbá téve – stílusosan is gondoztuk, átfésültük a szöveget.

Mindezekkel együtt is alapelvünk volt – az esetleges belső ellentmondásokat, kárleletlenségeket is vállalva – a szerző szövegének és mondanivalójának, adatainak, elemzéseinek és következtetéseinek tiszteletben tartása. Ez azt is jelenti, hogy nem hasznosíthattuk a szaklektor némely – egyébként nagyon is megfontolandónak látszó – észrevételét. Nem sikerült továbbá a statisztikai és bibliográfiai adatokat sem mind ellenőrizni és dokumentálni, és még kevésbé garantálhattuk az adatok, adatsorok, mértékegységek között sokszor eleve meglévő – a források, a szerző és a lektor által is észrevételezett – ellentmondások feloldását. S bizonyára még stílusosan is csiszolhattunk volna a szövegen.

A tőlünk telhetőt azonban megtettük, s fontosabbnak tartottuk, hogy a mű végre az olvasók és a kutatók kezébe kerüljön és betöltse küldetését a gazdaságtörténetírás fejlődésében mint annak egyik jeles stációja, hiszen – miként a szaklektor is megállapítja – a mű „újszerű és mind ez ideig egyedüli vállalkozás a második világháborús magyar történeti irodalomban”.

A kiváló tudós feledhetetlen emlékének adózva köszönetet mondunk mindazoknak, akik e mű posztumusz kiadásában közreműködtek, s nemcsak tanulságos, hanem önálló elmélkedésre is alkalmat nyújtó olvasást kívánunk a téma továbbgondolására vállalkozó kutatóknak és minden érdeklődőnek.

A Kiadó

A Szerző előszava

1982-ben kaptam meg a Második Világháború Története Nemzetközi Bizottsága megtisztelő felkérését, hogy az 1985. évi stuttgarti XVI. nemzetközi történész-kongresszus alkalmából rendezendő tanácskozáson vállaljam el a főreferátumot. Jóllehet a Bizottság számos nemzetközi vitát rendezett az elmúlt két évtized során – többek között kettőt Budapesten –, 1985-ben először kívánták nagy rendezvényüket kizárólag a háború gazdaságtörténetének szentelni. A felkérést megelőzően nem gondoltam a tárgykörben átfogó monográfia elkészítésére. Igaz, már akkor is írtam a II. világháború gazdaságtörténetének bizonyos aspektusairól – így több mint negyedszázada Berend T. Ivánnal a magyar gazdaság fejlődéséről írt könyvemben, valamint Kelet-Közép-Európa gazdasági fejlődéséről írt közös művünk is tartalmaz egy rövid fejezetet e témakörben¹ –, amikor még a háború történeti feldolgozása nem állt érdeklődésem középpontjában. A II. világháború történetéről írt, először 1974-ben megjelent összefoglaló munkám² is csak egy rövid, átfogó gazdaságtörténeti elemzést tartalmaz, és a háború más aspektusai: a német külpolitika, a nagy koalíció kialakulása, a harcterek eseményei, a teheráni, a jaltai, a potsdami tárgyalások mögött a gazdasági események viszonylag kisebb teret kaptak. Ebben az értelemben tehát a felkérésnek voltak előzményei, mégsem lehetett szó egyszerűen az eddigi kutatómunkám eredményeinek összegzéséről; új kutatásokba kellett kezdenem. Szerencsés módon ezekben az években Bloomingtonban tanítottam, ahol időbeosztásom jobban lehetővé tette a kutatómunkát, az irodalom áttekintését. Meglepő volt, hogy jóllehet a témához gazdag – bár igen egyenlőtlen nagyságú és értékű – statisztikai anyag, számos forráskiadvány és történeti rész-munka állt rendelkezésre, összefoglaló feldolgozásra csak egy kísérlet történt a kitűnő angol gazdaságtörténész, Alan Milward tollából.³ Mi több, nem túlságosan gyakori a háború országonkénti gazdaságtörténetének a feldolgozása sem. A részlettanulmányoknak különösen a német és a szovjet történeti irodalomban tapasztalható gazdasága mellett feltűnő az amerikai és a japán gazdaságtörténeti irodalom viszonylagos érdektelensége a téma iránt. Feltehető, hogy amikor a források hozzáférhetővé váltak, a gazdasági növekedés problematikája már annyira uralta a gazdaságtörténeti irodalmat, hogy a hosszú távú növekedési áttekintések – mégoly kiváló elméleti és módszertani újdonságok ellenére – nem tartották érdekesnek a szóban forgó rövid hat esztendő kiemelt elemzését. Nem kis

nehézséget okozott az összehasonlító elemzésben – hiszen ebben láttam munkám értelmét – a statisztikai adatok és koncepciók erős eltérése, a kritikai statisztikai elemzés hiánya – elsősorban a szovjet történeti feldolgozásokban. Munkámban természetesen nem törekedhettem levéltári kutatásokra, az összehasonlító elemzést csakis az irodalom, a nyomtatott források, a statisztikai anyag mind teljesebb felhasználásával kíséreltem meg. Nem egy kérdésben – nem utolsósorban bizonyos standard termelési adatok közlésében – kénytelen voltam az eddigi adatokra támaszkodni, jóllehet ez az összehasonlítás értékét sok esetben korlátozta. A kiáltó ellentmondásokat igyekeztem kiküszöbölni, de nem egy esetben ugyanarra a dologra – például a repülőgépek és a páncélosok termelési adataira – némileg eltérő számok jelennek meg a szövegben. A koncepcionális eltérések – harci repülőgépek gyártása vagy összes repülőgép-termelés, tankok vagy rohamlővegek – sok esetben nem kellő megkülönböztetése mellett bizonyos összefüggések elemzése során kénytelen voltam ragaszkodni a forrásokban közölt számokhoz.

Mivel tisztában vagyok azzal, hogy egy átfogó, összefoglaló munka nem törekedhet teljességre, igyekeztem néhány kulcskérdést kiemelni, és a kutatást elsősorban a legfőbb hadviselő országokra korlátozni. Nem törekedtem a magyar hadigazdaság mélyebb bemutatására sem, annál is kevésbé, mivel néhány esztendővel ezelőtt ezt Dombrády Lóránd megtette.⁴ A magyar hadigazdaságnak csupán annyi teret szenteltem, amennyi egy ilyen összefoglaló munkában megilletheti.

A munka eredetileg előadásnak készült, de már első, 1985-ös változata – mintegy 180 oldal – lényegesen több volt annál. A stuttgarti vita ösztönzött a folytatásra és könyvvé történő fejlesztésére, amire az 1985/1986-os tanév folyamán került sor. A kézirat angol nyelven, pontosabban magyar „angolul” íródott. A magyar változat elkészítésében feleségem, Ránki Erzsébet volt nagy segítségemre. Köszönetet kell továbbá mondanom Kozári Mónikának, aki az orosz nyelvű anyag áttekintésében segédkezett, és Fáró Évának, aki szokás szerint olvashatatlan kéziratomat tette a nyomda számára érthetővé.

Budapest, 1987. augusztus

A Szerző

Jegyzetek

¹ Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972.; Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Budapest, 1976.

² Ránki György: A második világháború. Budapest, 1974.

³ A. Milward: War, Economy and Society. University of California Press, Berkeley, 1974.

⁴ Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944. Budapest, 1981.

Bevezetés

„Ugyanolyan tudatlanok vagyunk a háború kérdésében, mint amilyen tudatlanok a fizikusok a dolgok igazi természetére vonatkozóan.”¹ Vajon igaz-e ez a megállapítás? Vajon elmondhatjuk-e ezt a II. világháború gazdaságtörténetére vonatkozóan azok után, hogy több mint 30 éve folyik kutatás a témakörben? Többek közt Alan Milward is közzétett egy értékes könyvet a II. világháború gazdaságáról.²

Nyilvánvaló, hogy erősen túloz ez a megállapítás és talán távol áll a valóságtól. A hadigazdaság számos kérdését elemezték már részletesen. Számos történész kutatta a technológia fejlődését, a hadianyag-termelést, az inflációt és a jegyrendszert, az élelmiszer- és mezőgazdaságot, az árakat és a béreket, a gazdasági fejlődést és a gazdaságpolitikát, számos kérdésre válaszaink mégsem kielégítőek, és aligha lehetünk megelégedve a hadigazdaság iránti érdeklődéssel.

Clausewitz és Marx hasonló véleményen volt, midőn megállapította, hogy a háborút „nem lehet megérteni, ha elvonatkoztatunk a nem katonai eseményektől, amelyek befolyásolják a háború menetét, másrészt maguk is lényegesen függnek a háborútól”. A háború és a gazdaság problematikáját mindkét oldalról megközelíthetjük. Egyrészt úgy, hogy áttekintjük a háború menetében felmerülő gazdasági tényezőket, hiszen „aligha lehet kétségbe vonni, hogy minden korszaknak megvan a saját háborúja és kitermeli a háborús sajátos típusát”.³ Másrészt átgondoljuk: micsoda szimplifikációhoz vezet, ha gazdasági fejlődés vizsgálata során eltekintünk a háború szerepétől és hatásától. Habár tanulmányunkban elsősorban a II. világháború hadigazdaságával kívánunk foglalkozni, aligha kerülhetjük el, hogy utaljunk a háborúnak a gazdasági fejlődésben betöltött általános szerepére is.

E. H. Carr könyve, *A hús éves válság* még napjainkban is, közel negyed évszázaddal megjelentetése után az egyik alapvető műnek tekinthető: megpróbálja megértetni, mi is történt a világban a két világháború között. Igaz, azóta a történészek lényeges, új szempontokat vetettek fel mind az eseményeket, mind pedig a célokat és azok mozgatórugóit illetően. Mindezekről ma már sokkal többet tudunk, mint akkor. Mégis, ha a korszak leglényegesebb mozgatóerőit keressük, nézetét, véleményét máig is érvényesnek tarthatjuk. „A legfontosabb tanulság, amelyet az eseményekből leszűrhetünk..., az, hogy illuzórikus a közvéleményben a gazdasági és a katonai hatalom megkülönböztetése. A hatalom, amely eleme mindenféle

politikai tevékenységnek, egy és oszthatatlan. A katonai és a gazdasági fegyvereket azonos célból alkalmazzák.”⁴

Azt a tényt, hogy a gazdaság kulcsszerepet tölt be a hadviselésben, először az I. világháború folyamán értették meg igazán, amikor a háború keserű tapasztalatai mindenki számára világossá tették, mily szűklátókörűen ítélték meg a gazdasági tényezők szerepét a háborút megelőző készülődés során. Így, még az I. világháború folyamán kapkodva, rögtönözve kellett a gazdaságot a háború igényeihez igazítani, a II. világháború időszakában ez már sokkal jobban előkészítve történt. Az I. világháborúban például Nagy-Britanniában csak 1917-ben került sor egy gazdasági vezérkar létrehozására. A II. világháború időszakában, alighogy kitört a háború, 1939. szeptember 3-án már közzétették a Hadigazdasági Minisztérium létesítését. Az Amerikai Egyesült Államokban a Gazdasági Hadviselési Bizottság és három lényeges albizottsága, a hajózási, a hadianyag- és a nyersanyagelosztási albizottság létrehozására néhány héttel az Egyesült Államok hadba lépése után, 1942 januárjában került sor. Németországban azokon a szervezeteken és bizottságokon túlmenően, amelyeket a Göring vezette 4 éves terv végrehajtására alakult hivatal hozott létre, a vezérkar is alakított egy speciális bizottságot, amelynek gazdasági kérdésekkel kellett foglalkoznia – már jóval a háború kitörése előtt. Mivel pedig az ipar nem szívesen békült volna meg azzal, hogy háború esetén teljesen a hadsereg ellenőrzése alá kerüljön, végül is kompromisszum jött létre, amely a Fegyverkezési és Hadianyaggyártási Minisztérium (Reichsministerium für Bewaffnung und Munition) megalakításában csúcsosodott ki. A Szovjetunióban a katonai megfontolásoknak kezdettől fogva lényeges szerepük volt az iparosítás programjában. Miután a tervgazdaság keretében a vezető gazdasági szervek teljes ellenőrzést és parancsnokságot szereztek mindenfajta gazdasági tevékenység felett, a különböző ötéves tervek megfelelő szervezeteket hoztak létre, hogy előkészítsék mind a szovjet hadsereget, mind a szovjet gazdaságot egy háború esetére, mégpedig azért, hogy elkerüljenek a múltbeliekhez hasonló vereségeket, melyeket Oroszországnak nem utolsósorban gazdasági gyengesége és politikai felkészületlensége miatt kellett elszenvednie.

Ha mindenki megtanulta is a leckét, hogy egy modern háborúban a győzelem legalább annyira a gazdasági, mint a katonai erők függvénye (vagy, hogy pontosabban fejezzük ki: a katonai erő alapján gazdasági tényezőkön nyugszik), a kérdés, hogy miként készüljenek fel egy modern háborúra, számos új problémát vetett fel. Ezekre csak részben lehetett helyes választ adni a múlt tapasztalatai alapján. Szükségessé vált az utóbbi évtizedek változásainak alapos elemzése mind a gazdasági élet, mind a technológiai fejlődés terén.

Néhány kérdés világos volt: azon túl, hogy elegendő mennyiségű fegyvert kell gyártani, hadianyagnak kellett tekinteni magát a vasat, a szenet és az acélt is, annál is inkább, mivel a tankok és a repülőgépek az I. világháború időszakában még nem játszottak döntő szerepet, a II. világháborúban viszont sorsdöntő fegyvereknek voltak tekinthetők. A nyersanyag-, a hadianyaggyártási kapacitás, a meg-

felelő készletek felhalmozása már korábban is elismert, figyelembe veendő tényezőnek számított, hiszen az I. világháború megmutatta, hogy egy esetleges blokád bármelyik oldalt milyen nagymértékben teheti sebezhetővé. A harmincas évek során azonban mind több katonai és közgazdasági szakértő – nemegyszer politikai próféták és utópisztikus tudományos írók által támogatva – arra a következtetésre jutott, hogy az új háború aligha lesz a korábbinak valamiféle megismételt változata. Az új háború – hangoztatták – totális háború lesz, amelyet nem lehet csupán a csatatereken megnyerni. A totális háború a korábbinál nagyobb mértékben függ az adott országok gazdasági erőforrásaitól, attól, hogy mennyire sikerül ezeket az erőforrásokat mozgósítani, illetve optimálisan felhasználni és elosztani a győzelem érdekében.⁵ A német vezérkar egy Hitlerhez juttatott memorandumában a következő tömör megfogalmazást adja a totális háborúról: „A totális háború megköveteli a társadalmi élet legszigorúbb alárendelését és minden erőnek akadálytalan és teljes bevetését.”⁶

Mindezeket a megfontolásokat figyelembe véve a szakértők szinte egyhangúlag egyetértettek abban, hogy az új háború sokkal nagyobb követelményeket állít a gazdaság elé, mint korábban, s ezért az I. világháború ilyen irányú tapasztalatai csak korlátozottan alkalmazhatók.

Jegyzetek

¹ J. M. Winter (szerk.): War and Economic Development. Cambridge, 1973. 5. o.

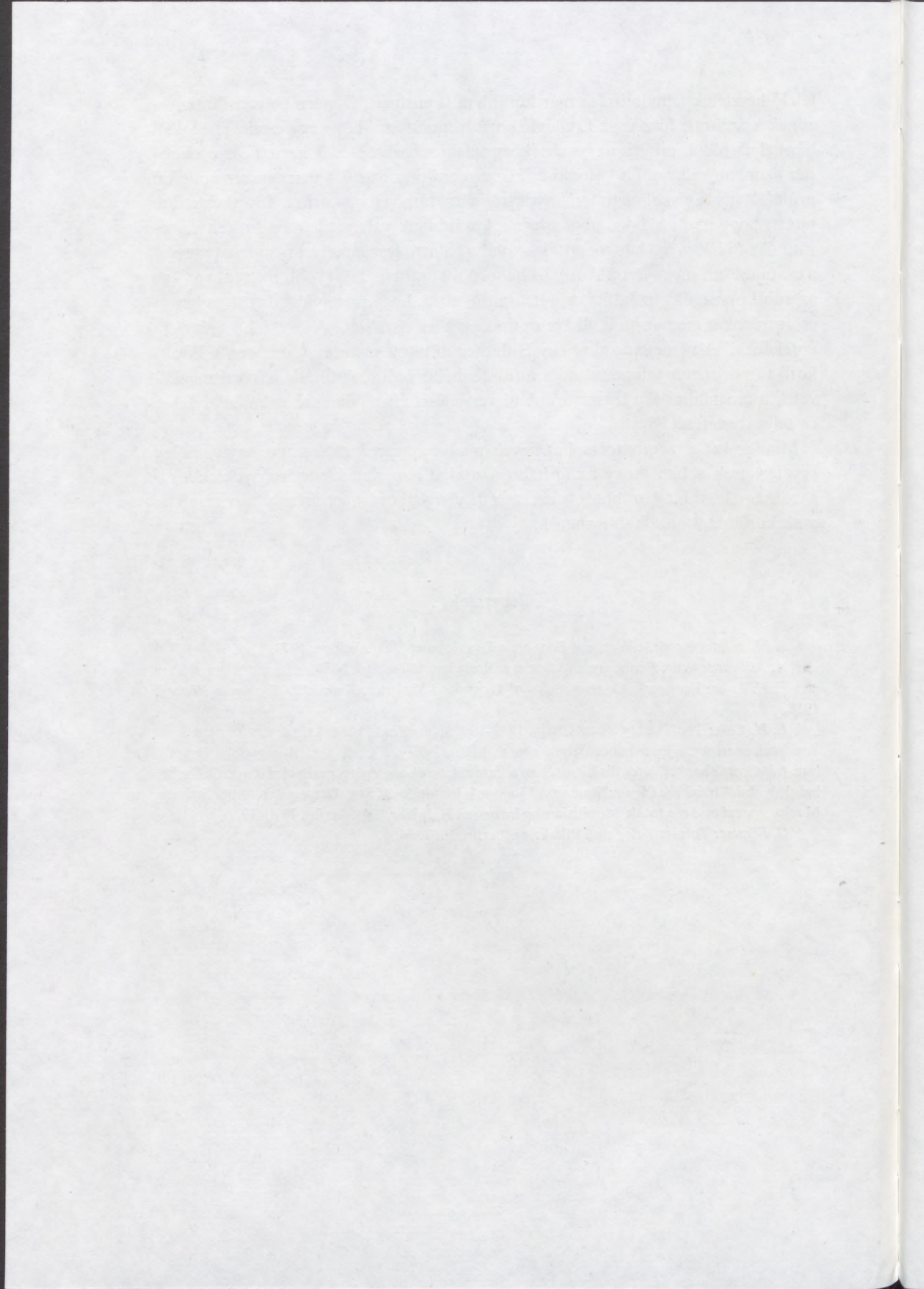
² A. Milward: War, Economy and Society. Berkeley, 1974.

³ F. C. Lane: Economic Consequences of Organized Violence. *Journal of Economic History*, 1958.

⁴ E. H. Carr: The Twenty Years Crisis, 1919–1939. New York, 1964. 132. o.

⁵ Beck szerint „a jövő háborújában a nem katonai tényezőknek sokkal nagyobb szerepük lesz, mint korábban”. „A totális háborúban a katonák tevékenységét a gazdasági tényezők fogják befolyásolni.” Idézi W. Bleyer: Staat und Monopole im totalen Krieg. Der staatsmonopolistische Machtapparat und die totale Mobilisierung im ersten Halbjahr 1943. Berlin, 1970. 13. o.

⁶ G. Förster: Totaler Krieg und Blitzkrieg. Berlin, 1967. 64. o.

I. A háború gazdasági stratégiája

NÉMETORSZÁG

Az I. világháború gazdasági tapasztalatai számos lényeges figyelmeztetéssel szolgáltak egy új háború gazdasági előkészítéséhez. Többek között világossá vált, hogy a modern háború követelménye a gazdaság egészére kiterjed és feltételezi:

- a) az ipar teljes átállítását hadianyag-termelésre,
- b) a munkaerő mozgásának szabályozását,
- c) a külkereskedelem állami ellenőrzését,
- d) a nyersanyag- és élelmiszer-ellátás megszervezését,
- e) a háború pénzügyi szükségleteinek megoldását adózás, kölcsönök vagy hitelműveletek révén, továbbá
- f) hatékony árszabályozást.¹

Az I. világháború folyamán mindezeket az intézkedéseket csak lassan, fokozatosan vezették be – többnyire csak a háború második szakaszában, 1916–1917 folyamán –, s nem előre kidolgozott terv alapján, hanem mintegy a szükségletekből tanulva. A II. világháború előtt már feltételezték, hogy a felsorolt intézkedések szükségesek, és bevezetésükre megtették a megfelelő előkészületeket. Még olyan demokratikus és liberális országok is, mint az Egyesült Államok és Anglia, ipar-mozgósítási terveket készítettek, és kidolgozták az élelmiszer-ellátás szabályozásának irányelveit. Németországban pedig, ahol Hitler hatalomra jutása után a háborús előkészületek a kormány politikájának fókuszába kerültek, még átfogóbban készítették elő a háborút gazdasági szempontból. Már 1933-ban nemcsak általános tervekről és irányelvekről volt szó, de arról is, hogy megoldják, miként lehet a költségvetésen keresztül a fegyverkezést finanszírozni – anélkül, hogy inflációhoz vezessen –, és mi szükséges ahhoz, hogy az ország valamennyi erőforrását mind teljesebb mértékben az elkövetkező háború szolgálatába állíthassák.

Németországban már korábban is tekintélyes irodalom foglalkozott azzal a kérdéssel, miként lehet az országot a legjobban felkészíteni a várható háborúra, s miben különböznek a jövődi háború gazdasági szükségletei minden korábbtól. Az irodalom általános kérdések megfogalmazásán túlmenően különleges figyelmet szentelt Németország sajátos feltételeinek. A német hadsereg egyik korábbi vezetője, Ludendorff tábornok már a húszas évek elején arról beszélt, hogy „a német fegyverkezési politika” nem más, mint a „német gazdaság teljes átállítása”. Ludendorff úgy vélte, hogy Németországnak lényegesen jobban fel kell készülnie a há-

borúra, mint az I. világháború esetében tette, és ehhez szükséges, hogy „titokban indítsák meg a fegyverkezési iparok fejlesztését”², amit természetesen erőteljesen támogattak a katonai körök. Később azonban, amikor a nemzetiszocialisták jutottak hatalomra, ezt a megközelítést már korántsem tartották elég hatékonynak, és arra a következtetésre jutottak, hogy „a békés és a háborús gazdaság megkülönböztetése csupán a liberális gazdasági felfogásban található meg, és ezért számunkra elavult fogalmak”.³ Az egyre szaporodó irodalom nézete szerint a gazdaságot már a béke időszakában katonai vezetés alá kell helyezni és a katonai szükségletek igényéhez kell igazítani. A gazdagon kibontakozó tervek a gazdaság különböző területeinek és ágazatainak egységes állami irányítását követelték, hogy megfelelő egyensúly jöjjön létre a nyersanyagtermelés és -fogyasztás között, hogy a legszükségesebb nyersanyagokból megfelelő készleteket halmozzanak fel, hogy elegendő élelmiszer-tartalékkal rendelkezzen az ország. A gazdaság háborús átállításának terve felölelte a munkaerőpiac szabályozását, az ipari kapacitás növelését, a külkereskedelem olyan átépítését, hogy háború esetén is működőképes maradjon, és végül, de nem utolsósorban a katonai kiadások olyan finanszírozását, mely elkerülhetővé teszi a nagyobb mérvű inflációt.⁴

Mindezen intézkedések pusztá felsorolása is elegendő bizonyíték arra, hogy megvalósításuk a magángazdaságon alapuló kapitalizmust többé-kevésbé teljesen állami irányítású gazdasággá alakította volna át. A belső hatalmi erőviszonyok azonban aligha tették még lehetővé mindezen elképzelések maradéktalan végrehajtását Németországban. Pillanatnyilag még keresztülvihetetlennek tűnt a hadsereg kísérelte, hogy a gazdaság felett valamiféle katonai ellenőrzést valósítson meg. A nagyipar vezetőinek ellenállása megghiúsította azt az elképzelést, hogy egy igen magas rangú tisztet államtitkárnak nevezzenek ki a Gazdasági Minisztériumba, hogy valamiféle összehangolt fegyverkezési programot irányítson a hadsereg fegyverkezési részlegének (Heereswaffenamt) ellenőrzése alatt. Egy teljesen ellenőrzött, hierarchikusan (a hadsereg mintájára) felépített gazdaság egészében megvalósíthatatlan utópiának bizonyult. Ez azonban nem jelentette azt, hogy bizonyos elemeit, mint például a hadianyag-termelés és a fegyvergyártás erős növelését az újonnan felépített hadsereg fegyverekkel való ellátása céljából ne lehetett volna biztosítani. A nyersanyagellátás biztosítása a német háborús gazdasági előkészület kulcskérdése volt, hiszen mindenáron meg kellett előzni egy olyan helyzet kialakulását, amelyet Bülow államtitkár némi túlzással a következőképpen fogalmazott meg: az ellenség a legsúlyosabb válságba kergethet minket, „anélkül, hogy egyetlen embert mozgósítsana vagy egyetlen lövést leadna, csupán azzal, hogy nyílt vagy burkolt pénzügyi és gazdasági blokáat alá helyez minket”.⁵

Természetesen sokkal könnyebb volt elméletileg kidolgozni a Németországban mindinkább divatosá váló Wehrwirtschaft elméletét, mint a totális háborút leginkább szolgáló gazdasági szervezetet a gyakorlatban megvalósítani. Egy ilyen elképzelésnek ugyanis – különösen a béke időszakában – számolnia kellett mind a politikai, gazdasági és katonai elit közötti érdek- és nézetkülönbségekkel, mind a

gazdaság napi szükségletei és háborús felkészülése távlatai közötti ellentmondással. Hitler viszont igen tudatosan választotta a háborút politikai elképzelései megvalósításának legfontosabb eszközéül, feltételezve, hogy a német belpolitikai problémák megoldásának ez lesz a legfontosabb módja, nem utolsósorban azért, hogy még a háború kitörése előtt részben megvalósítsák az ún. nagytérgazdaságot (Grossraumwirtschaft). A német gazdaság a harmincas évek második felétől így valóban a legjobb úton haladt afelé, hogy mindinkább háborús jellegű gazdasággá szerveződjön át.

Természetesen nem lehet bizonyossággal állítani, hogy a hadigazdaság valamennyi kritériuma már a harmincas években fellelhető volt Németország gazdaságában. Évek óta folyik a vita, vajon Hitler kijelentése, mely szerint 1939 szeptemberéig 90 milliárd márkát fektettek be a német gazdaságba⁶ a fegyver- és hadianyaggyártás fejlesztése céljából, szándékos hazugság volt-e, vagy csupán értelmetlen blöff? Az egymástól lényegesen eltérő becslések a hadibefektetések nagyságát 50 és 90 milliárd között határozzák meg. De még ha a legalacsonyabb – egyben a legvalószínűtlenebb – becslést teszünk is magunkévá, akkor is megállapíthatjuk, hogy a háborús előkészületekben a német gazdaság messze előtte járt minden potenciális ellenfelének. Thomas tábornok, a Heereswaffenamt főnöke 1939 folyamán ismételtelen leszögezte, hogy Németországnak határozott előnye van minden más katonai nagyhatalommal szemben. Az újabb irodalom mégis arra a következtetésre jutott, hogy Németország gazdaságilag nem volt megfelelően felkészülve a háborúra. Miből fakadt ez? Vajon arról volt-e szó, hogy hibás volt az egész elképzelés? Vagy csupán a diktátor szeszélyes döntéseit nem tudták helyes irányba terelni a racionálisan gondolkodó szakértők? Vagy talán a Nemzetiszocialista Párt hibája volt-e, mely nem tette magáévá a hadsereg vezetőinek véleményét?^{6/a} Vagy pedig arról van-e szó, hogy végül is hosszú távon a szövetséges hatalmak gazdasága lényegesen erősebbnek bizonyult, és Németországnak a harmincas években szerzett előnye fokozatosan elveszett? Igaz, amíg egyfelől a német katonai és politikai vezetők azt bizonygatták, hogy Németország – jobban felkészülve, mint korábban, és megfelelő stratégiával rendelkezve – úrrá lehet az ország gazdasági sebezhetőségén, addig másfelől a gazdasági szakértők véleménye inkább a szövetséges országok vezetőinek álláspontját támasztotta alá, amely szerint a gazdasági tényezők hosszú távon határozottan Németország ellen szólnak. Számos gazdasági mutatót vizsgáltak meg. Egyebek között például a beruházási javak nagyságán alapuló gazdasági kapacitást. Igaz, a szerszámgépek és a felszerelések tekintetében Németország volt a világ elsőszámú ipari hatalma. De az egész gazdasági kapacitás tekintetében így is messze elmaradt az Egyesült Államok mögött, mint ahogy Anglia, Franciaország és a Szovjetunió egyesített erejével sem vehette fel a versenyt.⁷

A német gazdaság másik gyengesége a nyersanyagtermelés és az élelmiszer-ellátás nehézségeiben rejtett. A háború előtt Németország élelmiszer-fogyasztásának csupán 80%-át volt képes fedezni saját termelésből. Az arány még kedvezőtlenebb volt a zsiradékok tekintetében.⁸ A hadviselés szempontjából legnélkülözhetet-

lenebbnek tekinthető 34 nyersanyagfajtából Németország mindössze négyben rendelkezett megfelelő készletekkel. Hét más nyersanyagból részben, 23 további nyersanyagból teljesen behozatalra szorult. Békebeli olaj- és vasércfelhasználásának 2/3-át, továbbá ólom-, réz-, egyéb fémek, gumi-, gyapjú- és gyapotszükségletének nagy részét vagy más európai országokból, vagy a tengeren túlról importálták.⁹

Senki előtt sem titok, hogy Németország vezetői – ismerve gazdaságuk sebezhetőségét – határozott és átgondolt kísérletet tettek arra, hogy kiküszöböljék vagy csökkentsék nyersanyagellátásuk külföldi függőségét. Részben ezért is igyekeztek minél teljesebb ellenőrzésük alá vonni a délkelet-európai országok gazdaságát, melyek – elképzelésük szerint – megfelelő mennyiségben szállíthattak élelmiszert és nyersanyagot Németország számára, s nem állt fenn annak a veszélye, hogy a háború időszakában várhatóan létrejövő angol blokádnak ezeket az országokat elvágja Németországtól.¹⁰ A Nemzetiszocialista Párt által 1932-ben közzétett gazdasági szükségprogram hangsúlyozta, hogy Németországnak a délkelet-európai országok felé kell irányítania külkereskedelmét és egész gazdasági stratégiáját, s az ország nyersanyag-behozatalát a Németországgal jó viszonyt fenntartó országokból kell biztosítani. Eme koncepció szerves része volt az a nézet, mely Németországot és a délkelet-európai országokat egymást kiegészítő gazdaságnak tekintette, tehát ezen országok gazdasági kötődését Németországhoz logikusnak és gazdaságilag szükségesnek ítélte.¹¹ Végül a nyersanyagproblémák megoldásának ugyanez a programja előírta, hogy Németország az eddignél jobban mozgósítsa vegyészeti iparát és magas szintű technikai felkészültségét, hogy ezáltal a hiányzó nyersanyagokat szintetikus anyagokkal pótolhassák, mindenekeelőtt szintetikus olaj és gumi előállítás révén.¹²

Úgy tűnt tehát, hogy Németország jól felkészült a háborúra,¹³ gyakorlatilag azonban a hadigazdaságra való tényleges áttérés számos nehezen áthidalható kérdést vetett fel. A problémák részben a gazdaság struktúrájában gyökereztek, részben azonban a különböző kormányok által alkalmazott gazdasági stratégia következményeként jelentkeztek. Egyértelműen világos volt, hogy a békegazdaságról a hadigazdaságra való áttérés legkritikusabb pontja a nyersanyagkérdés, a tényleges és a lehetséges (belső és külső) források megfelelő kihasználása és optimális elosztása tehát a siker kulcskérdése lehet. Természetesen nem szabad a hadigazdaság forrását csupán a nyersanyagforrásokra korlátozni. A modern hadigazdaság forrásai között a nyersanyagok mellett a munkaerő, az ipari kapacitás, a tudományos technológiai színvonal, a közlekedési hálózat, a mezőgazdaság termelőképessége, azaz valamennyi gazdasági tényező figyelembe jöhet, szorosan kapcsolódva a társadalmi és politikai mozzanatokhoz, melyek meggyorsíthatják vagy lelassíthatják a gazdaság szükséges átalakítását.¹⁴ Németország jól volt készülve a háborúra – hadd utaljunk itt arra, hogy már 1936-ban bevezették az ár- és bérellenőrzést, 1938-ban sor került a munkaerő részleges mozgósítására és a szabad munkahelyválasztás korlátozására, és a hadsereg nagymértékű megrendelése a nehézipari

kapacitás jó részét már lekötötték –, úgy tűnt tehát, hogy a háború közvetlen kitörése 1939 szeptemberében még nem tesz szükségessé lényeges változtatást a német gazdaságban.¹⁵ Már ebben az időszakban is vita bontakozott ki a perspektívákról; összeütköztek a vélemények, hogy vajon a német gazdaság jelenlegi felkészültségi szintje megfelelő-e és/vagy szükség van-e újabb erőfeszítésekre a háborúra való előkészületek céljából. A vita azonban nem volt új, inkább olykor-olykor újult erővel lángolt fel. A vita lényegét a kortárs résztvevők úgy fogalmazták meg, hogy vajon elegendő-e Németországnak szélességben felfegyverkezni, vagy mélységben kell megtennie azt. A hadsereg egyes vezetői azzal érveltek, „hogy a fegyverzet mennyiségét és hatékonyságát illetően a pillanatnyi fölény egyértelmű”. De hogy ezt a fölényt meg lehessen tartani, ahhoz szükségesnek látszott, hogy Észak-Európa és a Balkán gazdasági erőforrásait is német ellenőrzés alá vonják, s ezeknek az erőforrásoknak a maximális kihasználásával megfelelő tartalékokat halmozzanak fel.¹⁶

A német nehézipar több szenet, vasat, acélt és villamos energiát termelt, mint 1929-ben, a nyersanyaghiány mellett azonban más nehézségek is mutatkoztak. Mindenekelőtt Hitler – a különböző csoportok nyomásának engedve – állandóan változtatta véleményét az erőforrások elosztását illetően, és az elsőbbséget hol a flottaépítésnek, hol a szárazföldi hadsereg, a Wehrmacht szükségleteinek biztosította, hogy egy hirtelen elhatározással ismét a flottaprogramnak adjon szabad utat. Bár a munkaerőhiány első jelei már határozottan mutatkoztak, Hitler nem volt hajlandó áldását adni semmiféle olyan intézkedésre, mely nagyobb mértékben kényszerítette volna a női munkaerőt gyári munkára, és ahhoz sem járult hozzá, hogy a személyes fogyasztási szintet a források átcsoportosításával tovább csökkentsék.¹⁷ Mindezeket az intézkedéseket, töprengéseket és tévedéseket az irodalom jó része Hitler és a náci párt hibáinak tudja be. Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a rendszer diktatórikus jellegét és a Führer döntéseinek szeszélyességét, ezeket a kapkodásokat, e bizonytalankodást mégis inkább tekintenők a gazdaság belső szerves gyengeségeinek, mintsem személyes vagy politikai hibának. A német gazdaság eme gyengeségét csakis olyan hatalmas katonai sikerek révén lehetett leküzdeni, amelyet a német hadsereg 1940–1941-ben elért. Hitler nyilván nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a nemzeti jövedelem személyes fogyasztási alapja már az 1930-as években is fokozatosan csökken. Míg 1929-ben a személyi jövedelem 72%-ot, 1938-ban csak 59%-ot tett ki. A háború első évében tovább csökkent 54%-ra, majd 1941 folyamán 48%-ra esett vissza.¹⁸ A személyes fogyasztás radikális csökkentése az adott körülmények között – és a fényes katonai győzelmek ezt igazolták – nem látszott feltétlenül szükségesnek, és a német vezetők joggal tartottak annak esetleges társadalmi és politikai következményeitől. Éppen eme társadalmi és politikai következményektől való félelem szabott bizonyos határokat a háború kezdetén a haditermelés növekedésének is, mint ahogy később, a háború előrehaladtával a nyersanyagellátás nehézségei állítottak súlyosabb akadályokat a haditermelés növekedése elé.

Tény, hogy 1936–1939 között két lényeges változás történt Németország nyersanyagellátásában, melyek elősegítették a kezdeti nehézségek leküzdését és nagymértékben felgyorsították a német fegyverkezést éppen az első években. Az ún. 4 éves terv – hogy az első ilyen tényezőre utaljunk – a német nyersanyagellátás nehézségeit kívánta enyhíteni, illetve ebből a szempontból nagyobb biztonságot kívánt teremteni. Hitler követelése: „a német hadseregnek akcióképesnek kell lennie négy éven belül”, „a német gazdaságnak négy éven belül fel kell készülnie a háborúra”¹⁹ – ténylegesen egy nagyarányú beruházási programot indított el, hogy a vas- és acéliparban az eddig importált nyersanyagokat saját termékkel pótolják, s így Németországot a külföldi importtól kevésbé függővé, kevésbé sebezhetővé tegyék. 1936 elején Hitler meghirdette tehát a 4 éves tervet, hogy növeljék a stratégiai anyagok, különösen az olaj és gumi szintetikus termelését.^{19/a} A gazdasági élet vezetésével helyettesét, Göringet bízta meg, s a 4 éves terv keretében óriási összegeket irányoztak elő mesterséges olaj és gumi előállítására, alacsony vastartalmú ércek kibányászására, s olyan új acél- és vasművek építésére, melyek a rossz minőségű érceket is fel tudják dolgozni. Nyilvánvaló, hogy a harmincas évek folyamán mindezek a nyersanyagok jó minőségben és viszonylag olcsón beszerezhetők lettek volna a világpiacon. Rövid távon a világpiacon történő beszerzésnek a megfelelő külföldi valutakészlet hiánya volt az akadálya. Hosszú távon azonban az a szempont is szerepet játszott, hogy az első világháború tapasztalatai alapján angol tengeri blokádtól kellett tartani, és ilyen körülmények között ezek a – főleg dél-amerikai vagy távol-keleti – országok, ahonnan a nyersanyagok többsége behozható lett volna, nem voltak elérhetők a német hadsereg számára. A gazdaságossági megfontolásokat tehát félretették. Igen magas költséggel építettek új gyárakat, és ezek a gyárak sokkal drágábban termeltek, mint a világpiacon. Mégis, a műanyagok előállítása a német háborús előkészületek első számú prioritása lett. Néhány nagy konszern különleges érdeklődést mutatott e termékek előállítása iránt. Mi több, a 4 éves terv aktuális szempontjait éppen az a cég – az I. G. Farben – dolgozta ki, amely legtöbbet nyerhetett a program keresztülvitele esetén. Ők voltak az úttörői annak a termelési eljárásnak, melynek révén szénből olajat, illetve más nyersanyagot lehetett előállítani. Úgy döntöttek, hogy a 4 éves terv keretében hét hidrogénező üzemet hoznak működésbe évi 1,2 millió tonna műbenzin kapacitással. Ezek mellett speciális üzemeket létesítettek a szén más irányú felhasználására is. Tervbe vették továbbá, hogy a későbbiekben még három üzemet építenek újabb 400 ezer tonna műbenzin termelési kapacitással. A távolabbi jövőben pedig további hasonló beruházásokkal számoltak. Feltételezték, hogy ez az új kapacitás és a korábbi hazai olajtermelés együttesen 80%-át fogja fedezni a felbecsült szükségletnek. Egyidejűleg megkezdték a műgumi előállítását is, természetesen úgy, hogy az állam jelentősen támogatta a vállalatok beruházásait.²⁰ A létrehozott két új üzem a felbecsült szükségletnek mintegy 25%-át fedezte. Mivel a műgumi termeléséhez részben a műbenzin-üzemek által előállított hidrogént és gázt használták fel, rendszeres kapcsolat alakult ki a szénbányászat és a műanyagokat elő-

állító iparok között. Egy tonna mesterséges benzin előállításához négy tonna feketeszen vagy nyolc-tíz tonna lignit feldolgozására volt szükség.

Hogy fokozzák az alacsony vastartalmú ércet kitermelését, Göring vezetésével egy vállalatot hoztak létre. Ez a vállalat (Reichswerke Göring) később, a háború folyamán az egyik legnagyobb ipari kombináttá fejlődött. Midőn a társaság építési programja megindult, Németországnak egyáltalán nem volt kitűnő minőségű vasérc, mi több, másodrendű vasércnek is szűkében állt. Az ország világméretű vas- és acélművei 80%-ban külföldről importált vasércet dolgoztak fel. A Göring által vezetett új vasmű azzal kezdte programját, hogy nagy mennyiségben kezdett kitermelni olyan alacsony vastartalmú ércet, melynek kitermelését korábban nem tartották gazdaságosnak. Hannover környékén, a salzgitteri területen nagy vasérclelőhely volt, rendkívül alacsony, 30%-os vastartalommal. Ebből az ércből csak igen nagy költséggel és speciális berendezésekkel lehetett vasat termelni, s erre a már korábban működő nagy vállalatok nem voltak hajlandók, mivel nem vállalták a többletköltségeket. Göring azt javasolta, hogy mintegy 10 millió tonna vasércet termeljenek ki évente, hogy számításuk szerint 80%-ról 50%-ra csökkenthessék a behozott ércet szerepét a vastermelés szükségleteinek fedezésében. Hitler Göringhez intézett 1936-os utasításában erről a kérdéstről a következőket írta: „Ha a magángazdaság nem vállalkozik erre a feladatra, akkor a nemzetiszocialista állam meg fogja mutatni, hogy képes e feladat végrehajtására.”²¹ 1937-ben tehát megalakult a Hermann Göring Birodalmi Vasérc- és Vaskohászati Rt., és Watentstadtnál szinte azonnal megindult egy új vas- és acélmű felépítése 4 millió tonna nyersvas és hasonló nagyságrendű acéltermelési kapacitással. Az üzem 1939 októberében kezdett működni. De az első becslések szerint 1 tonna vas előállításához 50%-kal több kokszra volt szükség, mint azoknál az üzemeknél, amelyek magas vastartalmú érceket dolgoztak fel.²² Ez azonban már a háború kitörése után valósult meg, amikor a termelés költségei már másodrendűvé váltak.

Nagymértékű leegyszerűsítés lenne, ha Hitler Ausztria bekebelezésére vonatkozó terveit gazdasági okokkal kívánnánk magyarázni. Mégis számos bizonyíték utal arra, hogy a gazdasági megfontolások jelentősen meggyorsították a folyamatot, és szerepet játszottak a végrehajtás időpontjának megválasztásában is. Ismeretes, hogy az osztrák gazdaság a két világháború között rendkívül súlyos nehézségekkel küzdött, és sokkal kevésbé volt sikeres a gazdasági válság leküzdésében is, mint a német. Az osztrák ipar csak lassan, vontatottan hajtotta végre a szükséges strukturális átalakítást, igazi fellendülésre közel két évtizeden keresztül nem került sor, s a munkanélküliség a gazdasági világválságot követő években is magas szinten stagnált. Ausztria bekebelezése viszont a német gazdaságot annak éppen leggyengébb pontján, a nyersanyagellátás megoldásában segítette. Ausztria mindenekelőtt gazdag vasérckészletekkel rendelkezett. Termelése majdnem a német termelés egynegyedével volt azonos, és világos volt, hogy nincs komolyabb akadálya a vasérckitermelés jelentős növelésének. De nemcsak az osztrák vasérckészletek voltak igen fontosak a német háborús termelés szempontjából. Ausztria gazdag volt más

ércekben és fémekben is. Területén nagy mennyiségben volt található ólom, cink és molibdén is. Mi több, számolni lehetett azzal is, hogy a nemrég felfedezett olajmezőkön a közeljövőben kőolaj-kitermelés is megindulhat.²³ Mindez tehát nagymértékben könnyíthetett a német gazdaság nehézségein és elősegíthette, hogy a várható háborúra megfelelő készleteket halmozzanak fel. Az osztrák nyersanyagkészletek annál is inkább potenciális segítséget jelenthettek, mivel Németország már nem volt képes a jelentős behozatali többletet kiegyenlíteni, hiszen fizetésimérleg-nehézségei már nem tették lehetővé, hogy aranyat vagy valutát biztosítsanak jelentős nyersanyagkészletek felhalmozására. Az Anschluß ebből a szempontból lényeges gazdasági nyereséget jelentett Németországnak. Az Osztrák Nemzeti Bank arany- és valutakészletét 460 millió R. M. értékre becsülték. Ez az összeg meghaladta a Német Birodalmi Bank arany- és devizakészletének értékét. Ezen túlmenően Ausztriának igen jelentős külföldi befektetései és követelései voltak, melyek értékét 900 millió R. M.-re becsülték.²⁴ Mivel Németország 1938-ban súlyos gazdasági nehézségekkel nézett szembe, nem volt mellékes, hogy vajon ezeket az összegeket fel lehet-e használni az adósságok fizetésére vagy további nyersanyagkészletek felhalmozására. Végül arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy 243 nagyobb osztrák üzemet azonnal bekapcsolhattak a fegyverkezési programba (igaz, a program egésze szempontjából ezek jelentősége csak másodrendű volt). Ausztria és Csehország bekebelezése révén a német vastermelés 16 millió t-ról 22 millió t-ra, az acéltermelés 18,6 millió t-ról 25 millió t-ra emelkedett egy év alatt. A vasipar mintegy 33%-os termelésnövekedése a német hadiipart erősebbé tette, mint korábban bármikor. Egyidejűleg azonnal terveket dolgoztak ki az osztrák vastermelés növelésére, s Linz környékén egy új vasmű létesítésére. Végül, azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Ausztriának a Német Birodalomba való bekebelezése elősegítette, hogy Németország kiterjessze befolyását, sőt ellenőrzését Délkelet-Európa gazdasága felett. Erre ugyanis most már felhasználhatta az itt található igen erős osztrák érdekeltségeket is. Az a megállapítás tehát, hogy az Anschluß „gazdasági szempontból is különlegesen jelentős”, ténylegesen igaznak bizonyult.²⁵

Utaltunk már rá, hogy a harmincas években a háborús előkészületek szerves részeként tudatosan törekedtek – a külföldi valutaellátásban mutatkozó állandó nehézségek ellenére is – megfelelő, a hadigazdaság szempontjából lényeges készletek felhalmozására. Nagy mennyiségű élelmiszert és nyersanyagot hoztak be az országba, s az ország tartalékai 1938–1939-re erősen növekedtek. Egyes adatok szerint ezekben az években a gabonataralékok megkétshereződtek, más élelmiszerekből pedig 30–50%-kal növekedtek, de számottevő volt a gyarapodás más készletek, például a réz, ólom és egyéb ipari nyersanyagok terén is.²⁶ A II. világháborút követően számos gazdasági szakértő, aki behatóan megismerkedett a német gazdaság dokumentumaival, meglepődve észlelte, hogy ezek a készletek mégsem voltak a feltételezett szinten. Egyes számítások szerint a felhalmozott készletek legfeljebb a hadsereg hathónapi szükségletének fedezésére voltak elegendőek.²⁷ Midőn 1939 szeptemberében kitört a háború, a náci Németország vezetői úgy vélték, hogy a

gazdaság többé-kevésbé felkészült a háborúra, jóllehet ez még „olyan hadigazdaság, mely közel áll a békegazdálkodáshoz”. Éppen ezért – mint már utaltunk rá – ebben az időpontban még nem látszott szükségesnek, hogy radikális változtatásokat hajtsanak végre a gazdasági életben. A békegazdálkodásról való áttérést tehát további fokozatos lépésekkel kívánták megvalósítani. Nyilvánvaló, ha Németország a kezdeti időszakban kénytelen lett volna komolyabb hadműveletekbe bocsátkozni, a hadigazdaság gyengeségei hamarosan kiütköztek volna. A sikeres villámháborúhoz azonban sokkal kevesebb nyersanyagra volt szükség, mint számították, sőt, a győzelem révén jelentékeny hadizsákmányra tettek szert. Ennek következtében a helyzet radikálisan megváltozott. A német háborús kapacitás közel megkétszereződött, s az ország most saját belső erőforrásai teljes mozgósítása nélkül is felkészültebbnek tűnt hosszú távú, nagyméretű katonai hadműveletekre, mint korábban. Ezzel magyarázható, hogy a háború első két esztendeje során nem is került sor radikális változtatásokra a német gazdaság szerkezetében.

NAGY-BRITANNIA

Jóval radikálisabb volt a változás a háború kitörését követően Anglia gazdaságában. Nem állítható, hogy a háború kitörése előtt semmiféle előkészület nem történt Angliában. Ám egészében sem katonai, sem gazdasági értelemben nem volt felkészülve az ország a háborúra. Az első fegyverkezési programot 1936-ban indították be; addig a gazdasági válság és a pénzügyi nehézségek következtében inkább a költségvetési kiadások csökkentése állt a kormány gazdasági érdeklődésének középpontjában.²⁸ Olyan tervek, mint például a Légügyi Minisztérium javaslata, hogy évente 612 harci repülőgépet gyártsanak, merő óhaj maradt. Az Admirális figyelmeztetése, hogy az ország tengeri flottájának kapacitása 24%-kal alatta marad az első világháború előtti szintnek, hasonlóan nem keltett különösebb érdeklődést.²⁹ A Birodalmi Véderő Bizottság 1934-ben ugyan elfogadott néhány alapelvet, hogyan és miként lehet a hadianyaggyártási kapacitást növelni, de ez lényegében csak határozat maradt. A királyi légierő tervet dolgozott ki a harci gépek számának növelésére, de 1936-ig a hadimegrendelések messze alatta maradtak az angol repülőgépipar gyártási kapacitásának. Az első elfogadott és végrehajtott program, mely évi 1200 db-ban jelölte meg a legyártandó hadi repülőgépek számát, szintén nem használta ki megfelelően az angol ipar kapacitását. A módosított elképzelés, hogy évente 2000 repülőgépet gyártsanak, még szintén nem okozott volna túlságos nehézséget az angol ipar számára. Az 1936-os 800 gépet előírányzó 3 éves program tette először szükségessé, hogy mind a repülőgéptestek, mind a motorok és a fegyverzet gyártásában is új kapacitást állítsanak üzembe. 1939-ig azonban egyetlen programot sem hajtottak végre. A programcélkitűzések ismét és ismét módosultak és halasztást szenvedtek. A fegyverkezés elmaradásában a pénzügyi kérdések mel-

lett nyilvánvalóan a külpolitika bizonytalansága is szerepet játszott. Gazdasági szempontból mégis a pénzügyi problémáknak volt elsőbbsége. 1937 folyamán 400 millió fontot szavaztak meg fegyverkezési célokra, azzal az elképzeléssel, hogy az inflációs nyomás elkerülése végett az összeget adóbevételekből fogják fedezni. A kincstár azonban óvást emelt a pénzügyi lebonyolítás ellen. Attól tartottak, hogy az ipar nem tud majd eleget tenni a megrendeléseknek, a költségvetési deficit tovább növekszik és esetleg veszélyes szintet ér el.³⁰

1936 után a repülőgépgyártó ipar mellett, melynek nyilván központi szerepe lehetett a háborús előkészületekben, néhány más iparágban is tapasztalható volt bizonyos fellendülés. A kézfegyverek, lőszerek és bombák gyártási kapacitásának növelése végett néhány új, ún. királyi fegyvergyárat létesítettek. 1938 márciusában tíz ilyen új üzemtervet hagytak jóvá, s ebből öt hamarosan működni kezdett. A következő év tavaszára már 16 üzem létesítését hagyták jóvá, s 9 vállalat 32 ezer munkás alkalmazásával már ténylegesen termelt. 1939 végére, miután a háború kitörése meggyorsította az eseményeket, 29 gyár terve készült el, és 1940 végére 21 új fegyvergyárban 60 ezer munkás gyártott fegyvereket az angol hadsereg számára.³¹

A királyi fegyvergyarak építésének folyamata kiegészült az ún. „árnyékrendszerrel”. Ennek lényege az volt, hogy az állam pénzügyi segítségével számos magánvállalat létesítsen új termelési kapacitást, melyet háború esetén azonnal fegyverkezési célokra lehet fordítani. Egyebek között ebben az ún. árnyékrendszerben került sor számos nagy autógyár létesítésére, melyeket a Vicker gyár, a Nuffield konzern és az Angol Villamossági Társaság (English Electric Company) hozott létre.

Többé-kevésbé világos, hogy 1938 áprilisa tekinthető bizonyos fordulópontnak. Ekkor fogadtak el ugyanis egy tervet a repülőgépgyártás kapacitásának jelentős kibővítésére, s ekkor növelték mintegy 80%-kal a fegyverkezési kiadásokat is. M. Postan szerint, aki először írta meg az angol háborús termelés történetét, a „béke utolsó hónapjaiban s a háború első időszakában a katonai előkészületeket már nem korlátozták szűkös pénzügyi szempontok”.³²

Igaz tehát, hogy a szűkös konzervatív pénzügyi szempontok már nem voltak döntőek. Ez azonban még távolról sem jelentette azt, hogy teljesen szabad utat engedtek volna a háború gazdasági előkészületeinek. Még 1939 nyarán is visszautasították azt a javaslatot, amely 100 millió fontot kívánt biztosítani nyersanyag-tartalék felhalmozására. Lehet, hogy a pénzügyi szempontok mellett itt szerepet játszott a Chamberlain-kormány optimizmusa is, mely mindent megtett, hogy elkerülje a háborút Németországgal. Midőn alig néhány hónappal később a háború mégis kitört, Angliának ahhoz, hogy gazdaságát sikeresen átállítsa háborús célokra, három lényeges nehézséget kellett leküzdenie. Egyrészt szűk volt az ipari kapacitás, másrészt nem volt elegendő munkaerő, s hiány volt nyersanyagokban is. Ami az utóbbit illeti, ez inkább a jövő fenyegető veszélye, mintsem a jelen problémája volt. Addig ugyanis, amíg a német tengeralattjárók hadműveletei nem vágták el a nyersanyagforrásokat, amíg a tengeren túl rendelkezésre álltak a nyersanyagforrások, addig a nyersanyagellátást meg lehetett oldani, feltéve, hogy Anglia tud

fizetni értük. Jóllehet Anglia fizetési mérlege 1939-ben lényegesen rosszabb volt, mint az első világháború kitörésekor, mégis úgy tűnt, hogy a kormány nem szentelt különös figyelmet az esetleges arany- vagy dollárhiányból származó nehézségeknek. Mivel az angol ipari kapacitást a válság idején és az azt követő időszakban csak részben használták ki, elfogadhatónak látszott a feltételezés: amennyiben elegendő nyersanyag és munkaerő áll rendelkezésre, úgy az ipari kapacitás nem lesz szűk keresztmetszet a hadigazdaság szempontjából. Ismeretes, hogy az angol ipari kapacitás elmaradt a német mögött (különösen azok után, hogy Németország az osztrák és a cseh ipart is bekebelezte). Az angol ipar ún. háborús kapacitását 35%-kal kevesebbre becsülték, mint a németét. Az is világos volt, hogy az új szükségletekhez való igazodás várhatóan több nehézséget fog okozni Angliában, mint Németországban, mivel éppen a szerszámgépek tekintetében mutatkozott lényeges különbség Németország javára. Ebben az időben Németország gyártotta a legtöbb szerszámgépet a világon és a harmincas évek folyamán több gépet exportált, mint amennyit Anglia egyáltalán termelt. A német ipar hatalmas készletekkel rendelkezett az ún. több célú szerszámgépekből, melyeket könnyen át lehetett alakítani a béketermelésről a háborús termelés céljaira.³³ Az angol vezetők természetesen tisztában voltak mindezekkel a hátrányokkal, gondolkodásukat azonban meghatározta, hogy ők koalíciós háborúra készültek Németország ellen, s az angol és a francia ipar együttes termelése már megfelelően felvehetette a versenyt a némettel. Másrészt azzal is számoltak, hogy amint a kihasználatlan angol kapacitást munkába állítják és a háborúra való átalátást befejezik – ami, mint láttuk, 1939-ben még csak kezdeténél tartott –, nem lesz akadály, hogy már a következő évben a hadiipar termelését gyorsan növeljék. Pillanatnyilag tehát Anglia elsősorban a munkaerő-problémával volt elfoglalva. Már 1938 folyamán, tehát amikor a háborús termelés még jelentéktelen volt, és az egész országban sok volt a munkanélküli, már nehézségek mutatkoztak a munkaerőellátásban. Nevezetesen: a repülőgépgyárak mind kevésbé tudtak eleget tenni a megnövekedett megrendeléseknek, mivel nem volt elég magasan képzett munkaerő. Ezért a háború kitörése után létrehozott szinte valamennyi adminisztratív szervezet – mint például a gazdasági hadviselés minisztériuma (Ministry of Economic Warfare) vagy a minisztériumközi elsőbbségi bizottság, az ellátási bizottság – elsősorban a munkaerőellátás kérdéseivel kezdett foglalkozni. Mindenekelőtt összeírták a teljes munkaképes lakosságot és bizonyos ellenőrzést vezettek be a munkaerő alkalmazása tekintetében.³⁴ A kormány felhatalmazást kapott, hogy szükség esetén korlátozza a munkaerő szabad mozgását és a munkaerőt a termelés legfontosabb területeire irányítsa át. Csökkentették az iparitanuló-képzés idejét, s a nőket biztatták, hogy vállaljanak munkát, még hozzá olyan szakmákban is, melyeket korábban nem tekintettek női munkára alkalmasnak. A munkaidőt is meghosszabbították, maximálisan 55–56 óra volt hetente.

Mindezen intézkedések ellenére a háború első heteit inkább a zűrzavar, kapko-

dás, a növekvő munkanélküliség jellemezte, semmint a sikeres átalakítás a háború céljaira.³⁵ Az átalakítás lassú folyamatát az 1. táblázat is tanúsítja.

A gazdasági mozgósítás folyamata tehát lassú volt, s még 1940 nyaráig sem fejeződött be. Churchill, miután átvette a kormányt, egyik legsürgősebb feladatának tekintette, hogy a gazdaság háborús átalakításának folyamatát felgyorsítsa. A „furcsa háború” véget ért, és hogy eleget tegyenek az új szükségleteknek, sokkal radikálisabb lépésekre volt szükség. Az eddiginél sokkal bonyolultabb gazdasági vezetőrendszert dolgoztak ki, és létrehoztak két új minisztériumot: az ellátási minisztériumot (Ministry of Supply), mely a hadsereg felfegyverzéséért volt felelős, és a repülőgépipari minisztériumot (Ministry of Aircraft Production), mely a légi-erő ellátásáért volt felelős. Emellett termelési bizottságot is létrehoztak, amely a hadigazdaság termelését ellenőrizte és meghatározta a termelési prioritásokat.

Természetesen a vezetés irányításának átszervezése elősegíthette a termelés fokozását, de nem változtatott azon a tényen, hogy a repülőgépgyártástól eltekintve Anglia a fegyverkezés valamennyi fontosabb ágazatában még inkább el volt maradva Németország mögött, mint korábban. Az angol háborús gazdasági stratégia azonban abban is különbözött a némettől, hogy másként fogalmazta meg legfontosabb célkitűzéseit. Elképzeléseiket arra alapozták, hogy a hadviselésben messzemenően támaszkodhattak a Brit Birodalom erőforrásaira. Gazdasági stratégiájuk hosszú távban gondolkodott, feltételezve, hogy néhány éves harc után ez sikerre vezet. Végül, de nem utolsósorban az angol háborús stratégiának szerves része volt a német gazdasági potencia rendszeres pusztítása is. A háború elején létrehozott gazdasági hadviselés minisztériuma sokkal inkább ezzel, mint magával az angol termelés növelésével foglalkozott. Az elképzelés ugyan később tévesnek bizonyult, de a háború idején gondosan megfogalmazták az ellenség elleni gazdasági hadviselés legfontosabb irányelveit. „A gazdasági hadviselés legfontosabb célkitűzése, hogy szétzilálja az ellenség gazdaságát és megakadályozza a háború sikeres folytatását. Hatékonyága bármely háború esetén attól függ, hogy az ellen-

1. táblázat
Foglalkoztatottság a munkaerő százalékában³⁶

Iparágak	Férfi		Nő	
	1939. június	1940. június	1939. június	1940. június
1. Hadianyaggyártó iparok (gépipar)	20	24	11	13
2. Alapiparágak (hajózás, bányászat stb.)	31	32	12	14
3. Egyéb iparok (élelmiszer, textil stb.)	49	44	77	73

ség mennyire képes önellátásra berendezkedni, vagy termelési kapacitása számára az ellátást a szomszédos országokból tartósan biztosítani. Függetlenül is, hogy ellátása milyen mértékben történik olyan tengereken történő szállítás révén, melyeket Őfelsége hajói ellenőrizhetnek, hogy gazdasága, ipara és elosztási szervezete mennyiben sebezhető légitámadások által, és végül, hogy mennyiben lehet akadályokat gördíteni a területéről származó export lebonyolítása elé.”³⁷

A gazdasági blokádnál Németországgal szemben természetesen egy sor intézkedést tartalmazott: a semleges országok hajóinak rendszeres ellenőrzését, nehogy azok fontos nyersanyagokat szállíthassanak Németország számára; a nyersanyagok felvásárlását a világpiacon – kereskedelmi szerződések révén vagy más eszközökkel – nehogy Németország felvásárolhassa azokat; a majdani rendszeres légitámadások legfontosabb célpontjainak kiválasztását.³⁸

A gazdasági hadviselés minisztériuma azonban erősen túlbecsülte a blokádnál lehetséges sikerét. Egyebek között például arra a következtetésre jutottak, hogy amennyiben megakadályozzák a svéd vasérc szállítását a német ipar számára, úgy megbénítják az egész német háborús termelést.³⁹ Ez az elgondolás és sok más természetesen inkább csak óhaj, mint valóság volt. A gazdasági hadviselés elképzelése tehát, ha talán nem is volt teljes kudarccal, semmiképpen sem volt sikeres. A semleges országok nem voltak hajlandók támogatni az angol terveket, mert ez egyrészt sértette saját gazdasági érdekeiket, másrészt az angolokkal való túlságos együttműködés esetén német fenyegetéssel kellett szembenéznük. Egyébként is 1940-től, Nyugat-Európa elfoglalását követően a tengeren túli források jelentősége erősen csökkent a német gazdaság számára.

Később sokkal sikeresebbnek bizonyult az angol gazdaság a termelés fokozásában. Mindenekelőtt a harckocsi- és repülőgépgyártás növekedett igen gyorsan. Az 1940 januárjában bevezetett ún. Harrogate-program az év folyamán havi 900 db-ról 1700 db-ra kívánta emelni a legyártandó repülőgépek számát, olyan elképzeléssel, hogy 1941 folyamán elérik a havi 2500 db-os repülőgéptermelési szintet. Jóllehet ezt a termelési célkitűzést nem tudták megvalósítani, az angol repülőgépgyártás 1940 folyamán mégis túlhaladta a német szintet, mivel a német ipar ekkor még csak havi 1000 gépet gyártott, és 1941 közepéig ez a termelési szint nem is változott.⁴⁰

Anglia ugyanekkor komoly kísérletet tett arra is, hogy a szerszámgépgyártás tekintetében is utolérje Németországot. 1939-ben 37 ezer szerszámgépet gyártottak. 1940-ben már 62 ezret, s 1941 folyamán már 81 ezer db-ot. A háború első évében egyidejűleg 70 ezer szerszámgépet importáltak az Egyesült Államokból. Az angol gazdaság ugyan még 1941 elején sem volt teljesen mozgósítva, s ha megmaradt volna ezen a szinten, bizonyára nem lett volna elég erős a háború sikeres folytatásához, de az átállítás ekkor már gyorsan haladt előre, és úgy tűnt, hogy helyes úton járnak, hiszen a hadianyaggyártás lényegesen növekedett. Az angol ipar 89%-kal több repülőgépet, 77%-kal több löveget, 97%-kal több lőfegyvert, 200%-kal több löszert és 165%-kal több harckocsit állított elő, mint az előző évek-

ben. Igaz, a termelés többnyire még ekkor is alatta maradt a német termelésnek, de a mozgósítás sikeresnek, az eredmények jelentősnek tűntek, és a gazdasági fejlődés dinamikája is ígéretesebb volt, mint Németország esetében. Anglia esetében ugyanis az előkészületek gyengeségei és a harctereken elszenvedett súlyos vereségek lényeges ösztönzést adtak, hogy komolyan szembenézzenek a problémákkal, a Wehrmacht által elért sikerek viszont elbizakodottá tették a német vezetőket, s azt a hamis benyomást keltették bennük, hogy eddigi teljesítményük is elegendő lehet a háború sikeres folytatásához és befejezéséhez.

SZOVJETUNIÓ

Az 1939. augusztusi német-szovjet egyezményrel a Szovjetunió ténylegesen két évet nyert, mielőtt aktívan belekeveredett volna a háborúba. A számítások azonban annyiban hibásnak bizonyultak, hogy ez alatt a két év alatt Németország gazdasági és katonai ereje sokkal gyorsabban növekedett, semmint arra korábban számítani lehetett, s midőn 1941 nyarán megindította támadását a Szovjetunió ellen, már szinte az egész európai kontinens gazdasági forrásait ellenőrzése alatt tartotta. Igaz, közben a Szovjetunió gazdasági ereje is növekedett, de a háború kitörésekor gazdasága még korántsem volt megfelelően felkészülve, hogy eredményesen szembeszálljon a német hadsereggel, és a gazdaság háborús igényekhez igazítása még távolról sem fejeződött be. Kétségtelen, hogy mióta létrejött a szovjet hatalom Oroszországban, a korábbi külföldi intervenciók tapasztalatait leszűrve, a gazdaságpolitikában az ország katonai védelmének szükséglete mindig különleges helyet kapott. Midőn Sztálin bejelentette az ország iparosítását szolgáló első ötéves tervet, utalt arra, hogy azért is szükséges, hogy Oroszország tíz év alatt tegye meg azt az utat, melyet más országok fél évszázad alatt tettek meg, hogy a jövőben elkerüljék az esetleges katonai vereséget. A következő ötéves tervek legfontosabb beruházásai elsősorban azokba az iparágakba irányultak, melyekre a hadsereg támaszkodhatott, így mindenekelőtt a nehéziparba, és a legfontosabb cél a minél több szén, vas és acél termelése volt. (Lásd a 2. táblázatot.)

2. táblázat
Néhány nehézipari cikk termelése a Szovjetunióban⁴¹

Termékek	1928	1937	1940
Acél (millió t)	4,3	17,7	18,3
Szén (millió t)	35,5	128,0	165,9
Villamos energia (millió kW)	5,0	36,2	48,3

A szovjet források szerint míg a második öt éves terv időszakában (1933–1937) az ország ipari termelése egészében 2,2-szeresére emelkedett, addig a fegyverkezési és repülőgépipar termelése közel megnégyesződött. 1935–1937-ben a repülőgépipar négyszer annyit termelt, mint 1930–1931-ben. 260%-kal több löveget és lövedéket és 220%-kal több lőfegyvert gyártottak, mint korábban.⁴² 1938-ban 23 milliárd, 1940-ben pedig már 57 milliárd rubelt biztosítottak katonai kiadásokra a szovjet költségvetésben. Míg 1930-ban a szovjet ipar 740 harckocsit gyártott, 1931-ben már több mint 3000 darabot, majd 1939–1941 között 7000 db-ot. Mondanunk sem kell, hogy az előállított harckocsik minősége jelentősen javult. Többé-kevésbé hasonló gyors növekedés volt tapasztalható a repülőgépgyártásban is. 1930-ban 800 repülőgépet állítottak elő, 1937-ben 3500 db-ot és 1939-től 1941 júliusáig több mint 17 000 db-ot.⁴³ Mindezen hatalmas erőfeszítések ellenére is az ipari termelésben a Szovjetunió még messze elmaradt Németország mögött. Jóval kevesebb acélt, vasat, széntermeltek, és az előállított szerszámgépek száma (40 000 db körül) még nem érte el az 1939-es német termelés 25%-át. Igaz, hogy 1941-ben a különbség lényegesen csökkent, hiszen míg a németek csak 10%-kal növelték termelésüket, addig a Szovjetunió megkétszerezte azt, de az országban levő szerszámgépek összessége még a felét sem tette ki a német szerszámgép-állománynak.⁴⁴ A harmincas évek folyamán a szovjet repülőgépek és harckocsik minősége talán nem maradt el a német mögött, de a háború első két esztendejében Németországban a régi típusokat rendkívül gyorsan modernizálták, amivel a kevesebb háborús tapasztalattal rendelkező Szovjetunió nem tartott lépést. A szovjet hadsereg talán nem maradt el a német mögött a rendelkezésre álló harckocsik, lövegek, repülőgépek mennyiségében, de szállítási és hírközlési rendszere még rendkívül alacsony szinten volt.⁴⁵

Talán igaz az, hogy a harmincas években a Szovjetunió nemzeti jövedelmének nem kisebb hányadát fordította hadi célokra, mint Hitler Németországa tette a háború előtt, de mivel Németország lényegesen magasabb nemzeti jövedelemmel rendelkezett, ez valójában azt jelentette, hogy az egy főre jutó katonai kiadások összege a Szovjetunióban messze elmaradt a némettől. 1939–1941 között a szovjet nemzeti jövedelem 25–30%-át fordították katonai célokra.⁴⁶ Ugyanebben az időszakban viszont a német nemzeti jövedelem 40–50%-át tette ki a hadi költségvetés. Mindezek ellenére a Szovjetunió két területen lényegesen jobb lehetőségei voltak, mint a németeknek. Egyrészt jelentős munkaerő-tartalékokkal rendelkezett, másrészt az ország felmérhetetlenül gazdag volt nyersanyagokban. A Szovjetunió területén szinte valamennyi szükséges nyersanyag fellelhető volt, és a harmincas évek autarkiai gazdaságpolitikája lényegesen előmozdította ezeknek a felkutatását és kitermelését. A szovjet gazdaság bőségesen rendelkezett szénnel, vasércel, fával és egy sor olyan ércel és fémmel, mely Németországban hiányzott. A Szovjetunió volt a világ egyik legfontosabb kőolajtermelő országa. A rendelkezésre álló munkaerő mennyisége mintegy kétszeresen meghaladta Németországit (Ausztriával együtt). Igaz, hadiipari kapacitása gépek, felszerelés és technika tekintetében

elmaradt Németországé mögött, mégis, minden tényezőt figyelembe véve a Szovjetunió gazdasági kilátásai egy esetleges hosszú háború esetén kedvezőbbek voltak.

Hitler ismerte legfontosabb ellenségének gazdasági lehetőségeit. Már korai írásaiban is Németország egyik legfontosabb célkitűzésének jelölte meg a szovjet gazdasági források megszerzését. Ismételten leszögezte: „szükségem van Ukrajnára, nehogy ismét úgy kiéheztessenek minket, mint ahogy az utolsó háborúban tették”.⁴⁷ A német tervek abból indultak ki, hogy a Szovjetunió munkaerő- és nyersanyag-előnyét egy gyors háborúval, a német hadsereg egy sikeres csapásával leküzdhetik. Villámháborút kell tehát folytatni, s nem szabad megengedni, hogy a háború hosszasan elhúzódjon. A szovjet gazdaságnak azonban volt még egy előnye, melyet – úgy tűnik – a németek teljesen számításán kívül hagytak. Ez az előny a háború alatt az állami tulajdonból és a szocialista tervgazdaságból következett. A szovjet típusú központi tervezés – melynek lehettek gyengeségei a rugalmas békegazdaság működtetésében – most biztosította a beruházási döntések teljes egyeztetését, a megfelelő célkitűzéseket és elsőbbségeket, a rendelkezésre álló források központi elosztását. A központi tervezés és az állami tulajdon jobban biztosíthatta az ellátást és valamennyi erőforrásnak a legfontosabb ágazatokba való átcsoportosítását. Az állam ellenőrizte a piacot, csökkentette a fogyasztást és lehetetlenné tette, hogy a beruházási javak ne a megfelelő ágazatokba kerüljenek. A technológia központi ellenőrzése lehetővé tette, hogy a legmagasabb technika valóban a legfontosabb iparágakba kerüljön, hogy maximálisan ide koncentrálják a rendelkezésre álló erőforrásokat, beleértve a munkaerő-tartalékokat. A szovjet gazdaság tehát igen komoly eredményeket tudott elérni, különösen azokon a területeken és kulcsparágakban, ahová a tömeg- és standardizált termelést a legkönnyebben bevezethették, és ahol a befektetések a legszorosabban összefüggtek egymással. A tervezés és a köztulajdon révén a gazdaság háborús átállítása lényegesen kevesebb nehézségbe ütközött, mint a nyugati országok esetében.⁴⁸

Maurice Dobb, az ismert marxista közgazdász már korábban rámutatott a szovjet tervgazdaságnak a hadigazdasághoz hasonló vonásaira. „A gazdasági tervezés főbb elemei bizonyos hasonlóságot mutatnak a katonai terv stratégiai megfontolásaival – írja. – Mindkettő esetében meglehetősen csekély számú lehetőség között lehet választani, melyeket egészében egységesnek kell tekintenünk és melyek kiválasztásánál számos okból aligha számolhatunk más lehetőségekkel. A helyzet megköveteli, hogy az erőket néhány fontosabb célkitűzésre összpontosítsák és ne engedjék, hogy azok túl sok irányba szétszóródjanak.”⁴⁹

A szocialista tervgazdaságban tehát elméletileg nagy tartalékok rejlettek – mint ez később be is bizonyosodott – a háborús gazdaságra való áttérés szempontjából. Igaz, az első időben ezeket a lehetséges előnyöket nagymértékben csökkentették a harmincas évek sztálinizmusának torz gazdasági és társadalmi hatásai, valamint a meglepetésszerű német támadásból származó súlyos katonai és gazdasági veszteségek. Hadd utaljunk csak néhány tényre: bármennyire is figyelembe vették a háború lehetőségét a harmincas évek iparosítása során, mégis viszonylag későn kez-

dődtek a közvetlen előkészületek a háborús gazdaságra való áttéréshez. Nem halmoztak fel megfelelő élelmiszert és nyersanyagot, mivel nem vagy csak későbbre várták a németekkel való összeütközést. Annyira a hivatalos katonai doktrína és propaganda bűvöletében éltek – mely mindig azt hirdette, hogy egy kapitalista támadás esetén a szovjet hadsereg azonnal támadásba lendül át és a harcokat az ellenség területeire helyezi át –, hogy egyáltalán nem vették figyelembe a területi veszteségek lehetőségét. Viszonylag későn kezdődött meg egy második, katonai szempontból biztosabbnak látszó ipari bázis felépítése is. A magnytogorszki kohászati kombinát felépítése, a kuznyecki és pecsorini szénmezők feltárása, az új vegyészeti üzemek létesítése és néhány alapvető vasútvonal modernizálása még nem fejeződött be, amikor a szovjet nehézipar legfontosabb területei német megszállás alá kerültek. Természetesen hangsúlyozni kell: nem arról volt szó, hogy nem voltak lényeges előkészületek egy esetleges háború esetére. Ez élesen ellentmondott volna Sztálin kül- és gazdaságpolitikájának a harmincas években. Ha tehát a kérdést a másik oldalról közelítjük meg, számos lényeges eredményre utalhatunk. 1940-ben már a szén 35%-a, a kokszt 25%-a, a vasérc 28%-a, az acél 37%-a, az elektromos energia 25%-a és az olaj 12%-a az ún. keleti területekről került ki. Hasonlóan innen gördült le a futószalagokról a traktorok 50%-a, itt gyártották már a szerszámgépek 14%-át.⁵⁰ A harmadik ötéves terv keretében már mintegy 22%-kal több vasércet és nyersvasat termeltek, mint 1938-ban. A gép- és vegyészeti ipar is fokozatosan ide települt. 1940-ben már közel 125 ezer munkás dolgozott a kuznyecki területen. Üzbegisztánban 34 új üzemet létesítettek az ún. harmadik ötéves terv során.⁵¹ Egy kormányutasítás 1940 áprilisában a gabonatermelést kívánta mindinkább a keleti területek szövetkezeteire és állami gazdaságaira bízni.⁵²

Hasonlóan ellentmondásosan értékelhetők a háborút megelőző esztendőkre az új fegyvertípusok előállításának szempontjából is. 1939–1941 között viszonylag kevés új fegyvert rendszeresítettek a hadseregben. Számos emlékirat utal a növekvő akadályokra, az erősödő tehetetlen bürokráciára, a sztálinizmus következményeire, a legkiválóbb értelmiségiek meghurcoltatására, nem egy esetben kivégzésére. Sztálin és a hadvezetés a spanyol polgárháború katonai tapasztalatait is tévesen értelmezte, és egy ideig kevesebbet törődött a páncélosok gyártásával. Ideiglenesen leállították a 45 és 76 mm-es lövegek gyártását is.^{52/a} Ezekben az években indult meg ugyanakkor a háború legeredményesebb páncélosának, a T-34-esnek a gyártása; már fontolóra vették a KW-tankok programját, és gyökeret vert az a meggyőződés, hogy a modern hadviselés a könnyű páncélosok helyett mind több közepes és nehéz páncélost igényel. Ezekben az években dolgoztak a sikeres Jak-1-es és a Mig-3-as repülőgép prototípusán, és ekkor próbálták ki a tűzérőség számos új lövegét és lövedékét. Igaz, ezek az új gyártmányok éppen csak túljutottak a kísérleti szakaszon. Bevezetésükről, alkalmazásukról döntés született, de tömeges termelésük még éppen csak megkezdődött.⁵³

A szovjet gazdaság szakértői ismételten utalnak arra, hogy a harmadik ötéves terv végrehajtása számos nehézségbe ütközött, és az eredmények a legtöbb terüle-

ten messze elmaradtak a célkitűzésektől. A gazdasági növekedés erősen lelassult. Különböző magyarázatokkal találkozhatunk, midőn azt kutatjuk, mi volt az oka a szovjet gazdaság lelassulásának ebben az időszakban.⁵⁴ Nyilvánvaló, hogy a sztálinista tisztoogatások, melyek éppen ezekben az években érték el tetőpontjukat, lényeges szerepet játszottak e folyamatban. E tisztoogatások a gazdasági tervező és vezető rétegeket különösen megtizedelték, és a helyükre lépő új vezetők, részben tapasztalatlanságuk miatt, részben mert megtanulták a leckét, hogy jobb nem ellentmondani bármiféle felülről jövő utasításnak, hajlandóak voltak elfogadni mindazt, ami később kalandor túlbuzgóságnak bizonyult. Mindez erősen növelte a gazdaságon belüli feszültségeket. Nem kétséges, hogy az ipar háborús átállítása – mely a korszak követelménye volt – maga is számos különleges nehézséget teremtett. Az egy főre jutó reálbérek csökkenése is ezek közé tartozott. Jóllehet ennek nagysága viszonylag csekély, 4–8% volt négy esztendő alatt, mégis tükrözte az új jelenségeket. Tény, hogy számos fontos gazdasági szektor stagnált, egyebek között a vas- és acéltermelés, a fűtőanyag- és az ércellátás.⁵⁵ A befejezetlen beruházások ijesztő növekedése számos belső szerkezeti feszültséget okozott, amelyekkel nem tudtak a tervezők megbirkózni. A hagyományos megoldási kísérletek: a növekvő központosítás, ellenőrzés, az állandó átszervezések és büntetések szintén nem érték el céljukat.

Összegezve: jóllehet, nem kétséges, hogy a harmincas évek iparosítási folyamata komoly hadipotenciált teremtett a Szovjetunióban, a kérdés, hogy ez a katonai, gazdasági erő mennyiben volt elégséges arra a háborúra, melyet az országnak 1941-ben kellett megvívnia, még mindig nyitva maradt. Mint utaltunk rá, a propaganda, mely mindenkit azzal biztatott, hogy az ország megfelelően fel van készítve a háborúra, s ha megtámadják, nemcsak meg tudja védeni magát, de a hadviselést hamarosan az ellenség területén fogja folytatni, számos hamis feltételezésen alapult. Mindenekelőtt, az ország gazdasági ereje még távolról sem volt elég a háborúhoz. Ebben a tekintetben a Szovjetunió nem volt egyedül, hiszen a háború kitörésének időpontjában egyetlen ország – még maga az agresszor sem – volt kellően felkészülve, hiszen, mint később bebizonyosodott, a leggondosabb előkészület sem volt tisztában azzal, hogy mi minden kell egy modern fegyverzetel vívott hosszú háborúhoz. Ezen túlmenően, a szovjet feltételezések természetesen azon alapultak, hogy háború esetén országuk egész hadigazdasági tartalékaira támaszkodhatnak. Feltételezték, hogy rendelkezésükre áll majd az a sokezer páncélos és repülőgép, melyet a harmincas évek folyamán gyártottak; feltételezték, hogy igénybe vehetik nem csupán a régi, de az új gyárakat is, az újonnan feltárt erőforrásokat – többnyire még a Szovjetunió fejlettebb nyugati területein. Feltételezték, hogy rendelkezésükre áll mindaz a készlet és tartalék, melyet a harmincas évek nehéz munkájával, nemegyszer az életszínvonalat erősen megszorító gazdaságpolitikával halmoztak fel. Az erőteljes beruházási politika, az önellátás biztosítása, a tervgazdaság rendkívüli összpontosítása látszólag meghozta gyümölcsét. Természetesen a kérdés még nyitva volt, hogy vajon ezt a komoly hadifelké-

szültséget sikerül-e megfelelően alkalmazni. A kérdésre Hitler jól előkészített váratlan támadása adta meg a feleletet. A németek szinte a háború első napjaiban – többnyire nem is csatákban – megsemmisítették a legyártott repülőgépek ezreit, nagy veszteségeket okoztak a harcokcsállományban, megfosztották a Szovjetuniót a legfontosabb ipari területeitől, s megsemmisítették vagy zsákmányul ejtették mindazokat a készleteket, melyeket az ország nemrég felhalmozott. Az élet más-ként tette fel a kérdést a szovjet gazdaságnak, mint ahogy erre számítottak. Hogy vajon az új körülmények között is képes-e a szovjet gazdaság megbirkózni a feladatával, azt csak a következő évek bizonyíthatták.

Tény, hogy a váratlan német támadás és a hatalmas területi veszteségek meg-rázó hatása alól felocsúdvá néhány napon belül létrehozták a hadigazdaság legfontosabb ellenőrző és összefogó szervét. A Legfelsőbb Szovjet 1941. június 22-i határozata a hadiállapotról az államhatalmat, a hatalom gyakorlását a kü-lönböző katonai vezetők kezébe összpontosította. A helyi katonai parancsno-kokat felhatalmazták, hogy mozgósítsák az állampolgárokat, ha szükséges, ko-bozzák el és használják valamennyi vállalat és szövetkezet eszközeit és készle-teit, továbbá a magánszemélyek járműveit. A katonai parancsnokok feladata volt a munkaidő szabályozása, a kijárási tilalom vagy házkutatás ellenőrzése, és ha szükséges, a gyanús személyek letartóztatása. Jogkörükbe került a fogyasztás sza-bályozása, mint ahogy joguk volt utazási és helyváltoztatási tilalmat elrendelni, és a katonai bíróság hatáskörét mindazon személyekre kiterjeszteni, akik nem tettek eleget utasításaiknak. Valamennyi helyi végrehajtó szervet és intézményt a helyi katonai parancsnoknak rendelték alá, és kötelezték őket a parancsnokok munká-jának támogatására. Néhány nappal később a munkaidőt központilag szabályoz-ták. Éppen egy esztendővel korábban, 1940. június 26-án a Legfelsőbb Szovjet már szabályozta a munkaidőt. Ekkor ugyanis a háborús előkészületek részeként a szovjet kormány szükségesnek látta néhány korábbi lényeges szociális törvény mó-dosítását. Egyebek között a korábbi hétórás munkanap helyett ismét bevezették a nyolcórás munkanapot és korlátozták a munkahelyváltoztatás szabadságát, illetve azt a gyár vagy munkahely vezetőinek engedélyétől tették függővé. Az 1941. június 26-i rendelkezés a különböző vállalatok igazgatóit feljogosította arra, hogy – ha szükséges – minden beosztottjuktól napi három óra túlmunkát követeljenek. Csak a 16 éven aluli fiatalok és az állapotos nők kaptak könnyítést: az ő esetük-ben a túlmunka nem haladhatta meg a napi két órát. Kimondták továbbá, hogy – betegségtől eltekintve – nem lehet szabadságot kivenni, illetve a szabadságot pénz-ben fogják megtéríteni.

1941. július 1-jén a Népbiztosok Tanácsa teljhatalmat kapott, hogy döntsön valamennyi nyersanyag elosztásáról, a beruházások szétosztásáról. Hasonlóan korlátlan jogokat kaptak minden lehető pénzügyi forrás biztosítására, a termelési terv megváltoztatására. Összegezve tehát: korlátlan rendelkezési jogot nyertek a gazdaság minden területének legteljesebb katonai felhasználására.⁵⁶ Néhány nap-pal az Állami Véderő Bizottságnak, a háború egyik legfontosabb irányító szervé-

nek létrehozása után, ennek részeként külön hivatalt létesítettek a munkaerő központi elosztására. Mivel a háborús mozgósítás a szovjet hadsereg katasztrofális embervesztesége következtében az ipari munkaerő nagy részét is felölelte, a munkaerő-átcsoportosítás elsősorban a nők, gyerekek és az idősebbek termelésbe való bevonását jelentette. Egyidejűleg megkezdődött a korábban képzetlen munkaerő betanítása. Egyes források szerint a háború időszakában 7 millió ember részesült szakmai átképzésben, illetve kiképzésben. 1941 augusztusában megszületett az első háborús gazdasági terv is. Maguk a számok és az utasítás szövege világosan utalt arra, hogy korábban nem készült megfelelő hasonló terv, hiszen nem számoltak a szovjet hadsereg ilyen méretű vereségével, még kevésbé a bekövetkező hatalmas területi veszteségekkel. A gazdaság háborús átállításának korábbi terve lényegében csak a háborús mozgósítást, valamint a polgári fogyasztás céljaira dolgozó gyárak egy részének hadianyag-termelésre való átállítását tartalmazta. Egy sor esetben ez a terv mégis használható és alkalmazható volt. Egyes gyárak a korábbi elképzelések szerint kezdték meg a fegyvergyártást, a keleti területeken pedig azok az új üzemek, melyeket eleve úgy létesítettek, hogy háború esetén könnyen átállíthatók legyenek a haditermelésre, az eredeti elképzelések szerint kezdtek működni. A terv egésze azonban, mely egy jól működő gazdasági és politikai intézményrendszeren alapult, természetesen elvesztette aktualitását a német támadást követően.⁵⁷ Joggal állítható persze, hogy a bekövetkezett eseményekre aligha lehetett számítani, mégis úgy tűnik, hogy a szovjet előkészületekből hiányzott mindenfajta rugalmasság, s nem dolgoztak ki tervalternatívákat. Úgy tűnik, hogy területi veszteségekre, esetleges visszavonulásra egyáltalán nem számítottak. Ilyen körülmények között a hadigazdaság tervezése sokkal inkább óhajok felsorolása volt, s igen távol állt a valóságtól. Az eredeti háborús terv nem volt képes szembenézni a helyzettel, nem vette figyelembe, hogy a Szovjetunió elvesztette a gazdasági bázisának jelentős részét, s az ipari kapacitásának egy további lényeges része pedig a német előrenyomulás folytatása esetén kerülhetett veszélybe.

Az első – még 1941 nyarán készült – terv, amely három hónapos időszakra szólt, már tartalmazott néhány különleges utasítást az Ural, Szibéria, Kazahsztán és Közép-Ázsia területére. Újabb gyors utasítások születtek arra, hogy korábban közlekedési eszközöket és mezőgazdasági gépeket gyártó üzemek most páncélosokat gyártsanak, a szerszámgépipar pedig elsősorban lövegeket, tüzérségi lövedékeket termeljen.⁵⁸ Mégis, ezek a negyedéves – különösen az 1941 utolsó és 1942 első negyedére vonatkozó – tervek egészében vagy végre nem hajtott, vagy nemegyszer végrehajthatatlan utasítások maradtak, hiszen újabb és újabb ipari területek kerültek a német hadsereg birtokába. 1941 és 1942 folyamán a Szovjetunió hadigazdasága abban is különbözött minden más országtól, hogy a Szovjetunió területi veszteségei a szovjet nehézipar és mezőgazdasági termelés leglényegesebb ágazatait érintette. Hadd utaljunk arra, hogy a területi veszteségek a szovjet gazdaságot termelési kapacitásának 28%-ától fosztották meg 1941 végéig. Az ipari

termelés állandóan csökkent, és az év végéig a termelés volumene alig haladta meg az előző évek termelésének 50%-át.⁵⁹

A német hadsereg által elfoglalt területek szolgáltatták korábban a szovjet vas- és fémtermelés felét, a széntermelés kétharmadát. Itt állították elő korábban az elektromos energia 45%-át, és itt helyezkedtek el a szovjet vegyészeti és gépipar legfontosabb üzei is.⁶⁰ De ezen a területen voltak a legnagyobb cukorfinomítók és az élelmiszeripar más üzei is. Itt termelték a gabona 50, a cukorrépa 80, az olajos magvak 71%-át. Míg más országok elsősorban arra összpontosítottak, hogy miként növeljék haditermelésüket, addig a Szovjetunióban ebben az időszakban elsősorban azt vizsgálták, miként lehet a németek által veszélyeztetett területekről a gazdasági javakat maximálisan elszállítani. Mivel, mint utaltunk rá, a szovjet háborús stratégia nem számolt ilyen súlyos vereségekkel, esetleges kiürítésekre ténylegesen nem készült semmiféle tartalék terv. Egy gyorsan létrehozott bizottság 1941. június 24-én kezdte meg működését, és elsősorban a kiürítési prioritásokat dolgozta ki. Azonnal áttelepítettek néhány igen fontos gyárat Moszkva környékéről. Augusztus elején leszerelték és elszállították a dnyepropetrovszki erőmű gépeit. Augusztus közepére a Dnyeper bal partjáról valamennyi üzemet evakuáltak, beleértve a magnitogorszki bánya gépeit és berendezéseit is. 92 üzemet teljes gépi felszerelésével telepítettek át Leningrád környékéről, 419-et Ukrajnából és 109-et Belorussziából. Moszkvából és környékéről 498 üzemet telepítettek keletre, beleértve 150 gépgyárat, 40 elektrotechnikai üzemet, 50 faipari és 150 textilgyárat. Az áttelepült üzemek közel felét az Ural vidékén helyezték újból működésbe. 300 gyár tovább utazott Szibériába, és további 300 üzemet Közép-Ázsiába, illetve Kazahsztánba telepítettek. 2000 ipari üzem gépparkját vitték keletre, majd több száz mezőgazdasági szövetkezet állatállományát, beleértve 200 ezer disznót és 800 ezer lovat. Az áttelepítés hatalmas munkájára 30 ezer mozdonyt és másfél millió vagonot vettek igénybe.⁶¹

Mindennek összehangolására egy viszonylag kis létszámú hivatalt hoztak létre, emellett helyi bizottságokat is alakítottak, de a legtöbb esetben az ideiglenesen kinevezett teljhatalmú megbízottak irányították és ellenőrizték az áttelepítés hatatlanul nehéz és felelősségteljes munkáját. A teljhatalmú megbízottak – közöttük nemegyszer olyan vezető személyiségek, mint Voznyeszenszkij és Andrejev – rendkívül széles jogkörrel rendelkeztek, és egyedül hozhattak döntéseket a kiürítés menetrendjéről és sorrendjéről, a rendelkezésre álló szállítóeszközök elosztásáról stb. Három különleges albizottság támogatta munkájukat. Az első az üzemek gépeinek és készleteinek elszállításáért volt felelős. A második albizottság szervezte meg a szállítást, s végül a harmadik volt a felelős a menekültek elhelyezéséért és letelepedéséért.⁶² A különböző becslések szerint a kiürítésben részt vevő személyek száma 7,5 és 10 millió között mozoghatott. De további 5 millióra becsülik azoknak a számát, akik nem szervezett formában menekültek a németek elől keletre. Természetesen az adott körülmények között igen sok hiba történt. Kudarcok, rossz szervezés, fejvesztettség és meggondolatlanság eseteire számtalan példát lehet fel-

hozni. Nyilván, ha készült volna egy megfelelő tartalék terv, akkor szükség esetén a kiürítést is eredményesebben lehetett volna megszervezni. De minden hiba, súlyos tévedés ellenére – ha már rákényszerültek – viszonylag sikeresen oldották meg a feladatot, melyben az adminisztratív vezetés, a körülmények kényszere, a lakosság magatartása, erkölcsi tényezők egyaránt szerepet játszottak. De ha a kiürítés eredményes volt is, a német győzelmek folytán felbukkanó nehézségek mégis szinte leküzdhetetlennek látszottak. A vasutak túlszűfoltak voltak, a termelési kapacitás nagyrésze elpusztult, vagy elfoglalták a németek. Még azok az ipari vállalatok is, melyeket sikerült keletre telepíteni, egy időre (legalább 6 hónapra) kiestek a termelésből, és miután letelepedtek, még hosszú időbe tellett, míg újból elérték korábbi termelésüket és termelékenységüket (mivel vagy a megfelelő épület, vagy az elegendő szakmunkaerő hiányzott, vagy más váratlan nehézségek merültek fel).⁶³ Így, bármennyire sikeres volt is a kiürítés és a haditermelés átirányítása keletre – melyet, mint utaltunk rá, a szovjet kormány a háború előtti gazdaságpolitikájával, az urali és a szibériai gazdaság erősítésével részben elő is készített –, a szovjet gazdaság a háború első esztendejében rendkívül kritikus helyzetbe került. Azok a hatalmas erőforrások, melyek háború esetén a Szovjetunióknak fölényt biztosíthattak volna a német gazdasággal szemben, most részben elvesztek. Így a tartalékok, vagy a fel nem használt tartalékok – más országoktól eltérően – eleinte nem szolgálhattak mást, mint hogy részben pótolják az elszenvedett veszteségeket. (Lásd a 3. táblázatot.)

3. táblázat
A szovjet gazdaság néhány mutatója⁶⁴

(1940=100%)

Megnevezés	1941	1942
Nemzeti jövedelem	92	66
Ipari termelés	98	77
Mezőgazdasági termelés	62	38

Ezek a mutatók azonban csak részben fejezik ki azokat a nehézségeket, amelyekkel a szovjet gazdaságnak meg kellett küzdeni ezekben az években. Az általános hanyatláson, hiányon túlmenően számos szűk keresztmetszet is jelentkezett a gazdaság különböző területein. A szovjet vasutak történetéről írott egyik munka hangsúlyozza, mennyire készületlenül érte a vasúthálózatot a háború. (Ez részben az általános gazdaságpolitika következménye volt, mely az ötéves tervek folyamán csak az ipari beruházásokat erőltette és teljesen elhanyagolta az infrastruktúra fejlesztését.) A háború kitörése után másfél millió vagonra volt szükség csak a kiürítéshez. 1942-ben viszont 14%-kal kevesebb mozdony és 21%-kal kevesebb teherautó állt rendelkezésre, mint korábban.⁶⁵ A helyzetet tovább súlyosbította az egyre növekvő élelmiszer- és fogyasztási cikkek-hiány. Az ipari termelés átfogó indexének 23%-os csökkenése 1940 és 1942 között a fogyasztási cikkek termelésének

közel 60%-os csökkenéséből fakadt. Nagyjából hasonló nagyságrendű volt a mezőgazdasági termelés csökkenése is.⁶⁶

Mindezek következtében az 1941 augusztusában megszületett gazdasági mozgósítási tervet hamarosan félre kellett tenni, hiszen az események elavulttá tették. Egy új bizottság Voznyeszenszkijjel az élen új mozgósítási tervet dolgozott ki. Nem állíthatjuk, hogy ez teljesen reális volt, de mindenesetre gondosabban mérte fel a mozgósítható tartalékokat és vette számításba, mi történt eddig az urali és szibériai második ipari bázis kiépítésében és mik a további teendők. Ennek ellenére még ezt a tervet sem tekinthetjük teljesen megfelelőnek, olyannak, amely pontosan felmérte volna az új helyzetet és ennek alapján dolgozta volna ki a lehetséges teendőket az erő maximális vagy optimális kihasználására. 1941 novemberében tervet dolgoztak ki a repülőgépgyártás megkétszerezésére és a páncélosok előállításának megnégyszerezésére. 1942 folyamán a szovjet gazdaság, pontosabban a szovjet hadianyaggyártás kezdett magához térni és az év folyamán már képes volt bizonyos célok megvalósítására. Ha az okokat keressük, nyilvánvalóan figyelembe kell vennünk a szovjet munkások hallatlan áldozatait a háborús termelés érdekében, valamint a néhány legfontosabb hadianyagra koncentrálódó központi tervezésben rejlő lehetőségeket, amikor is a prioritások megjelölése és a tervek keresztülvitele a legszorosabb állami ellenőrzés alatt állott. A tervezés és végrehajtás természetesen most sem volt azonos, de legalábbis ami a hadianyaggyártást illeti, nem is állt teljesen távol egymástól. A hadigazdaság tovább erősítette a szovjet gazdaságban már korábban is meglevő központosítási irányzatot és a legfelsőbb vezetés teljes ellenőrzését az események menete fölött. De a szovjet hadigazdaság új erőforrások növekvő felhasználását, számos iparág, ipari üzem áttelepítését, a tervezésnek a legfontosabb célokra való koncentrálását, összefoglalóan: a gazdasági élet teljes háborús átállítását követelte meg. Mint jeleztük, a tervezés hibái, téves elgondolásai ellenére is, a szigorú állami ellenőrzés, a termelési eszközök központi tulajdona eredményesnek bizonyult az erőforrások maximális mozgósítása szempontjából. Csakis így történhetett, hogy sokkal kevesebb munkással, a háború előtti szint 50%-ának megfelelő vas- és acéltermeléssel 1942 második felétől a szovjet gazdaság nemcsak fel tudta venni a versenyt a némettel, de hamarosan túl is haladta azt.

EGYESÜLT ÁLLAMOK

Nyilvánvalóan aligha lehet összehasonlítani az Egyesült Államok problémáit a békegazdaságról a hadigazdaságra való áttérésben bármelyik más országgal. Gazdasági potenciálját tekintve az Egyesült Államok messze felülmúlta valamennyi hadviselő országot. A nehézipar legtöbb, a hadviselés szempontjából alapvetőnek tartott ágazatában még a pillanatnyi termelése is meghaladta a németországi ter-

melés szintjét, jóllehet ismeretes, hogy az Egyesült Államok rendkívül lassan lábalt ki a nagy világgazdasági válságból, s gyárai, üzemei jórészt még csak fél kapacitással dolgoztak. Ami a stratégiai nyersanyagokkal való ellátottságot illeti, a gumi kivételével az Egyesült Államok területén valamennyi nyersanyag megtalálható volt. A gumit viszont Holland Kelet-Indiából, a Fülöp-szigetektől és a Maláj-földről importálták. Néhány más nyersanyag, például az ón tekintetében a belső fogyasztás túlnyomó részét fedezte az import. A nikkell, a juta, a magnézium és volfrám szintén csak korlátozott mennyiségben volt itt termelhető, és zömmel a Távol-Keletről szállították.⁶⁷ Ebben az értelemben az Egyesült Államok a Szovjetuniótól eltekintve minden más országénál kevésbé függött a behozataltól. Viszont a Szovjetunóhoz képest összehasonlíthatatlanul kedvezőbb volt a földrajzi helyzete, mely az adott körülmények között szinte lehetetlenné tette, hogy gazdasága bármely más országtól sebezhető legyen. De ha mindezeket a felmérhetetlen előnyöket figyelembe vesszük, akkor sem szabad elfeledkeznünk azokról a tényleges nehézségekről, melyek akadályozták az Egyesült Államok gazdaságának háborús átállítását. Először is a háború előtt egyetlen más nagyhatalom sem fordított olyan jelentéktelen összeget katonai célokra, mint az Egyesült Államok. Az ország nemzeti jövedelmének másfél százaléka nem nyújtott túlzott támogatást az amerikai iparnak, és a törvényhozás néhány döntése, mint például a semlegességi törvény – ha nem tartották is be túlságosan szigorúan – a külföldi megrendelésekre történő szállítást is megnehezítette.⁶⁸

A harmincas évek folyamán volt néhány intézkedés a gazdaság háborús átállításának előkészítésére. Közvetlenül az I. világháború után az ún. védelmi törvény különleges államtitkári posztot létesített egy esetleges háború gazdasági kérdéseinek felügyeletére.⁶⁹ Az ipar háborús átállításának előkészítésére ipari mozgósítási tervet dolgoztak ki (melyet a harmincas évek második felében többször módosítottak). Ez először is az ipar kihasználatlan kapacitásait kívánta a haditermelés céljaira felhasználni, majd egy következő stádiumban az egész ipar háborús átállítását tervezte meg. 25 ezer ipari üzemet vizsgáltak felül és ebből 10 ezret találtak alkalmasnak hadianyaggyártásra. Ezeket hivatalosan értesítették esetleges háborús feladataikról. Ezen túlmenően azonban semmi sem történt. Stimson hadügyminiszter szerint 1940-ben az amerikai hadsereg lőszerkészlete nem volt elegendő akár csak egy napra sem egy komolyabb háborúhoz, mi több, a lőszertermelési kapacitás is elmaradt a követelményektől. Az amerikai gazdaság még sokkal inkább a nagy válság hatása alatt volt, mint bármelyik más ország a világon. Németországtól gyökeresen eltérően a gondolat, hogy a gazdasági válságból a fegyverkezés fokozásával, az ipar háborús átállításával kerüljenek ki, az Egyesült Államokban fel sem merült. A helyzetet tovább bonyolította az elnök és az üzleti világ közötti ellentét. Egy szenátusi bizottság Nye szenátor vezetésével azt próbálta bizonyítani, hogy az Egyesült Államok csupán a fegyverkezési ipar ördögi machinációi miatt lépett be az I. világháborúba, ami rendkívül erős közhangulatot teremtett a fegyvereket gyártó üzemek ellen. Egyébként is, egy sor tőkés és vállalkozó

számára mementóként idéződtek fel a nehézségek a húszas évek elejéről, midőn az Egyesült Államok hadigazdaságát ismét a béke vágányára kívánta állítani. Ezért többségük nem sietett túlságosan a hadiberuházásokkal, annál is inkább, mivel az Egyesült Államok kormányzata még nem jelentkezett komolyabb hadimegrendelésekkel, és az ipar vezetői tartottak attól, hogy drágán fizetik meg a hadiszállításokat, ha közben a hagyományos piacokat átengedik a polgári fogyasztási cikkek gyártó versenytársaiknak.⁷⁰ Néhány héttel a II. világháború kitörése előtt Rooseveltt kinevezett egy ún. War Resources Board-ot, melyben az üzleti világ neves képviselői – mint a General Motors, az ITAT és a Sears and Roubek – vettek részt, de a legkülönbözőbb oldalról állandó támadásnak volt kitéve a szervezet, és hamarosan meg is szüntette működését.⁷¹ Ilyen körülmények között az Egyesült Államok kormányának a tényleges hadba lépés előtt sem a hadianyagok beszerzésére, sem a haditermelés ellenőrzésére nem volt kidolgozott terve. A politikai és gazdasági megfontolások a semlegességi törvény módosítását sürgették, hiszen ez akadályozta, hogy hadviselő országoknak fegyvereket szállítsanak, mi több, azt is megtiltotta, hogy hadviselő országnak kölcsönt nyújtsanak. Végül is a törvény módosítására 1939 novemberében került sor, amikor bevezették az ún. „fizess és vidd” (Cash and carry) akciót, amely lehetővé tette az angol és francia hadianyag-beszerzőknek, hogy mintegy 2,4 milliárd dollár értékben adjanak megrendeléseket amerikai gyáraknak. Amikor Franciaország összeomlott, az Egyesült Államok háborús készülődései felgyorsultak. A Nemzeti Védelmi Bizottság (Council of National Defense) mellett egy tanácsadó bizottság alakult, mely a termelés, az ár- és foglalkoztatási politika, valamint a hadiszállítások és azok profitja kérdéseit vitatta meg. A bizottság úgy foglalt állást, hogy a vállalatok a hadiszállítások esetében 12, később 8%-nál nagyobb nyereséget nem számíthatnak fel.

Az 1941-es tragikus év folyamán az amerikai politikának nemcsak Franciaország váratlan összeomlásával, s egész Nyugat-Európa Németország által történő bekebelezésével kellett szembenéznie, hanem még egy esetleges angliai invázióval is. Jóllehet még erősek és befolyásosak voltak a semlegesség politikáját hangoztató erők, a közvélemény mégis lassú változáson ment keresztül. Rooseveltt igen ügyesen törekedett a közvélemény befolyásolására, hogy mondjanak le a semlegességről és vállaljanak közösséget a harcoló Angliával. Joggal utalt arra a tényre, hogy a katonai egyensúly Németország javára történő megbomlása gyökeresen megváltoztatta az Egyesült Államok helyzetét is. Mindaddig, amíg a két európai tábor többé-kevésbé egyenlő erőket sorakoztatott fel egymással szemben, a semlegesség elképzelhető politika volt. Az új körülmények között viszont az Egyesült Államok területének és érdekének védelme került előtérbe, tehát az ország nem maradhatott hadsereg nélkül. Különböző katonai terveket dolgoztak ki, mindenekelőtt egy akkora hadsereg létesítésére, mely biztosítja az ország védelmét és elriasztja Németország esetleges támadási szándékát. 1939-ben az egész amerikai hadseregnek mindössze néhány száz könnyű páncélosa volt. A hadsereg létszáma minimális volt. 1940 júliusában, amikor először szavazott meg a Kongresszus és a Szenátus

tekintélyesebb pénzügyi eszközöket a hadsereg felfegyverzésére, még mindig nem számoltak 2 millió embert meghaladó hadsereggel. De már ez a lépés is megkövetelte a fegyverkezés, mindenekelőtt a repülőgépgyártás fokozását. 1939-ben az amerikai hadsereg mindössze 1800 többnyire régi típusú repülőgéppel rendelkezett. Az új program most két esztendő alatt 12 000 új repülőgépet kívánt a hadsereg számára biztosítani. Más fegyverekből is erősen növelni kívánták a termelést. Hangsúlyoznunk kell, hogy a hadsereg feladatát ekkor még elsősorban a védekezésben – esetleg nemcsak az Egyesült Államok, hanem az egész amerikai kontinens védelmében – látták. Ez a hadsereg még nem lett volna elég erős, hogy aktívan beavatkozzon az európai háború menetébe. Még tartotta magát az a felfogás, hogy az Egyesült Államok kimaradhat a háborúból, s ha kívánták is Németország vereségét, úgy vélték, hogy ezt csupán gazdasági segítséggel is el lehet érni. Az nem volt kétséges, hogy amennyiben az Egyesült Államok teljes gazdasági erejét a háború szolgálatába állítja, az gyökeresen megváltoztatja a gazdasági erőviszonyokat. De még mindig elegendőnek vélték, ha az Egyesült Államok viszonylag jelentéktelen emberi áldozattal, hadsereg tényleges bevetése nélkül vállal közösséget Nagy-Britanniával – gazdaságát mozgósítva és az angolok által igényelt hadiszállító-soknak teljes elsőbbséget biztosítva.⁷²

A háborús átállítás eme korai szakaszában azonban komoly érdekellentétek akadályozták a kitűzött célok megvalósítását. Mindenekelőtt azért, mert jóllehet az amerikai ipar igen koncentrált volt, de talán a világon nem volt még egy olyan ország, ahol az állami ellenőrzés és befolyás ilyen jelentéktelen lett volna, ahol az uralkodó egyéni érdekeket ilyen nehéz lett volna valamiféle összehangolt terv részévé tenni. Mivel az Egyesült Államok föderatív állam, a kormánynak sokkal kevésbé volt meg a lehetősége és hatalma a befolyásolásra. Rooseveltnak láttá ezeket az ellentmondásokat és úgy vélte, hogy csak nagyon óvatosan foglalkozhat velük. Így mikor Bernard Baruch – aki az I. világháború folyamán Wilsonnak segített a gazdaság átállításában – a gazdaság átfogó ellenőrzésére és irányítására vonatkozó tervet terjesztett elő az elnöknek, Rooseveltnak szándékosan félretette azt, mi több, nehogy a nagyvállalatokat megriassza, még közhivatalt sem bízott Baruchra. Az amerikai kormánykörök gondolatát Stimson hadügyminiszter fogalmazta meg a legpontosabban: „Ha egy kapitalista országban háborúra készülsz vagy háborúba lépsz, akkor meg kell engedned az üzletembereknek, hogy nyerjenek az üzleten, máskülönben nem fognak támogatni.”⁷³

Mivel – mint már utaltunk rá – a War Resource Board kísérleti ballonja kipukkadott, mivel jelentését, miként készüljenek fel a háborúra, minden oldalról támadták, az elnök most a központi szervezetek más formáját kísérlete meg létrehozni. A Nemzeti Védelmi Tanács tanácsadó testület volt, mint ahogy neve is mutatja, s inkább tanácsadó, semmint irányító szerv volt, s nem volt világos még az 1941 januárjában létesített Office of Production Management (Termelésirányítási Hivatal) szerepe sem. Egyébként is bármiféle ellenőrzésre, irányításra vonatkozó tervek még élesen szemben álltak az üzleti élet valóságával. A valóság az volt, hogy

a különböző nagyvállalatok még nem voltak hajlandók komoly befektetéseket eszközölni fegyver- és hadianyaggyártási kapacitásuk növelésére, mivel úgy vélték, hogy ezekkel a kapacitásokkal nem tudnak mit kezdeni, ha a háború véget ér. A valóság még az volt, hogy számos iparág egyszerűen visszautasította, hogy hadicélokra állítsák át; az autóipar például még zömmel személygépkocsikat gyártott. 1941-ben 1 millióval többet, mint 1939-ben. Az ország gumikészletének 80, acélkészletének 18, rézkészletének 19%-át vette igénybe a személygépkocsi-gyártás, de a nagy autógyárak nem voltak hajlandók termelésükről lemondani vagy azt korlátozni.

Egy további ellentmondás jelentkezett 1940 második felében, amikor is kiderült, hogy az amerikai ipar mozgósításának e korai szakaszában még aligha tud egyidejűleg eleget tenni a növekvő angol hadimegrendeléseknek és a fejlesztés alatt álló amerikai hadsereg igényeinek. Ebben az évben egyébként is nagyméretű exportkonjunktúra bontakozott ki. Az ipari vállalatok egy év alatt 33%-kal növelték kivitelüket. Egy bizonyos szintig viszonylag könnyű volt növelni a termelést, hiszen az üzemek kihasználtsági foka rendkívül alacsony volt. Ha azonban egy külföldi vagy kormánymegrendelés már tényleges kapacitásnövelést igényelt, az már különleges eljárás alá került. Általában a beruházást a kormányra hárították át. Vagy abban a formában, hogy a Hadügyminisztérium vagy a Tengerészeti Minisztérium finanszírozta pénzügyileg, vagy pedig úgy, hogy az új gyárat vagy üzemet az ún. Defense Plant Corporation építette, mely egy kormány szerv volt, tehát a költségvetést terhelték. Rooseveltné ismert beszéde, mely szerint az Egyesült Államok gazdaságát a demokrácia fegyvertárának kell kiépíteni, teljesen egyértelművé tette – ha ez iránt korábban lett volna kétség –, hogy kinek az oldalán áll az Egyesült Államok a háborúban, de ténylegesen nem oldott meg egy sor nehéz kérdést. Először is: nem tudta kiküszöbölni az angol igények és az amerikai felfegyverkezés között mutatkozó érdekkonfliktusokat; másodszor: túl későn született, mikor is a nyugat-európai demokráciák már megszűntek létezni és mikor már kétségessé vált, hogy Anglia meg tudja-e védeni a demokráciát Németországgal szemben, melynek hadserege sokkal jobban fel volt fegyverezve és gazdasági ereje az európai kontinens elfoglalásával óriási mértékben növekedett. Végül úgy tűnt, ez a beszéd még szintén azt a meggyőződést sugallta, hogy az amerikai fegyverek segítségével az amerikai hadsereg tényleges közreműködése nélkül is elégséges lehet a háború megnyeréséhez. Nyilván Churchill kijelentése: „ti szállítsatok nekünk fegyvereket, és mi elvégezzük a munkát” – hozzájárulhatott ehhez az elképzeléshez.

A termelés növeléséért folytatott küzdelemben új nehézségek támadtak, mikor kiderült, hogy Nagy-Britannia felhasználta minden készpénzét és valutatartalékát, és nem tudja többé megvenni a fegyvereket az Egyesült Államoktól a „fizess és vidd” (Cash and carry) törvény alapján. A kölcsönbérleti törvény (Lend-Lease Act) segítségével Rooseveltné sikeresen elhárította ezt az akadályt is és lényegesen kitágította az angol háborús megrendelések lehetőségét. Ez a törvény ugyanakkor növelte Washington gazdasági részvételét a háborúban. Hamarosán kiderült, hogy

az amerikai hadsereg kiépítésére 1940-ben elfogadott terv már elavulttá vált, mielőtt végrehajtásához hozzákezdtek volna. Módosítása a kor követelménye lett. Az ún. Győzelem Terv (Victory Plan) most már egyértelműen elsőbbséget adott a hazai fegyverkezésnek és világosan tartalmazta, hogy a háború csak a gazdaság frontján nyerhető meg. De hogy milyen jelentősége volt Amerika közreműködésének, elég arra utalni, hogy az amerikai gazdaság erejét (a termelőeszközök termelése alapján) a német vagy a szovjet gazdaság háromszorosára, Nagy-Britannia gazdaságának négyszeresére becsülték.⁷⁴

Még mindig nem állíthatjuk, hogy az Egyesült Államok hadigazdasági stratégiája 1940 folyamán egyértelművé vált volna. Az amerikai kontinens védelmének koncepcióját még mindig azoknak a szövetségeseknek a támogatásával hangolták össze, akik már harcban álltak Németországgal, s akik közreműködése felétlenül szükséges volt, hogy az Egyesült Államok időt nyerjen gazdasági fölénye kibontakoztatására. De hogy néhány lényeges változás ment végbe, azt az amerikai költségvetés kiadási oldala is bizonyította. Míg 1939-ben 5,2 milliárd dollárt fordítottak kormánymegrendelésekre, ez az összeg 1940-ben még csak 6,2 milliárdra emelkedett, de 1941-re ugrásszerűen 16,9 milliárdra nőtt. A tényleges katonai kiadás 1939–1941 között, mielőtt az Egyesült Államok belépett volna a háborúba, tízszeresére emelkedett.⁷⁵ Míg 1939-ben az ország össztermelésének nem egészen 2%-át fordította hadicélokra, 1941-ben már 10% ment fegyver- és hadianyaggyártásra. A hadiprogram keretében 8,6 milliárd dollár kimondottan fegyverek, főleg repülőgépek, harckocsik és hajók gyártását célozta. A repülőgépgyártás meghatszorozódott, a lőszergyártás megnégyszereződött, a hajóépítés 360%-kal növekedett.

1943-ban egy amerikai közgazdász az alábbi sorokban foglalta össze véleményét az amerikai hadikészülődésről: „Jóllehet olyan hatalmas erejű ellenséggel kellett harcba szállnunk, mint még soha a történelem folyamán, ipari mozgósítási erőfeszítéseink mégis féloldalasak és rosszul tervezettek voltak.”⁷⁶ Burnham többek között arra utalt, hogy ezekben az években még több kávé hoztak be az országba Dél-Amerikából, mint gumit Ázsiából, jóllehet világos volt, hogy a gumihány sebezhető pontja lehet az amerikai hadigazdaságnak. A szerző sok más tényre utalva hangsúlyozza, hogy a háborús gazdasági stratégia kidolgozása, a gazdaság háborús átállításának koncepciója még 1941 folyamán is erősen vitatott és bizonytalan volt. Az új fejlemények következtében – miután a Szovjetunió jelentős erőforrásai Németország birtokába kerültek – szükségesnek látszott a célkitűzés megváltoztatása, jóllehet ez nem történhetett meg érdemleges belpolitikai küzdelmek nélkül. Az exportkonjunktúra – mint jeleztük, az Egyesült Államok exportja a háború első esztendejében 33%-kal növekedett⁷⁷ – egyfelől lényegesen hozzájárult a nagyarányú munkanélküliség csökkentéséhez, másfelől azonban hosszú távon veszélyeztethette a hadigazdaság érdekeit, mivel a gazdasági erőforrásokat egyoldalúan az exportszektorba irányította. Éppen ennek elkerülése vagy legalábbis ellensúlyozása érdekében néhány új szervezetet hoztak létre, hogy bizonyos koordinációt és ellenőrzést érvényesítsenek a gazdaságban. Először a Termelésirányí-

tási Hivatal (Office of Production Management), később az Elosztási Tanácsot (Supply Priorities and Elocation Board).⁷⁸ Ezen hivatalok alapító okirata a következőkben jelölte meg a célokat: határozzák meg a hadsereg, a polgári lakosság, valamint más szervek nyersanyag- és áruszükségletét, s dolgozzák ki a megfelelő politikát ezen szükségletek kielégítésére. Egyszerűbb volt azonban ezeket a szervezeteket létrehozni, mintsem a programot végrehajtani, hiszen mindenfajta központi állami beavatkozás állandó összeütközésbe került a különböző nagyvállalatok elképzeléseivel és rendkívül erős profitérdekeltségével. Az amerikai kormány korán felismerte, hogy a hadigazdasági program végrehajtásának legfontosabb akadálya a nyersanyagok hiánya lehet, éppen ezért ezeknek megfelelő elosztása kulcsfontosságú lesz a jövőben. 1941 szeptemberében például az angol és amerikai hadimegrendelések értéke 60 milliárd dollárra ugrott. Hogy ezeknek a megrendeléseknek eleget lehessen tenni, további nyersanyagra volt szükség. Hamarosan tehát nehézségek, sőt hiányok mutatkoztak. Először a rézellátás nem volt megfelelő, így be kellett vezetni a használt réz gyűjtését. Később világossá vált, hogy az autóipar polgári termelésében is csökkentéseket kell végrehajtani, mivel az autógyártás különlegesen nagy mennyiségben veszi igénybe a hadigazdaság számára szükséges nyersanyagokat. 1941-ben a gyárak a személyautók termelésének programját tehát önkéntes alapon 20%-kal csökkentették, később pedig a nyersanyag-hiány következtében további 26%-os csökkentésre került sor.⁷⁹ Ha elfogadjuk azt az elméleti megállapítást, mely szerint a hadigazdaság leglényegesebb vonásait az alábbi tényezők alkotják:

1. a fel nem használt termelési tényezőknek a termelésbe való bevonása;
2. olyan iparágak ösztönzése, amelyek terjeszkedése csökkenti a kiadásokat vagy lehetőséget teremt más iparágak fejlesztésére;
3. a jövedelmek újraelosztása érdekében megfelelő költségvetési és pénzügyi szervezeti rendszer kifejlesztése⁸⁰, – akkor biztos állíthatjuk, hogy az első két tényező megvalósítása nem állította túl nehéz feladat elé az amerikai gazdaságot. Viszont egy megfelelő, a jövedelmek újraelosztására alkalmas pénzügyi és költségvetési szervezet létrehozása, mely a kormány óhaja szerint dönt a nyersanyagok elosztásáról, felhasználásuk korlátozásáról, természetesen komoly ellenállásra számíthatott a magángazdaság részéről. Mivel ebben az időben 3 millió munkanélküli volt az országban, a munkaerő biztosítása még nem okozott gondot. A hiányok 1941 folyamán először a nyersanyagellátásban, később egyes termelőkapacitásokban mutatkoztak meg. A termelési elsőbbségek világos meghatározása még fontosabbá vált, midőn Roosevelt létrehozta a kölcsönbérleti törvényt (Lend-Lease Act) Nagy-Britannia pénzügyi nehézségeinek áthidalására. Ez a törvény, melynek hatálya a Szovjetunió elleni német támadás után hamarosan a Szovjetunióra is kiterjedt, természetesen most áttörté azokat a korlátokat, melyeket korábban Nagy-Britannia pénzügyi nehézségei állítottak az angol megrendelések elé. Mivel a fizetési mérleg kérdése most már nem okozott nehézséget – egyébként is a kölcsönbérleti szerződés végrehajtását az Egyesült Államok kormány szervei ellenőrizték

–, Anglia vásárlóereje jelentősen megnőtt. Ha már a korábbi megrendelések is jó néhány esztendőre elláthatták munkával az amerikai ipart, a kölcsönbérleti szerződésekben igényelt szállítások további ipari kapacitást köthettek le. 1941 augusztusában létesítettek egy szervezetet (Fegyverkezési Bizottság: Inter-Arms Bureau) abból a célból, hogy egyeztesse a kölcsönbérleti szállítások igényét az amerikai hadsereg hadianyag-szükségletével. Nyilván ennek a koordinációnak az iránya még inkább megnőtt, amikor – mint már jeleztük – megtörtént a Szovjetunió bekapcsolása is – méghozzá rendkívül sürgős és jelentős igényekkel – a kölcsönbérleti szállítások keretébe, és ugyanebben az időben került napirendre az Egyesült Államok hadseregének teljes kiépítése is. A módosított Győzelem Program már igen szigorú célkitűzéseket tartalmazott. Az eddig elsősorban önkéntes alapon végrehajtott termelési korlátozásokat részben az autópárházban, részben más fogyasztási cikkek gyártásában most már a kormány által előírt kötelező programmá változtatta, „hogy a szűkösen rendelkezésre álló nyersanyagok fogyasztását korlátozzák”.⁸¹

Mindennek ellenére önmagában az a tény, hogy még 1941 végén is több mint 3 millió munkanélküli volt az Egyesült Államokban, világosan utalt arra, hogy a gazdaságot még távolról sem állították át teljesen a hadigazdaság céljaira. Igaz, 1939–1941 között rendkívül erősen növekedett a nyersanyagtermelés. A szénacéltermelés 30%-kal volt nagyobb, mint a korábbi, a vas- és érctermelés 40%-kal, a nyersolaj-termelés 15%-kal és a bauxittermelés egyenesen 150%-kal nőtt.⁸² De érdemes az ipari termelés más mutatóit is figyelembe venni. A ruházati ipar termelése csak 12%-kal haladta meg az 1939-es szintet. Feltehetően még kevesebbet termeltek, mint a nagy válság előtt. Az élelmiszer-ipari termelés 18%-kal növekedett, a textiliparé 50%-kal, a vegyiparé 75%-kal; ugyanakkor a mozdony- és hajógyártás 250%-kal, a lőszertermelés 325%-kal és a repülőgépgyártás 500%-kal. Bármennyire is lenyűgöző volt a repülőgépgyártás növekedése, még mindig alatta maradt az igényeknek, így érthető, hogy az amerikai hadsereg vezetői nem voltak túlságosan elégedettek Roosevelttel állásfoglalásával, aki arra a kérdésre, hogy az előállított repülőgépeket miként osztják el a kölcsönbérleti szállítások és az amerikai hadsereg között, a következőket mondotta: „A szabály: 50–50%, azaz más szóval, mi kapjuk a felét, ők kapják a másik felét.”⁸³ Az angolok 1940 novemberében újabb 2 milliárd dollár értékű megrendelést adtak az amerikai iparnak, aminek pusztán a kihasználatlan kapacitások újra-üzemeltetésével már nem lehetett eleget tenni. Új üzemeket kellett építeni, melyeknek költsége kb. 680 millió dollárra rúgott. De az elnök ezeket a megrendeléseket az amerikai védelem szempontjából is értékes hozzájárulásnak tekintette. Ténylegesen tehát az amerikai gazdaság 1940 – még inkább 1941 – folyamán mind a keresleti, mind a kínálati oldalt tekintve a hadigazdaság irányába fejlődött. De részben az ország semlegessége következtében, részben azért, mert az amerikai gazdaság hadikészülődései, a költségvetés hadikiadásai még jócskán elmaradtak a többi nagyhatalom mögött, ebben az időben még nem jelentkeztek a hadigazdaságra való áttérés negatív, a gazdasági struktúrát torzító hatásai.

JAPÁN

Nagy-Britannia belesodródott a háborúba, a Szovjetuniót és az Egyesült Államokat megtámadták. Németországon kívül Japán volt a másik ország, ahol a hadba lépés átgondolt politika, szándékos cselekvés következménye volt. Éppen ezért a japán gazdaság már évek óta készült a háborúra, s a termelés háborús átalakítása már jóval korábban megkezdődött. A japán katonai agresszió tulajdonképpen megelőzte a németet. A japán hadsereg 1931-ben elfoglalta egész Mandzsúriát, s hamarosan bábkormányt alakított, melynek nem utolsósorban az volt a feladata, hogy a terület nyersanyagkészleteit a japán gazdaság számára biztosítsa. Japán ugyanis egész gazdasági fejlődése során különösen erősen függött a külföldi nyersanyag-ellátástól. Bizonyos volt, ha át akarja alakítani a világ politikai térképét, s ki akarja szorítani az Egyesült Államokat és a Brit Birodalmat a Csendes-óceán térségéből, akkor minél nagyobb nyersanyag-forrást kell formális és informális birodalmába bekebeleznie. A Kína elleni támadás 1937-ben újabb világos bizonyítéka volt a hosszú távú japán politikának. De ha valaki nem értesült volna a japán agresszióról és csupán a japán gazdaság fejlődési vonalát és különösen az állami költségvetést tanulmányozta volna, abból is kiolvashatta volna Japán szándékait. A költségvetésben a katonai kiadások aránya messze túlhaladta a többi nagyhatalomét. Ha talán a háborús előkészületekre fordított abszolút összeg nagysága el is maradt Németországé mögött, az bizonyos, hogy viszonylagos részesedése a költségvetésben lényegesen nagyobb volt. (Lásd a 4. táblázatot.)

Ha tehát a katonai költségvetések arányát és fejlődését vesszük figyelembe, bizonyon állíthatjuk, hogy egyetlen más ország sem fordított már a harmincas években

4. táblázat
A japán költségvetési kiadások a harmincas években⁸⁴

(millió jen)

Évek	Összkiadás	Katonai kiadás	Katonai kiadás az összkiadás százalékában
1931	1,477	434	29,4
1932	1,950	733	37,6
1933	2,225	813	39,2
1934	2,163	925	45,2
1935	2,206	1032	46,8
1936	2,822	1105	48,9
1937	5,521	3953	71,6
1938	8,089	6094	75,9
1939	8,952	6417	71,7
1940	11,037	7268	65,9

oly hatalmas gazdasági forrásokat katonai kiadásokra, mint Japán. Egyetlen más ország sem összpontosította erőit hasonló mértékben a nehéziparra. Japán viszonylag könnyen kilábalta a gazdasági válságból. Az ipari össztermelés változatlan áron néhány év alatt 6 milliárd jenről 13 milliárdra emelkedett, de míg a könnyűipar 1930–1937 között alig 50%-kal növelte termelését, a nehézipar termelése több mint megháromszorozódott: 2,3 milliárdról 7,2 milliárdra emelkedett. Míg 1930-ban a nehézipar termékei az ipari össztermelés 30%-ára rúgtak Japánban, addig 1937-ben a nehézipar már a termelés 58%-át tette ki. Számos rendelkezésre hivatkozhatunk; többek között az ipari ellenőrzési törvényre, mely világosan utalt arra, hogy a kormány a gazdasági válságból való kilábalást és az ország gazdasági erőfeszítéseit szorosan összeköti a háborús előkészületekkel. Mégis 1937 tekinthető a fordulópontnak, mivel a japán hadsereg ekkor egyértelműen kijelentette, hogy csak olyan kormányt hajlandó támogatni, mely magáévá teszi a hadsereg követeléseit és a japán gazdaság háborús átállítására vonatkozóan átfogó gazdasági programot dolgoz ki. A Konoe-kormány tehát programjává tette a japán katonai kapacitás növelését, ennek érdekében az ipar fejlesztésén túlmenően a kereskedelmi mérleg egyensúlyának biztosítását és a kereslet-kínálat egyensúlyának megteremtését.⁸⁵ Ugyanebben az esztendőben fogadták el az általános nemzeti mozgósítási törvényt, mely felhatalmazást adott a kormánynak a termelés, az árak, az elosztás és a külkereskedelem szabályozására.

A japán gazdasági fejlődés történetének ismerői számára természetesen nem meglepetés, hogy a japán kormány már békeidőben is ilyen tekintélyes befolyást, ellenőrzést gyakorolt a gazdasági élet felett. Míg az Egyesült Államokban a szabadverseny szelleme uralkodott, s bármiféle kormánybeavatkozás nagyfokú ellenállást váltott ki az üzleti körökből, addig Japánban az állam már a 19. század végétől jelen volt a japán iparosítás megszületésénél. Japánban a kormány beavatkozása az üzleti életbe szabály volt és nem kivétel. Ezen túlmenően a harmincas években Japánban rendkívül erős volt a katonai erők befolyása a politikára. A katonai hatalmi csoport katonai kalandokra ösztönözte a japán politikát és szempontjai között a hatalom, a befolyás, a presztízs mellett a gazdasági kérdések, a kulcsfontosságú nyersanyagforrások biztosítása rendkívül lényeges szerepet játszott. A Zaibatsunak, azaz a legnagyobb ipari trösztökből álló hatalmi csoportnak szintén igen erős befolyása volt a gazdaságpolitikára. A kormánynak tehát szinte páratlan lehetősége volt arra, hogy szabályozza és befolyásolja a gazdaságot és kiterjessze a katonai ellenőrzést a gazdasági élet felett.⁸⁶ A már említett általános nemzeti mozgósítási törvény a kormánynak lehetővé tette, hogy mozgósítsa a lakosságot, szabályozza a béreket és a munkakörülményeket, elossza a javakat, korlátozza a külkereskedelmet, befolyásolja a profit alakulását és beavatkozzék a vállalkozások pénzügyeibe. A törvény valójában szabad kezet adott a kormánynak, hogy azt tegye, amit jónak lát, vagy pontosabban azt, amit a katonai, ipari hatalmi csoport javasol. Ugyanebben az évben a kormánynak 300 millió jen értékű különleges alapot szavaztak meg, hogy megfelelő mennyiségű nyersanyagot importáljon kész-

letek felhalmozására. A harmincas évek során Japán kereskedelmi mérlege állandóan negatív volt, s a deficit pontosan 1937-ben érte el a rekordmagasságot. Világos volt, hogy bármiféle tervezésnek számolnia kell ezzel.⁸⁷ A készletfelhalmozás szükségessége ugyanakkor – ha nem tesznek ellenintézkedéseket – még tovább növelte volna a kereskedelmi mérleg behozatali többletét. Japán lehetősége, hogy külföldi kölcsönt kapjon, igen korlátozott volt, külföldi valutatartalékai pedig minimálisak. A háborús készülődéshez szükséges nyersanyagok behozatalának növelése tehát csak úgy volt lehetséges, ha a gazdasági élet más területein rendkívül szigorú importkorlátozásokat vezetnek be. Ezért a behozatali árukat osztályozták, s azok az áruk kaptak elsőbbséget, melyek a fegyverkezéshez voltak szükségesek. Második helyre kerültek azok az áruk, melyeket az export növelésére lehetett felhasználni. A harmadik helyre az ún. jenben folytatott kereskedelem került, azaz azokból az országokból behozott áruk, melyek elfogadták a jenben történő fizetéseket. Végül a lista legaljára kerültek a magánfogyasztást szolgáló behozatali cikkek. Mindezeket az utasításokat végül is egy anyagmozgósítási tervben foglalták össze, mely negyedéves behozatali terveket dolgozott ki, először 1938–1940-ig, később a további öt esztendőre.

A behozatali korlátozások eredményeképpen a következő három évben lényegesen javult a kereskedelmi mérleg. A korábbi behozatali többlet helyett (1936-ban 71 milliárd, 1937-ben 603 milliárd jen) 1938-ban 27 milliárd kiviteli többletet ért el, amely 1939-re 658 milliárdra emelkedett, 1940-ben pedig 203 milliárdra csökkent. A fizetési mérleg helyzete viszont korántsem javult hasonlóan. A japán kereskedelmi mérleg rendkívül kedvezően alakult Kínával és az ún. jen-blokkal szemben, ahol a kiviteli többlet 350 milliárdról 1100 milliárd jenre emelkedett. A probléma lényege azonban az volt, hogy az ebből a kereskedelemből származó többletet nem lehetett felhasználni más országokkal folytatott kereskedelemre. Itt minden erőfeszítés ellenére a behozatali többlet 900 milliárdról csak 300 milliárdra csökkent, majd 1940 folyamán ismét elérte a behozatali korlátozások előtti szintet.

Berndt Martin tanulmányában helyesen állapította meg, hogy a mozgósítási terv eredményeként ténylegesen megtörtént a békegazdaság átállítása hadigazdaságra. Ennek ellenére 1939 és 1940 folyamán számos további rendelkezés született, melyek közül a legfontosabb az árak és bérék befagyasztása volt. Arra azonban még visszatérünk, hogy mennyire volt ez eredményes. Pillanatnyilag elég arra utalni, hogy Japánban még a hadba lépés előtt szükségesnek tartották az árak és bérék szabályozását és bizonyos árucikkek kormány általi elosztását, hogy elkerüljék az inflációt. Számos iparcikkre és élelmiszerre már 1940-ben jegyrendszert vezettek be, hogy a rendelkezésre álló források megfelelő elosztását biztosítsák.

Mivel az olajellátás látszott a legnehezebbnek, valamennyi olajfinomító üzemet állami ellenőrzés alá vonták, a polgári olajfogyasztást a korábbi szint 25%-ában állapították meg 1940-ben és jelentős állami támogatást nyújtottak a műbenzin termelésének. Mivel 1930 és 1939 között a széntermelés 27,9 millió t-ről 55,6 millió t-ra, az acélttermelés 1,8 millió t-ről 6,8 millió t-ra, a villamosenergia-termelés pedig

4,3 milliárd kW-ról 9,4 milliárd kW-ra nőtt,⁸⁸ a japán kormány úgy látta, hogy jó esélyek vannak ezeken a területeken a termelés további fokozására. Mi több, számítani lehetett a japán birodalom – melyet közös jóléti övezetnek neveztek – első meghódított területei: Korea és Kína termelésére is. Mindkét területről jelentős vasérc- és széntermelést vártak. Kínában a japán gazdaságpolitika – előrevetítve Mao népi kohók-politikáját – kis kohók építését szorgalmazta mintegy 730 ezer tonna évi kapacitással. Mindennek ellenére ezen a területen is szűk keresztmetszettek mutatkoztak, részben a nem megfelelő nagyságú vasérckészletek miatt, részben mivel ócskavasban is hiány volt. Ócskavasat többnyire az Egyesült Államokból hoztak be (mielőtt Rooseveltt embargót terjesztett ki rá). A vas- és acélelosztásban tehát már 1937-től lényeges volt az állami beavatkozás, annál is inkább, mivel a hadsereg (beleértve a tengerészeti és légierőket is) fogyasztása már ekkor is elérte az összefogyasztás 29%-át, majd 1940-ben tovább emelkedett a fogyasztás mintegy 33%-ára.⁸⁹

Japánban mind a hadsereg vezetői, mind a gazdaság urai teljesen tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy minden sikeres előkészület ellenére a japán gazdaság rendkívül sebezhető, hiszen a japán szigeteken vagy egyáltalán nincsenek, vagy csak rendkívül csekély mértékben vannak fontosabb nyersanyagok. Önellátásra Japán még annyira sem volt képes berendezkedni, mint Németország, hiszen csak 16%-át termelte vasérc-, 8%-át ólom-, 29%-át ón-, 40%-át alumíniumfogyasztásának. Bár, mint jeleztük, a vas- és széntermelést erősen növelték, mégis mindezen alapanyagok, s még inkább az acél és réz behozatala nélkül a gazdaság nem volt képes működni. Ha Németország blokáddal sebezhető volt, Japán még inkább ki volt téve a gazdasági megfojtás veszélyének. Mindkét ország esetében hasonló megoldás kínálkozott: a szükséges nyersanyagokat katonai hódítás útján biztosítani. A német „nagyterg gazdaság” és a japán „közös jóléti övezet” ugyanazt a célt szolgálta: alkalmassá tenni az országot egy hosszabb háborúra. Mindkét esetben gyors katonai siker – villámháború – volt szükséges, hogy biztosítani tudják a nyersanyagok beszerzését. A japán háborús stratégia arra a feltételezésre épült, hogy Mandzsúria, Korea, Formosa, Malájföld, Burma, Holland Kelet-India, Indokína és a Fülöpszigetek a maguk felmérhetetlen nyersanyagforrásaival a japán háborús gazdaság részévé válnak. Másrészt Németországgal összehasonlítva Japán számára a megszállt területek kellő kihasználása csak két lényeges kérdés megoldásával volt biztosítható. Először is: a Japán által meghódított területek a hadiipari kapacitás szempontjából nem voltak összehasonlíthatók Nyugat-Európával, és bármilyen fontos is volt hozzájárulásuk a japán hadigazdasághoz, ez elsősorban nyersanyagokra korlátozódott. Másodszor: mivel e területek többsége Japántól távol eső sziget volt, az összeköttetés fenntartásához nagy hajóterkapacitásra volt szükség, s a veszély, hogy az ellenség elvágja őket Japántól, sokkal nagyobb volt, mint Németország esetében, ahol erre csak akkor kerülhetett volna sor, ha az elfoglalt területeket visszafoglalják, illetve felszabadítják a német megszállás alól.

Az 1942-es esztendőt tekinthetjük fordulópontnak. Erre az időre valamennyi

hadviselő ország befejezte gazdaságának háborús átállítását. Az 1942-es év jelentősége világos az Egyesült Államok esetében, mely csak 1941 végén lépett a háborúba. Szovjetunió esetében azért tekinthetjük az 1942-es esztendő fordulópontnak, mivel a súlyos háborús veszteségek után, amikor a korábban megőrzött és áttelepített források egy részét sem tudta még igénybe venni, 1942 nyarától kezdett a háborús gazdaság teljes mértékben kibontakozni. Anglia esetében talán ezt a fordulóponthoz korábbra tehetjük, hiszen itt a háborús átállítás korábban indult meg nagy erővel. Az angol költségvetés már 1940 és 1941 folyamán a nemzeti jövedelem nagy részét háborús célokra csoportosította át. Az 1938-at követő három esztendő alatt Angliában radikálisan – tízszeresére – növelték a katonai kiadásokat, és 1940-ben már a nemzeti jövedelem 50, 1941-ben 60%-át fordították a háború céljaira.⁹⁰ 1938-ban a német katonai kiadások kétszeresen haladtak meg az angolt, mivel azonban a sikerek következtében később csak lassan növelték a hadikiadásokat, 1940-ben és 1941-ben Németország nemzeti jövedelmének csak kisebb részét fordította háborúra, mint Anglia (38% 1940-ben, illetve 47% 1941-ben).

Tekintélyes irodalom próbált már választ adni arra a rejtélyre, mi az oka annak, hogy Németország, amely a harmincas években a fegyverkezés élén járt és rendkívül tekintélyes összegeket fordított a háborús előkészületekre, a háború első éveiben látszólag lelassult, vagy pontosabban: ellenségeinél lassabban növelte katonai kiadásait. A háborút követően egy amerikai gazdasági szakértő bizottság vizsgálat alá vette a német hadigazdasággal kapcsolatos anyagokat, statisztikákat, és összefoglaló jelentésében az alábbi következtetésre jutott: „Ha Németország vezetői 1942 helyett már 1939-ben elhatározták volna, hogy gazdaságukat teljes mértékben a háború szolgálatába állítják, akkor lett volna idejük fegyverkezési programjukat teljes mélységében végrehajtani, azaz egyidejűleg növelni a szükséges alapanyagok gyártását és biztosítani a megfelelő felszerelést a tömeges fegyver- és hadianyaggyártáshoz. Mivel ezt a programot csak 1942-ben indították el, így a fegyverkezést csak szélességében és nem mélységében tudták végrehajtani.”⁹¹ A fegyverkezés e két lehetséges módjának – mélységben vagy szélességben – szembeállítása Thomas tábornoktól származik. Felfogása, mely szerint ez volt a német fegyverkezés nagy dilemmája, számos követőre talál a kérdéssel foglalkozó irodalomban. Igen sok szerző teszi magáévá ezt a felfogást, mely Thomas tábornok 1945-ben hadifogolyként írt visszaemlékezéseiből származik.⁹² Thomas tábornok ebben a kéziratban elsősorban Hitler, a náci párt, a politikai vezetés állítólagos hibáira helyezte a hangsúlyt, és felállította az elmulasztott alkalmak tézisét, hangsúlyozva, hogy a politikai vezetés nem volt hajlandó elfogadni tanácsát, mely szerint a háborút csak akkor szabad megindítani, ha a hadigazdaságot mélységében is kiépítették. Thomas tábornok kritikája lényegében két fontos megállapítást tartalmazott.

1. Nézete szerint az egész gazdaságot már korábban át kellett volna állítani a háború céljaira.⁹³ 2. Amikor a hadigazdaság mélységben történő kiépítése megtörtént, akkor – és csakis akkor – kellett volna a háborút megindítani. Ez a gon-

dolata, mely szerint hadigazdaságot már békeidőben teljes mértékben ki kell építeni, szemmel láthatóan nem nyerte el Hitler támogatását – politikai okokból –, és visszautasításra talált az ipar vezetői részéről is – gazdasági megfontolásból. Ez a gondolat, mely szerint a gazdaságot már békeidőben totálisan a háború szolgálatába állíthatják, megfogalmazódhatott egy katonai bürokrata fejében, de sem egy politikus, sem egy pénzügyi szakértő vagy egy ipari vállalkozó nem tarthatta elfogadható megoldásnak. Ha tovább vizsgáljuk Thomasnak azt a felfogását, hogy a katonai műveleteket összhangba kell hozni a háborúval és a hadigazdaságnak a katonai műveleteket kell szolgálnia, akkor joggal merülhet fel a kérdés: vajon nem ez történt pontosan a villámháború idején, amikor a katonai hódításokkal a gazdasági bázis kiterjesztését biztosították? Joggal merülhet fel a kérdés, hogy Hitler, aki lényegesen jobban értett a politikához, mint Thomas tábornok, nem mérte-e, fel jobban a német lakosság háborús tűrőképességét a háború első éveiben. Ő ugyanis a népszerűtlen intézkedésekben nem volt hajlandó olyan messzire menni, mint Thomas tábornok, aki a politikai intézkedéseket is tisztán technikainak tekintette, melyeket parancsra végre lehet és kell hajtani. Ha elfogadjuk azt a megállapítást, hogy „politikai, hadi célok csak úgy érhetők el, ha katonai és gazdasági intézkedésekkel biztosítjuk őket”,⁹⁴ csupán arra a következtetésre juthatunk, hogy Németországnak sosem volt lehetősége a háború tényleges megnyerésére.⁹⁵ Nézetünk szerint ugyanúgy elvethetjük azt a feltételezést is, hogy a háború kirobbantását el kellett volna halasztani 1944-ig vagy 1945-ig, mely időpontra Thomas véleménye szerint Németország jobban felkészülhetett volna a háborúra. Nem világos Thomas felfogásából, hogy milyen háborúra gondolt. Hiszen ez a háború már aligha lett volna Hitler Németországának háborúja. Ebben az esetben viszont már a találgatások mezejére lépünk, melyet jobb, ha egy történész mellőz. Úgy tűnik azonban, hogy sem a politikai körülmények, sem a gazdasági feszültségek – melyek nagyon is erősen jelentkeztek a német gazdaságban 1938 folyamán⁹⁶ – nem tették volna lehetővé, hogy még további tíz esztendeig az 1933–1938 közötti időszakhoz hasonlóan fejlődjenek a dolgok. És végül az is megkérdőjelezhető, hogy Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetői megengedték volna-e a saját és Németország felfegyverzése közötti különbség fenntartását, sőt esetleges növelését.

A német gazdasággal foglalkozó irodalom úttörője Burton Klein volt.⁹⁷ Klein 1959-ben tette közzé jórészt még közvetlenül a háború után folytatott kutatásainak eredményét. Elsősorban azokra a dokumentumokra támaszkodott, melyeket az Egyesült Államok katonai szervei a stratégiai bombázás eredményeinek felméréséről készítettek (United States Strategic Bombing Survey). Klein volt az első az irodalomban, aki arra a következtetésre jutott, hogy Németország katonai ereje a háború kitörésének időpontjában messze elmaradt a feltételezettől. Kutatásaival azt bizonyította, hogy a német gazdaságnak még csak egy részét állították a háború szolgálatába, és téves az a vélemény, mely szerint minden gazdasági megfontolást alárendeltek volna Hitler politikai céljainak. A dokumentumok és statisztiki

kai adatok gondos elemzésével mind a háborút megelőző időszakra, mind a háború időszakára vonatkozóan arra a következtetésre jutott, hogy Németország nem volt kellően felkészülve a háborúra. Nézete szerint az a körülmény, hogy Németország kevesebb erőforrást tudott fegyverkezésre fordítani, mint azt várták és feltételezték, négy okra vezethető vissza.

Először is: az ország pénzügyi helyzete. Igaz ugyan, hogy Németország igen ügyesen oldotta meg a harmincas évek folyamán a deficit finanszírozását, mégis, a rendelkezésre álló anyagi háttér már igen csekély volt, s ezért a deficitet nem merték túlságosan növelni, attól tartva, hogy ez inflációhoz vezethet, melyet éppen a húszas évek riasztó tapasztalatai nyomán mindenképpen el akartak kerülni. A második megfontolás inkább politikai jellegű volt. Hitler a háború előtt a náci politika legnagyobb vívmányának a munkanélküliség megszüntetését állította be, s ezért nem akart a német néptől hirtelen túlságosan nagy áldozatot kérni. Márpedig, ha a német vezetők a fegyverkezés gyorsabb üteme mellett döntöttek volna, az feltétlenül megkívánta volna bizonyos fogyasztási javak – mindenekelőtt a tartós fogyasztási cikkek és a lakásépítés – erős csökkentését és általában az életszínvonal súlyos hanyatlását. Klein véleménye szerint a harmadik szempont az, hogy Hitler korántsem volt képes a különböző ellentétes gazdasági érdekeket a náci párt politikai érdekeinek és a háborús előkészületeknek alávetni. Nézete szerint Hitler nagyon keveset értett a gazdasághoz, távol állt tőle minden racionális gazdasági gondolkodás, éppen ezért komoly kételyek merülhetnek fel, hogy egyáltalán fel tudta-e mérni a gazdaság szükségleteit és keresztül tudta-e vinni ezeket az ellentétes érdekekkel szemben. A közvélemény, az ideológia, a vezető német nagyvállalatok egyéni érdekei – Klein véleménye szerint – sok esetben inkább akadályozói, semmint támogatói voltak a fegyverkezési programnak. Végül – és ez Klein negyedik pontja – a nemzetiszocialista vezetés sokkal kevésbé volt hatékony a tervezésben és a végrehajtásban, mint azt feltételezték. Klein megpróbálja összeegyeztetni eredményeit és véleményeit azzal a ténnyel, hogy végül is Hitler indította el a háborút, s midőn a háború kitört, a német hadigazdaság lényegesen magasabb szinten állt, mint ellenségeié. Thomas tábornok is utalt erre, éppen abban a beszédében, mely a háborús felkészülés elégtelenségét kritizálta. Később könyvében nagyjából ugyanazokat a szempontokat sorakoztatja fel, mint Klein. Úgy vélte, hogy Hitler – népszerűségét féltve – nem lépett fel elég határozottan a lakosság igényeinek csökkentése érdekében, nem teremtett meg elég szilárd irányítást és ellenőrzést a gazdaság felett és nem mozgósította kellően a gazdaság erőforrásait.⁹⁸ Végül is Klein a következőkben összegzi véleményét: „Hitler stratégiája ... nem annyira egy átfogó, nagyszabású háborús előkészületre irányult, mint inkább arra, hogy Angliával és Franciaországgal szemben a közvetlen katonai fölényt biztosítsa.”⁹⁹ Nézete szerint a német gazdasággal foglalkozó korábbi írások, tanulmányok és cikkek nem fedezték fel, hogy Hitler gazdasági értelemben is a villámháborús stratégiára épített.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy Burton Klein könyve alapozta meg a későbbi irodalomban elterjedt „villámháborús gazdasági stratégia” tézisé. Ez a

tézis abból indult ki, hogy a német hadigazdaság kezdetben csak viszonylag rövid és inkább helyi háborúk vitelére volt mozgósítva¹⁰⁰, s csak később, a katonai fejlemények hatására állt át a totális háború igényeire. Jóllehet Klein úttörő könyvét követően többé-kevésbé hasonló irányú volt más szerzők véleménye is, de többben mások – mindenekelőtt Alan Milward – szélesebb perspektívában vizsgálták a német gazdasági stratégiát, s lényegesen elmélyítették ennek elemzését. Milward négy könyvében foglalkozott a második világháború és ezen belül a német gazdaság különböző aspektusaival. Egyik könyvét kimondottan a német gazdaság történetének szentelte, két másik munkája a megszállt Franciaország és Norvégia gazdaságát elemezte, s végül megírta a II. világháború összefoglaló gazdaságtörténetét is. Természetes tehát, hogy ma már Milward nézeteit tekinthetjük a villámháborús gazdasági stratégia legátfogóbb kifejtésének, hiszen ő ezt a felfogást sokkal mélyebben, sokkal részletesebb dokumentációval dolgozta ki, mint bárki más.

Nézete szerint a villámháborús stratégiát nem szabad tisztán technikai vagy taktikai kérdésnek felfogni, „ez egy átfogó stratégia volt, mely valamennyi háborús tényezőt figyelembe vette”. Ez a stratégia a rövid háborúk sorozatára épült, mely önmagában azonban egyetlen alkalommal sem kívánta meg a gazdaságnak az 1938-as szintnél mélyebb vagy szélesebb háborús átállítást.¹⁰¹ Milward magyarázatot kínál arra is, hogy vajon miért ragaszkodott Hitler ehhez a stratégiához annak ellenére, hogy jó néhány katonai vezető ezt nem tartotta elégségesnek. A jeles angol gazdaságtörténész az alábbiakban összegezte véleményét azokról a tényezőkről, melyek Hitler döntését befolyásolhatták: *a)* Hitler figyelembe vehette az I. világháború alatt felmerülő súlyos gazdasági és társadalmi problémákat; *b)* tekintetbe vehette Németország földrajzi helyzetét, nevezetesen, hogy sok kis országgal volt körülvéve, melyeknek katonai legyőzése nem látszott túlságosan nehéznek; *c)* mivel a különböző háborúk eltérő gazdasági felkészültséget követeltek, a célok megválasztása engedélyezhetett bizonyos rugalmasságot; *d)* a villámháborús stratégia nagyon is megfelelt a Nemzetiszocialista Párt eddigi munkamódszerének; *e)* nem veszélyeztette a nácik társadalom- és belpolitikáját; *f)* nagyon is megfelelt Németország gazdasági lehetőségeinek.¹⁰²

Mint jeleztük, a történészek és közgazdászok többsége magáévá tette a gazdasági villámháború koncepcióját, sőt számosan újabb munkákkal és kutatásokkal támasztották alá és mélyítették el. Hadd utaljunk itt mindenekelőtt Tim Mason igényes könyvére¹⁰³, mely közvetlenül a háború kitörése előtt dolgozza fel a németországi társadalmi és szociális problémákat. Mason határozottan elutasítja Thomas elképzeléseit a „mélységben történő felfegyverzésről”. Az angol gazdaságtörténész véleménye szerint ez politikailag teljesen lehetetlen volt, mivel veszélyeztette volna a rendszer népszerűségét, hiszen még a háború kitörése előtt az életszínvonal drasztikus csökkentését követelte volna. Kutatásainak eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a német gazdaságban már 1938-ban is igen sok gazdasági és társadalmi feszültség mutatkozott, melyekre igen nehéz volt megoldást találni. Hitler jól érezte, hogy az adott körülmények között nem kérhet

újabb erőfeszítéseket és áldozatokat, mivel ez az egész politikai rendszernek ártana. Ilyen értelemben a gazdasági villámháború stratégiájának lényeges belpolitikai funkciója volt, hiszen egy gyors, nem túlságosan nagy erőfeszítések árán sikeres háború és annak gazdasági haszna az egész rendszerre igen pozitívan hathat. Ebben az esetben ugyanis csökkenteni lehet a gazdasági és a társadalmi feszültségeket, s a gazdasági privilégiumokat racionális mértékben fenn lehet tartani. „Egy széles körű rablőháború lehetővé teszi a háború folytatását.”¹⁰⁴ A háború pedig lehetővé tette a rablást és a fosztogatást. Mason ugyanakkor némileg módosítja Milward felfogását, mivel a villámháborús gazdasági teóriának elsősorban a társadalmi és politikai tényezőjét emeli ki. Az 1980-as évek elején a villámháborús gazdasági koncepciót német és angol szerzők egyaránt vitatni kezdték. Németországban Ludolf Herbst tett közzé egy átfogó munkát a totális háború gazdasági koncepciójáról,¹⁰⁵ sokkal inkább annak politikai, semmint tényleges gazdasági oldalát vizsgálva. Nézete szerint a gazdasági villámháború stratégiája a történészek találmánya volt, nem több, mint fikció, egy ideáltípus, mely a valóságban sosem létezett. Véleménye szerint Milward egy ideális kapcsolatrendszert épített ki Németország gazdasági helyzete és a nemzetiszocializmus ideológiai motívációi között és ezt egy racionális érvrendszerben foglalta össze a tényleges gazdaságpolitika magyarázataként. Herbst azt hangsúlyozza, hogy Hitler érdeklődése elsősorban külpolitikai kérdésekre: a Lebensraum (életter) megteremtésére irányult, a gazdasági kérdések ezeknek a célkitűzéseknek alárendelten és viszonylag csekély súllyal szerepeltek gondolataiban. Hitler is megértette, hogy az államnak kell megteremtetni a gazdaság szervezeti és jogi kereteit; Hitler is tudta, hogy a Lebensraum nem egyszerűen öncél, hanem az a feladata, hogy biztosítsa a szükséges élelmiszert, s megteremtse a nyersanyagbázist a háborúra dolgozó iparoknak. Viszont nem volt határozott elképzelése a gazdaságpolitikáról, gazdasági rendszerekről, kétségbe vonható, hogy világosan megértette volna a különböző gazdasági koncepciók lényegét, s képes lett volna eldönteni, hogy az adott körülmények között melyik gazdasági stratégia alkalmazása kedvezőbb. Számára a hadigazdaság a maga folyamataival és rendszerével, szükségleteivel és hatásaival csupán egy szélesebb rendszer része volt, melyet Herbst népi totalitásgondolatnak nevez. Herbst hangsúlyozza továbbá, hogy minden gazdasági modell, melyet elsősorban amerikai közgazdászok dolgoztak ki arra, hogy egy totális háború esetén miként lehet és kell a hadigazdaságot hatékonyan működtetni, gyakorlatilag szintén fikció, olyan absztrakt modell, mely aligha alkalmazható a német gazdaságra. Nézete szerint a villámháborús gazdaság gyökerei ténylegesen nem a gazdaságban, hanem a politikában és a propagandában rejtettek. A döntő – nézete szerint – a politikai rendszer és szükségletei voltak. Ez nem tette lehetővé, hogy valamiféle teljesen centralizált irányító rendszert vezessenek be, hanem helyette különböző párhuzamos vezető szervek létesültek, melyek megosztották a hatalmi befolyást a hadsereg, a gazdaság és a párt között. Éppen ez az elképzelés és helyzet tette lehetetlenné a nemzetiszocialista vezetés számára, hogy akár tisztán pártellenőrzést, akár tisztán

katonai ellenőrzést létesítsen. Ugyanez a helyzet készítette Hitlert arra, hogy ne csökkentse tovább a polgári fogyasztásra rendelkezésre álló javakat, hogy ne próbáljon több női munkaerőt fizikai munkára kényszeríteni.¹⁰⁶

Herbst kritikája elsősorban azért nem fogadta el a gazdasági villámháború koncepcióját, mivel nézete szerint az elhanyagolta a náci rendszerben nagyon is lényeges szerepet játszó politikai és ideológiai tényezőket, R. T. Overy viszont gazdasági szempontokra hivatkozva szállt vitába az uralkodó felfogással.¹⁰⁷ Overy véleménye szerint a német gazdaság nem kellő hatékonysága magukból a náci rendszer zavaros módszereiből és szervezetéből eredt. Ez keltett olyan benyomást, mely később „a villámháborús teória alapjául szolgált”. Overy véleménye szerint a gazdasági villámháború koncepciója három tényezőre vezethető vissza: 1. Hitler általános felfogása a villámháború szükségességéről, 2. a náci Németország sajátos adminisztratív és politikai rendszere, 3. az a törekvés, hogy a háború előkészítésének terheit a lakosság számára csökkentsék. E tényezőket megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „a gazdasági villámháború elméletének kritikai vizsgálata azt bizonyítja, hogy ez a koncepció nem volt összeegyeztethető Németország gazdasági helyzetével”. Azt a következtetést vont le, hogy a felfegyverkezési program elégtelensége nem egy tudatos politika következménye volt, hiszen „Hitler tervei rendkívül nagyigényűek voltak”. Nézete szerint, ha a „gazdasági előkészületek nem álltak arányban a politika igényeivel”, akkor ennek okai: az elégtelen tervezés, a gazdasági struktúra belső ellentmondásai, az elképzelések és a kereskedelmi tervek gyengeségei.¹⁰⁸

Részletesebb fejtegetéseiben ezt a felfogását az alábbi körülményekkel magyarázza: Hitlernek sosem volt gazdasági koncepciója, „sosem törődött azzal, melyek a gazdasági élet mindennapjainak kérdései”, sosem akarta megérteni, „miként működik a gazdaság”, nem volt képes felfogni a gazdaságot és csupán a Lebensraum politikája szempontjából értelmezte.

Overy továbbá nem osztja azt a felfogást, mely szerint Hitler rövid háborúban gondolkodott. Számos idézetet sorakoztat fel Hitler különböző beszédeiből, melyek arra utalnak, hogy a Führer hosszú háborúval számolt. Éppen ezért tartotta szükségesnek, hogy az új Német Birodalom számára megfelelő katonai, gazdasági területet szerezzenek, amely alkalmas arra, hogy „egy önellátó gazdaságot megfelelő nyersanyagokkal lásson el”. Ha ezeket a területeket megszerezték, ezek a továbbiakban bázisul szolgálhatnak „a legnagyobb hatalmak elleni hadviseléshez”.¹⁰⁹ Harmadszor: a háború kitörésekor a gazdasági előkészületek nem azért voltak a vártnál alacsonyabb szinten, mert úgy vélték, hogy megelégedhetnek az előkészületek elért szintjével, hanem azért, mert nyilvánvaló ellentmondás állott fenn a gazdaság és a külpolitika között. A gazdaság készült a háborúra, de nem számolt azzal, hogy erre már 1939-ben sor kerül. 1943-at vagy 1944-et tekintették annak a határidőnek, mikor a gazdaságnak kész kell lennie egy hosszú és nehéz hadviselésre. Tévedések, kalandor külpolitika és nem megfelelően koordinált gazdasági tényezők végül is hamarabb sodorták háborúba az országot, mint az vár-

ható volt. Negyedszer: Overy úgy látja, erős túlzás arról beszélni, hogy 1939–1941 között lassú volt a fegyverkezés üteme, hogy egy békegazdasághoz hasonló hadigazdaság működött, s nem történt lényeges megszorítás a polgári fogyasztás terén. Overy érveit elsősorban a katonai költségvetés alakulásával támasztja alá. 1938–1939 és 1940–1941 között – tehát amikor egyesek szerint a fegyverkezés üteme lassú volt – a nemzeti jövedelem 98 milliárdról 120 milliárdra emelkedett, az állami költségvetés 39 milliárdról 59 milliárdra, s a katonai kiadások 17,2 milliárdról 55,9 milliárdra. 1938–1940 között 35%-os, 1940–1941-ben pedig 46,5%-os volt a katonai kiadások növekedése, amit aligha lehet lassú növekedésnek tekinteni – hangzik Overy véleménye. Hasonlóan utal arra, hogy 1938-ban Németország 276 595 személyautót gyártott, 1940-ben viszont csupán 67 566 db-ot, 1941-ben pedig 35 195 db-ot. Ebből az erősen csökkenő termelésből 1940-ben 42%, 1941-ben 77% jutott a hadseregnek. Ami a lakásépítést illeti: 1938-ban 303 000 új lakás épült a birodalomban. 1940-ben már csak 117 000, 1941-ben 80 000. A tartós fogyasztási javak és a polgári célokra eszközölt beruházások tehát erősen csökkentek a háború első évében, vagyis nem fogadható el a villámháborús gazdasági stratégia hirdetőinek véleménye, amely szerint ebben az időszakban megkímélték a német lakosságot a háború terheitől. Willi Boelcke a német hadigazdaságról írt könyvében utal arra, hogy helytelen a fogyasztási cikkek termelési indexét az élelmiszer-termeléssel együtt számolni. Élelmiszerral együtt ugyanis 17, anélkül pedig 26%-os a fogyasztási cikkek termelésének visszaesése 1939 és 1941 között.¹¹⁰

Nézetünk szerint Overy gondosan kidolgozott vitájának a villámháborús gazdasági stratégia koncepciójával van néhány tagadhatatlan gyengéje. Az érvelés azért sebezhető, mert Overy meglehetősen egyoldalúan és leegyszerűsítve mutatja be magát a koncepciót. Ismeretes, hogy a történelmi események és struktúrák lényegesen gazdagabbak, mint elméletük vagy történeti ábrázolásuk. Így mindig könnyű olyan tényekre, nemegyszer fontos tényekre és eseménysorozatokra bukanni, melyek látszólag ellentmondanak a koncepciónak.

Senki sem tagadhatja, hogy Hitlernek sosem volt átfogó gazdasági koncepciója.¹¹¹ (Joggal felmerülhet persze a kérdés, hogy a többi ország vezetőinek volt-e ilyen koncepciója.) Nézeti gazdasági kérdésekben pragmatikusak voltak. Nem egy esetben felületesek, tévesek, és természetesen minden kérdést alárendelt a Lebensraum-ideológiának. De vajon ennek az ideológiának nem volt-e lényeges gazdasági mondanivalója? Vajon a területi hódítás gondolata nem volt-e erős Németországban már jóval Hitler előtt? S vajon maga Hitler írásaiban, beszédeiben nem utalt-e rendszeresen gazdasági tényekre, a kellő piac hiányára, a nyersanyagszegénységre, a népsűrűség nagyságára?¹¹² Hivatkozhatunk az ismert kijelentésére: „A kardnak elsőbbséget kell élveznie az eke előtt, s a hadseregnek a gazdaság előtt.”¹¹³ Mégis, egész világnézete és külpolitikája a hagyományos imperializmus számos elemét tartalmazta. Igaz, Hitler gondolatrendszere a fajelmélet, a zsidóság elleni gyűlölet, a katonai szükségletek és a Németország nagyságával kapcsolatos zavaros álmok sajátos keveréke volt. De a gazdasági előnyök keresése

mindig lényeges része volt ennek a gondolatrendszernek. Hitler mondhatott ellentmondó véleményeket az iparosodásról, dicsérhette a falusi élet egyszerűségét, kritizálhatta a túlzott üzleti szellemet, s állást foglalhatott egy önellátó német gazdaság mellett, de mindig tisztában volt azzal, hogy ez az önellátás a németek által alapítandó és az Atlanti-óceántól az Uralig terjedő új gazdasági renden alapulhat. A Lebensraum – az élettér – tehát egy rendkívül bonyolult jelkép volt, „egyfelől szimbolizálta a náci külpolitika imperialista tartalmát és ugyanakkor a legfőbb célkitűzése volt egy olyan rendszernek, mely az önmagáért való tevékenységet dicsőítette, s éppen ezért sohasem elégedhetett meg tartósan a már elért sikerekkel”.¹¹⁴

Tételezzük fel, hogy Hitler tényleg nem értett semmit a gazdasághoz. Jelentheti-e ez azt, hogy politikájában teljesen eltekintett a gazdasági megfontolásoktól, s vajon a körülmények lehetővé tették volna ezt számára? Nem kívánunk itt beleszólni abba a hosszú és régi vitába, hogy milyen volt a tényleges kapcsolat a náci párt és a nagytőke között. Hogy vajon 1936-ig egyenrangú partnerek voltak-e,¹¹⁵ s csak azután alakult ki a politika elsőbbsége,¹¹⁶ vagy pedig a nagytőke és a gazdasági üzleti érdekek voltak-e Hitler támogatói és mozgósítói? (Ezt az utóbbi nézetet számos keletnémet történész hirdeti, és érveiket a nagyvállalatok és bankok levéltáraiból származó sok fontos anyag közzétételével támasztják alá.)¹¹⁷ Itt csupán arra kívánunk utalni: számos politikai tanácskozás mutatja, hogy Hitler hajlamos volt hallgatni gazdasági tanácsadóira, nemegyszer ő maga kritizálta tábornokait, mondván, hogy azok nem ismerik fel a gazdasági szükségleteket, s ő az, aki a modern háborút egyben gazdasági háborúnak is tekinti. Mindezek alapján aligha elfogadható az a nézet, mely a villámháborús gazdasági stratégia koncepcióját azon az alapon bírálja, hogy Hitler nem értett a gazdasági problémákhoz.

Overy joggal kritizálja azokat a véleményeket, melyek túlzottan hangsúlyozzák a német fegyverkezés lassú növekedését a háború első esztendejében. Ez azonban még önmagában nem teszi kétségesé a villámháborús gazdasági stratégia létezését. Overynek a német katonai kiadások növekedésére vonatkozó adatai a hadsereg személyi kiadásait is tartalmazzák, melyek a hadba lépést követően érthető okokból jelentékenyen megugrottak és többszörösére emelkedtek. Ha csak azt az összeget vette volna figyelembe, amelyet fegyver- és hadianyaggyártásra fordítottak, akkor a növekedés sokkal kevésbé impresszív lett volna. Klein adatai szerint,¹¹⁸ míg az egész háborús költségvetés 1938–1941 között 30-ról 71 milliárd márkára emelkedett, addig az iparnak nyújtott megrendelések 14 milliárdról csak 24 milliárdra nőttek, azaz 80%-kal. Ugyanebben az időben a személyi és más kiadások összege megháromszorozódott. A 40 milliárd márkás tiszta növekedésből csupán 25%, azaz 10 milliárd jutott ténylegesen a fegyver- és hadianyaggyártásra.

Overy joggal hangsúlyozza, hogy lényegesen csökkentették a polgári fogyasztást.¹¹⁹ Nyilván jóval kevesebb lakás épült, aminek hatását az egész német társadalom érezte. A személygépkocsi-gyártás csökkentése viszont – mivel ebben az időben csak a felső- vagy jobbmódú középosztályok polgárai vásároltak autót –

a társadalom egészében kevésbé volt érezhető. Azok a szerzők, akik arra utalnak, hogy Hitler vonakodott újabb áldozatokat kérni a lakosságtól, az élelmiszerre, textilárakra, tömegfogyasztási cikkekre és bérekre hivatkoznak. Úgy látják, hogy Hitler az I. világháború hasonló problémáit akarta mindenáron elkerülni, amikor igen korán élelmiszerhiány mutatkozott, nem volt elegendő ruházati cikk, és a gyors infláció a munkásosztály jelentős részét nyomorba döntötte. Ezeket a hibákat sikerült is elkerülnie, de nem kétséges, hogy a Nyugat-Európában elért katonai győzelmek nagymértékben hozzájárultak ehhez a sikerhez. Mi több, a munkásosztály közvetlen gazdasági helyzete némileg javult is a háború első éveiben. Ez a kérdés vezet el Overy kritikai megjegyzéseinek utolsó pontjához. Az a benyomásunk, hogy Overy kissé pontatlanul mutatja be Milward és a villámháborús gazdasági stratégia más követőinek véleményét. Egyetlen szerző sem állítja, hogy Hitler ne gondolkodott volna hosszú háborúban. Ha talán korlátozott politikai és gazdasági céljai lettek volna, akkor számolhatott volna rövid háborúval. De mint ismeretes, Hitler célkitűzései nem ismertek határokat, és így világos volt, hogy újabb és újabb ellenséggel fogja szembetalálni magát, köztük a világ legnagyobb hatalmaival. Megállapításait, utalásait tehát ebben az összefüggésben kell értelmezni. De a villámháborús gazdasági stratégia képviselői közül ezt senki sem vonta kétségbe. Milward a német gazdasági stratégiát a következőkben foglalja össze: „Ez rövid háborúk sorozatára készült fel, mely közül mindegyik a gazdaság egyre fokozódó igénybevételét követelte háborús célokra.”¹²⁰ A német stratégia mindenekelőtt azt célozta, hogy megfelelő fegyver- és hadianyagkészlettel rendelkezzenek, amely bármiféle ellenséggel szemben közvetlen fölényt biztosít. Ehhez mindenekelőtt arra volt szükség, hogy olyan fegyverek legyenek, amelyek gyors hadműveletek kibontakoztatását teszik lehetővé, nehogy az ellenség időt nyerjen a védekezésre és az alatt hasonló mértékben és erővel felfegyverkezzen. Ezzel magyarázható, hogy mindenekelőtt a páncélosok, gépkocsik és repülőgépek gyártására koncentráltak, ami megfelelt ennek a taktikának és beleillett az általános stratégiába is. A szintetikus anyagok termelésének programja pedig azt szolgálta, hogy ne legyen hiány semmiféle stratégiai nyersanyagban, ami esetleg akadályozhatná az ilyen korlátozott villámháború sikeres végrehajtását.¹²¹

Nyilvánvaló: Hitler gazdasági programjának eme összegezése nem vonta kétségbe, hogy Hitler hosszú háborúra is készült. De határozottan utalt arra, hogy a hosszú háború állomásaiként több sikeres rövid háborút kell megvívni kevésbé felkészült ellenség ellen, amelyeknek veresége, területük és gazdaságuk forrásainak elhódítása jó lehetőséget nyújt Németország számára, hogy leküzdje gazdasági korlátait. Ugyanakkor egyedül a sikeres rövid háborúk tehetik lehetővé, hogy a hosszú háborút is sikerrel vívják meg. Hitler tudatos választása volt ez a stratégia mint külpolitikai céljai megvalósításának legjobb lehetősége, vagy egyszerűen ez a stratégia alakult ki egyfelől a belső feszültségek és ellentmondások, másfelől a nyugati hadjárat sikere folytán? Szerintem mindkét nézet igazolható. 1939 tavaszán az IG Farben egyik igazgatója, Carl Krauch, akinek döntő szerepe volt a 4

éves terv előkészítésében és megfogalmazásában, arra a meggyőződésre jutott, hogy a háborús gazdasági stratégia csak akkor lehet sikeres, ha egy megsemmisítő csapással az ellenségeskedések kezdetén gyorsan el lehet dönteni a háború kimenetelét.¹²²

Hitler a tábornokokhoz és vezérkari tisztekhez intézett 1939. augusztus 22-i beszédében fogalmazta meg háborús céljait és indokait a háború mostani megindítására. Megfogalmazása nagyon hasonlóan hangzott: „Gazdasági helyzetünk olyan, hogy szűk keresztmetszeteink folytán mi csak néhány évig tudunk kitartani. Göring ezt megerősítheti. Nem tudunk tovább várni. Cselekednünk kell ... Kelet elláthat minket gabonával, állattal, szénnel, ólommal, cinkkel. Ez egy igen fontos célkitűzés, mely komoly erőfeszítést igényel.”¹²³

A villámháborús gazdasági stratégia tehát azt jelentette: a náci rezsim vezetői úgy vélték, gazdasági nehézségeiket és ellentmondásaikat úgy tudják legyőzni, ha új területek meghódításával lényegesen kiterjesztik Németország gazdasági potenciálját, s ezeket az erőforrásokat szervesen beépítik saját gazdasági rendszerükbe. Csakis ezen az úton volt elképzelhető, hogy a továbbiakban egy hosszú háború igényeinek meg tudnak felelni. Ebben az értelemben tehát a villámháború egy hosszú háborús stratégia szükségszerű lépése volt, s nincs ellentmondás ama tény között, hogy Hitler ugyan hosszú háborúra készült, de mégis az első sikereket a villámháborús stratégia révén kívánta elérni. Milward joggal hangsúlyozza, hogy ez a stratégia „teljes mértékben megfelelt a német gazdaság realitásainak”. Nézetem szerint ez a vita leglényegesebb eleme. Ezzel persze nem akarom kétségbe vonni más, a nemzetiszocialista rendszer társadalmi és politikai lényegéből vagy emberi tévedésekből fakadó tényezőket szerepét.¹²⁴

Milward világosan megjelöli a német külpolitikából eredő hadicélokat és azt, hogy ebben milyen szerepet játszott fontos európai területek meghódítása gazdasági célokból. A „nagyterg gazdaság” célkitűzése egyformán volt jelen a háborús stratégiában és a gazdaságpolitikában. Hitler jóval a háború előtt kijelentette: „Ha rendelkezésünkre állna az Ural nyersanyagkincseinek felmérhetetlen gazdagságával és Szibéria erdősegeivel, ha Ukrajna végtelen búzamezői Németországhoz tartoznának, akkor országunk bőségben fürödne.”¹²⁵ 1940 folyamán egyre világosabbá vált – minden korábbi siker ellenére is –, hogy az orosz források ellenőrzése nélkül Németország nem tudja leküzdeni az angol blokádot.

Az irodalomban joggal mutatnak rá arra, hogy a Nyugaton elért hatalmas sikereket követően Hitler megpróbálta enyhíteni a rendszer belső feszültségeit, s igyekezett bizonyítani a németeknek: a háború olyan kifizetődő üzlet, amelynek hasznát az egész német lakosság élvezheti. Tény, hogy Nyugat-Európa meghódítása alapvető változásokat idézett elő a német háborús potenciálban. Már 1936 elején, a 4 éves terv megkezdése előtt éppen a háborús készülődések során mutatkoztak a német gazdaság alapvető gyengeségei. Ezeket a gyengeségeket vagy szűk keresztmetszeteket először is a nyersanyagellátásban lehetett észlelni. (Részben természetesen a pénzügyek terén is, hiszen megfelelő külföldi valutakészlet hiányában a

belföldi nyersanyagforrásokat nem tudták behozatallal kiegészíteni.) 1936-ban természetesen még nem lehetett a nyersanyagkészleteket hódítással növelni, a 4 éves terv stratégiája tehát egyértelműen a hazai források növelésére irányult oly módon, hogy – teljesen figyelmen kívül hagyva a szabad gazdaságban oly fontos költségtényezőket – helyettesítő iparágakat építenek ki és nagymérvű készleteket halmoznak fel.¹²⁶ Ez a politika részben sikeres volt, hiszen a harmincas évek második felében erősen növekedett az alacsony tartalmú ércek, a műbenzin, a műgumi, a műszálak termelése. 1940 után viszont úgy tűnt, hogy e politika folytatása már

5. táblázat
Német gazdasági erőforrások 1941-ben^{127*}

Megnevezés	Németország és Ausztria	Európai szövetségesek és csatlósok (Olaszország, Magyarország, Románia, Bulgária)	Együttesen	Megszállt országok (Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Luxemburg, Norvégia, Lengyelország, Csehszlovákia, Görögország, Albánia)	Összesen
Területek (1000 km ²)	554	801	1355	1922	3277
Lakosság (millió fő)	76	78	154	129	283
Villamos energia (millió kW)	52	15	67	43	110
Szén (millió t)	185	2	187	161	348
Vasérc (millió t)	3,4	0,5	3,9	22,4	26,3
Rézérc (ezer t)	31	1,0	32	67	99
Bauxit (ezer t)	93	848	941	1176	2117
Nyersolaj (millió t)	0,5	8,7	9,2	0,8	10
Nyersvas (millió t)	16,3	1,4	17,7	20,2	37,9
Acél (millió t)	20,0	3,2	23,2	20,4	43,6
Alumínium (ezer t)	131	23	154	64	218
Gabona (ezer t)	136	148	284	264	548
Gyapjú (ezer t)	19,6	59,7	79,3	59,4	138,7
Szarvasmarha (millió db)	22,9	15,3	38,2	45,4	83,6
Sertés (millió db)	26,7	9,9	36,6	27,8	64,4

* Az adatok részben a termelési kapacitásra vonatkoznak.

veszít jelentőségéből, hiszen a francia, luxemburgi és belga bányák termelésével, az ott talált készletek elkobzásával Németország jóval jelentősebb erőforrások birtokába jutott. A hódításokkal a németek két összefüggésben is újabb ösztönzést kaptak a villámháborús stratégiára. Egyrészt a siker megerősítette az alkalmazott stratégia hitelét. Másrészt, most már nem csak egy újabb villámháború gazdasági lehetőségei teremtdtek meg, hanem úgy tűnt, hogy egy hosszabb háború anyagi erőforrásai is rendelkezésükre állnak. A villámháborús gazdasági stratégia sikere tehát megeremtette a stratégia megváltoztatásának lehetőségét és a hosszú háborúra való felkészülést. Németország gazdasági erőforrásai 1941-ben egészen mások voltak, mint 1939-ben, még akkor is, ha úgy tűnt, hogy a belső erőforrásokat kisebb mértékben mozgósították, mint ez várható volt.

Eichholtznak a német hadigazdaságról írott munkája összefoglaló áttekintést nyújt, miként változtak meg Németország hadigazdasági erőforrásai a villámháborús gazdasági sikerek következtében. (Lásd az 5. táblázatot.)

Mint a táblázat mutatja, a megszállt és szövetséges területek nyersanyagkincse lényeges többletet biztosított a német hadigazdaság számára. Az olajtól eltekintve szinte valamennyi más nyersanyagban a megszállt területek megkésztették vagy megháromszorozták a hozzáférhető készleteket. Néhány esetben, ahol a német készletek különösen alacsonyak voltak, a megszállt területek termelése még ennél is jelentősebb volt. A vasérctermelés hétszer akkora volt a megszállt területeken, mint Németországban, a rézérctermelés háromszor annyi. Gabonát és húst kétszer annyit termeltek a megszállt területek, mint a Német Birodalom. A termelési kapacitáson túlmenően a Franciaországban, Belgiumban és másutt zsákmányolt készletek szintén lényegesen növelték a német háborús felkészültséget. Korábban a német tartalékok 12–18 hónapos fogyasztást fedeztek, most legalább 2 éves fogyasztást, egyes esetekben még ennél is többet biztosítottak.¹²⁸ Egyes készletekből 1940 folyamán a szovjet szállítások jelentettek lényeges gyarapodást. Ezek közé tartozott az olaj, a mangán, a króm, a gyapot és a gabona.¹²⁹

A német külügyminisztérium dokumentumai szerint 1940-ben a Szovjetunió 1 millió t gabonát, 800 ezer t vasércet, 1 millió t olajat, 500 ezer t foszfort, 100 ezer t gyapotot, 100 ezer t krómércet, 80 ezer t mangánércet, 10 ezer t rezet, valamint nagy mennyiségű nikkelt, gumit stb. szállított Németországba.¹³⁰ Az 1940 februárjában aláírt egyezmény 1 milliárd márkában szabta meg a szállítások pénzügyi fedezetét. Ha a Szovjetunió hajlandó lett volna eleget tenni valamennyi német kívánságnak, a szállítások mennyisége megkésztereződhetett volna.

Jóllehet a szovjet szállítások akadály nélkül és igen nagy mennyiségben érkeztek Németországba, azt a különbséget, hogy – a megszállt területektől eltérően – ezek a nyersanyagforrások nem álltak közvetlen német ellenőrzés alatt, nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Számos – még 1939 nyarán készült – gazdasági tervben világosan megfogalmazódott, hogy Németországnak hosszú háború esetén aligha van reménye sikerre, ha nem birtokolja a kaukázusi olajat, ha nem tudja „Ukrajnát

gazdaságilag kizsákmányolni”.¹³¹ A kielit Világ gazdasági Intézet által készített jelentés a német hadigazdaság szempontjából különleges jelentőséget tulajdonított az orosz gazdasági forrásoknak. A német hadsereg nyugat-európai sikerei – úgy tűnt – valósággá tették a közel fél évszázados álmot: hogy a német vezetéssel kiépülő európai kontinens gazdasága fel tudja majd venni a harcot az angol, illetve az amerikai gazdasággal. Funk gazdasági miniszter úgy látta, hogy miután Németország sikert ért el „megvalósítani politikai céljait”, most a következő lépés az, hogy megteremtse „német vezetéssel az európai kontinens nagytér gazdaságát”. Ebben az európai kontinentális nagytér gazdaságban valamennyi országnak részt kell vennie Gibraltártól az Uralig, az Északi-sarktól Ciprusig. Ha meghódítják az orosz térséget, s megfelelően használják fel annak forrásait, akkor „Németország ellenőrzése alatt fogja tartani a jövő bármilyen lehetőségét, sikeresen tudja felvenni a harcot más kontinensek ellen és nem lesz többé legyőzhető”.¹³²

Az antikommunista propaganda és más hasonló ideologikus kijelentések aligha leplezhették el azt a tényt, hogy a Szovjetunió elleni háború mögött súlyos gazdasági megfontolások húzódtak meg. Thomas tábornok úgy vélte, hogy a hadjárat célkitűzései közül az első a megfelelő élelmiszerellátás biztosítása, a második, hogy a németek birtokába kerüljenek a kaukázusi olajforrások. Nézete szerint „az Oroszország elleni hadjárat mindenekelőtt gazdasági jelentőségű. S a hadjárat során sokkal inkább, mint bármikor figyelembe kell venni a gazdaság szükségleteit.”¹³³ Miközben a hadsereg kidolgozta a Szovjetunió elleni katonai támadás terveit, Göring és gazdasági tanácsadói és számos nagyvállalat vezetői egy másik terv alapos előkészítésén munkálkodtak. Az úgynevezett Göring-terv nagyszabású gazdasági programot tartalmazott az elkövetkező évekre, feltételezve, hogy a német gazdaság az orosz területek hatalmas nyersanyagkészleteinek birtokába jut.¹³⁴ Igaz, az elbizakodott Hitler három héttel a Szovjetunió megtámadását követően úgy vélte, hogy a hadjárat elérte célját, s ezért a fegyverkezésben az elsőbbséget ismét a légierőnek lehet és kell biztosítani, mivel Németországnak most már az Anglia, illetve később az Egyesült Államok elleni háborúra kell felkészülnie. Ez az új terv egyrészt az ún. könnyűfém-terven alapult, melyben a már német ellenőrzés alatt álló norvégiai alumínium és villamos energia játszott volna döntő szerepet, másrészt pedig a repülőgéppüzemanyag-terven, mely a kaukázusi olajtermelést kívánta felhasználni, feltételezve, hogy ezeknek meghódítása csak rövid idő kérdése. A program lényege az volt, hogy a havi repülőgépgyártást 1200 darabról 3000 darabra emeljék. Úgy tűnt, hogy ezt a célt 1942. július 1-jével el tudják érni.

Az élelmiszer-ellátással kapcsolatos elképzelésekre a német szakértők számos tanulmányt készítettek, elemezve a szovjet mezőgazdaság termelési kapacitását és készleteit. Többé-kevésbé elfogadottá vált az a nézet, hogy az orosz mezőgazdaság termeléséből évente legkevesebb 1,3 millió t gabonát, 130 ezer t cukrot, 170 ezer t olajos magvat és 15 t vaját tudnak biztosítani.¹³⁵ Hitler tehát kiadta az utasítást: „mindazokat a területeket, melyek hadigazdaságunk szempontjából különleges jelentőségűek, el kell foglalni”.¹³⁶

A németek sikereik tetőpontján úgy tekintették, hogy az orosz gabona, szén, nikkelt, mangán most már az ő tulajdonuk. A kaukázusi olajmezők elfoglalása is már csak rövid idő kérdésének látszott. Ekkor meggyőződésükké vált, hogy a német hadigazdaság most már nemcsak a villámháború, de egy hosszú háború viselésére is alkalmas. Néhány kivételével a nyersanyagok többsége most már bőségesen állt rendelkezésre, és úgy tűnt, hogy ezek biztosítása tisztán szervezés kérdése. A régi álm, hogy az Egyesült Államok, illetve a Brit Birodalom nagytergázdásáával egy európai vezetési nagytergázdáságot állíthatnak szembe, valóságosnak tűnt. Ha a Szovjetunió katonai legyőzésével valamennyi orosz forrás a németek rendelkezésére áll, akkor gazdasági erejük felveheti a versenyt Amerika és Anglia együttes gazdasági kapacitásával. Ténylegesen azonban a hatalmas katonai sikerek ellenére a háború gazdasági haszna jóval alatta maradt annak, amit feltételeztek. A vélemény, hogy „a Szovjetunió nyugati területeinek elfoglalása a szovjet hadigazdaság teljes összeomlásához fog vezetni”, tévesnek bizonyult.¹³⁷ A megszállt területekről is jóval kevesebbet profitált a német gazdaság, mint várták. Egyes optimista becslések arra számítottak, hogy már októbertől havi 400 ezer t orosz olajat kap a német gazdaság, és egy csepp sem érkezett. A visszavonuló szovjet hadsereg a gazdasági javak többségét megsemmisítette. A legfontosabb gyárakat és üzemeket pedig sikeresen kiürítették. A szovjet visszavonulást követően Krivoj Rog, a vasérctermelés központja, Nikopol, a nikkelttermelés központja nem működött. A szovjet hadjárat gazdasági sikere Németország számára meglehetősen csekély értékű volt. Ugyanakkor a hadsereg rendkívül nagy vesztesége (többek között 3524 páncélost vesztek, miközben 5138 újat gyártott a német ipar), és maga az a tény, hogy a háború elhúzódott, a német gazdaságot mind több nehézség elé állította. Ezek közül pillanatnyilag a munkaerőhiány mutatkozott a legfontosabbnak, annál is inkább, mivel Hitler még mindig nem volt hajlandó – bízva a sikerben – a német gazdaság forrásainak teljes mozgósítására.¹³⁸ A villámháború katonai kudarca a gazdasági villámháború összeomlását is jelentette. Közeledett az igazság órája...

Jegyzetek

¹ A. T. Lauterbach: Economics in Uniform. Military, Economy and Social Structure. Princeton, 1943. 20. o.

² Ludolf Herbst: Der Totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft. Die Kriegswirtschaft im Spannungsfeld von Politik, Ideologie und Propaganda 1939–1945. Stuttgart, 1982. 66. o.

³ Uo. 90. o.

⁴ H. E. Volkmann: Die N. S. Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges. In: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 1. Stuttgart, 1979. 208. o.

⁵ Uo. 250. o.

⁶ A különböző becslések közötti eltérések túlságosan nagyok, semhogy azokat kisebb korrekciókkal magyarázni lehetne. Még az sem ad kellő magyarázatot, hogy egyes számítások csupán az állami, katonai kiadásokat tartalmazzák, mások viszont kiegészítik ezeket az egyes tartományok költségvetésében megjelenő katonai tételekkel, továbbá egyesek figyelembe vették a fél

katonai szervezetek, valamint a náci párt katonai jellegű alakulatainak költségeit is. Mindezek a közvetett katonai kiadások legfeljebb egy részét magyarázhatják annak a különbségnek, mely a különböző számítások között mutatkozik, nem egy esetben 20–30 milliárd R. M. erejéig. Nem tartjuk feladatunknak, hogy megpróbáljunk egy új számítással előjönni, de a különböző érvek és ellenérvek figyelembevétele és a számítási módszerek megvizsgálása után arra a következtetésre jutottunk, hogy *D. Eichholtz* becslése (17,8 millió) tekinthető a legközelebbi a valósághoz. *D. Eichholtz*: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Band I. Berlin, 1971. 31. o.

^{6/a} *G. Thomas*: Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918–1945). Boppard, 1966.

⁷ The World in March 1939. Survey of International Affairs. London, 1952. 446. o.

⁸ *A. Basch*: The New Economic Warfare. New York, 1941. 14 és 125. o.

⁹ *Lajos Iván*: Germany's War Chances as Pictured in German Official Literature. London, 1939. 106. o.

¹⁰ *Ránki György*: Gazdaság és külpolitika. Budapest, 1981.

¹¹ *H. E. Volkmann*: Die N. S. Wirtschaft ... Band I. 196. o.

¹² *W. Birkenfeld*: Der synthetische Treibstoff, 1933–1945. Göttingen, 1964. 22–78. o.

¹³ *Thomas* tábornok szerint, aki pedig egyébként igen kritikus volt a német háborús felkészülés színvonalát illetően, Németországnak egy-másfél év előnye volt a nyugati hatalmakkal szemben 1939 tavaszán. *G. Hass* (szerk.): Deutschland im zweiten Weltkrieg. Band I. Berlin, 1974.

¹⁴ *B. F. Grigorjev*: Ekonomiceszkij i moralnij potencijal v szovremennoj vojne. Moszkva, 1960. 16. o.

¹⁵ *A. T. Lauterbach*: Economics in Uniform. 86. o.

¹⁶ *D. Eichholtz*: Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft. Band I. 17. o.

¹⁷ *B. A. Carroll*: Design for Total War. Arms and Economics in the Third Reich. The Hague–Párizs, 1968. 194–210. o.

¹⁸ *Uo.* 186. o.; *B. H. Klein*: Germany's Economic Preparations for War. Cambridge, 1959.

¹⁹ *W. Treue*: Hitler's Denkschrift zum Vierjahresplan. Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 1955. 210. o.

^{19/a} *H. Kehrl*: Krisenmanager im Dritten Reich. Düsseldorf, 1973. 74–87. o.

²⁰ *W. Birkenfeld*: Der synthetische ... 93. o.

²¹ Idézi *B. H. Klein*: Germany's Economic ... 93. o.

²² *M. Riedel*: Eisen und Kohle für das Dritte Reich. Göttingen–Frankfurt–Zürich, 1973. 230–237. o.

²³ *N. Schausberger*: Die Auswirkungen der Rüstung- und Kriegswirtschaft 1938–1945 auf die soziale und ökonomische Struktur Österreich. In: *F. Forstmeier–H. E. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945. Düsseldorf, 1977. 229. o.; *N. Schausberger*: Rüstung in Österreich 1928–1945. Bécs, 1970. 27–42. o.

²⁴ *N. Schausberger*: Die Auswirkungen...

²⁵ *H. E. Volkmann*: Die N. S. Wirtschaft in Vorbereitung... Das Deutsche Reich. Band I. 323. o.

²⁶ *Uo.* 298–310. o.

²⁷ *B. H. Klein*: Germany's Economic ... 51. o.

²⁸ A pénzügyi kérdéseket különös gonddal tanulmányozták Angliában, mivel el akarták kerülni a háborús infláció megismétlődését, s mivel az ország pénzügyi helyzete rendkívül labilis volt. *D. Artaud*: La Grande-Bretagne en lutte contre l'inflation. *Revue d'Histoire Deuxième Guerre Mondiale* (RHDGM) 1969. október.

²⁹ *W. Hornby*: Factories and Plants. London, 1958. 19–20. o.

³⁰ *G. C. Pieter–Keynes*: The Economics of Rearmament and Appeasement. In: The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement. London. 1983.

³¹ *W. Hornby*: Factories and Plants. 91. o.; *R. J. Overy*: Die Mobilisierung der britischen

Wirtschaft während des Zweiten Weltkrieges. In: *F. Forstmeier–H. E. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung*. 302. o.

³² *M. M. Postan: British War Production*. London, 1952. 90. o.

³³ *Survey of International Affairs. The World in March 1939*. 452. o.

³⁴ *Introduction to War Economics*. Brown University Economics, Chicago, 1942.

³⁵ *M. E. Murphy: The British War Economy 1939–1943*. New York, 1944. 18. o.

³⁶ *M. M. Postan: British War Production*. 100. o.

³⁷ *W. N. Medlicott: The Economic Blockade*. London, 1952–1959. I. 8. o.

³⁸ *A. T. Lauterbach: Economics in Uniform*. 190. o.

³⁹ *P. Salmon: The Problem of Swedish Iron Ore*. In: *The Second World War*. London, 1982. 31. o.

⁴⁰ *M. N. Postan: British War Production* 202., 457. o.

⁴¹ *A. Nove: An Economic History of the USSR*. London, 1969. 310. o.

⁴² *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni Szovjetszkava Szajuza. 1941–1945*. Moszkva, 1961. Vol. I. 67. o.

⁴³ *N. Gapic: Nyekatorije miszli po vaprozšam upravlenyija i szvjazi. Vojennij isztoriceszkij zšurnal*. 1965. 7. sz. 47–55. o.

⁴⁴ *The World in March 1939. Survey of International Affairs*. 446–452. o.

⁴⁵ *N. Gapic: Nyekatorije miszli... Vojennij isztoriceszkij zšurnal*, 1963. 3. sz.

⁴⁶ *M. Lanter: Die Finanzierung des Krieges. Quellen, Methoden und Lösungen seit dem Mittelalter bis Ende des Zweiten Weltkrieges 1939 bis 1945*. Luzern, 1950.

⁴⁷ *G. Förster: Totaler Krieg und Blitzkrieg*. Berlin, 1967. 19. o.

⁴⁸ *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni*. Moszkva, 1962–1967. 243. o.

⁴⁹ *M. Dobb: Soviet Economic Development since 1917*. London, 1966. 6. o.

⁵⁰ *G. S. Kravcsenko: Vojennaja ekonomika SZSZSZR 1941–1945*. Moszkva, 1963. 50. o.

⁵¹ *J. S. Zelkin: Kuznyečikij ugołnij basszejn v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni*. Moszkva, 1969. 40–49. o. és *Üzbegszkij SZSZSZR v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni 1941–1945*. Taskent, 1981. 32–34. o.

⁵² *Gyirektiyi KPSZSZ i Szovjetszkava pravityelsztva po hozjajsztvennim vaprozšam*. Moszkva, 1957. 628–631. o.

^{52/a} *K. Segbers: Die Sowjetunion im Zweiten Weltkrieg. Die Mobilisierung von Verwaltung, Wirtschaft und Gesellschaft im „Grossen vaterlandischen Krieg“ 1941–1943*. München, 1987. 32. o.

⁵³ *N. Voznesensky: The Economy of the USSR during World War II*. Washington, 1948.

⁵⁴ *M. Harrison: Soviet Planning in Peace and War 1938–1945*. Cambridge, 1985. 10. o.

⁵⁵ *Isztorija Vtaroj Miravoj Vojni 1939–1945*. Moszkva, 1974. Vol. 2. 183. o.

⁵⁶ *Gyirektiyi KPSZSZ... 637–638. és 700–702. o.*

⁵⁷ *M. Harrison: Soviet Planning... 56–59. o.*

⁵⁸ *J. M. Golusko: Ekonomiceszkaja szstrategija SZSZSZR v godi vtaroj miravoj vajni. (Tézisek a 16. Nemzetközi Történešz Kongresszus számára.)* Stuttgart, 1985.

⁵⁹ *G. S. Kravcsenko: Vajennaja ekonomika SZSZSZR 1941–1945*. Moszkva 1963. 86–87. o.

⁶⁰ *J. Csadajev: Ekonomika SZSZSZR v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni. 1941–1945*. Moszkva, 1965. 88–89. o.

⁶¹ *G. Volodarszkij: Vozrozsženyije rajonov SZSZSZR, posztradavsih ot nyemeckoj okkupaciji*. Moszkva, 1946. 8. o.

⁶² *J. A. Poljakov: O ponjatii til v Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni. Vaprozši Isztoriji 1982/5. és J. A. Poljakov: Eselonyi idut na Vasztok*. Moszkva, 1985. és *S. Lieberman: The Evacuation of Industry in the Soviet Union during World War II. Soviet Studies*, 1983. 9.

⁶³ *A. M. Belikov: Transfert de l'industrie soviétique vers l'est*. RHDGM, 1961. július.

⁶⁴ *Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni*. Vol. 6. 121. o.

- ⁶⁵ G. A. Kumanyev: Szovjetszkije zseleznodoroznyiki v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni. 1965. 67–98. o.
- ⁶⁶ Szovjetszkaja ekonomika v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vajni. 1941–1945. gg. Moszkva, 1970. 34. o.
- ⁶⁷ R. M. Hathaway: Economic Diplomacy in Times of Crisis. In: Economics and World Power. An Assessment of American Diplomacy since 1789. New York, 1984. 301. o.
- ⁶⁸ A. Milward: War, Economy and Society, 1939–1945. Berkeley, 1977. 4. o.
- ⁶⁹ R. E. Smith: La mobilisation economique. RHDGM, 1967. április.
- ⁷⁰ D. Junker: Zur Struktur und Organisation der amerikanischen Rüstungswirtschaft, 1939–1945. In: F. Forstmeier–H. E. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung.
- ⁷¹ Industrial Mobilization for War. History of the War Production Board and Predecessor Agencies, 1940–1945. Washington, 1947.
- ⁷² R. M. Leighton: Les armes ou les armées: origines de la politique d'arsenal de la démocratie és A. A. Blum–J. Grossman: La lutte pour une armée nombreuse et les problèmes de la main-d'oeuvre industrielle. RHDGM, 1967. január.
- ⁷³ R. Polenberg: War and Society. The United States 1941–1945. Philadelphia, 1972. 10. o.
- ⁷⁴ The World in March 1939. Survey of International Affairs, 1952. 446. o.
- ⁷⁵ B. Carroll: Design for Total War. 187. o.
- ⁷⁶ J. Burnham: Total War. The Economic Theory of a War Economy. Boston, 1943. 44. o.
- ⁷⁷ A. T. Lauterbach: Economics in Uniform. 194. o.
- ⁷⁸ L. Chandler–D. H. Wallace: Economic Mobilization and Stabilization. New York, 1951. 68–71. o.
- ⁷⁹ D. M. Nelson: Arsenal of Democracy: The Story of American War Production. New York, 1946. 172., 223. o.
- ⁸⁰ Ph. Deane: War and Industrialization. In: War and Economic Development. Cambridge, 1973.
- ⁸¹ Industrial Mobilization for War. 198. o.
- ⁸² A. Milward: War... 69. o.
- ⁸³ J. P. Lash: Roosevelt and Churchill 1939–1941. The Partnership that Saved the West. New York, 1976, 260–264. o.
- ⁸⁴ J. B. Cohen: Japan's Economy in War and Reconstruction. Minneapolis, 1949.; Emi Koici: Government Fiscal Activity and Economic Growth in Japan 1868–1960. Az ipari termelés indexe 1937-ben 37 volt, az 1930. évi 21-gyel szemben (1960=100). Az acéltermelés indexe 9-ről 25-re emelkedett, miközben a textiltermelés 75-ről 85-re.; T. Nakamura: Economic Growth in Prewar Japan. Yale, New Haven, 1982. 29. o.
- ⁸⁵ A. Hara: L'économie japonaise pendant la Deuxième Guerre mondiale. RHDGM, 1973. január.
- ⁸⁶ Lásd T. A. Bisson: Japan's Economy. New York, 1945.
- ⁸⁷ B. Martin: Japans Kriegswirtschaft 1941–1945. In: F. Forstmeier–H. E. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung. 261. o.
- ⁸⁸ T. Nakamura: The Postwar Japanese Economy. University of Tokyo Press, 1981. 5–9. o.
- ⁸⁹ The United States Strategic Bombing Survey (USSBS). The Effects of Strategic Bombing on Japan's War Economy. Washington, 1946. 166. o.
- ⁹⁰ B. Carroll: Design for Total War. 184. o.
- ⁹¹ USSBS. The Effects of Strategic Bombing on the German War Economy. Washington, 1945. 71. o.
- ⁹² G. Thomas: Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft (1918–1945). Boppard, 1966.
- ⁹³ Anatomie des Krieges. Berlin, 1969. D. Eichholtz és W. Schumann (szerk.) 109. o. „Rádiókkal, porszívókkal, konyhai berendezésekkel Angliát sohasem fogjuk legyőzni. A hadigazdaság azt

jelenti, hogy figyelmen kívül hagyunk minden esetleges gazdasági károsodást” – hangzott Thomas tábornok véleménye.

⁹⁴ Idézi G. Förster: *Totaler Krieg und Blitzkrieg*. 92. o.

⁹⁵ Thomas tábornok 1941 őszén készült feljegyzésében abból indult ki, hogy a gazdasági nehézségeket csak akkor tudják leküzdeni, ha még az év folyamán el tudják foglalni a kaukázusi olajmezőket. R. D. Müller: *Das Scheitern der wirtschaftlichen Blitzkriegsstrategie*. In: *Das Deutsche Reich*. Band 4. 950. o.

⁹⁶ T. W. Mason: *Innere Krise und Angriffskrieg 1938–1939*. In: F. Forstmeier–H. E. Volkmann: *Wirtschaft und Rüstung*. Düsseldorf, 1975.

⁹⁷ B. Klein: *Germany's Economic...*

⁹⁸ R. Herbst: *Der Totale Krieg...* 95. o.

⁹⁹ B. Klein: *Germany's Economic...* 27. o.

¹⁰⁰ Uo. 235. o.

¹⁰¹ A. Milward: *War...* 26. o.

¹⁰² Uo. 24–26. o.

¹⁰³ T. Mason: *The Primacy of Politics – Politics and Economics in National Socialist Germany*. In: *The Nature of Fascism*. (Szerk.: S. T. Wolf.) London, 1968.

¹⁰⁴ Uo. 180. o.

¹⁰⁵ Lásd L. Herbst: *Der Totale Krieg...* 28–94. o.

¹⁰⁶ Uo. 109–120. o.

¹⁰⁷ R. Overy: *Hitler's War and the German Economy: A Reinterpretation*. In: *Economic History Review*, 1982. 272. o.

¹⁰⁸ Uo. 273. o.

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ A. Boelcke: *Die deutsche Wirtschaft 1930–1945*. Interna des Reichswirtschaftsministeriums. Düsseldorf, 1983. 251. o.

¹¹¹ E. Jäckel: *Hitlers Weltanschauung. A Blueprint for Power*. Middletown, 1972.

¹¹² Lásd A. Hoggart: *The Economics of European Imperialism*. New York, 1977.

¹¹³ *Hitler's Secret Book*. New York, 1961.

¹¹⁴ W. Carr: *Arms, Autarky and Agression. A Study in German Foreign Policy 1933–1939*. London, 1972. 5. o.

¹¹⁵ A. Schweitzer: *Big Business in the Third Reich*. Bloomington, 1977.

¹¹⁶ T. Mason: *The Primacy of Politics*. 180. o.

¹¹⁷ D. Eichholtz–W. Schuman: *Weltherrschaft in Visier*. Berlin, 1969.

¹¹⁸ B. Klein: *Germany's Economic...* 9. o.

¹¹⁹ R. T. Overy: *Hitler's War and the German Economy*.

¹²⁰ A. Milward: *War...* 26. o.

¹²¹ Uo. 29. o.

¹²² Idézi D. Eichholtz: *Zum Anteil des I. G. Farben-Konzerns an der Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1969. II. 99. o.

¹²³ Idézi W. A. Boelcke: *Wirtschaftliche Kriegsvorbereitungen zwischen den Weltkriegen*. Stuttgart, 1985. Kézirat.

¹²⁴ Ezeket a tényezőket hangsúlyozza A. Milward is: *Der Einfluss der ökonomischen Faktoren*. In: F. Forstmeier–H. E. Volkmann: *Wirtschaft und Rüstung...* 1975.

¹²⁵ Idézi E. Jäckel: *Hitlers Herrschaft*. Stuttgart, 1986. 71. o.

¹²⁶ A. Basch: *The New Economic Warfare*. 5. o.

¹²⁷ D. Eichholtz: *Die Geschichte I*. 223. o.

¹²⁸ Uo. 228. o.

¹²⁹ W. N. Medlicott: *The Economics of Blockade*. 658. o.

¹³⁰ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. D/II Memo of 28.*

¹³¹ Lásd *R. D. Müller*: Von der Wirtschaftsallianz zur kolonialen Ausbeutung. In: *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*. Band 4. Stuttgart, 1983. 98. o.

¹³² Uo. 113. o.

¹³³ *Idézi D. Eichholtz*: Geschichte der Deutschen Kriegswirtschaft. Band II. Berlin, 1985. 12. o.

¹³⁴ *D. Eichholtz*: Rohstoffprobleme in der Kriegswirtschaft. Stuttgart, 1985.

¹³⁵ *Idézi H. E. Volkmann*: N. S. Aussenhandel im „geschlossenen“ Kriegswirtschaftsraum (1939–1941). In: *F. Forstmeier–H. E. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung. 1977. 129. o.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ *R. D. Müller*: Von der Wirtschaftsallianz... 114. o.

¹³⁸ *R. D. Müller*: Das Scheitern der wirtschaftlichen Blitzkriegsstrategie. *Das Deutsche Reich*. Band 4. 946–1027. o.

II. Szűk keresztmetszetek: a nyersanyag és a munkaerő

NÉMETORSZÁG

Az 1942-es esztendő fordulópontot jelentett a háború menetében. Az Egyesült Államok belépése a háborúba az amerikai gazdaság teljes erejének bevezetését hozta magával, a másik oldalon pedig a németek elszámították magukat a Szovjetunió elleni háború eredményeit illetően. Először is az 1941-es váratlan támadás nem vezetett a Szovjetunió katonai, gazdasági összeomlásához, s mi több, a meghódított területek gazdasága – melytől hatalmas gazdasági erőforrásokra számítottak – az itt levő üzemek kiürítése vagy megsemmisítése miatt nem nyújtott érdemleges segítséget a német gazdaságnak. Mivel a németeket Moszkva előtt megállították, a villámháború lehetősége elmúlt, s a következő alternatívák maradtak: 1. vagy újabb kísérletet tenni a Szovjetunió meghódítására és forrásainak a német gazdaság által történő kizsákmányolására; 2. vagy a német gazdaságot totálisan a háború szolgálatába állítani. Mivel az első alternatíva sikere nem mutatkozott biztatónak, nem maradt más hátra, mint hogy Németországban próbáljanak a források helyes mozgósításával és növelésével maximális mennyiségű fegyvert és hadianyagot előállítani.

A. C. Pigou *A háború politikai gazdasága* című könyvében a hadigazdaság négy legfontosabb vonásaként a következőket jelöli meg: (1) maximális haditermelés, (2) csökkentett polgári fogyasztás, (3) csökkentett beruházás, (4) a létező tőkejavak egy részének felhasználása. Ezek voltak tehát a legfontosabb területek, ahol valamennyi hadviselőnek maximális erő kifejtést kellett tennie a haditermelés fokozásáért, és azért, hogy a háború hatását a többi termelő ágazatra korlátozzák.¹ A teendőket a közgazdaság nyelvén a következőképpen fogalmazták meg: „Arra kell törekedni, hogy a forrásokat maximális terjedelemben és maximális hatékonysággal vegyék igénybe, hogy optimálisan oldják meg a források elosztását a katonai és polgári célkitűzések között. A katonai célokat szolgáló különböző termékeket a jelenben és a jövőben egy adott, de nem statikus terv szerint osszák el”.² Bármiféle racionális elképzelésnek az adott helyzet gondos elemzéséből kellett kiindulnia.

Kaldor nézete szerint egy ilyen elemzés a tényleges termelési kapacitásokat és a hadigazdaságban felmerülő szűk keresztmetszeteket egyaránt figyelembe veszi. Nézetét a következőképpen fogalmazta meg: „Ha elegendő idő áll rendelkezésre arra, hogy a hadigazdasághoz szükséges tőkejavakat valamennyi iparág számára biztosítsák, akkor egy ország hadigazdaságának végső korlátait részben munka-

erejének mennyisége és szakmai felkészültsége, továbbá a területén vagy ellenőrzése alatt álló ércek és ásványok gazdagsága szabja meg. Ez a két legfontosabb keresztszemet, melyet valamennyi más ideiglenesen jelentkező nehézség leküzdése után át kell hidalni.”³ Németországban 1939 és 1941 között Hitler különböző utasításai állandóan változtatták a haditermelés prioritásait, hol felgyorsítva, hol lelassítva a különböző termékek termelését.⁴ Lehet, hogy ezeket a változtatásokat távolról sem a diktátor szeszélyének, hanem inkább a változó igények kifejezésének kell tekintenünk, mindenesetre az tény, hogy ebben az időben a német gazdaság még egyáltalán nem volt maximálisan mozgósítva a háború céljaira. De egyetlen más ország gazdasága sem. Hiszen egy ilyen teljes mozgósítást csak akkor lehetett végrehajtani, amikor ezt a szükségletek teljes mértékében indokolták.

A Szovjetunióban például, ahol – mint utaltunk rá – a katonai megfontolások lényeges részét képezték a különböző ötéves terveknek, 1942-ben a nagy területi veszteségek ellenére is jobban nőtt a haditermelés, mint az 1941-es évet megelőző tíz esztendő folyamán. Nagy-Britanniában a szövetségesek elvesztése a kontinensen, a német invázió közvetlen veszélye, a légiháború állította át az angol gazdaságot teljes mértékben a hadigazdaságra. Az Egyesült Államokban, ahol a háború korántsem követelt a Szovjetunióéhoz vagy Nagy-Britanniáéhoz hasonló erőfeszítést, csak a Perl Harbour elleni támadás után – mikor világossá vált, hogy enélkül nem érhető el győzelem – kapcsolták a hadigazdaságot teljes sebességre. Ebben az értelemben tehát Németország helyzete egyáltalán nem volt egyedülálló.

1941 kora őszén, mikor még tartotta magát az a tévhit, hogy a Szovjetunió elleni villámháború hamarosan véget ér, s a jövőben a német gazdaság a szovjet erőforrásokat is igénybe veheti, Hitler elsősorban a repülőgépek és a tengeralattjárók gyártásának fokozására adott utasítást. 1941 novemberében viszont már kénytelen volt módosítani a programot, és a szárazföldi hadsereg szükségletei kaptak elsőbbséget.⁵ A fegyverkezési program mindenekelőtt azért volt elhibázott, mert a Szovjetunió elleni háború katonai célkitűzéseit nem tudták elérni. A németek ugyan még határozottan bíztak abban, hogy legyőzik a szovjet hadsereget, ám annak szükségessége, hogy meg kell erősíteni a szárazföldi hadsereget (vagy esetleg újat kell felépíteni), nyilvánvalóvá vált. „Eleget kell tenni a szárazföldi hadsereg működési szükségletének, és ennek megfelelő fegyverek gyártása kell hogy elsőbbséget kapjon”⁶ – fogalmazódott meg az új politika lényege. Nem annyira repülőgépekre, tengeralattjárókra, hanem páncélosokra és páncéltörő ágyúkra volt szükség az oroszországi hadjáratban, ezért ezeknek kellett elsőbbséget kapniuk a termelésben. A német ipar ugyan kétszer annyi páncélost termelt 1941-ben (5138), mint 1940-ben (2159), de ez messze nem bizonyult elegendőnek. Nem lehetett a német vezetés megelégedve a repülőgépgyártás alakulásával sem. Annak ellenére, hogy ennek 1941 nyarától kezdve elsőbbséget biztosítottak, és főleg a TU-88-as és az ME-100-as típus gyártására álltak át, a termelés ütemének növekedése nem volt kielégítő, elmaradt a várakozás mögött.

Mindezek a körülmények még súlyosabban estek latba a Moszkva alatti vereség

következtében, ami megerősítette Hitlerben a meggyőződést, hogy az egész német fegyverkezési programot át kell állítani. Hogy fokozzák a német fegyverkezés ütemét, 1941 decemberében utasítást adott ki a gyártási folyamatok teljes racionalizálására. A fegyverkezési program átállítását és meggyorsítását valamennyi fontosabb állami és gazdasági szerv megvitatta. Alkalmazásáért a Fegyverkezési és Hadianyag-termelési Minisztérium vezetője, Fritz Todt volt a felelős. Fritz Todtot, aki hírnevét és sikerét az ún. autópálya-építési program eredményes végrehajtásával alapozta meg, 1940 februárjában nevezték ki a minisztérium élére. Ebben az időszakban viszont még nem volt világos a minisztérium hatásköre. Úgy tűnt, hogy csupán egyik további szerve lesz annak a növekvő adminisztrációs zűrzavarnak, amely mindinkább jellemezte a náci Németország hatalmi struktúráját. Ebben az időben a gazdasági kérdéseket illetően Göring kezében összpontosult a hatalom. Ő volt a 4 éves terv vezetője és ő felügyelte a Gazdasági Minisztériumot is, melynek feladatai közé tartozott a nyersanyagelosztás és a külkereskedelem ellenőrzése is. Göring befolyása azonban éppen ebben az időben hanyatlani kezdett, s mivel az eddigi szervezetek nem tudtak megbirkózni a hadigazdaság belső nehézségeivel, Hitler (feltehetően a nagyipartól érkezett tanácsadókat is követve) úgy döntött, hogy a Fegyverkezési és Hadianyag-termelési Minisztériumot és annak miniszterét, Todtot bízta meg a fegyverkezési program átállításával és felgyorsításával.

1941 végén és 1942 elején tehát radikálisan megváltozott a fegyverkezési iparok szervezete és ellenőrzése. Todt számos utasítással kiterjesztette és áthárította az ellenőrzést – összekapcsolva mind a termelés, mind a nyersanyagellátás kérdését – egy sor új bizottságra, melyekben a nagyipar képviselői döntő szerephez jutottak. Eichholtz véleménye szerint ezt a lényeges változtatást a Német Nagyiparosok Szövetségének (Reichsgruppe Industrie) 1942. január 13-i ülésén fogadták el, abból a megfontolásból, hogy az ipar maga legyen felelős a termelésért.⁷ A gondolat lényege az, hogy a nagyipar nem vette volna szívesen, hogy a hadianyag-termelés teljes katonai ellenőrzés alá kerüljön – amit egyébként a hadsereg s ennek gazdasággal foglalkozó szerve, a Gazdasági és Fegyverkezési Hivatal (Wirtschaft und Rüstungsamt) javasolt –, de ugyanúgy vonakodott a tisztán politikai vagy állami ellenőrzést elfogadni valamelyik minisztérium részéről is. Ők úgy látták és magukévá tették, hogy a gazdaság irányítását nagymértékben központosítani kell, de ezt összhangba kívánták hozni az ipar saját felelősségével (Selbstverantwortung). Őt nagy bizottságot hoztak létre, hogy szervezzék és ellenőrizzék a hadianyagok, a kézfegyverek, a páncélosok és más fegyvertípusok gyártását, továbbá egy speciális bizottságot a szerszámgépek termelésének ellenőrzésére és növelésére. Ez az öt bizottság a Fegyverkezési és Hadianyag-termelési Minisztérium ellenőrzése alatt állott, de e bizottságok révén a különböző iparágak képviselői – ténylegesen a legnagyobb vállalatok – döntő hatalmat kaptak a termelés, a munkaerő és a nyersanyagellátás irányításában.⁸

Az új rendszer éppen csak működésbe lépett, mikor Todt váratlanul egy repülőgép-katasztrófa áldozata lett. Ekkor Hitler bizalmasát, Albert Speert nevezte

ki utódjának. A fiatal, alig 38 éves miniszter korábban Hitler főépítésze volt, s miután a Führer különleges érdeklődést tanúsított az építészet iránt, hamarosan személyes kapcsolat alakult ki közöttük. Az igen ambíciózus és tehetséges Speer jó kapcsolatban állt a nagyipar vezetőivel, s ugyanakkor – miután korán csatlakozott a náci párthoz – tudta, milyen nyelvet kell használni céljai elérése érdekében az állami és pártfunkcionáriusokkal is. Speer úgy látta, hogy nem szabad engedni, hogy a politikai és állami tisztviselők döntő befolyáshoz jussanak a gazdaság irányításában.⁹ Feladatát abban fogalmazta meg, hogy maximálisan fokozni kell a páncélosok, a repülőgépek és más fegyverek gyártását, és biztosítani kell, hogy az ipar kapacitása teljes mértékben a fegyverkezés rendelkezésére álljon. Biztosítania kellett, hogy a szükséges nyersanyagok a termelés fokozásával rendelkezésre álljanak, s ellássák a hadiipart az igényelt munkaerővel. Az elsőbbségek világos meghatározása, jobb szervezés, standardizálás, a megszállt területek növekvő kizsákmányolása eme célokat látszólag megvalósíthatóvá tették, s 1942 első felében a német haditermelés rohamosan növekedni kezdett.

Speernek sikerült jelentősen megnövelnie a minisztérium befolyását és hatalmát. 1942 áprilisában egy szűk körű központi tervező bizottságot hozott létre, amelynek személyesen ő volt a vezetője, és a Gazdasági Minisztérium részéről Paul Kölner, valamint a légierő részéről Milch tábornagy vett még részt benne. Ez a bizottság rendkívül szigorú ellenőrzést gyakorolt a nyersanyagok és különösen a rendelkezésre álló vas és acél elosztása felett.¹⁰ Valamennyi igényt nagyon alaposan felülvizsgálták, mielőtt a negyedévi döntéseket meghozták, és ha a hadsereg vagy még inkább a polgári gazdaság részéről az igény megfogalmazódott, azt beillesztették a tervbe, mely növekvő igénnyel és a csökkenő készletekkel számolt. Az ellenőrzésnek ez a rendszere megjavította a nyersanyagelosztást, és lényeges szerepe volt a fegyverek és egyéb hadianyagok termelésének gyors növekedésében. Speer befolyása tovább növekedett, amikor megszüntették a hadseregben a Gazdasági és Fegyverkezési Hivatalt, melyet korábban Thomas tábornok irányított, s feladat körét Speer minisztériumára hárították át.

1942 folyamán tehát a német fegyver- és hadianyaggyártás ugrásszerűen fokozódott. 9278 páncélost gyártottak az előző évi 5138 helyett; 15 528 repülőgépet bocsátottak ki az előző évi 11 424 helyett, és a lövegek, páncéltörő ágyúk, valamint egyéb fegyverek és hadianyagok gyártása 200–300%-kal növekedett.¹¹

Természetesen a legjobb szervezés, a gazdaság legteljesebb mozgósítása sem teremthet csodákat, és az eredmények ezen a téren egy adott ország gazdasági erőforrásainak függvényei. Káldor a gazdasági erőforrások fogalmát a következőkben határozza meg: „egy ország gazdasági potenciálja négy tényező függvénye: (1) iparának gépi kapacitása, (2) a munkaerő mennyisége, (3) a nyersanyagellátás nagysága, s végül (4) vezetői, mérnökei és technikusai ügyessége és felkészültsége.”¹²

A nyersanyagellátás jelentőségét az I. világháború tapasztalatai alapján korán felismerték. Annak idején Németország és a központi hatalmak ellen létrehozott angol blokád komoly nehézségeket okozott a hadviseléshez szükséges fegyverek

gyártása és a polgári lakosság fogyasztási cikkekkel való ellátása terén. Mivel a harmincas években világos volt, hogy az új háborúban a páncélosok és repülőgépek lényegesen megnövekedett szerepével kell számolni, világos volt az is, hogy a nyersanyagellátás még döntőbb része lesz az új háborúra való felkészülésnek. Az olaj döntő szerephez jutott, hiszen a légierő és a tengerészet szinte teljesen, a szárazföldi hadsereg pedig erősen függött az olajellátástól. De a két háború nem csupán a nyersanyagszükségletben különbözött egymástól. A II. világháborúban egy sor olyan nyersanyag jutott lényeges szerephez, amelyre a korábban nem volt szükség. Ezek közé tartozott a repülőgépgyártás alapvető nyersanyaga: a bauxit. Új vonása volt a nyersanyagellátásnak, hogy technikailag megteremtődött a lehetőség egyes hiányzó nyersanyagok műanyagokkal történő pótlására is. Már az I. világháború folyamán történtek lépések arra, hogy a hiányzó nyersanyagokat esetleg más hasonló, nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló nyersanyagokkal pótolják. Most viszont – a vegyészeti kutatások új eredményeinek köszönhetően – lehetségessé vált a szintetikus nyersanyagok termelése, s a fejlett vegyiparral rendelkező országokban a hiányzó nyersanyagok műanyagokkal való pótlása új lehetőségeket teremtett. A fegyverkezés technológiája, a régi és új fegyvertípusok aránya és az igényelt hadianyag mennyisége együttesen határozta meg a hadianyaggyártás szükségletét. A kínálat alakulását viszont a nyersanyagtermelés és készletek nagysága, vagy beszerzési lehetőségük, továbbá az új technológia alkalmazása szabta meg, amely vagy csökkentette a nyersanyag-felhasználást, vagy lehetővé tette műanyagokkal való pótlásukat.

A német ipari vezetők, mérnökök, technikusok szakmai felkészültsége oly magas szintű volt, hogy itt aligha lehetett szűk keresztmetszetre számítani a haditermelés kiterjesztésekor. Ami a német ipar szerszámgép-ellátottságát illeti, ez talán a legjobb volt a világon. Mint említettük, a háború kezdetén 1 180 000 szerszámgép dolgozott a német iparban, több mint az Egyesült Államok iparában. A német szerszámgépek nagy része több feladat ellátására volt képes, tehát kiválóan alkalmas volt arra, hogy a béketermelést haditermelésre állítsák át. Tehát itt is arra a következtetésre juthatunk, hogy a megfelelő szerszámgépek hiánya aligha lehetett szűk keresztmetszet a haditermelés fokozásában.¹³ Ide kívánczik azonban egy megjegyzés: a háború folyamán nemegyszer előfordult, hogy a német fegyvergyártás fokozása azért ütközött nehézségekbe, mert hiányoztak a beruházási lehetőségek megfelelő új épületekhez vagy egyéb berendezésekhez. Mégis azt mondhatjuk, hogy a német háborús potenciál két gyenge pontját a nyersanyag- és a munkaerő-ellátottságban találhatjuk.

Annak ellenére, hogy a megszállt területekről nagy mennyiségű nyersanyagot tudtak zsákmányolni¹⁴ és komoly erőfeszítések történtek, hogy fokozzák a nyersanyag-kitermelést mind Németországban, mind a megszállt területeken, mégis a nyersanyagellátás állandó szűk keresztmetszetet jelentett a haditermelésben, és 1944 második felében egyik legfontosabb tényezője volt a német gazdaság szétzilálódásának és összeomlásának.

Jól ismert Hitler kijelentése 1942 végén: „Ha nem tudom megszerezni a maijkopi és a grozniji olajat, akkor kénytelen leszek befejezni a háborút.”¹⁵

Mivel Németország saját olajtermelése jelentéktelen volt, és világos volt, hogy háború esetén nem európai országból származó olajellátásra aligha számíthatnak, a harmincas évek folyamán a náci vezetők mindenekelőtt arra törekedtek, hogy Európa egyetlen jelentős olajtermelő országát, Romániát maguk mellé állítsák. Románia viszont politikai okokból is megpróbálta elkerülni a Németországtól való függőséget, és ezért – mivel a harmincas években a válságból való kilábalás előrehaladt és termékei számára Németországon kívül is adódtak piacok – csökkenteni próbálta a Németországnak szállított olaj mennyiségét. Így is 1933 és 1938 között 3 millió tonna benzint szállítottak. 1936 volt a csúcspont – 900 ezer tonna olajexporttal –, viszont 1937-ben és 1938-ban a németországi export jelentősen visszaesett. A háború kitörésének évében, 1939-ben viszont új csúcspontot ért el, 1,3 millió tonnával.¹⁶

Az olaj pótlásának másik módját a német technika nyújtotta, hiszen kidolgozták a műbenzin termelésének technológiáját. Az I. G. Farben égisze alatt 1935-ben felépült az első műbenzin előállítására alkalmas üzem, s a következő években a 4 éves terv keretében sorozatosan új gyárak léptek működésbe.¹⁷ 1939-ben már 2 millió tonna műbenzint termeltek, és a következő évek folyamán a termelés gyorsan növekedett. (Lásd a 6. táblázatot.)

6. táblázat
Műbenzintermelés Németországban¹⁸
(ezer tonna)

Év	Tonna
1939	2050
1940	2750
1941	3300
1942	3890
1943	5040
1944	6014

Mivel a nyersanyagellátás a hadviselés gazdasági oldalának kulcskérdésévé vált,¹⁹ óriási erőfeszítések történtek a legkülönbözőbb műanyagok előállítására. Ezek közül is a műgumi és a műbenzin kapott különös hangsúlyt. A háború kezdeti szakaszában az üzemelő új műbenzingyárak termelése, 1940 folyamán a szovjet és román szállítások, továbbá az a több mint 1 millió tonna olaj, melyet Nyugat-Európából zsákmányoltak, mind hozzájárult ahhoz, hogy 1941 tavaszán a készletek a maximumot érték el, s úgy tűnt, hogy ez önmagában is fedezi a háború mintegy hat hónapos szükségletét. Bár a műbenzin-termelés gyorsan növekedett, világos volt, hogy ez a jövőben nem kielégítő megoldás. Thomas tábornok egy 1941. ja-

nuár 20-i keltezésű feljegyzésében a következőket írja: „A háború menete azt bizonyítja, hogy túl messzire mentünk autarkias törekvéseinkben. Lehetetlen, hogy mindent, amire szükségünk van, szintetikus eljárással, vagy egyéb módon magunk tudjunk előállítani. Ezek az autarkias törekvések olyan óriási ember-anyagot kívánnak, amit aligha lehet biztosítani. Más utat kell keresni, és meg kell szerezni mindazt, amire szükség van, de nincs a birtokunkban. Az az emberi erőbedobás, ami ehhez az egyszeri akcióhoz szükséges, kisebb lesz, mint amit a szóban forgó műanyaggyár működtetése folyamatosan igényel. Ezért a cél csak egy lehet: meghódítani mindazokat a területeket, melyekre gazdasági szempontból különösen szükségünk van.”²⁰

Hagyjuk most figyelmen kívül a feljegyzés ama részét, mely szerint a német haditermelés két legfontosabb szűk keresztmetszete gyakorlatilag szorosan összefüggött egymással, hiszen ha a nyersanyaghiányt műanyagtermeléssel próbálták leküzdeni, ezzel fokozták a munkaerőhiányt. Fontosabb Thomas tábornoknak az a megállapítása, hogy a nehézségeket csakis területi hódításokkal lehet megoldani. De ha 1941 második felében úgy tűnt is, hogy a szovjet területek elfoglalása enyhítheti a német nyersanyaghiányt, ez csak részleges megoldásnak bizonyult, hiszen a visszavonuló Vörös Hadsereg minden fontos üzemet, bányát, erőművet lerombolt. Minthogy pedig az 1942-es hadjárat nem hozott sikert, bizonyossá vált, hogy a további területi hódításra alapuló megoldás kudarcot vallott. Ez a felismerés egybeesett a hadianyagtermelés növelésére irányuló új kampánnyal. Így szükségszerűen fel kellett tenni a kérdést, hogy vajon a nyersanyaghiány és különösen az olajhiány nem korlátozza-e automatikusan a hadianyag-termelés növelését. Ahogy Thomas tábornok megállapította: mivel a német hadsereg nem tudta elfoglalni a kaukázusi olajmezőket, „ez gyakorlatilag véget vetett az offenzív hadműveletnek”.²¹

1943 elején a készletek már mélyponton voltak, és valamennyi hadműveleti tervet összhangba kellett hozni a benzinellátás lehetőségeivel. Az év folyamán azonban a megnövekedett műbenzintermeléssel még el lehetett kerülni egy nagyobb válságot. 1942-ben 500 ezer tonnával, 1943-ban pedig 1 millió tonnával több benzint állítottak elő a műbenzinüzemek, ami lényegesen csökkentette a kereslet és kínálat közötti ellentmondást. Erősen nőtt a romániai olajimport is. Az 1940. évi 1 170 000 tonnáról 1941-ben rekordmagasságot ért el (2 963 000 t) és a további években is 2 millió tonna felett maradt (1942-ben 2 192 000 t, 1943-ban pedig 2 906 000 t). A magyarországi olajszállítások is mintegy 300 000 tonnával növekedtek ezekben az években. Nem mondható ugyan, hogy az olajellátás már teljes válságban lett volna 1943-ban, de mind a hadsereg, mind a gazdaság lényeges hiánnyal küzdött. Jellemző egyébként, hogy éppen annak a páncélos hadseregnek a mozgását, melynek 1942 végén a kaukázusi olajmezők elfoglalása lett volna a feladata, erősen lelassította, hogy takarékoskodniuk kellett a benzinnel.²² További példákat hozhatnánk fel, hogy a német hadsereg mozgását 1942 és 1943 folyamán a benzinhiány gátolta.

A benzinhiány jelentőségét jól tükrözi a repülőgéppilóták kiképzési programjának alakulása. Mivel a háború előrehaladása során mind bonyolultabb repülőgépeket gyártottak, várható volt, hogy növelni kell a pilóták kiképzési idejét. Kétségtelenül ez volt a helyzet az angol és az amerikai légierőnél, a Luftwaffe viszont, éppen ellenkezőleg, a benzinhiány következtében csökkenteni kényszerült a gyakorlásra fordított gépidőt. (Lásd a 7. táblázatot.)

7. táblázat
A pilóták kiképzési ideje²³

Ország	(óra)			
	1939–1942	1942–1943	1943–1944	1944–1945
Németország	240	205	175	120
Egyesült Államok	—	275	320	360
Nagy-Britannia	205	340	340	340

A pilóták kiképzési idejének fokozatos csökkentése Németországban (természetesen a levegőben történő kiképzés idejéről van szó) érzékelteti, hogy 1944-ben a nyersolajhiány már veszélyes méreteket öltött. 1944 tavaszán a szövetségesek megváltoztatták bombázási stratégiájukat, s mind nagyobb károkat okoztak a műbenzingyártó üzemekben. Igaz, nagy mennyiségű munkaerő és építőanyag átcsoportosításával az üzemeket többnyire 6–8 hét alatt újra működésbe tudták helyezni, de a tényleges termelés havi 195 000 tonnáról 44 tonnára esett vissza. Az őszy folyamán a termelés csak 20%-a a fogyasztási igénynek. Románia elvesztésével a legfontosabb importlehetőség kiesett, s a készleteket kimerítették. Csökkenteni kellett a katonai kiképzés idejét, korlátozni a páncélosok mozgását, s a repülőgépmotorok sem kaptak több benzint, mint amennyi 2–2,5 órára kellett. Még ha több repülőgépet gyártottak is volna, a benzinhiány következtében ezeket akkor sem tudták volna üzemeltetni. Az a különleges helyzet állott elő, hogy mikor a havi repülőgépgyártás elérte a csúcspontját, a műbenzintermelő üzemek korábbi kapacitásuk 8%-ával működtek. Németország egyre több repülőgépet gyártott, de egyre kevesebb ideig tudta azokat üzemeltetni.²⁴

A nyersolajhiány mellett a vasérchiány látszott a német gazdaság másik gyenge pontjának. Mivel a hazai vas- és acélipar erősen függött a külföldi ércek behozatalától – ami háború esetén kétségessé válhatott –, az úgynevezett 4 éves tervnek az alacsony vastartalmú hazai ércek kitermelése lett a műbenzintermelés mellett a másik legfontosabb célkitűzése. A Göring Művek igényes programot dolgozott ki, hogy növeljék a Salzgitter környéki vasércek kitermelését. A Wehrmacht már 1938-ban a hazai acéltermelésnek mintegy 30%-át igényelte katonai célokra.²⁵ Az egész vas- és acélipar állandó nyomás alatt állt, hogy termeljenek többet. Ennek ellenére 1939 őszén már komoly nehézségek mutatkoztak. Az ipar a nyersanyagellátás

szűk keresztmetszeteiről panaszkodott. A termelési terveket nem teljesítették, a termelés nem növekedett és a készletek csekélyek voltak.

Úgy tűnt, hogy a helyzet lényegesen változott 1940 nyarán. „A vasércellátási nehézségek megoldódtak, mivel a lotharingiai és a luxemburgi érckészletek kezünkbe kerültek.”²⁶ Ez volt az általános vélemény. Ennek ellenére folytatták a Göring Művek kiépítését, és a háború végére a hatalmas beruházások eredményeképpen már 12 kohó, 3 acélmű, kokszyárak és egy óriás erőmű épült fel. Pedig ekkor még az egész üzemóriás tervezett kapacitásának csupán 25%-át érte el.²⁷

Valójában azonban még a meghódított területek bányái sem tudták fedezni a német ipar teljes ércszükségletét, különösen miután a szovjet hadsereg a visszavonulása előtt többnyire megsemmisítette a bányákat. Így a német ipar változatlanul importra szorult. A Svédországból származó import egyes különlegesen jóminőségű ércek esetében olykor 25–77%-ig fedezte a német szükségleteket.²⁸ A szövetségesek fontolgatták a katonai beavatkozást, mivel úgy gondolták, hogy a svéd vasércszállítmányok megszüntetésével lényeges csapást mérhetnek a német fegyverkezési iparokra.²⁹ Ámde – mivel az osztrák vasércleőhelyek már birtokukban voltak – Belgium, Luxemburg és Franciaország német megszállása után már nem lehetett kétséges, hogy Németország a svéd ércek nélkül is meg tudja oldani a vasércellátást. Egyébként is, Angliának ekkor nem volt megfelelő ereje, hogy rábírja Svédországot a vasércszállítások leállítására. 1940 és 1943 között tehát évente átlag 5 millió tonna svéd vasérc érkezett a német kikötőkbe.

A megszállt területeken és Svédországon kívül más európai semleges és csatlós országok is hozzájárultak néhány százezer tonna vasérc szállításával a német fegyverkezéshez. A vasércellátás tehát már nem okozott túlságosan súlyos gondot, hiszen a Németországba bekebelezett területek már önmagukban is megkésztették az ország vasérctermelését, és a megszállt területekről is nagy mennyiségű vasércet lehetett biztosítani. Mindez azt jelentette, hogy 1940–1943 között a német ipar vasércellátása 50%-kal, 13,4 millió tonnáról 20,2 millió tonnára növekedett. Ez a növekedés elegendő volt a vaskohók ellátásához és ha a vas- és acéltermelés nem tudott eleget tenni a követelményeknek, az nem a vasérchiányra vezethető vissza.

1944 folyamán viszont már a vasércellátás is lényegesen, 50%-kal visszaesett. Ennek egyik oka az volt, hogy lényegesen kevesebb svéd vasérc érkezett az országba. A svéd kormány 1943 végén végül is engedett az ismételt és fokozódó angol-amerikai nyomásnak és kisebb adminisztratív akadályokat gördített a Németországba irányuló vasércszállítmányok elé. A hadihelyzet további változásával pedig tovább csökkentette – most már határozottabb intézkedésekkel – a vasércszállítmányokat. A vasércellátás további visszaesését hozta magával a nyugat-európai megszállt területek részbeni elvesztése. Mindenekelőtt a lotharingiai bányák termelése hiányzott. De 1944 folyamán már a szorosan vett hazai termelés is erősen visszaesett. Ez arra utal, hogy a vas- és acélipar háború alatti működése jó néhány más nehézséget is felszínre hozott. (Lásd a 7/a táblázatot.)

7/a táblázat
Németország vasércforrásai 1940-1944³⁰

Évek	Belföldi termelés az 1940-es határok között						Import										
	1938 előtti terület		1940. év végi terület*		megszállt területek		összesen				Svédországból		egyéb országokból		összesen		összesen
							ezer tonna	szá- zalék	ezer tonna	szá- zalék							
1940	5019	37,5	2354	17,7	—	—	7 373	55,1	5339	39,5	666	5,4	6005	44,9	13 378		
1941	4755	25,4	5960	31,9	2664	14,2	13 379	71,5	5027	26,9	298	1,6	5325	28,5	18,704		
1942	4137	22,8	5979	32,9	3026	16,7	13 142	72,4	4205	23,2	806	4,4	5011	27,6	18 153		
1943	4080	20,1	6702	33,1	3636	18,0	14 418	71,2	5568	27,5	264	1,3	5832	28,8	20 250		
1944	2636	24,0	4403	40,1	1230	11,2	8 269	75,3	2628	23,9	83	0,8	2711	24,7	10 980		

* Beleértve Ausztriát, Csehországot, a megszállt Lengyelországot és Elzász-Lotharingiát.

Az angol kormány 1940 után rájött arra, hogy nem tudja – legalábbis egyelőre – megakadályozni a svéd vasércек szállítását, de még bízott abban, hogy a gazdasági háború mégis sikeres lesz. A sikert részben a bombázástól remélték, részben pedig attól, hogy a minőségi acélgártáshoz még négy további ércre volt szükség, s a német ellátás – legalábbis hazai forrásokból – ezekben szintén rendkívül csekély volt. A hadsereg által igényelt minőségi acélok előállításához ugyanis még szükség volt mangánra, nikkelre, krómra és volframra. Ezek közül mangánból Németországban a hazai szükséglet 70%-át termelték meg. A többi ércet viszont szinte teljes mértékben importálták. Éppen ezért a háború kitörése előtt ezekből az ércekből Németországban jelentős készleteket halmoztak fel. A hadsereg 18 hónapra becsülte a mangán-, 10 hónapra a volfram-, 8 hónapra a króm- és 6 hónapra a nikkelkészleteket.³¹ A vasérchez hasonlóan, miután Németország megszállta Nyugat-Európát, ezekből a fémekből is sikerült megerősíteni helyzetét. Ehhez még hozzájárult, hogy 1940 folyamán a Szovjetunióból is igen jelentős szállítmányok érkeztek be. A Szovjetunió elleni háború kitörését követően pedig úgy vélték, hogy ha megszerzik az ellenőrzést Nikopol felett, akkor a mangánellátással nem lesz több gondjuk. Igaz, a szovjet csapatok felrobbantották a bányákat, s így Nikopol 1942 tavaszán korábbi termelésének még csak 20%-át hozta felszínre. A németek azonban nagy súlyt helyeztek a bánya helyreállítására, s 1942 második felétől már valóban sikerült annyit termelni, hogy az fedezze a német szükségleteket. Összességében a német megszállás ideje alatt 1,8 millió tonna mangánércet termeltek ki Nikopolból, ami szinte teljesen Németországba került.³² Az orosz mangánérc mellett még Magyarország kisebb mennyiségű mangánszállításai is hozzájárultak ahhoz, hogy 1943 végén Németország még másfél évre elegendő mangánkészlettel rendelkezett.³³ A többi érc tekintetében talán nem volt ennyire kedvező a helyzet, de 1943 végéig itt is sikerült kiküszöbölni a komolyabb hiányokat, részben a megszállt területek érckészleteiből, részben pedig azért, hogy a semleges országokat – nem minden fenyegetés nélkül – sikerült meggyőzni, hogy adják el készleteik nagy részét Németországnak.

Nikkel bőven volt található Norvégiában, Görögországban és a Petsamo körüli híres finn bányákban. Krómércet számos más érccel együtt Jugoszláviából szereztek be, és Törökország is nagy mennyiségben szállított. Volframkészleteit Spanyolország és Portugália bocsátotta rendelkezésükre – ami egyébként állandó vita tárgya volt a spanyol és portugál kormány, valamint a szövetségesek között, akik szerették volna ezeket a szállításokat megakadályozni vagy legalábbis csökkenteni, hiszen tudták, hogy a németeknek igen nagy szükségük van a volframércre.³⁴

A szovjet mangán, a finn nikkel, a jugoszláv króm és réz³⁵ a svéd vasérc, a spanyol volfram, a török króm, a francia és magyar bauxit mind lehetővé tette, hogy Németország fedezze szükségleteit. Volt azonban ennek a megoldásnak egy alapvető ellentmondása. Nevezetesen: ezek a források csak addig álltak a német gazdaság rendelkezésére, ameddig a németek katonailag elég erősek voltak, hogy

vagy megszállják ezeket a területeket, ahol az érceket bányászták, vagy kellően meg tudják félemlíteni a semleges országokat, hogy szállítsák a hiányzó érceket.

Mikor azonban a katonai helyzet megváltozott, és a Wehrmacht kénytelen volt kiüríteni ezeket a területeket – Nikopolt 1944 áprilisában foglalta vissza a Vörös Hadsereg, a francia bauxitkincsek 1944 nyarától nem voltak hozzáférhetőek, az év szeptemberében Petsamót voltak kénytelenek feladni, s nagyjából ugyanebben az időben kellett visszavonulni Jugoszláviából is –, akkor világossá vált, hogy a német fegyverkezés képtelen tartani a korábbi színvonalat. A készletek már nem bizonyultak elégségesnek, és az új helyzetben a semlegesek sem voltak hajlandók – legalábbis a korábbi színvonalon – szállítani. Végül pedig az állandó bombatámadások súlyos veszteségeket okoztak a felhalmozott készletekben és a termelési kapacitásokban egyaránt. Ezen a helyzeten már a legjobb szervezés sem tudott változtatni, és szaporodtak a gazdasági összeomlás figyelmeztető jelei.

A vas- és acélipar nyersanyagellátási nehézségei meglepetésszerűen, a vártnál is korábban jelentkeztek. Mivel ez a hadipar kulcságazata volt, itt igényelték leginkább a termelés növelését, itt szorították vissza a leghatározottabban a polgári fogyasztást és itt vezették be elsőként a központosított elosztást. Jóllehet a Németország ellenőrzése alatt álló vas- és acélipari kapacitás Nyugat-Európa megszállásával jelentősen nőtt, ez még távolról sem volt elegendő.

Franciaország, Belgium és Luxemburg évente 16 millió tonna acélt tudott termelni. Mivel Németország termelési kapacitása már korábban is gyarapodott – 0,7 millió tonnával az Anschluss révén, 2,5 millió tonnával Csehország bekebelezésével – az egész növekedés megközelítette a 20 millió tonnát. Németország acélkemencéinek kapacitása a háború előtt 22 millió tonnára rúgott, gyakorlatilag tehát a sikeres nyugati hadjárat megkészszerzte a német hadsereg rendelkezésére álló acéltermelési kapacitást. Mivel Elzászt és Lotharingiát, továbbá Luxemburgot is bekebelezték az ún. Nagy Német Birodalomba, 30 millió tonnát tekintettek saját termelésnek, 12 millió tonnát pedig a megszállt területeken levő acélkemencék szállítottak. Egészében a német acélipari kapacitás már nagyobb volt, mint az angol és a szovjet acélipar termelése együttesen. A háború folyamán azonban a megszállt területek acélipari kapacitását csak részben tudták kihasználni. Mindenekelőtt azért, mivel az itt található vasércet elsősorban a német kohók táplálására vették igénybe. Így a német vas- és acéltermelés növekedése ténylegesen nem volt jelentős. Már 1939 folyamán hiány jelentkezett acéltermékekből, tehát a központi elosztás rendszerét itt jóval korábban kellett bevezetni, mint a gazdaság más ágazataiban. A háború kitörése után – különösen azért, mert a páncélosok gyártását kellett növelni –, 1940 nyarától a hadsereg acéligénye mintegy 50%-kal nőtt. A polgári gazdaság elosztási rendszere még nem tisztázódott, s a nem haditermelést szolgáló iparágak a szigorú megszorítások ellenére is mintegy 30%-kal többet igényeltek, mint amennyit az elosztás biztosítani tudott. 1942 elején az acélipar nem teljesített megrendeléseit már 10–15 millió tonna körül mozogtak, és a gyárak 12–18 hónapra vállalták a szállításokat. Amikor 1942 áprilisában Speer egy Központi

Tervezési Tanács felállítása mellett érvelt, mindenekelőtt az állandó acélhiányra és az acélellátásban mutatkozó rendkívül zavaros helyzetre utalt. Az új elosztási rendszer három célt kívánt megvalósítani. Egyrészt csak annyit osszanak el, amennyit ténylegesen termelnek, másodsor: a fegyvergyárak elsőbbségét maradéktalanul biztosítsák, harmadszor: növeljék az acéltermelést. (Lásd a 8. táblázatot.)

8. táblázat
Német acéltermelés 1937–1944³⁶

(millió tonna)				
Év	Acél	Thomas-acél	Ebből elektroacél	A nyersacél %-ában
1937	19,85	8,0	0,7	3,4
1938	23,3	9,3	1,0	4,2
1939	23,7	9,2	1,2	5,2
1940	21,5	6,8	1,4	6,7
1941	26,6	10,5	1,8	6,8
1942	27,1	11,1	2,0	7,3
1943	30,6	12,5	2,8	9,1
1944	25,85	9,2	2,9	11,0

Mivel 1941-ig a termelés növekedése lényegében a Németország által bekebelezett termelésből adódott, az első érdemleges eredményt az acéltermelés tényleges növelésében 1943 folyamán érték el, amikor is 10%-kal több acélt termeltek, mint a korábbi esztendőben. Mi több, a 3 millió tonna többletacélból több mint 2 millió tonna kitűnő minőségű elektroacél volt, ami a legigényesebb fegyvergyártáshoz volt szükséges. 1940 és 1943 között a villamos acélgyártási kapacitás megduplázódott és részesedése a német acéltermelésből 4-ről 9%-ra emelkedett. Közel 2 millióval emelkedett a Siemens–Martin-acél termelése is; az ún. Thomas-acélt új módszerrel gyártották, ami jelentősen javította az acél minőségét. Mindennek ellenére 1943 második felében bizonyossá vált, hogy az acéltermelés nem elégséges a megnövekedett fegyvergyártás igényeinek kielégítéséhez. Mi több, 1944 első felében, tehát jóval korábban, mint ahogy az ipari termelés általános csökkenése megindult Németországban, mind a vastermelés, mind az acélgyártás csökkent. (Lásd a 9. táblázatot.)

9. táblázat
Negyedévi termelés³⁷

(millió tonna)			
Megnevezés	Vas	Acél	Hengerelt áru
1943. átlag	6,06	7,65	6,05
1944 első fele	5,99	7,60	6,32
1944 második fele	5,67	5,32	5,59

Felmerül a kérdés: miért nem tudják jobban növelni az acéltermelést, ha a vasérc, ócskavas és az acélgyártáshoz szükséges egyéb ércek rendelkezésre álltak? Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy az acélgyártás kapacitásának bővítése igen nagy beruházási költségeket és igen hosszú időt igényelt. A Göring Művek felépítéséhez 1,5 milliárd márkára volt szükség, a háború alatt nem is tudták teljesen befejezni, és – mint már utaltunk rá – tényleges termelése csak a tervezett termelés 25%-át érte el. Másrészt az acélgyártás bővítése egészen váratlan nehézségbe ütközött. Nevezetesen: nem volt elég szén, illetve koksz. Mivel Németország Európa egyik legnagyobb széntermelője volt, szinte felmérhetetlen nagyságú lignit- és barnaszén-készletekkel is rendelkezett, továbbá feketeszen és koksz is bőven és kellő minőségben állt rendelkezésre, senki sem várta, hogy a szénbányászat – mely egyébként az ország egyik legnagyobb exportszektora is volt – a vas- és acéltermelés és a fegyvergyártás egyik szűk keresztmetszetévé váljon.

Kétségtelen – ellentétben a vasércel és más anyagokkal –, a háborús hódítások csak csekély mértékben növelték Németország szén- és kokszkészleteit. A meghódított szovjet területeken csupán a bányák egy részét sikerült újból üzembe helyezni. A Donyec-medence széntermelése 1942 végén a háború előtti szintnek csak 5,6%-át érte el, ami arra sem volt elegendő, hogy a német hadsereg és a helyi közlekedés igényeit kielégítse. 1943 nyarára némileg javult a helyzet, de a legmagasabb termelési volumen sem volt több 900 ezer tonnánál. Gyakorlatilag az egész megszállás időszakában Európa egyik legnagyobb szénmedencéjéből a német megszállók nem tudtak 4 millió tonnánál több szenet kibányásztatni, ami alig érte el az egész német termelés 2%-át.³⁸ Franciaországban nem volt szén, és hasonlóan nem volt érdemleges szénbányászat a Balkán megszállt területein. Belgiumban bányásztak szenet, de ez csak az országban levő vaskohók működtetéséhez volt elegendő. Az egyedüli megszállt terület, ahol jelentős szénkészletek voltak, a lengyel Szilézia volt. Itt a megszállás első évében az általános megszállási politikának megfelelően teljesen elhanyagolták a széntermelést, később azonban újból ösztönözték azt, s 1943–44 folyamán 70 millió tonna szenet bányásztak ki, ami nagyjából a német termelés egynegyedének felelt meg. Ez a növekedés azonban viszonylag csekély volt ahhoz képest, amit a fegyverkezési program végrehajtása igényelt.³⁹

Emellett az egész műanyagtermelési program is a szén felhasználásán alapult. Amint láttuk, a háborús évek folyamán műbenzint, műgumit gyártó üzemeket létesítettek, melyek szénszükséglete jelentősen igénybe vette az évi széntermelést. 1941-ben becslések szerint csak a műbenzint gyártó program végrehajtásához 21 millió tonna szénre volt szükség, azaz a széntermelés 8,5%-ára. Évi 5 millió tonna műbenzin termelése 60 millió tonna lignitet, vagy 10 millió tonna szenet, továbbá az ország villamosenergia-termelésének 16%-át és 80 000 új munkás munkábaállítását igényelte.⁴⁰ A villamosenergia-termelés növelése (mintegy 30%) szintén lényegesen több szenet kívánt, mint a háború előtt, hiszen szinte valamennyi erőmű hőerőmű volt. Így bármennyire is próbálták szabályozni és erősen korlátozni a magánfogyasztást, a gazdaság energiaigénye erősen növekedett. Mi több, mivel a leg-

több megszállt területen nem volt érdemleges szénbányászat, amennyiben Németország igénybe akarta venni nehézipari kapacitásukat, úgy el kellett őket látni szénnel és fűtőanyaggal. Végül pedig a semleges vagy csatlós országokból érkező szállításokért, mint például a svéd vasércért és a román olajért, részben szintén szénnel kellett fizetni. Igen nagy mennyiségű szenet kellett szállítani Olaszországnak, mivel az 1939 tavaszán aláírt katonai egyezmény, az ún. Acél-Paktum kikötötte, hogy Németország a háború alatt biztosítja az olasz gazdaság szénellátását, és évente átlagosan 10 millió tonna szenet szállít. Azon túlmenően, hogy ez a kötelezettség súlyosan nehezedett a hazai szénpiacra, a 10 000 vagon, mellyel a szenet Olaszországba szállították, komoly nehézséget okozott a német szállítások megszervezésében.⁴¹

A vas- és acélipar hagyományosan az első számú fogyasztója volt a szénbányászatnak. Természetesen a kohók és kemencék feketeszenet és kokszot igényeltek. Az acéltermelés növelése tehát csak akkor lehetett sikeres, ha a rendelkezésre álló feketeszen és koksz is megfelelően növekszik. De a háború alatt sajátos módon a német bányák nem tudtak lépést tartani az igényekkel, és Németország nem termelt több szenet, mint a harmincas évek folyamán. (Lásd a 10. táblázatot.)

10. táblázat
Széntermelés Németországban⁴²

(millió tonna)

Év	Feketeszen	Barnaszén
1939	189,0	212,1
1940	184,4	225,0
1941	186,5	236,1
1942	187,9	245,9
1943	190,5	253,4
1944	166,0	229,4

A táblázatból kiderül, hogy míg a barnaszén és lignit termelését mintegy 20%-kal sikerült növelni, addig a kőszén termelése nagyjából a háború előtti szint körül mozgott. A legfontosabb széntermelő vidéken – a Ruhr-medencében – 1939-ben érték el 130 millió tonnával a maximumot, a következő évek folyamán azonban a termelés 127–129 millió tonna körül ingadozott, majd 1944-re 110 millióra esett vissza.⁴³ Még rosszabb a kép, ha a háború előtti fejlődési vonalat hasonlítjuk össze a háború alatt történetekkel. 1929 és 1939 között a barnaszéntermelés 40 millió tonnával, azaz közel azonos mennyiséggel növekedett, mint a háború alatt. A feketeszen termelése ugyanekkor 25 millió tonnával növekedett, a háború alatti maximum viszont mindössze 1,5 millió tonnával, azaz nem egészen 1%-kal haladta túl az 1939-es szintet. Ilyen körülmények között a szén- és kokszellátás lett az acél-

termelés fejlesztésének egyik legsúlyosabb akadálya. Már 1940 és 1941 folyamán is átmeneti szénhiány mutatkozott a német gazdaságban. Nehéz eldönteni, hogy vajon ez csakugyan a nem elegendő szénellátás következménye volt-e, vagy pedig az elosztás rossz megszervezéséből, szállítási nehézségekből adódott. 1941 folyamán számos olyan esettel találkoztunk, amikor fontos hadianyaggyártó üzemeket 1–2 napra le kellett állítani, mivel a vasutak vagonhiány következtében nem tudták biztosítani a fűtőanyag-ellátást. A széntermelést azonban minden erőfeszítés ellenére – lényegesen hosszabb munkaidővel, vasárnapi, ünnepnapai túlmunkával – sem tudták növelni.

A probléma lényege a munkaerőhiány. Ez szélesebb értelemben is átvezet a német gazdaság legfontosabb szűk keresztmetszetéhez, a munkaerőhiányhoz. A békegazdaságról a hadigazdaságra való áttérésben a nyersanyag- és a munkaerőhiány egyaránt lényeges szerepet játszott. Németország, mivel jóval korábban kezdte meg gazdasági életének háborús átállítását, mint a többi nagyhatalom, már jórészt a háború előtt megszüntette a munkanélküliséget. Ebben az értelemben tehát Németországnak sokkal kisebb volt a munkaerő-tartaléka, mint Angliának vagy az Egyesült Államoknak – ahol 1939-ben még elég jelentős volt a munkanélküliség –, vagy akár a Szovjetuniónak, ahol ugyan már nem volt munkanélküliség, de a mezőgazdasági lakosság túlsúlya inkább lehetővé tette, hogy a hadsereg létszámát ne a haditermelés rovására növeljék.

A német iparban foglalkoztatott munkaerő létszáma 1938-ban 1 millió fővel haladta meg a válság előtti. A növekedésből 850 000 fővel gyarapodott a vas-, fém- és gépipar, 300 000 fővel az építőanyag-ipar, míg egyes fogyasztási cikkeket gyártó iparágakban 150 000 fővel csökkent a munkáslétszám. 1939-ben az ipari foglalkoztatás tovább növekedett, újabb 700 000 ember talált munkát a gyárakban, és ezzel elérték a 10 és félmillió létszámot. A növekedés 60%-a ismét a vas-, a fém- és a gépiparba, 30%-a pedig az építőanyag-iparba került.⁴⁴ Mivel 1938 folyamán bevezették a munkakötelezettséget, világos volt, hogy a békeidőben számításba jöhető munkaerő-tartalékokat kimerítették. A háború kitörése után a férfiakat tömegesen hívták be katonának. 1939-ben 1,4 millió embert mozgósítottak, s 1940 folyamán a hadsereg létszáma elérte a 5,7 milliót. Ez főleg a mezőgazdaságban okozott munkaerőhiányt, hiszen a hadsereg mindenekelőtt a parasztokat sorozta be.⁴⁵

Lengyelország elfoglalása után szinte azonnal felmerült, hogy lengyel munkásokat kell Németországba hurcolni a munkaerőhiány megoldására. Ennek részben régi hagyományai is voltak, hiszen már az I. világháború előtt is nagy számban dolgoztak lengyel munkások a poroszországi nagybirtokokon. 1916-ban, amikor a munkaerőhiány kezdett komoly méreteket ölteni, erősen fontolgatták, hogy mintegy félmillió belga munkást fognak németországi munkára kényszeríteni. Az ötlet megvalósításától azonban a Német Szociáldemokrata Párt tiltakozása miatt kénytelenek voltak eltekinteni. Így csupán mintegy másfél millió hadifogoly munkáját használták fel zömmel a mezőgazdaságban.⁴⁶ A nemzetiszocialista Németországban azonban nem létezett olyan politikai szervezet, mely tiltakozott volna hasonló

akciók ellen. Nem is beszélve arról, hogy a náci ideológia a lengyeleket alacsonyabb rendű fajnak tekintette, s nagyon is beleillett a német Új Rend elképzeléseibe, hogy lengyel munkásokkal dolgoztassanak a mezőgazdaságban, a felsőbbrendű német faj harcoljon, a lengyelek viszont végezzék a nehéz fizikai munkát. Lengyelország megszállásának első esztendejében mintegy 800 000 lengyel munkást (részben hadifoglyot) vittek Németországba, és ezeknek 75%-át a mezőgazdaságban dolgoztatták. Mivel ekkor a német munkaerőállomány a hadsereg felduzzasztása következtében 4,5 millió emberrel volt kevesebb, mint a háború előtt, világos volt, hogy a közel 1 millió külföldi munkás nem elegendő a hiány pótlására. A hiány ekkor még jórészt egyformán oszlott meg a mezőgazdaság, az ipar, a kisipar és a szolgáltatási ágazatok között. Backe, a német mezőgazdasági miniszter már ekkor további másfélmillió külföldi munkást követelt a német mezőgazdaság számára.

A német háborús gazdaság történetével foglalkozó szakértők, annak bizonyosságaként, hogy a német vezetés 1940-ben és 1941-ben elmulasztotta a gazdaság teljes háborús átállítását, ismételten hivatkoznak arra, hogy nem történt kísérlet a női munkaerő hatékonyabb mozgósítására, mi több, még a munkaerőnek a nem termelő ágazatokból a termelő ágazatokba való nagyobb szabású átirányítására sem. Némileg túlzott ez a megállapítás. Úgy érezzük, hogy egy absztrakt közgazdasági modellt próbálnak a német hadigazdaság működésére alkalmazni, s amennyiben a valóság nem esik egybe a modellel, akkor keresik a különleges magyarázatot. Nemegyszer megfélemlenek számos tényezőről, mely a gazdasági és társadalmi helyzetet sokkal bonyolultabbá teszi, mint ahogy az egy elméletileg tiszta közgazdasági modellben megfogalmazódik, s a politikai-társadalmi kérdéseket figyelmen kívül hagyják az események magyarázatánál. Nézetünk szerint egyáltalán nem állítható, hogy ne történt volna kísérlet a munkaerő mozgósítására. A hadsereg létszáma rohamos gyorsasággal (4 millió emberrel) növekedett, s nyilván ezeket csak úgy lehetett helyettesíteni, hogy ne keletkezzenek esetleg súlyos károk a gazdasági és társadalmi élet más területein.

1940 májusában a gazdaság német munkaerőlétszáma 3,6 millióval volt kisebb, mint egy évvel korábban. Ebből a 3,6 millióból 1 millió a mezőgazdaságból, 1 millió az iparból, 1,1 millió a kisiparból és mintegy félmillió a kereskedelemről hiányzott. Nyilván, ha ezt nem is hirdették meg formálisan, már a hadsereg behívási politikája is tartalmazott bizonyos munkaerő-átcsoportosítást. Hiszen a mezőgazdasági munkaerő 5%-kal, a gyáripari munkaerő 10%-kal csökkent, viszont a kisipar 20, a kereskedelem pedig 15%-át veszítette el a munkaerőnek. A mezőgazdasági munkaerő részesedése az összes németországi munkaerőből 28,5%-ról 29,7%-ra nőtt, a nagyipar részesedése lényegében azonos maradt, míg a kereskedelemben dolgozók aránya 7,6%-ról 7,2%-ra, a kisiparban dolgozók aránya 13,5%-ról 11,7%-ra csökkent.⁴⁷

A másik gyakran hangoztatott kritikai megjegyzés a női munkaerő rendkívül alacsony szintű mozgósítása. Tény, hogy a háború első évében a női munkaerő létszáma jórészt változatlan maradt. De figyelembe kell vennünk, hogy 1933 és 1939

között a dolgozó nők száma 3 millióval, azaz 11,6 millióról 14,6 millióra emelkedett. Ez a növekedés azt jelentette, hogy azon női munkaerő nagy része, melyet a munkaerő mozgósításának első hullámában a gyárakba lehetett volna kényszeríteni, nagyjából már ott is volt. 1939-ben Angliában a férfiak és nők aránya a foglalkoztatottak körében 70:30 volt, Németországban viszont 64:36. Angliában 3 év sikeres mozgósításával sem érték el a női munkaerő hasonlóan magas részese-dését, mint amit Németország már a háború előtt elért. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Németországban magasabb volt a mezőgazdasági munkaerő aránya, mint Angliában, s a mezőgazdaságból jóval nehezebb volt a női munkaerőt átcsoportosítani. Ha mindezeket a tényezőket figyelembe vesszük, csak akkor dönthetjük el, hogy vajon igazán olyan mérsékelt volt-e a nemzetiszocialista politika a nők mozgósítása tekintetében.

Igaz, hogy sem Hitler, sem a náci ideológia nem lelkesedett a nők teljes mozgósításáért. Saját elképzeléseik, melyek a nők helyét a társadalomban a „Kinder, Küche, Kirche” (gyerek, konyha, templom) hármásával jelölték meg, ennek gyökeresen ellentmondtak.⁴⁸ Mégsem hinném, hogy csupán tévedések és szubjektív nézetek akadályozták meg a női munkaerő nagyobb arányú mozgósítását. Figyelembe kell venni, hogy a nemzetiszocialista népesedési politika erősen ösztönözte a gyereksaporulatot, s ezért lényegesen több fiatal nőnek volt gyermeke, mint korábban. Ezeknek ipari munkába állítása nehéz, olykor áthidalhatatlan társadalmi és gazdasági problémákat okozott. Kétségtelen, az sem ösztönözte a nőket ipari munkavállalásra, hogy amennyiben férjük a hadseregben, illetve a fronton szolgált, bérük 45%-át megkaphatták családi pótlék formájában.⁴⁹ Az irodalom erősen bírálja ezt az intézkedést. Tisztán gazdasági szempontból joggal. Viszont figyelembe kell vennünk, hogy a nemzetiszocialista Németországban a katonai szolgálatot egészen másként minősítették, mint a nyugat-európai országokban. Németországban erény, hazafiasság volt a hadseregben szolgálni. Elfogadott volt, hogy a katona a társadalom elitjéhez tartozik, akinek joga van a privilégiumokra, politikai és gazdasági előnyökre. Nyugat-Európában viszont katonának lenni csupán szolgálat volt, ideiglenes kötelezettség, melyet nem övezett semmiféle militarista ideológia dicsfénye.

A munkaerőhiány első komoly nehézségei és feszültségei már 1940–41 folyamán megjelentek. A gyors győzelmek ellenére is a hadsereg mind több katonát igényelt, részben a megszálló feladatok ellátására, s a munkaerőpiac a gazdaság néhány kritikus ágazatában már komoly hiányokat jelzett. 1940 februárjában Hitler, Funk és Göring a munkaerőellátás szempontjából vizsgálta meg a követendő kelet-európai politikát.⁵⁰ Ekkor már mind több lengyel és francia hadifogoly helyettesítette a bevonult német katonákat az üzemekben és a földeken. Ennek ellenére 1941 első hónapjaiban a munkaerőhiány következtében a vas-, acél- és széntermelés némileg csökkent. A német gazdaságpolitika ezen nehézségek áthidalására mindinkább a külföldi munkaerő felhasználása mellett döntött. Jóllehet a hadifoglyok száma nem csökkent jelentősen – bár szabadon bocsátásukra ismételt ígéretet tettek a

Vichy-kormánynak –, de ez távolról sem volt elegendő a munkaerőhiány leküzdésére. Tehát első lépésként az a javaslat merült fel, hogy az ún. Lengyel Főkormányzóságból, továbbá Franciaország megszállt területeiről önkéntes munkásokat toboroznak németországi munkára. Franciaországban még nem alkalmaztak erőszakot, annál is inkább, mivel a németek meg voltak róla győződve, hogy Franciaország kritikus gazdasági helyzete – óriási munkanélküliség – sok százezer embert fog németországi munkavállalásra ösztönözni.⁵¹ 1940 novemberében ugyan 850 000 francia és 500 000 lengyel hadifogoly dolgozott a német gazdaságban, 1941 elején mégis sokasodtak a panaszok, hogy „a munkaerőhiány következtében a helyzet kritikussá válik”.⁵² A hadsereg létszáma tovább növekedett, 5,6 milliőról 7,2 millióra, és figyelembe véve a mintegy 10 000 főre tehető veszteséget, ez azt jelentette, hogy további 1,7 millió munkaerő hiányzott a gazdaságból. A legnagyobb veszteség ismét a kézműipart érte, ahonnan 200 000 ember vonult be katonának, de a szolgáltatások is kb. ugyanannyi munkaerőt vesztek. Az új mozgósítási politika keretében a mezőgazdasági munkaerő létszáma mintegy 800 000-rel csökkent.⁵³ Az ipari munkaerő létszáma úgy csökkent, hogy a hadianyaggyártó üzemek munkáslétszáma félmillióval növekedett, a bányák és a nyersanyagtermelő ágazatok nagyjából ugyanannyi munkást alkalmaztak, mint két évvel korábban, míg a többi ágazat munkáslétszáma csökkent.

A Szovjetunió elleni hadjárat – mint már többször utaltunk rá – nem nélkülözte a lényeges gazdasági motivációkat. De az ideológiai szempontok nélkül nem érthető, hogy a túlságosan magabiztos német vezetés miért nem értette meg a nagyszámú orosz hadifogoly esetleges gazdasági jelentőségét, s miért hagyta őket milliószámra éhen halni és elpusztulni 1941–1942 telén. A Szovjetunió elleni hadjárat első hónapjaiban a német vezetés nem volt hajlandó szovjet munkaerőt engedni Németország területére. 1941 őszén viszont súlyos munkaerőhiány mutatkozott a fegyvergyártó iparokban. Még nagyobb volt a hiány a bányákban és a nyersanyagtermelő iparágakban, ahol a női munkát kevésbé lehetett alkalmazni és technológiai újítások is kevésbé voltak bevezethetők. A racionalizálás sem tudta pótolni a hiányzó munkaerőt. A szénbányászatban abszolút szükségesnek látszott 15–20%-os termelésnövekedés, de elsősorban a munkaerőhiány miatt ezt nem lehetett elérni.⁵⁴

Pleiger, a Szénbizottság újonnan kinevezett elnöke nyomást gyakorolt a kormányra, hangoztatva, hogy csak akkor tudja biztosítani a széntermelés növelését, ha legalább 83 000 új munkást kap a megszállt szovjet területekről. Hitler nem lelkesedett a gondolatért, s csak igen vonakodva engedélyezte, hogy szovjet munkásokat vigyenek német üzemekbe. Végül is hosszú huzavona után 1941 októberében szállítottak 10 000 munkást Ukrajnából a német bányákba.⁵⁵ Ez azonban ekkor még inkább kivételes esetnek számított.

A munkaerőhiány teljes nagyságát csak a moszkvai vereség után kezdték megérteni, mikor az ország gazdasági mozgósítása elsőbbséget kapott. Korábban ugyanis Hitler még arra számított, hogy a Szovjetunió elleni villámháború sikeres

befejezését követően a hadsereg egy részét ismét leszerelheti, s ez lényegesen enyhíthet a munkaerőhiányon. A moszkvai vereség után a helyzet azonban gyökeresen megváltozott. Új mozgósítási rendszert dolgoztak ki, amely legalábbis további 1 millió embert igényelt a hadsereg számára. 1942 elején már megfogalmazódott a kérdés: „Ha megöljük a zsidókat, engedjük, hogy a hadifoglyok elpusztuljanak, a nagyvárosok lakosságának jelentős részét éhhalálra ítéljük, mi több, arra lehet számítani, hogy a következő években a mezőgazdasági lakosság egy része is elpusztul élelemhiány miatt, akkor joggal vetődik fel a kérdés: ki fog itt számunkra termelni?”⁵⁶ A munkaerőhiány igazi jelentősége azonban akkor kezdett megmutatkozni, amikor Speer tevékenysége kibontakozott és a gazdaságot teljes mértékben a háborúra állították át. 1942 elején a külföldi munkások a német munkaerő-állomány 9%-át tették ki. Zömmel lengyelek és franciák voltak, mivel a szovjet hadifoglyokat vagy megölték, vagy elpusztultak a hadifogolytáborok embertelen körülményei között. Egyes ágazatokban a külföldi munkaerő létszáma az összes munkaerő 15–18%-ára rúgott, egyes gyárakban pedig már meghaladta a 20%-ot is.⁵⁷ Kezdetben Nyugaton a német hatóságok kerülték az erőszakos módszereket a munkaerőtoborzásban. Kihasnálták a nagy munkanélküliséget, jobb béreket kínáltak. Később, amikor a munkaerő nem volt elegendő, közvetett nyomást alkalmaztak. Igen sok esetben megvonták a munkanélküli segélyt vagy az élelmiszerjegyeket, hogy így kényszerítsék a francia és belga munkásokat németországi munkavállalásra. A megszállt szovjet és lengyel területeken viszont kezdettől fogva kényszers munkát alkalmaztak.

Mint jeleztük, 1942 tavaszán teljesen új helyzet állt elő a német munkaerőpiacon. Mindenekelőtt a hadsereg létszáma az 1941. májusi 7,2 millióról 1942 májusára 8,6 millióra emelkedett. Mivel erre az időre már közel 1 millió volt a hadsereg vesztesége (halottak, eltűntek, súlyos sebesültek), így a német gazdaság munkaerő-vesztése már megközelítette a 10 milliót. A legutolsó esztendőben a gazdaságban alkalmazott német férfi munkaerő létszáma 2 millióval csökkent, s ezt részben helyettesítették 1,2 millió külföldi munkással. 300 000-rel kevesebb német munkás dolgozott az építő- és építőanyag-iparban s 400 000-rel kevesebb a többi iparágban. Még olyan, a háború szempontjából alapvető iparág, mint a szénbányászat is 100 000-rel kevesebb német munkással dolgozott. 200 000 embert hívtak be a kereskedelembe és újabb 500 000 embert a kis- és kézműves iparból. A gyáripar pedig – természetesen elsősorban a nem hadiipari ágazatok – 1941 nyara és 1942 nyara között több mint 1 millió munkást volt kénytelen átengedni a hadseregnek.⁵⁸

1942 tavaszán Sauckel volt náci gauleitert nevezték ki a munkaerő teljeshatalmú kormánybiztosának, aki rendszeres akciókat szervezett a gazdaság munkaerőszükségletének kielégítésére. Munkaerőpolitikájának lényegét a következőkben fogalmazta meg: „A meghódított területek nyersanyagkészletét, termékeit és munkára alkalmas lakosságát teljesen és tudatosan Németország és szövetségesei szolgálatába kell állítani.”⁵⁹ Sauckel négy nagy kampányt szervezett, hogy toborzással,

különböző erőszakos módszerekkel, és ha kell, egyszerűen deportálással elérje céljait. 1942 áprilisa—augusztusa között 1 639 000 munkást hurcoltatott Németországba: közel 1 milliót a megszállt szovjet területekről. Első utasításában világosan megfogalmazta a szovjet munkaerővel kapcsolatos új politikát: „Minden lehetséges eszközt fel kell használni, hogy az újonnan meghódított keleti területekről a lehető leggyorsabban és lehető legnagyobb mennyiségben hozassunk munkaerőt a Birodalom területére.”⁶⁰

1942 októberében indult meg a munkaerő-toborzás második nagy hulláma. Ekor 1 millió új munkást sikerült munkába állítani, akiknek 80%-a volt külföldi. Növekedett köztük a nyugat-európai országokból kényszermunkára hurcoltak aránya. A harmadik hullámra 1943 folyamán került sor, amikor Sauckel 1,6 millió új munkást szeretett volna munkába állítani, de ezt a célt már nem tudta teljesen elérni, mivel a megszállt területeken különböző formákban növekedett az ellenállás. Végül a negyedik hullám 1944 első felében zajlott le. Ez idő alatt újabb félmillió külföldi munkást kényszerítettek német gyárakba, ami azonban csupán egyharmada volt annak, amennyire szükség lett volna, s amennyit terveztek.⁶¹

Nincsenek teljesen megbízható számadataink a német gazdaságban foglalkoztatott külföldi munkások teljes létszámáról. A korabeli német adatok 1944 augusztusában 6 millióra teszik a maximális létszámot. (Nemzetiségek szerint ebből 1944-ben 253 648 belga, 1 254 749 francia, 585 334 olasz, 270 304 holland, 2 758 312 szovjet, 268 808 lengyel volt.)⁶² Más adatok és szerzők viszont kétséggé teszik e szám megbízhatóságát. Seeber 7,9 és 8,8 millióra becsüli a német gazdaságban alkalmazott külföldieket, de nem zárkózik el attól a gondolattól sem – hiszen a háború folyamán sokan meghaltak, egyeseknek sikerült (főleg Nyugat-Európában) visszatérni hazájukba –, hogy az összes külföldi munkás létszáma elérhette a 10 milliós nagyságrendet is.⁶³

Homze 8,1 millióban állapítja meg a külföldi munkások létszámát, bár ebbe nem vonja bele a hadifoglyokat. Nézete szerint további 2 millió lehetett azoknak a száma, akik ideiglenesen dolgoztak Németországban, de vagy elhalálozás, vagy betegség, sérülés vagy szökés miatt kiestek a munkából, és így a német statisztika nem számolta őket. Mindezeket figyelembe véve ő is közel jut a 10 millióhoz. 1942 végétől a külföldi munkaerőt az összes munkáslétszám 35%-ára becsülték.

Eichholtz véleménye szerint⁶⁴ azért nem rendelkezünk megbízható statisztikai adatokkal a Németországban alkalmazott külföldi munkásokról, és azért van olykor több százvezres eltérés a különböző becslések között, mivel az elhurcoltak száma és a ténylegesen munkába állottak száma között nem kis különbség mutatkozott. Keletről olyan körülmények között hurcoltak el munkaerőt, hogy számosan közülük már szállítás közben meghaltak éhség, hideg vagy járvány következtében. Számos fogoly megszökött, és például az ún. nyugat-európai civil munkások közül igen sokan a szabadságukat használták fel arra, hogy eltűnjenek, esetleges illegálisba menjenek, olykor az ellenállási mozgalomhoz csatlakozzanak. Nemegyszer az sem világos, hogy ezek a statisztikák mennyiben veszik figyelembe

a koncentrációs táborok foglyait.⁶⁵ Kuczynski 14 millió külföldi munkással számol, ami túlzásnak tűnik, de nem valószínűtlen, hogy a németek által munkára hurcoltak létszáma akár a 12 milliót is elérhette.

Eichholtz számítása alapján a külföldi munkások száma a német gazdaságban a 11. táblázat szerint alakult.

11. táblázat
Külföldi munkások száma⁶⁶

(ezer fő)

1942. március	3484
1942. július	5129
1942. december	6381
1943. június	7437
1943. december	8349
1944. szeptember	9335

Ezek a számok természetesen nem foglalják magukban azokat a munkásokat, akik a megszállt területek üremeiben és bányáiban dolgoztak a német hadsereg számára. Különösen fontosak voltak a külföldi munkások a hadianyaggyártó iparágakban. (Lásd a 12. táblázatot.)

12. táblázat
Külföldi munkások az összes munkaerő százalékában⁶⁷

Év	Fegyverkezési iparágak	Ipar általában
1941	13,4	9,6
1942	29,5	14,3
1943	30,2	25,4
1944	35,0	29,2

Egyes adatok szerint a kiemelt hadiüzemekben 1944 novemberében a munkások 37%-a volt külföldi, illetve hadifogoly.⁶⁸ Olyan üzemek, mint például az I. G. Farben vagy a Göring Művek, soron kívül elégíthették ki munkaerőszükségleteiket a megszállt területek kényszerszemélyeivel, s itt egyes esetekben a külföldi munkások aránya 40–50% között mozgott. Ezekben az üzemekben 66–70 óra volt a heti munkaidő.⁶⁹ De a bochumi vas- és acélműben is az 1941. decemberi 6,46%-ról 1944. decemberére 35,17%-ra emelkedett a külföldi munkások aránya.⁷⁰

A táblázatból világosan kiderül, hogy kezdetben elsősorban a mezőgazdaság dolgozott külföldi munkásokkal. A lengyel és orosz munkások nagy részét a mezőgazdaságba irányították, a franciákat viszont inkább az iparba. 1942-től a helyzet változni kezdett, és 1943-ban már az ipar foglalkoztatott több munkást, mint a mezőgazdaság. Az 1944-es átlagos munkáslétszámból több mint 3 millió az

13. táblázat
Külföldi munkások létszáma a német gazdaságban⁷¹
(éves átlagok, ezer főben)

Év	Mezőgazdaság	Gyárilpar	Közlekedés, szállítás	Összesen*
1939	120	110	16	301
1940	681	256	35	1148
1941	1459	965	97	3020
1942	1978	1401	171	4115
1943	2393	2829	289	6260
1944	2478	3163	407	7160

* A kézműiparral, a kereskedelemmel és más ágazatokkal együtt.

iparban, 2,5 millió a mezőgazdaságban és 1 millió a kézműves iparban, illetve a közlekedésben nyert elhelyezést.⁷²

A külföldi munkások jelentősége a német gazdaság számára a következő adatokból is megérthető. A mezőgazdaságban 1939-ben az összes munkaerő 1%-át, 1941-ben 13,6%-át, 1943-ban 20,3%-át és 1944-ben 22,1%-át tették ki. A gyárilparban 1939-ben szintén nem volt több mint 1% a részesedés, 1941-ben viszont már 9,6%, 1943-ban 25,4% és 1944-ben 29,2%-ra nőtt a részesedésük. A kézműiparban 17%, a szállításban hasonlóan 17% volt a külföldi munkaerő részesedése.

Az iparon belül a külföldi munkaerő 25%-át a nyersanyagkitermelő iparokban helyezték el. Ez a különlegesen nehéz, zömmel bányamunka elsősorban a keleti területekről elhurcolt kényszermunkásoknak jutott osztályrészül. A lengyel és a szovjet munkások adták a túlnyomó többséget. A szénbányászat 750 000 bányásza közül 1943-ban már minden harmadik külföldi volt.⁷³ A Ruhr-vidéki bányákban a földalatti munkásoknak csupán nem egészen 60%-a volt német.⁷⁴ A korábbi német bányászok közül 25%-ot katonai szolgálatra hívták be, és ezeket a Sauckel-féle munkaerő-toborzás 60%-ban hadifoglyokkal, 40%-ban úgynevezett civil munkásokkal helyettesítette. A német hadiipar külföldi munkások nélkül sosem érhetett volna el háborús csúcstermelést.

A vas és fémfeldolgozó iparban 1,3 millió új külföldi munkást alkalmaztak, miután Speer és Sauckel megindította programját. Eleinte az építő- és építőanyagiparban viszonylag kevés külföldi munkás dolgozott, később azonban – miután itt főleg tanulatlan, szakképzetlen munkásokról volt szó – a munkások fele külföldi volt. Többségüket igen rosszul élelmezték,⁷⁵ és természetes volt, hogy szakképzettségük jórészt elmaradt a német munkásokétól. Ezért azok a becslések, melyek a külföldi munkások termelékenységét a német munkás termelékenységének 50–65%-ára teszik, a valósághoz közelállónak tűnnek.⁷⁶ Ez az adat a német ipar termelékenységének 1944. tavaszi vizsgálatából származik. De más források is reális-

nak tartják a 60–65%-os termelékenységi szintet. Az is feltehető, hogy a német és a külföldi munkásnők termelékenysége közötti különbség kisebb lehetett, mint a férfiak esetében, jóllehet erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre számítások.⁷⁷ Mindenesetre, ha elfogadjuk a termelékenységre vonatkozó számításokat és összehasonlítjuk a kényszermunkások által kapott fizetéseket egy német munkás fizetésével, arra a következtetésre kell jutnunk – most nem beszélve a hadifoglyokról és más foglyokról –, hogy a külföldi munkások alkalmazása olcsóbb volt, mint a német nők foglalkoztatása.⁷⁸

A külföldi munkaerőre való ráutaltság 1944-ben arra indította a német hatóságokat, hogy enyhítsék a lengyel és a szovjet munkások elleni megkülönböztető intézkedéseket. Ezeknek az életkörülményei ugyanis messze elmaradtak mindenről, amit emberinek lehet tekinteni. S ebben az összefüggésben most nem utaltunk a szovjet hadifoglyok sorsára, vagy azokra, akik mint koncentrációs táborbeli foglyok dolgoztak német üzemekben. Milward úgy látta, hogy a német ipar viszonylag alacsony termelési növekedése a háború folyamán elsősorban a német hatóságok azon téves politikájára vezethető vissza, amely a német nők helyett inkább külföldi munkások alkalmazását szorgalmazta. Milward úgy látja: ha a német ipar kevesebb olcsóbb külföldi munkást alkalmazott volna, akkor emelhették volna a német munkások munkabérét, s ez a termelékenység növelésére ösztönözte volna őket.⁷⁹ Nézetével kapcsolatban a következő észrevételeket szeretném tenni: a számítások szerint a német ipar termelékenysége 10%-kal növekedett a háború alatt.⁸⁰ Mivel a munkások egyharmada külföldi volt, akiknek a termelékenysége általában egyharmaddal elmaradt a német munkások termelékenységétől, az ipar termelékenységének átlagos 10%-os növekedése csakis úgy alakulhatott ki, hogy a német munkások termelékenysége legalább 30%-kal nőtt a háború időszakában. Ez pedig azonos az Egyesült Államok iparának termelékenységi növekedésével. Ez a számítás tehát aligha igazolja Milward véleményét. De ha a német munkás és a külföldi munkás teljesítménye között kisebb volt is a különbség, az sem támasztja alá ezt a véleményt, mivel az is legalább 15%-os teljesítménynövekedést feltételez a német munkások esetében. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a német gazdasági és politikai rendszer aligha engedhette meg, hogy a munkások részese-dése a társadalmi össztermékből növekedjék a háború alatt.

Ismeretes, hogy az Egyesült Államok volt az egyetlen hadviselő ország, ahol nemcsak a hadiipar termelése növekedett gyors ütemben, de a társadalmi össztermék is nőtt mintegy 37%-kal. Ennek következtében a fogyasztási cikkekre és a szolgáltatásokra kiadott összeg is növekedett mintegy 12%-kal. Angliában a munkások részesedése a termékekből és a szolgáltatásokból néhány százalékkal emelkedett, de az ország társadalmi összterméke csökkent. Az életszínvonal csupán azért nem csökkent jobban, mivel részben felérték az ország korábbi gazdaságából származó forrásokat, részben pedig a kiadások egy részét az amerikai kölcsönbérleti segélyekből fedezték. Mindezek a lehetőségek azonban Németország esetében aligha voltak meg. Ezért nem valószínűsíthető egy olyan vélemény, amely szerint

a német munkások reáljövedelme a külföldi munkások foglalkoztatása miatt nem növekedett.⁸¹ Sőt, éppen ellenkezőleg.

Az a körülmény, hogy Németország nagymértékben igénybe vette a külföldi forrásokat – beleértve a külföldi munkaerőt – éppenséggel lehetővé tette, hogy a háborús terhek ellenére a német munkások elég magas életszínvonalat élvezzenek. A külföldi nyersanyagok felhasználása és a külföldi munkaerő elhurcolása tehát ugyanannak a politikának volt a két oldala. A külföldi nyersanyag- és élelmiszer-szállítmányok, a külföldi munkaerő igénybevétele nemcsak a német hadigazdaságot segítette át a szűk keresztmetszeteken, hanem a német lakosság számára is jócskán enyhítette a háborús terheket.⁸² Ebben az összefüggésben nem hibáztathatjuk csupán a nemzetiszocialista politikát, hiszen az a politika az egész rendszer szerves része volt. S ebben a rendszerben a gazdasági racionalizálás a legszorosabban összefonódott a romantikus terjeszkedő ideológiával. Egyébként sem lehet tisztán gazdasági racionalistásban gondolkodni és eltekinteni a politikai és társadalmi tényezőktől. Bármiféle összehasonlítás az Egyesült Államokkal, illetve Angliával vagy a Szovjetunióval abból kell hogy kiinduljon, hogy Németország szűkében volt a nyersanyagoknak és nem voltak megfelelő munkaerő-tartalékai. Rövid távon ez a körülmény racionálissá tehette döntéseiket. Ha a német vezetők tisztán a gazdasági racionalitás alapján gondolkodtak volna, akkor sosem kezdeményeztek volna háborút. Hiszen ha valamennyi hadviselő racionálisan alkalmazza a rendelkezésre álló gazdasági forrásokat, akkor Németországnak nem sok esélye van a győzelemre.

A kérdés azonban ismételten felmerül: vajon racionálisan használta-e fel Németország a rendelkezésére álló munkaerőt a háború folyamán? Vajon megkísérelték-e minél több női munkaerő bevonását, vajon megfelelő intézkedéseket tettek-e a munkaerő átcsoportosítására a gazdaságban, és vajon eredményeik és kudarcaik miként állják a nemzetközi összehasonlítást?

Ha elfogadjuk is, hogy a külföldi kényszermunka nagyon is beleillett a nemzeti-szocialista Herrenvolk-ideológiába és még gazdaságilag is olcsóbb volt, akkor is meglepő, hogy milyen kevéssé emelkedett a női munkaerők száma a háború alatt. A statisztikák 1939-ben 14,6 millió női munkaerőről, 1941-ben 14,2 millióról, s 1942-ben – ez volt a csúcspont – 14,9 millióról adnak számot. Joggal merülhet fel a kérdés: mi az oka annak, hogy az ismételt mozgósítási hullámok ellenére végül is nem sikerült növelni a termelésben résztvevő nők számát? Egy sor kérdést érdemes továbbvizsgálnunk ebben az összefüggésben. 1939-ben kötelező munkaszolgálatot vezettek be a 17–25 év közötti nem házas nők számára. A munkaszolgálat idejét hamarosan 6 hónapról 1 évre terjesztették ki.

1940-ben már felvetődött, hogy valamennyi nő számára munkakötelezettséget írnak elő, de ezt elutasították, „mivel káros hatása lehet mind az otthoni, mind a fronton uralkodó hangulatra”. 1941 tavaszán fokozott propaganda indult meg a nők önkéntes munkája érdekében. Ez év szeptemberében Hitler a következőképpen foglalt állást: „a nők kötelező munkába állítását csak Amerika esetleges hadba

lépése esetén kell alkalmazni”.⁸³ Erősödött a nyomás, hogy a munkaerőhiányt úgy oldják meg, hogy minél több nőt alkalmazzanak a gyárakban. Egyértelmű hivatalos döntést 1942-ben sem értek el. Sauckel, aki – mint láttuk – hihetetlenül ötletes és kegyetlen volt a külföldi munkások toborzásában, a nők kötelező munkájára vonatkozóan a következőképpen nyilatkozott: „Miután megvizsgáltam a rendkívül igényes programot és alaposan megismerkedtem mind a Führer, mind a nagy Német Birodalom marsalljának véleményével, s figyelembe véve saját gondos kutatásom eredményeit is, teljesen elutasítom még a lehetőségét is annak, hogy az állam kötelező munkaszolgálatot rendeljen el a német hadiiparban és alapanyag-iparokban.”⁸⁴ Később a hadsereg néhány vezetője ismét felvetette a nők kötelező mozgósítását, és a Szovjetunió példájára hivatkoztak, ahol a munkaerőhiány leküzdése céljából ez a mozgósítás sikeresen megtörtént. Hitler felháborodva utasította vissza ezt a véleményt, mondván: „ne hasonlítsuk össze a mi hosszúlábú, sovány asszonyainkat a primitív és robusztus szovjet nőkkel”.⁸⁵

Mi volt hát az oka annak, hogy ennyire vonakodtak a nők mozgósításától? A náci ideológia? Az aggodalom a hangulati visszahatásoktól? Vagy pedig a német középosztályhoz tartozó nők privilégiumainak védelme? Nem kétséges, hogy a náci ideológia propagandája a nők társadalmi szerepéről és funkciójáról nem könnyítette meg a nők tömeges munkába állítását.⁸⁶ Mégis, a sztálingrádi vereség után, midőn Göbbels meghirdette a totális háború gondolatát, és ezt visszahangozták az újságok, a rádió, a pártgyűlések, akkor úgy tűnt, hogy a kíméleti idő, mely megóvta a nőket a gyári munkától, elmúlt. 1943. január 27-én a Totális Mozcósítási Program részeként valamennyi 17–45 év közötti nőt kötelezték, hogy munkára jelentkezzen. Eredetileg 50 évben kívánták megállapítani a felső korhatárt, de éppen Hitler közbeavatkozására csökkentették 50-ről 45 évre. A felső korhatár csökkentése mellett számos kivételt is engedélyeztek, például terhes nők, két- vagy többgyermekes anyák stb. részére. Végül is 2,7 millió nőt vettek nyilvántartásba. De ezeknek közel felét eleve nem tekintették egészségileg alkalmasnak gyári munkára. Abból az 1,3 millióból pedig, melyet alkalmasnak találtak, mintegy ötszáz-ezernek sikerült valamiféle orvosi bizonyítványt produkálni 1943 őszéig, ami szintén mentesítette őket a kötelező munka alól. Végül is ténylegesen csak 400 000 új munkaerőt állítottak munkába. Hogy mi történt a maradék négyszázezerrel, akit szintén munkára alkalmasnak tartottak, nem ismeretes.

Nagyon nehéz megérteni azt is, mi az oka annak, hogy a női házicselédek háború előtti másfél milliós létszáma csupán kétszázézerrel csökkent a háború alatt. Ha a nők abszolút létszáma a munkaerőellátásban nem nőtt is lényegesen, viszonylagos arányuk jelentősen változott. hiszen mind több férfi munkaerőt hívtak be katonai szolgálatra.

A gazdaságban dolgozó német civil munkaerő létszáma a háború alatt 39,1 millióról 29,1 millióra csökkent, ami azt jelentette, hogy míg 1939-ben az összes munkaerő 39,9%-a volt nő, addig 1944-ben részesedésük 52,9%-ra emelkedett. Ha az összes munkaerő létszámát vesszük figyelembe – tehát a külföldi munká-

14. táblázat
A német hadsereg létszáma a II. világháború alatt⁸⁷

(ezer fő)

Évek	Tényleges állomány	Összesített veszteség	Mozgósított létszám
1939	1366	–	1 366
1940	5600	85	5 685
1941	7200	185	7 385
1942	8635	800	9 435
1943	9555	1680	11 235
1944	9100	3285	12 385
1945	9125	3875	13 000

sokkal együtt –, akkor a német nők részesedése 37%-ról csupán 41,5%-ra emelkedett. Az iparban dolgozó nők aránya 25%-ról 35%-ra nőtt. 34% volt a részesedésük a vas- és gépiparban, a hadiiparon belül 21% az alapanyag-gyártásban és csupán 10% az építőiparban. Az ipar egyéb ágaiban a részesedésük 48%-ról 57%-ra emelkedett.⁸⁸ A mezőgazdasági munkaerőnél már a háború előtt is igen magas, 43,5% volt az arány, és 1944-ben ez 71%-ra emelkedett.

Mindezek a számok megerősítik, hogy a női munkaerő létszámának és arányának a növekedése elmaradt a várttól Németországban. A kritikai vélemény tehát jogos, mégis úgy érezzük, hogy a kritika eltúlzott, s figyelmen kívül hagy jó néhány lényeges összefüggést.

Először is nem világos, hogy a német statisztikák figyelembe vették-e azokat a nőket, akik hetente 48 óránál kevesebbet, többnyire fél napot dolgoztak. A munkaerő összeírásáról készült jelentések 1943-ban például arról szólnak, hogy a részlegesen foglalkoztatott nők létszáma 700 000. Ugyanakkor az 1943. május 31-ről, illetve 1944. május 31-ről szóló munkáslétszám-statisztikák semmiféle változást nem mutatnak ki a női munkaerő létszámában. A következő évben az átlagos munkáslétszámról szóló statisztika 400 000 új női munkaerőről számol be, az összeírási jelentés viszont ismét többről.

Másodszor, amikor az angliai nők sikeres mozgósítását összehasonlítják a németországi eseményekkel, többnyire figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy a háború előtt a nők sokkal nagyobb arányban dolgoztak Németországban, mint Angliában. A közvetlen női munkaerő-tartalék tehát, melyről legkönnyebben lehetett meríteni, Németországban már nem állt rendelkezésre. Természetesen a női munka aránya Angliában a sikeres mozgósítást követően azonos volt a németországgal, ahol a mozgósítás sikertelen maradt. Anglia ugyanis a mozgósítás során szemmel láthatóan a munkásosztály és a kispolgárság köréből vonta be a nőket a gyárakba, pontosan azokat a rétegeket, amelyeket Németország már 1939 előtt inkább foglalkoztatott. A német mozgósítás nehézsége – hangsúlyozva, hogy most eltekintünk azoktól a speciális vonásoktól, amelyeket a nemzetiszocialista

rendszer maga teremtett – elsősorban a polgárságban rejlett, amelynek köréből sokkal nehezebb volt fizikai munkára toborozni a nőket. Így bármennyire is eredményesnek tekinthetjük az angol mozgósítási rendszert, s tisztelettel adózhatunk az angol nők hazafiasságának, a kérdés nyitva marad: ha a mozgósítás szükségletei Angliában is már hasonló társadalmi rétegekre terjedtek volna ki, vajon milyen sikeres lett volna az akció? Angliában ugyanis a háború előtt a női munkaerő 25%-át tette ki az összes munkaerőnek. Ha Németországra is ezt az arányt alkalmazzuk, feltételezve, hogy a férfi munkaerő aránya nem változott, akkor a ténylegesen dolgozó 14 millió helyett csak 9 millió női munkással számolhatnánk. Feltételezhető viszont, hogy ebben az esetben könnyebb lett volna a női munkaerő létszámának növelése néhány millióval.

Harmadszor: a mezőgazdasági munkaerő aránya lényegesen kisebb volt Angliában, mint Németországban. Míg Németországban több mint 10 millió ember dolgozott a mezőgazdaságban, azaz az összes munkaerő 25%-a, addig Angliában mindössze 1,1 millió, azaz az összes munkaerő alig 4%-a. Természetes, hogy nehezebb volt a női munkaerőt a mezőgazdaságból az iparba átirányítani, mint azokat, akik korábban is városokban éltek. Emellett ismeretes, mennyire szükség volt a női munkaerőre a német mezőgazdaságban is, ahonnan a férfiak jó részét katonai szolgálatra hívták be.

Végül el kell utasítanunk azt a feltételezést is, hogy amennyiben a nőket mozgósították volna, akkor a német gazdaság nem lett volna annyira ráutalva a külföldi munkaerőre. Teljesen valószínűtlen, hogy bármiféle rendszer keretében 10 millió új női munkaerőt lehetett volna találni Németországban. Mint már utaltunk rá, az 1943-as összeírás összesen 3 millió 18 és 45 év közötti nem dolgozó nőt talált Németországban. Ha feltételeznénk, hogy Németország olyan arányban tudta volna mozgósítani a női munkaerőt a háború alatt, mint Anglia, ez legfeljebb egy-negyedét tette volna feleslegessé a külföldi kényszermunkásoknak. Éppen ezért nem tudjuk ebben az összefüggésben elfogadni Milward érvelését, s egyoldalúnak tartjuk azt a megjegyzést, hogy a német munkáspolitikai hibája volt, hogy külföldi kényszermunkásokat használt nők helyett.⁸⁹ Természetes tehát, hogy minden további probléma – az ipari struktúra nem megfelelő átalakítása, a termelékenység növelése, a bérek stagnálása – csak ebben az összefüggésben tárgyalható, hiszen egészen más a helyzet, ha a külföldi munkások helyettesíthetők. Véleményünk szerint azonban ez nem állt fenn, s ebben az értelemben nem osztjuk azt a nézetet, mely szerint a külföldi kényszermunka „egy racionális munkáspolitikai helyettesítése volt Németországban”.⁹⁰ Ebben az értelemben az sem állítható, hogy ez a munkaerőprobléma könnyű megoldási módja volt. Sokkal inkább azt fejezte ki, hogy a német gazdaság nem rendelkezett a szükséges belső erőforrásokkal, hogy eleget tudjon tenni a második világháború növekvő követelményeinek.

Sokkal hatékonyabb volt a német gazdaság a munkaerő átcsoportosításában: részben a kisiparból és szolgáltatásokból a gyáriparba, illetve a gyáriparon belül a fegyvergyártó üzemekbe. Évről évre különböző bizottságokat állítottak fel, hogy

újából és újból átvizsgálják, miként lehet további munkásokat a polgári fogyasztásra dolgozó iparokból a fegyvergyártásba átcsoportosítani. A nehézségeket egyfelől az okozta, hogy tudomásul kellett venni a hadsereg növekvő szükségletét, amely a férfi munkaerő jó részét bevonultatta, másfelől különböző helyi érdekek olykor rejtett és nem sikertelen ellenállását, a náci párt vagy néhány helyi iparvezető befolyásos szerepét. Már 1941-ben, amikor a német gazdaság még nem volt teljesen átállítva, Göring parancsára létrejött egy bizottság valamennyi polgári fogyasztásra dolgozó iparág felülvizsgálatára. Göring úgy gondolta, hogy ennek eredményeként 473 000 új munkást lehet a hadianyaggyártó üzemekbe irányítani. Az akció eredményeként ténylegesen 358 000 munkást irányítottak át.⁹¹

Sauckel 1942. április 20-i bejelentésével új kampány kezdődött. Meghirdette, hogy valamennyi nem közvetlenül a hadsereg számára dolgozó üzemet megvizsgálnak további munkások hadianyag-termelésbe való átcsoportosítása céljából. Ezt követte Göbbels mozgósítása a totális háborúra 1943. januárjában, mikor számos szolgáltató üzemet – vendéglőtől mulatóig – bezártak, s hasonló sorsra jutott igen sok kisipari üzem, sőt néhány polgári fogyasztásra dolgozó kisebb gyár is.⁹² Az akció eredménye azonban eléggé kiábrándító volt: 1943 nyaráig mindössze 275 000 új munkást tudtak biztosítani, ami természetesen messze elmaradt a várakozástól.

A német adatok szerint a hadianyaggyártó iparokban dolgozó munkások aránya az 1939. évi 2,4 millióról 1944-re 6,6 millióra, azaz az iparban dolgozó munkások 22%-áról 61%-ára emelkedett. Ezt, mint jeleztük, részben a sikeres átcsoportosítással érték el, hiszen az alapanyaggyártó iparágak munkáslétszáma 350 000, a vas- és fémiparban dolgozók száma 1 250 000 fővel növekedett, miközben az építőipari munkáslétszám 700 000 fővel, az egyéb iparágak létszáma pedig 1 millió fővel csökkent (megoszlásukat a 15. táblázat mutatja be).

15. táblázat
A gyáripari munkáslétszám megoszlása százalékban⁹³

Évek	Alapanyagipar	Vas- és gépipar	Építőipar	Egyéb
1939	20,7	32,8	12,9	33,5
1940	21,8	37,8	10,7	29,7
1941	22,1	39,3	10,3	28,2
1942	23,1	42,8	8,1	26,0
1943	23,9	44,4	6,5	24,2
1944	24,4	46,8	6,6	21,2

Azon lehet vitatkozni, hogy ezek a változások elegendők voltak-e, vagy egy sikeres hadigazdaság még nagyobb változásokat követelt volna. Az is igaz, hogy Angliában – nem is beszélve a Szovjetunióról – néhány fogyasztási cikk gyártását jobban csökkentették, mint Németországban. De ha feltételezhető lett volna is a

munkaerő még radikálisabb átcsoportosítása a hadiiparokba, a külföldi kényszer-munkások bevonása akkor is elkerülhetetlen lett volna. Ezért tartjuk túlzottnak a német munkaerő-politikát vitató kritikák egy részét, melyek – mint jeleztük – nem veszik kellően figyelembe a német munkaerőpiac sajátos nehézségeit Angliához képest. Milward, aki ugyan erősen kritizálja – mint utaltunk rá – a német munkaerő-politika néhány vonatkozását és különösen a nők nem kellő arányú mozgósítását, nem feledkezik meg teljesen a német gazdaság munkaerőellátási nehézségeiről, s hangsúlyozza, hogy míg 1939-ben Angliában még 1 200 000, az Egyesült Államokban pedig közel 9 millió munkanélküli volt, addig Németország már nem meríthetett újabb munkaerőt a munkanélküli tartalékseregből. Számos más szerző viszont még ezt a sajátos körülményt sem tartja említésre méltónak.

Összefoglalva: a német munkaerő-politika megfelelő értékeléséhez három sajátos körülményt kell figyelembe venni:

1. Mivel Németországban már nem volt munkanélküliség, itt nem mozgósíthaták úgy a munkaerőtartalékokat, mint azokban az országokban, ahol még volt.

2. Általános az a feltételezés, hogy a mozgósított férfiak aránya nagyjából azonos volt Angliában és Németországban. Angliában 22 millió munkaképes korú férfit írtak össze, és ebből 5 milliót vonultattak be a hadseregbe. A német hadsereg 9 millió főre rúgott, és az országban 36 millió munkaképes korú férfival számoltak. Ezen összehasonlítás során azonban általában nem veszik figyelembe, hogy Németország a hadműveletek miatt ekkorra már közel 3,5 millió embert veszített, miközben az angol veszteségek csak 200 000 fő körül mozogtak. Így tehát az angol hadsereg valójában az összes férfi munkaerő 23%-át vonta el, Németországban viszont a veszteségeket is beleszámítva a mozgósított férfiak száma 12,4 millió volt, vagyis a munkaképes férfi lakosság 31,4%-ára rúgott. (A Németországban dolgozó külföldi munkásokat ebben persze nem veszik figyelembe.)

3. Németországban a gazdaság korábbi mozgósítása következtében nagyobb volt a dolgozó nők aránya (35%), mint a nyugat-európai országokban, s ezért a női munkaerő további mozgósítása sokkal nehezebb volt, mint Angliában vagy az Egyesült Államokban.⁹⁴

Tételezzük fel, hogy a nők kor szerinti megoszlása a két országban – Angliában és Németországban – azonos volt. Ebben az esetben a 40 millió német nő közül 24 millió lehetett munkaképes korban. Mivel ténylegesen 13 620 000 német nő dolgozott 1939-ben, ez a munkaképes korban levő nők 55%-át tette ki. Angliában 16 millió nő volt munkaképes korban, de ezek közül csak 6 millió – kereken 40% – dolgozott a háború kitörésének pillanatában. Ahhoz, hogy a női munkaerő ugyanolyan százalékban legyen foglalkoztatva Angliában, mint Németországban – azaz a 14–59 éves korosztály 55%-a –, 2,4 millió nőt kellett volna még foglalkoztatni. S mi történt a női munkaerő sikeres mozgósítása során? Pontosan 2,5 millió új női munkaerő vállalt munkát.

Ezekkel a tényekkel korántsem kívánjuk alábecsülni az angol munkaerő-politika eredményét, mely a kormány és a szakszervezetek viszonylag jó együttműködése

révén született meg, s melynek keretében nagy számban tudtak biztosítani női munkaerőt teljes és rövidített munkaidőre is. Ugyanúgy nem célja az összehasonlításnak, hogy leplezze a német kudarcot, hiszen itt a diktatúra és parancsuralom ellenére sem tudták a női munkaerőt sikeresen mozgósítani. Mégis úgy érezzük, hogy erősen túlzott a német munkaerő-politika kritikája, különösen amikor ezt a nemzetiszocialista ideológiára, vagy a rendszer nem kellő hatékonyságára vezetik vissza. A náci ideológia irracionálisága nyilvánvaló. Mint ahogy tény az is, hogy a nemzetiszocialista rendszer hatékonysága az elnyomás hatékonysága volt. Egy olyan országban, ahol az emberi jogok és szabadság el volt nyomva, a különböző hatalmi csoportok állandó küzdelme folytán számos olyan intézkedés, szabályozás született, mely vagy nem járt sikerrel, vagy kimondottan ellentétes hatásokat ért el. Az irodalom mindeme megállapításait tehát mi sem kívánjuk figyelmen kívül hagyni. Véleményünk szerint azonban ezeknek a tényezőknek nem volt döntő szerepük abban, hogy nem sikerült áthidalni a munkaerőhiányt s kiküszöbölni a német gazdaság belső ellentmondásait. Ha a német erőforrásokat maximális racionalitással használták volna ki, akkor sem lettek volna elegendők, hogy megbirkózzanak a feladatokkal, s annak is korlátai voltak, hogy hódítással, erőszakkal, rablással jussanak külföldi forrásokhoz. Németországnak nem volt elegendő embere ahhoz, hogy 10 millió főt hívjon be a hadseregbe, s ugyanakkor csak saját erőforrásaiból biztosítson további 10 millió munkást a fegyverkezési iparokba. Azok a vélemények, amelyek ennek lehetőségét feltételezik – s ezt kívántuk bizonyítani – gazdasági okokból aligha tarthatók. A nők nem kellő mozgósítása mellett az irodalomban gyakori az a megállapítás is, hogy a németek akkor is könnyíthettek volna súlyos munkaerőhiányukon, ha 1941–1942-ben nem ölték volna meg a szovjet hadifoglyok többségét, ha nem gyilkoltak volna meg több millió embert a koncentrációs táborokban és ha emberibb körülményeket teremtettek volna a hadifoglyok vagy a német gyárakban dolgozó külföldi munkások számára. Elvileg ez a megállapítás igaz lehet. De az egész német háborús politikát csakis a nemzetiszocialista rendszer keretében értelmezhetjük, és nem kell hosszan bizonygatni, hogy az ún. „Übermensch” ideológiától kedve a nemzetiszocialista Németország összes többi elve és elképzelése gyökeresen szemben állt mindenfajta humanitással. Ebből következik, hogy bár számos nagy iparvállalat rendkívül nagy hasznot húzott a nemzetiszocialista rendszer hódításaiból,⁹⁵ végül is ezt sem tudták racionálisan kihasználni. Külföldi kényszermunkával, illetve a külföldi nyersanyagforrások felhasználásával egy ideig még fokozni tudták a fegyvergyártást, ám ennek is megvoltak a határai. Hiszen ezen források felhasználási lehetősége – legyen az nyersanyag vagy kényszermunkás – rohamosan csökkent, amint a szovjet hadsereg visszafoglalta a meghódított területeket, amint Franciaországban partra szálltak az amerikai–angol csapatok, s amint az erőszakos kényszermunkás-toborzások miatt növekedett az ellenállási mozgalom.

SZOVJETUNIÓ

A német hadigazdaság nagymértékben támaszkodhatott a meghódított területek – nem utolsósorban a szovjet területek – erőforrásaira, a szovjet gazdaságban viszont éppen ellenkező volt a helyzet. Túléltek ugyan az 1941. évi súlyos vereséget, de szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy nemzetgazdaságuk jelentős része német megszállás alá került, és nem vehető igénybe a háború megnyerése céljából. A német gazdaság a sajátjánál lényegesen nagyobb gazdasági bázissal dolgozott (a megszállt területek egyes számítások szerint 25%-kal járultak hozzá a német háborús erőfeszítésekhez), a Szovjetunió viszont a korábbinál lényegesen kisebb gazdasági bázissal kellett hogy felvegye a harcot a németek ellen. Igaz, mint láttuk, az ipari üzemek egy részét sikeresen az Uralba, illetve Szibériába szállították a német hadsereg elől, s 1942 tavaszától sikerült őket fokozatosan ismét munkába állítani. A nyersanyagforrások elvesztése viszont olyan hatalmas veszteség volt, melyet nehezen lehetett pótolni. A németek 1942 nyári sikeres hadműveletei újabb területek kiürítésére kényszerítették a Szovjetuniót. Igaz, eme területvesztés már összehasonlíthatatlanul kisebb volt az előző évinél.⁹⁶

A területi veszteségek gazdasági jelentőségét mutatják a következő adatok. A Szovjetunió vastermelésének 71, acéltermelésének 58, széntermelésének 63%-a volt található a németek által elfoglalt területeken. Nikopol elvesztése a mangántermelés 35%-ától fosztotta meg a szovjet gazdaságot.⁹⁷ A megszállt területeken összesen 2600 nagy- és középipari üzem volt, s ha ebből 1200-at el is tudtak szállítani keletre, a kiesett ipari kapacitást igen nehéz volt pótolni. 1941 végén indult meg az első szervezett kísérlet az elvesztett nyersanyagforrások pótlására, amikor a szovjet vezetés átfogó tervet dolgozott ki a kohászat fejlesztésére az Uralban és Szibériában, a széntermelés növelésére a Szovjetunió keleti területein.⁹⁸

A következő év folyamán a kormány és a kommunista párt vezetése számos határozatot hozott a nyersanyag-termelés összpontosítására és kellő növelésére az Ural, Szibéria és Közép-Ázsia vidékein. 1942 szeptemberében például döntést hoztak az olajtermelés fokozására Közép-Ázsiában, Baskirban és a kujbisevi vidéken. Mivel a német csapatok éppen ekkor hatoltak be a Kaukázusba, s néhány fontosabb olajtermelő vidék ideiglenesen német megszállás alá került, az olajellátás sürgős megoldása, a kieső olaj pótlása a háború folytatása lényeges feltételének látszott.⁹⁹

Természetesen figyelembe kell vennünk, hogy a szovjet kormány Németországhoz képest még akkor is előnyös helyzetben volt a szükséges nyersanyagok biztosítása terén, ha komoly veszteségek pótlásáról volt szó. Jóllehet az új körülmények között változtatni kellett a munkamódszereken, és újból át kellett gondolni a legfontosabb teendőket, de a szovjet rendszer néhány korábbi vívmánya – a termelőeszközök teljes államosítása, a tervgazdaság bevezetése – az adott helyzetben lényegesen megkönnyítette, hogy úrrá legyenek a nehézségeken. A harmincas években

bevezetett tervgazdaság a tervutasításos rendszeren alapult. Ezen azt értjük, hogy a gazdaság működésének minden mozzanata egy központi tervező szerv szigorú ellenőrzése alatt állt, mely adminisztratív utasításokkal irányította a gazdaságot. A gazdasági élet minden fontos mozzanata – a beruházások, a munkaerő- és nyersanyagellátás — rendkívül erőteljesen központosított volt. A nyersanyagelosztás adminisztratív irányítása annál is erősebb volt, mivel ez volt a legkönnyebben ellenőrizhető és itt tudták leghatározottabban érvényesíteni a termelés és kereslet szembeállításán alapuló ún. termékmérleget. A tervezés különösen azonos típusú termékeknél volt eredményes, hiszen itt a feladatot – a szükséges munkaerő elosztását és a megfelelő technológia alkalmazását – megkönnyítette a termelési folyamat azonossága.

A Szovjetunió további előnye abban rejlett, hogy az 5 éves tervben meginduló iparosítás ellenére az ország hatalmas nyersanyagforrásai részben még fel sem voltak fedezve Ukrajnában és a Donyec-medencében, és sem az Ural vidéke – mely pedig 1861 előtt igen nagy szerepet játszott az orosz gazdaságban –, sem Szibéria nem volt kellően kiaknázva. A szovjet kormány számára tehát a probléma lényege nem az volt, hogy nem volt elég nyersanyag, hiszen néhány kivételtől eltekintve valamennyi fontos érc és fém megtalálható volt az ország területén. A kérdés az volt, hogyan tudják biztosítani ezek kitermeléséhez a szükséges munkaerőt, illetve a rendkívül költséges beruházásokat. A beruházási költségek itt lényegesen magasabbak voltak, mint a nyugati területeken, hiszen nemcsak új bányákat kellett nyitni és üzemeket létesíteni, hanem a szükséges infrastruktúrát, vasúti összeköttetést is meg kellett teremteni, hogy a bányák és üzemek termelését a háború szolgálatába állíthassák.

A keleti területek ipari infrastruktúrája a háború előtt meglehetősen alacsony szinten állt, éppen ezért az itteni nyersanyagkészletek kiaknázása sokkal többbe került, mint ha Ukrajnában nyitottak volna új bányát vagy gyárat. 1942 folyamán például több mint 3000 km új vasútvonalat építettek,¹⁰⁰ hogy megteremtsék az összeköttetést az új bányák és gyárak és a frontvonal között, ahol a szovjet hadsereg egyre nagyobb mennyiségben igényelte ezeknek az új üzemeknek a termelését. 1942 végén és 1943 elején már számos nyersanyagban (vas, acél, szén, alumínium, réz, ón, nikkel) komoly hiány mutatkozott. Az új nyersanyag-lelőhelyek feltárása az Uralban, Kazahsztánban, Karagandában lényegesen könnyített a nehézségeken. Az Állami Védelmi Bizottság és a Tervhivatal rendkívül feszített tervet dolgozott ki az urali és a szibériai üzemek számára, hogy sürgősen 100 000 t nyersvasat, 77 000 t acélt, és 326 000 t hengerelt árut szállítsanak a hadseregnek. 1942 februárjában a széntermelés a háború előttiének csak 32%-a, az olajtermelés csak 56%-a volt. A nyersvastermelés 65, az acéltermelés 55, a hengerelt áru 57, a mangánérc-termelés 67%-kal csökkent.¹⁰¹ 1942 tavaszán azonban a szovjet kormány erőfeszítései már bizonyos sikereket hoztak. 1942 júniusában a széntermelés már a háború előtti 45%-ára, az olajtermelés pedig a háború előtti 77%-ra emelkedett.¹⁰² 1942 nyarán az újabb katonai vereségek és az újabb területek kiürítése ismét fel-

tartóztatta a szovjet gazdaság helyreállítását. Mi több, az év második felében a Baku környéki olajtermelés újra erősen visszaesett és a majkopi és grozniji olajkutakat ideiglenesen elfoglalták a németek.

Természetesen a nehézségek nem korlátozódtak csupán a területi veszteségek által okozott problémákra. Az első háborús év katasztrofális volt a szovjet gazdaság számára. Azt mondhatjuk, hogy az egész szovjet gazdasági szervezet felbomlott. Nem működött a korábbi kapcsolatrendszer, mivel a szovjet gazdaságban főleg azok a vidékek játszottak központi szerepet, melyek vagy német megszállás alá kerültek, vagy pedig a frontvonal közvetlen közelében helyezkedtek el, s elvesztésük vagy megbénulásuk a gazdasági élet más területeit is ideiglenesen működésképtelenné tette. Például: bár a kaukázusi olajvidékeket nem foglalták el a németek, de mivel közlekedéssileg 1942 második felében elvágták őket az ország központi területeitől, egy darabig ezek termelésére nem lehetett számítani. Nagyjából hasonló volt a helyzet az ország két igen fontos ipari területével: a leningrádival és a moszkvaival is. Leningrád termelése kiesett a hadigazdaság egésze szempontjából. (Természetesen a város üzemei állították elő a hadianyagot a város határát hősiesen védő szovjet hadsereg számára.) Moszkva esete annyiban különbözött, hogy bár a moszkvai iparvidéket a német csapatok csak részben foglalták el, de mivel 1941. december elején a város határán harcoltak, a moszkvai és környéki üzemek egy részének termelését is le kellett állítani, vagy sok esetben el kellett az üzemeket szállítani. Ha 1943-tól végül is a Szovjetunió helyre tudta állítani hadigazdaságát, az elsősorban három tényezőnek köszönhető:

1. Az új ipari területek viszonylag jól helyettesítették a kiesett üzemek termelését. 2. A tervgazdaság igen jól és racionálisan tudta mozgósítani és felhasználni az erőforrásokat a haditermelés szempontjából. 3. A polgári fogyasztási cikkek mennyiségét jobban korlátozták, mint bármelyik más hadviselő országban, Németországot is beleértve.

A Donyec-medencé német megszállása évente átlag 100 millió tonna széntől fosztotta meg a szovjet gazdaságot. A kiesés helyettesítésére az Ural környéki termelést (különösen Cseljabinszk körül) megháromszorozták, s 1944-ben már elérte a 25 millió tonnát. Ugyanebben az esztendőben a Kuznyecki-medence 30 millió, a karagandai bányák 11 millió tonna szenet termeltek.¹⁰³

A korábbi geológiai kutatások már felmérték, hogy az ország melyik területén található nagyobb mennyiségben a széntartalék. Egyes területeken – így többek között Szibériában, a Bajkál-tó környékén, a Távól-Keleten és Üzbegisztánban – számos bányát még a háború előtt megnyitottak. Északon Pecsora és Vorkuta környékén szintén sikerült a széntermelést mintegy 5 millió tonnára növelni. Szinte leírhatatlan, hányféle emberi, gazdasági, technikai nehézséget kellett leküzdeni a termelés fokozása érdekében. Vegyük például a Kuznyecki-medencét, melynek részesedése az ország széntermelésében 1940 és 1945 között 13,8%-ról 20,2%-ra emelkedett, s nyilván 1943 és 1944 folyamán – amikor a Donyec-medence széntermelésére még nem lehetett számítani – még nagyobb volt.¹⁰⁴ Nos, a háború első

hónapjaiban itt nemhogy nem emelkedett, de egyenesen csökkent a termelés. Az ok eléggé egyértelmű volt: nem volt elegendő munkaerő. Számos magyarázatot találhatunk, mi volt az oka annak, hogy ebben a szovjet gazdaság számára oly kritikus időszakban a kuznyecki bányák – melyek talán leginkább lettek volna alkalmasak a Donyec-medence kiesett termelésének pótlására – nem tudtak megfelelni a követelményeknek. Egyes nézetek szerint a szállítási rendszer összeomlása a magyarázat. A szovjet vasutak igen sok mozdonyt és vagonot vesztek, a megmaradt szállítóeszközöket pedig jórészt a kiürítés feladata vette igénybe, tehát nem tudtak elegendő vagon küldeni a kuznyecki szén elszállítására. Mások megkérdőjelezték ezt a véleményt, s magunk is ehhez csatlakozunk. Ha ugyanis a szállítási rendszer hiányosságai miatt nem tudták volna a kitermelt szenet elszállítani, a készletek növekedtek volna, s ez önmagában még nem befolyásolta volna a termelés alakulását. Ezért sokkal elfogadhatóbb az a magyarázat, amely a munkaerőhiányra utal, annál is inkább, mivel igen sok bányászt hívtak be katonai szolgálatra. A helyükre beállított nők és gyermekek nem tudták pótolni a kiesett bányászokat, ehhez sem a megfelelő szakértelmük, sem kellő fizikai erejük nem volt. Mivel a munkaerő összetétele teljesen megváltozott, át kellett szervezni az egész munkafolyamatot. A munkaerőhiány, továbbá a munkafolyamat átszervezéséből fakadó nehézségek lehettek tehát a termelés visszaesésének legfontosabb okai, amit csak súlyosbítottak a szállítási nehézségek. A szovjet kormány már 1941 augusztusában elhatározta hat új bánya megnyitását a Kuznyecki-medencében, és a következő évben is hat további bánya megnyitását irányozták elő. Ezt azonban nem tudták végrehajtani. Az első esztendőben csak négy bányát nyitottak meg, s további négy bányát helyeztek még üzembe a háború befejezéséig.¹⁰⁵

Bár az új területeken végül is sikerült lényegesen fokozni a széntermelést, mégis egészében rendkívül nagy szénhiány mutatkozott az országban. A lakosság és a polgári ágazatok szénfogyasztását a minimumra korlátozták. A vas- és gépipar kétszer annyi szenet fogyasztott, mint a háború előtt, ugyanakkor az erőművek, a textil- és élelmiszeriparok és más iparágak csak igen kis mennyiségben kaptak szenet. Még inkább korlátozták, hogy a szenet fűtésre használják. Részben fával próbálták a szenet helyettesíteni. Erre annál is inkább szükség volt, mivel az ország széntermelése még 1944-ben is 10%-kal alatta maradt a háború előtti szintnek. (Földrajzi megoszlását lásd a 16. táblázatban.) Míg a fa a háború előtt csupán 20%-át fedezte az ország fűtőanyag-szükségletének, 1944-ben részesedése valamivel több mint 50% volt.¹⁰⁶ A villamos energia közel kétharmadát az ipar számára biztosították, további 12%-át pedig aállítás, közlekedés használta fel. A mezőgazdaságnak és a magánszemélyeknek csupán minimális fogyasztást engedélyeztek.

Szibériának különleges szerepe volt a hadigazdaság nyersanyagellátásában. Jelentősen megnőtt Szibéria szerepe az ország vas- és acéltermelésében, szénbányászatában, mangán- és olajkitermelésében. 1942-ben, amely a szovjet gazdaság legrosszabb éve volt, Szibéria és az Ural termelte az ország nyersanyagellátásának

16. táblázat
A széntermelés földrajzi megoszlása¹⁰⁷

Földrajzi területek	1940		1945	
	millió tonna	százalék	millió tonna	százalék
Donyec-medence	85,5	55,8	36,9	25,8
Moszkva környéke	9,9	6,5	20,0	14,0
Kuznyeck	21,1	13,8	28,9	20,3
Pecsora	0,2	0,2	3,3	2,3
Ural	11,7	7,6	25,1	17,5
Karaganda	6,3	4,1	11,3	7,9
Közép-Ázsia	1,9	1,3	1,7	1,2
Kelet-Szibéria	8,5	5,6	7,6	5,3
Távol-kelet	0,6	0,3	7,0	4,9
Grúzia	0,6	0,3	0,6	0,5

több mint 90%-át.¹⁰⁸ Nagyjából azonos maradt Szibéria részesedése a következő évben is, s csupán 1944-ben csökkent, jóllehet a termelés volumene ekkor is növekedett. A szibériai elektromosenergia-termelés megkétszereződött a háború éveiben, és még az olajtermelésben is a kuzbisevi terület és Közép-Ázsia mellett Szibéria töltötte be a legfontosabb szerepet az 1942 második felében kiesett olajtermelés pótlásában.¹⁰⁹

1943 folyamán a nyersanyag-kitermelés az egész Szovjetunió területén jelentősen növekedett. A nyersvastermelés 31%-kal, a széntermelés úgyszintén 31%-kal, az acéltermelés pedig 28%-kal növekedett. Ebben az értelemben 1943-at joggal tekinthetjük fordulópontnak, jóllehet még egyetlen termékben sem tudták elérni a háború előtti színvonalat. Például a széntermelés 1940-ben 165 millió tonna volt, 1942-ben 75,7 millióra esett vissza, 1943-ban már 93 millió tonnát termeltek, 1944-ben 122 milliót és 1945-ben sem volt több 150 milliónál, vagyis a háború előtti szint 90%-a. Míg a háború előtt 140 millió tonna fekete- és 25 millió barnaszén termeltek, 1945-ben a feketeszen termelése még csak 100 millió tonnát ért el, a barnaszén termelése viszont közel a kétszerese (50 millió) volt.¹¹⁰ Ez azzal függött össze, hogy számos új szénmezőn a szén minősége rosszabb volt, mint a Don-, illetve a Donyec-medencében.

A nyersolajtermelés 1940-ben 31 millió tonna volt, 1945-ben pedig 19 millió tonna. Itt is 1942 februárja volt az egyik legrosszabb hónap, amikor a havi termelés 56%-kal maradt el a háború előttitől. 30 millió tonna vasércet bányásztak 1940-ben, de csak 16 milliót 1945-ben. 6 millióval kevesebb nyersvasat termeltek 1945-ben (9 millió), mint 1940-ben (15 millió). Ugyanilyen nagyságrendű volt az acéltermelés csökkenése: 1940-ben 18 millió tonna, 1945-ben 12 millió. Súlyos nehézségek mutatkoztak a gumi- és alumíniumellátásban is.¹¹¹ Ebből a szovjetek

elsőbbséget kértek az amerikai szállítmányokban is. A szovjet gazdaság sajátos sikere a háborúban éppen az volt, hogy jóval kevesebb alapanyaggal rendelkeztek ugyan, mint a németek, de ebből több fegyvert tudtak gyártani. A fegyvergyártásban a terv célkitűzéseit és prioritásait jórészt teljesítették.¹¹²

Mivel a Szovjetunió területén valamennyi nyersanyag megtalálható volt, a háború okozta nehézségek a szükséges beruházásokon túlmenően (a kitermelés rendkívül költséges volt és sok esetben csakis a háború szükségleteivel volt igazolható) elsősorban a munkaerőhiányban jelentkeztek. A Szovjetunió – mint már utaltunk rá – annak ellenére, hogy a tervgazdaság révén teljes foglalkoztatottságot biztosított, és a harmincas évek folyamán jelentős mennyiségű munkaerőt csoportosított át a mezőgazdaságból az iparba, még igen nagy munkaerőtartalékkal rendelkezett. A lakosság több mint 50%-a a mezőgazdaságban dolgozott, és ez a munkaerő egyáltalán nem volt maximálisan kihasználva. Mindez a békeidőszakban szinte kiemlíthetetlen munkaerőtartalékot jelenthetett. A német támadás következtében azonban a helyzet gyökeresen és gyorsan megváltozott. A szovjet hadsereg létszáma 1941 januárjában 4,2 millió volt, júniusban pedig 5 millió körül mozgott. A rendelkezésre álló számítások szerint 1941 második felében a veszteségek (halottak, sebesültek, hadifoglyok) száma nagyjából azonos volt a hadsereg korábbi létszámával. A németek szerint mintegy 3,5–4 millió hadifoglyot ejtettek, akiknek túlnyomó többsége elpusztult a német fogolytáborok embertelen körülményei között.¹¹³ Ehhez kell még hozzáadni a halottak és súlyos sebesültek számát, akiket 1,5–2 millióra becsülhetünk 1941 és 1942 folyamán. A szovjet hadsereg 1942 tavaszán ismét elérte az 5 millió főt, majd 1943 májusában már 11 millióra növekedett.¹¹⁴ Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor minimum 12 millió munkaképes korú férfit kellett a gazdaságból kivonni.

A munkaerő problémáját még fokozhatta, hogy nemcsak az elveszett területeken nem került sor a munkaerő teljes evakuálására, de a gyárakkal együtt keletre telepített munkásokat is csak bizonyos idő után tudták ismét termelőmunkába állítani. A szovjet statisztikai adatok 1940-ben 31,2 millióra teszik a gazdaságban dolgozó férfiak számát, 1942-ben viszont csak 18,4 millió férfi dolgozott a gazdaságban. Ez a 13 milliós különbség nagyjából azonos a mi számításainkkal. A munkaerőhiány problémájára ismét jó példa a Kuznyecki-medence, mely – mint láttuk – a szovjet hadigazdaság egyik legfontosabb központjává lett. S bár állandó kormánytámogatást élvezett, mégis rendszeresen súlyos munkaerőhiánnyal kellett számolnia. 1942 júniusában például 34 000 munkás hiányzott a termelésből. A következő hónapban az Uralban és Szibériában létrehozott munkaerőirányító szervezetek – melyek a kiűritett területek munkásainak átirányításával foglalkoztak – 15 000 új munkást küldtek a Kuznyecki-medencébe. Ez azonban korántsem volt elég. 1942. augusztus 24-én az Állami Védelmi Bizottságnak ismét foglalkoznia kellett a Kuznyecki-medence kérdésével. Elhatározták, hogy meggyorsítják a termelés fokozását, s a következő hónapokban valóban jelentős beruházásokat eszközöltek és mintegy 31 000 új munkást irányítottak ide.¹¹⁵ 1943 nyarán az Állami

Védelmi Bizottság ismét megvitatta a Kuznyecki-medence helyzetét és ismét új intézkedéseket kellett tennie, beleértve, hogy további munkásokat irányítsanak ide.

A munkaerőhiány problémája kettős volt: részben valóban nem volt elég dolgozó, részben nem volt megfelelő a munkaerő szakmai összetétele a nők és a fiatalok túlságosan nagy aránya miatt. Mivel a szűkösen rendelkezésre álló beruházási javakat főleg a fegyvergyártásba irányították, a termelési folyamatok gépésítése minden más esetben minimális volt, és a termelést elsősorban több és több munkaerő beállításával fokozták.¹¹⁶

A szovjet hatóságok nagyjából már a háború kezdete óta tisztában voltak azzal, hogy a munkaerőhiány komoly nehézségeket okozhat a hadigazdaságban. Éppen ezért már 1941. június 30-án létrehozták a Munkaerő Bizottságot a munkaerő megfelelő elosztására. Természetesen a hadseregé volt az elsőbbség. 1941 júliusában minden 1905–1918 között született férfit besoroztak a hadseregbe. Augusztusban kiterjesztették a hadkötelezettséget mindazokra, akik 1890–1904 között születtek. Majd az Állami Védelmi Bizottság hamarosan úgy döntött, hogy minden szovjet állampolgárnak katonai kiképzést kell kapnia. 1941 végén már érezhető volt a munkaerőhiány. Végül is az elfoglalt területek a Szovjetunió legsűrűbben lakott területei voltak, és ha nem sikerült volna legalábbis a magasan képzett munkások jó részét keletre telepíteni, akkor a szovjet hatóságok kilátástalan helyzetbe kerültek volna. Az év végén a Legfelsőbb Szovjet rendeletével minden hadiüzemi munkást mozgósítottak nyilvánítottak és kiterjesztették rájuk a katonai fegyelmet. Ezzel egyidőben a kormány és a helyi hatóságok szabad kezet kaptak a munkaerőnek az egyik iparágból a másikba, az egyik üzemből a másikba vagy esetleg az egyik vidékről a másikra való átirányítására.

1942 februárjában a munkaerő teljes mozgósítása érdekében valamennyi 14–55 éves férfit, illetve 16–45 éves nőt mozgósítottak tekintettek.¹¹⁷ A vasutat és minden közlekedési hálózatot hadiüzemnek nyilvánítottak. Felemelték a munkaidőt, sőt a nagy mennyiségű önkéntes munka következtében a ténylegesen ledolgozott munkaidő jóval meghaladta a hivatalosat. Nincsen pontos adatunk a tényleges munkaidőről, mint ahogy arról sem, hogy vajon a 6 napos munkahetet betartották-e vagy sem. Az 1941. június 26-i rendelet felhatalmazta a vállalatok igazgatóit, hogy a napi munkaidőt 1–3 órával meghosszabbítsák, a szabadságolást megszüntessék, illetve pénzzel megválthassák.¹¹⁸ Az 1943 elejéről származó kormányrendeletek és a Legfelsőbb Szovjet 1943. júniusi döntése arra utalnak, hogy a munkaidőt rendkívül meghosszabbították. Az első rendelet előírta, hogy a fegyvergyárakban dolgozó munkásoknak legalább havi 2 szabadnapot kell biztosítani. A másik rendelet viszont arról szól, hogy a fiatalok munkásoknak – 14 éven felülieket engedtek ipari munkára – nem szabad 6 óránál többet dolgozni és tilos túlmunkát vállalni.¹¹⁹ Mivel az ipar és a szolgáltatások munkaerőtartaléka kimerült, s mivel a hadseregnek még a szakmunkásokra is szüksége volt, a mozgósítás az ipari munkára nyilván vagy a korábban nem dolgozó lakosság, vagy a mezőgazdasági lakosság köréből történt. 1943–1944-es adatok arra utalnak, hogy az ipari munkára mozgósított

munkások 65%-a a falvakból jött.¹²⁰ De ezt a munkaerőtartalékot is már annyira kimerítették, hogy az Állami Védelmi Bizottság 1944 májusában szükségesnek tartotta megtiltani minden mezőgazdaságból származó további munkaerő-átcsoportosítást.

17. táblázat
A Szovjetunió munkaerő-megoszlása 1940–1945¹²¹

(millió fő)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Hadsereg	4,2	–	10,9	–	11,2	11,6
Munkások, alkalmazottak						
Ebből:	31,2	27,5	18,4	19,4	23,6	27,3
nyugati területek	19,6	–	5,6	6,1	10,5	14,1
keleti területek	11,6	–	12,8	13,3	13,1	13,2
ipari dolgozók	11,0	–	7,2	7,5	8,2	9,5
nem ipari dolgozók	20,2	–	11,2	11,9	15,4	17,8
Szövetkezeti parasztok	35,4	16,5	15,1	16,6	22,0	23,9
Foglalkoztatott népesség összesen	70,8	–	44,4	–	56,8	62,8

Az elveszett munkaerő pótlására és a hadiiparok fejlesztésére négy lényeges forrás kínálkozott: 1. a nők maximális bevonása a gyári munkába, 2. a munkaképes kor leszállítása és fiatalok munkába állítása, 3. a munkaidő meghosszabbítása és a betanítási idő csökkentése, 4. a munkaerő átcsoportosítása a mezőgazdaságból, a fogyasztási iparból és az adminisztrációból.

A nők mozgósítása volt talán a legsikeresebb háborús program. Először is 500 000 háziasszonyt és ugyanennyi 8–10. osztályba járó iskolás leányt vontak be a termelésbe. Ezzel és más intézkedésekkel 1940–1942 között a nők aránya a munkások és alkalmazottak körében 38%-ról 53%-ra nőtt.¹²² Ez az arány még magasabb lenne, ha a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők arányát is figyelembe vennénk. Egyes iparágakban különösen nagy volt a növekedés. A vasúti közlekedésben dolgozó nők aránya 21-ről 40%-ra növekedett. De gyökeresen változott a helyzet olyan, korábban kevés nőt foglalkoztató iparágakban is, mint a villamossági ipar, ahol 54% lett a női munkások aránya, vagy a repülőgépgyártó iparban, ahol 40%-ban nők dolgoztak.

Vozneszenskij érdekes összeállítást közöl a női munkaerő arányának növekedéséről a szakmunkások körében. (Lásd a 18. táblázatot.)

A mezőgazdaságban, ahol a férfi munkaerő kiesése 62%-os volt, már a háború előtt is a női munkaerő volt többségben (52%), 1943-ban pedig részesedése elérte a 71%-ot. A háború előtt a traktorosoknak csak 9%-a volt nő, 1944-ben már 60%-a. A Gorkij Autógyárban – amely a háború alatt páncélosok, tankmotorok és más

18. táblázat
Női munkások aránya az összes munkás százalékában¹²³

Szakmák	1940	1942
Gőzgépkezelő	6	33
Kompresszorkezelő	27	44
Kazánfűtő	6	27
Fémesztergályos	16	33
Fémhegesztő	17	31
Kéziöntő	12	32
Gépiöntő	29	30
Lakatos	4	12
Kovács	11	50
Villanyszerelő	32	50
Gépkocsivezető	4	19
Teherautóvezető	17	40

fegyverek gyártására állt át – már 1941 végén több mint 4000 korábbi háziasszony dolgozott.¹²⁴ A munkások többsége 7–14 napos kiképzést kapott. Még fontosabb volt a női munkaerő szerepe az oktatási intézményekben, ahol részesedésük 58-ról 73%-ra emelkedett 1943 folyamán. A kórházakban, rendelőintézetekben az alkalmazottak 83%-a volt nő, az állami hivatalokban pedig 55% volt a nők aránya. Lényegesen módosult a munkások korösszetétele is. 1939-ben a 18 éven aluli gyári munkások csak 6%-át tették ki az orosz munkaerőnek, 1943-ban már 15%-át. A fiatalokúak elég jelentős része még 16 éves sem volt, mikor dolgozni kezdett a gyárakban, és különösen a hadianyaggyárakban nehéz fizikai munkát végeztek. A szovjet hadiipar egyik központjában, a Kuznyeck-medencében a munkások több mint 10%-a volt fiatalokú.¹²⁵ A munkaerőhiány állandó nehézséget okozott a szovjet gazdaságnak. A hadsereg mozgósítása, a hatalmas veszteségek és a német megszállás következtében 1942-ben 38%-kal kevesebb munkás és alkalmazott dolgozott a szovjet gazdaságban, mint a háború előtt. A következő években lassan növekedni kezdett létszámuk, de sosem érték el a háború előtti csúcspontot. A Munkaerő Bizottság újabb és újabb mozgósítási kampányba kezdett, hogy minél több embert irányítsanak a termelésbe. 1943 folyamán például 7,6 millió új munkást vontak be a termelésbe, akik közül 1,3 millió ment az iparba, 3,8 millió a mezőgazdaságba és 1,3 millió az erdészetbe. Szibériában, ahol természetesen a munkaerőkiesés kisebb volt, mint az ország nyugati területein, 1941 és 1944 között a munkaképes férfi lakosság 67%-át sorozták be a hadseregbe.¹²⁶

Mivel Ukrajnát, Belorussziát átmenetileg teljesen elvesztette a szovjet gazdaság, mi több, Oroszország tekintélyes északnyugati része és a Kaukázus északi területe is ideiglenesen német megszállás alá került, a szovjet munkaerő területi összetétele teljesen átalakult. Míg 1942-ben Oroszország északnyugati területein a

korábbi munkaerőnek csak 25%-a, középső területein 70%-a és a Kaukázusban 52%-a dolgozott, addig az Uralban 13%-ra nőtt az arány. Nyugat-Szibériában 123%-ra és Közép-Ázsiában 115%-ra növekedett a munkások száma. 1944-ben kicsit módosult a helyzet. Ekkor ugyanis már megindult bizonyos gyárak visszaköltöztetése az Uralból és Szibériából. Ebben az időben az ukrainai munkáslétszám a háború előtti 53%-a, a belorusszai 36%-a, de az orosz központi területek esetében már 73%-a volt.¹²⁷

Nagy szerepe volt a munkaerőhiány csökkentésében a betanítási program megváltoztatásának is. Jóllehet ezt központilag szervezték, a munka nagyrésze azonban különböző üzemekben folyt. Rövid tanfolyamokat, iskolákat szerveztek, melyeknek elvégzését különböző jutalmakkal ösztönözték. Jellemző, hogy míg 1941-ben 2,7 millió nőt és fiatalkorút vagy idősebb embert képeztek ki szakmunkásnak, addig 1942-ben már 3,7 milliót, 1943-ban 5,1 milliót.¹²⁸ Igaz ugyan, hogy a munkások zöme a fegyverek tömegtermelésében dolgozott, ami nem követelt különösebb szakképzettséget, inkább betanított munka volt. Különleges képzést adtak a sebesülteknek, akik gyógyulásuk után már nem mehettek vissza a hadseregbe, de fizikai munkára még alkalmasak voltak. Egyes becslések szerint közel egymillió sebesült katonát képeztek ki ipari munkára.

Végül fontos munkaerőforrás volt a hadiiparok számára a munkaerő átcsoportosítása. Igen nagy számban küldtek irodai munkáról fizikai munkára embereket,¹²⁹ továbbá az iparon belül a fogyasztási iparokból irányították át a munkásokat a hadiiparba. Ha összehasonlítjuk az ipari termelés alakulását – egyfelől a hadiiparokét, melyek 1944-ben két és félszer annyit termeltek, mint a háború előtt, s a fogyasztási iparokét, melyek a háború előtti szint nem egészen 50%-ával dolgoztak –, akkor máris világos, milyen nagy mennyiségben csoportosították át a munkaerőt a fogyasztási iparokból a fegyvergyárakba. A Szovjetunió iparában 1940-ben összesen 8,3 millió munkás dolgozott (más források szerint ennél valamivel több), 1941-ben 7,8 millió, 1942-ben viszont már csak 5,5 millió. 1943-tól újból emelkedett a számuk, és 1944-ben kb. 40–70%-ra becsülik az új vagy részben újonnan kiképzett munkaerő arányát.¹³⁰ Bergson adatai szerint a teljes heti munkaidő 32%-kal növekedett a háború alatt, s így a ráfordított összmunkaidő 1944-ben 8%-kal meghaladta az 1940. évi szintet.¹³¹

Nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok az új munkaerő termelékenységére. A szovjet irodalom ugyan közöl egy összefoglaló mutatót a termelékenység növekedésére, mely szerint 1941-et véve kiindulópontnak, 1942-ben 19, 1943-ban 7, 1944-ben 2%-kal nőtt a munka termelékenysége. Ez az adat azonban – mivel bizonyosra vehető, hogy az 1941. évi termelékenységi szint alatta maradt a háború előttinek – csak részben használható, hiszen csupán arra utal, hogy a szovjet gazdaság a háború első évében elszenvedett szörnyű csapás után kezdte ismét visszanyerni az erejét. Sokkal fontosabb és elfogadhatóbb az a számítás, mely kizárólag a hadiiparokra vonatkozóan 40%-ra teszi a munka termelékenységének növekedését 1942–1944 között.

A nagy honvédő háborúról írt többkötetes munka szerint az egy munkásra jutó ipari termelés 42%-kal nőtt a háború alatt.¹³² Ezt az adatot abban az értelemben el lehet fogadni, hogy a legnagyobb hadiüzemek futószalagjai nyilván termeléke-nyebbek voltak, mint számos fogyasztási iparág, ahonnan a munkaerőt átcsoportosították. Egészében bizonyítottnak tekinthető, hogy a fegyvergyártásban lényegesen nőtt a termelékenység. (Bár feltételezhető, hogy a fentebb közölt adatban a munkaidő meghosszabbítása is benne foglaltatik.) Aligha lehet kétséges ugyanakkor, hogy a nem haditermelésre dolgozó iparágakban számos tényező következtében csökkent a termelékenység. Mivel hiányzott a megfelelő karbantartás, a gépek és szerszámok mindinkább elavultak és nem került sor helyettesítésükre, továbbá mivel a munkaerő képzettségi szintje is csökkent,¹³³ a termelékenység növekedéséről csak ott lehetett szó, ahol jobb volt a szervezés, ahol a körülményekhez képest megfelelőbb életkörülményeket biztosítottak, s ahol a nagyfokú standardizálással, a futószalag bevezetésével növelték a termelékenységet. Nem véletlen, hogy a termelékenység növelésére vonatkozó legtöbb részadatunk a repülőgépiparból vagy a páncélosok gyártásából származik. Így a PE-2 repülőgép előállításához 1941-ben 25 300 munkaóra volt szükség, 1943-ban pedig már csak 13 200 órára. Míg 1941-ben 8000 munkaóra alatt gyártottak egy T-34-es páncélost, addig 1943-ban már ennek nem egészen a fele, 3700 munkaóra elegendő volt.¹³⁴

Voznesenskiy a Szovjetunió hadigazdaságáról írott beszámolójában számos egyéb példát említ a termelékenység növeléséről, így többek között az IL-4 repülőgépek, a KV-páncélosok, ágyúk, géppuskák és más hadianyagok gyártásáról.¹³⁵ Egészében tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a szovjet gazdaság képes volt megfelelően mozgósítani tartalékait a háború céljaira, ami részben a tervgazdaságnak volt köszönhető – még akkor is, ha a tervutasítások egy része sosem valósult meg –,¹³⁶ részben annak, hogy a szovjet gazdaság szervezeti rendszere megfelelően tudott gazdálkodni az ország szinte kimeríthetetlennek tűnő nyersanyag-kincsével.

NAGY-BRITANNIA

Az eddig vizsgált két ország esetében a nyersanyagforrások hazai kitermelése állt a hadigazdaság problémái megoldásának előterében. A harmincas években mindkettő autarkias politikát folytatott. Németország azért, hogy megpróbálja biztosítani hiányzó nyersanyagait, a Szovjetunió pedig azért, mivel úgy vélte, hogy – figyelembe véve nyersanyaghelyzetét – nincs szüksége nagymértékű külkereskedelemre. Nagy-Britannia viszont tisztában volt azzal, hogy amennyiben csak saját erőforrásaira támaszkodik, nem nyerheti meg a háborút. Gazdasági stratégiája kezdettől fogva abból indult ki, hogy nagymértékben kell támaszkodnia a Brit Birodalom nyersanyagkészleteire, a domíniumok élelmiszer- és nyersanyagszállítá-

saira, a „fiatalabb testvér”, az Egyesült Államok segítségére. Ebben az értelemben tehát törekvésük csak részben irányult arra, hogy a fokozott hadianyaggyártást megnövekedett hazai nyersanyagtermeléssel biztosítsák. Sokkal fontosabbnak tűnt, hogy megakadályozzák, nehogy a német tengeralattjárók elvágják Nagy-Britanniát a külföldi erőforrásoktól. A hajózás és a behozatal volt a két döntő kérdés. Az angol gazdaság a széntől eltekintve szinte minden nyersanyagból részben vagy teljesen behozatalra volt utalva. Így tehát könnyű megérteni Churchill vallomását: „Az egyetlen dolog, amitől mélységesen félttem a háború alatt, a tengeralattjáró-veszély volt.”¹³⁷

Az kezdettől fogva világosnak tűnt, hogy a korábbi behozatali színvonalat nem lehet fenntartani. Ennek részben már pénzügyi okai is voltak, hiszen az angol gazdaság háborús átállítása bármilyen lassú is volt, lényegesen csökkentette az exportkapacitást. Midőn pedig a külkereskedelmi és a fizetési mérleg hiányából származó nehézségeket az Egyesült Államok segítségével sikerült áthidalni, akkor még mindig megoldhatatlan maradt a hajózás és szállítás kérdése. Igaz, Nagy-Britanniának sikerült a behozatali szükségletet lényegesen csökkenteni. Egyes esetekben ez a hazai termelés fokozásával volt elérhető, más esetekben pedig sikeresen helyettesíthették a hiányzó nyersanyagokat. Ebben az értelemben tehát az angol gazdaság valóban bizonyította, hogy egy modern gazdaság meg tudja oldani a különböző termékek és árucikkek változó kínálatát.¹³⁸ Mivel nagyon sok termék különbözőféleképpen használható vagy fogyasztható, olykor gazdaságosan, máskor kevésbé gazdaságosan, bizonyos árucikkek hiányakor a felhasználás gazdaságos formája más kevésbé gazdaságos cikkekkel volt helyettesíthető, és ezzel enyhíteni lehetett a hiányt. Nyilván a legegyszerűbb megoldás az volt, ha mód nyílt a hazai termelés növelésére. Nagy-Britannia elégséges – ha nem is túlságosan bőséges – vasérckészlettel bírt, és mivel 1939-ben még alig termeltek többet (14,7 millió tonnát), mint a gazdasági válság előtt, az elkövetkező két esztendőben a termelés gyorsan nőtt, mintegy 33%-kal, s 1942-ben elérte a maximumot, 20,7 millió tonnát. A háború utolsó két esztendejében viszont megfordult az irány, először csupán egy csekély, később jelentős termeléseszkökenés volt megfigyelhető. Ezt részben bizonyos munkaerő-ellátási nehézségek és bérproblémák következtében jelentkező sztrájkok okozták, de még nagyobb szerepe volt a háború várható befejezésének, ami miatt már csökkent a vasérckereslet. A nyersvastermelés eleinte hasonló tendenciát mutatott. Itt azonban már 1941-től alig nőtt a termelés, mindössze 7,5–8,5 millió tonnára. Az acéltermelés esetében inkább nagyjából stagnálás figyelhető meg. A termelés szintje az egész háború időszakában 13 millió tonna körül mozgott.

A vastermelés hanyatlása a háború második szakaszában szintén arra vezethető vissza, hogy a kereslet csökkent, mivel ekkor Nagy-Britannia igen nagy mennyiségben kapott fegyvert – többek között páncélosokat – az Egyesült Államoktól. Feltehető azonban, hogy a vasércbehozatal csökkenése is közrejátszott, hiszen a szállítási nehézségek következtében 1939-ben 5,4 millió tonnát, 1940-ben 4,6 mil-

lió tonnát, 1943-ban pedig csak 1,9 millió tonna vasércet hoztak be az országba. A behozatalból kiesett vasércet – mint láttuk – részben hazai termeléssel pótolták s figyelemre méltó kampányokat folytattak az ócskavas stb. gyűjtésére. Az acélgártás terén az új elektromos kemencék építése volt érdemleges beruházás, melyeknek kapacitása 200 000 tonnáról 1,7 millió tonnára emelkedett. Még sikeresebb volt az angol hadigazdaság az alumíniumtermelés területén. Itt is komoly beruházásokat eszközöltek tömböntés-kapacitás növelése érdekében, s így az 1939-ben 25 ezer tonnára rúgó termelést 1943-ra 57 ezer tonnára emelték. Komoly erőfeszítéseket tettek továbbá a réz-, az ólom és a cinktermelés növelésére is.¹³⁹

A háború első esztendejében a nyersanyagbehozatal a vasérctől eltekintve többé-kevésbé a régi szinten maradt, sőt némileg emelkedett is. Az összes behozatal értéke az 1939. évi 886 millió fontról 1941-re 1145 millió fontra emelkedett. De ha leszámítjuk ebből a 18%-os áremelkedést, akkor az emelkedés szinte minimális. A behozatalban 1940-ben a nyersanyagok részesedése erősen növekedett. 1941-ben már viszont csökkenni kezdett.¹⁴⁰ Az 1940. évi növekedés mögött feltehetően az a törekvés állt, hogy minél nagyobb készleteket gyűjtsenek. 1939 nyarán egy olyan javaslat, mely 500 millió font biztosítását kérte a készletek gyűjtésére, nem talált meghallgatásra az angol kormánynál.¹⁴¹ 1940-re viszont megváltozott a helyzet. Nyugat-Európa elvesztése tovább bonyolította az angol nyersanyagellátás problémáit, hiszen a korábbi bauxitbehozatal 93%-a, az acéltermeléshez szükséges különböző érc 81%-a, a vasércbehozatal 78%-a, egyes fafajták és a magnezit 48%-a Skandináviából, Franciaországból és Délkelet-Európából származott. 1941 után viszont a nyersanyagbehozatal mennyisége lényegesen – mintegy 40%-kal – csökkent, s a kérdés mindinkább az volt, vajon legalább ezt a szintet tartani lehet-e, hiszen a további csökkenés már veszélyeztethette volna a hadigazdaság működését.

Az Egyesült Államok hadba lépése csak igen lassan enyhített az angol nyersanyaghiányon. Először is azért, mert a Pearl Harbort követő néhány hét alatt a japán hadseregnek sikerült elfoglalnia több ázsiai országot, melyeknek döntő szerepük volt Anglia nyersanyagellátásában, különösen ami a gumit, a volframot és néhány más anyagot illeti. Másodszor: Amerika hadba lépése növelte a keresletet a dél-amerikai piacon, s a verseny feltornázta az árakat. Mindezek a nehézségek azonban lényegtelennek tűntek a szállítás, a hajótér-problémához képest. A német tengeralattjáró-háború intenzitása egyre fokozódott, s 1942-ben elérte csúcspontját. Milliós és milliós tonna angol hajó süllyedt el a német tengeralattjárók torpedóitól, és szállítmányuk az angol gyárak helyett az óceán fenekére került.

Anglia legfontosabb és legnagyobb mennyiségű behozatali cikke a vasérc, a fa és a gabona volt. Mind a három árucikk olyan volt, amely igen nagy hajóteret igényelt, s ha ezekben a cikkekben fenntartották volna a korábbi szintet, az önmagában igénybe vette volna a csökkent importlehetőség 90%-át.¹⁴² 1942-ben ugyanis 30%-kal kevesebb hajótér állt rendelkezésre, mint 1939-ben. Egyfelől tehát az angol hadigazdaság működéséhez szükséges volt, hogy a hajózás az Atlanti-óceánon biztonságos legyen, másrészt csökkenteni kellett az importot, különösen a nagy

hajóteret igénylő cikkekben. A háború megkövetelte, hogy a leggazdaságosabban használják ki a rendelkezésre álló hajóteret. A mezőgazdasági termékeknél ez azt jelentette, hogy tartsák fenn az élelmiszerbehozatal szintjét, de változtassák az összetételét, s főleg magas kalóriatartalmú cikkeket hozzanak be, s otthon fokozzák a gabonatermelést. Hasonló politikát kellett követni a nyersanyag-behozatalban is. Azoknak a cikkeknek kellett előnyt adni, melyeket semmilyen körülmények között sem tudtak otthon előállítani. Mint láttuk, a háború első szakaszában a régebbi európai és egyes ázsiai nyersanyagforrások elvesztek, s egy sor nyersanyagot többé nem lehetett beszerezni a hagyományos forrásokból. 1940 júniusában tehát bevezették a nyersanyagellátás szabályozását, mindenekelőtt a polgári fogyasztásra termelő iparok felhasználásának csökkentését célozva. Az év vége felé a szabályozást szigorították, majd megalakították Lord Beaverbrook vezetésével a közellátási minisztériumot, mely később a termelési minisztérium nevet kapta. Ez újabb lényeges lépést jelentett a hiánycikkek elosztásának szabályozásában.¹⁴³

1942 elején három különleges bizottságot hoztak létre. Az első a hajótérelosztást, a második a nyersanyagelosztást, a harmadik a hadianyag-felhasználást szabályozta. A nyersanyagok hazai kitermelése erősen fokozódott. Az alacsony érc-tartalmú vasércnek hazai termelésének növelése mellett a bauxittermelést 2000 tonnáról 23 000 tonnára emelték. A fakitermelés meghétszereződött, és növelték a réz, a cink és az alumínium termelését is. Jóllehet az utóbbi háromból a domíniumok termelése is jelentős volt.¹⁴⁴ Mindezek az erőfeszítések azonban csak részben enyhítettek a hiányokon. Különösen acéltömbökből, fából és ólomból nem tudták kielégíteni az ipar szükségletét. A bizottságok a nyersanyagellátást kettős értelemben is szabályozták. Először is a hajótérelosztás szabályozásával, hiszen csak meghatározott nyersanyagoknak biztosítottak hajóteret, más cikkeknek nem. Ezt követte másodszer az Angliába érkezett nyersanyagok elosztása a különböző iparágak között.¹⁴⁵

A háborús felhatalmazási törvény lehetővé tette az angol kormánynak, hogy beavatkozzék a magángazdaság ügyeibe és korlátozza valamennyi üzem nyersanyagfelhasználását. Miután korlátlanul rendelkezhetek valamennyi angol állampolgárral és javaival, 1939–1941 között számos bizottságot hoztak létre a legkülönbözőbb nyersanyagok elosztására. Sajátos módon súlyos nehézség mutatkozott egy olyan terméknél is, mint a szén, ahol ez a legkevésbé volt várható. A két háború között a széntermelés állandó válságban volt Angliában. Számos bányát be kellett zárni, mivel csökkent a kivitel és a hazai felhasználás. A szén egyre kevésbé volt versenyképes az olajjal vagy a villannyal szemben. S mégis, a háború alatt szénhiány keletkezett. Nyilván annak ellenére, hogy növekedett az olajfogyasztás,¹⁴⁶ a kohászat és a hadianyaggyártás fejlődése lényegesen növelte a szén iránti keresletet. A tengeralattjáró-veszély és a hajótérhiány következtében az olajimport 1941-ig lényegében nem változott, majd 1942-ben 20%-kal csökkent, hogy a háború éveiben – különösen ami a finomított olajat illeti – lényegesen emelkedjék. (Lásd a 19. táblázatot.)

19. táblázat
Nagy-Britannia olajimportja a második világháború alatt¹⁴⁷

(ezer tonna)

Év	Nyersolaj	Nyersolajszármazék
1939	2201	8 873
1940	1589	10 161
1941	992	12 275
1942	600	9 942
1943	555	14 684
1944	695	19 891

Tekintettel azonban arra, hogy a gyorsan növekvő finomított olajimport nagy részét az európai kontinensen harcoló angol–amerikai hadsereg használta fel, az ipari fogyasztás alig vagy egyáltalán nem növekedett. Ilyen körülmények között a szén változatlanul megőrizte szerepét az ipar fűtőanyag-ellátásában. Pedig a kitermelt szén mennyisége állandóan és fokozatosan csökkent. 1939-ben 231,3 millió tonna szenet termeltek, 1941-ben csak 206,3 millió tonnát, 1944-ben pedig a szén-termelés mindössze 184 millió tonna volt.¹⁴⁸

Igaz, a szénkivétel megszűnt, hiszen 1941 után erre a célra nem tudtak hajóteret biztosítani, a csökkenő termelés ellenére azonban még eleinte ki lehetett elégíteni a szükségleteket, de 1943–1944-ben már komoly szénhiánnyal kellett számolni. A 20%-os termelés-visszaesés nemcsak a gazdaság egészét, de a fegyverkezési iparokat is fenyegette. Így tehát a kormány kénytelen volt a szénelosztást is szabályozni. A szénhiány legfontosabb okát a munkaerőhiányban találjuk. 1944-ben az 1939-es létszámmal összevetve 70 000 bányász hiányzott az angol bányákból. Mivel feltehető, hogy a szénbányászatban dolgozó 600 000 ember között sokan lehetnek olyanok, akik korábban nem dolgoztak bányákban, érthető, hogy az egy bányászra eső széntermelés 12–13%-kal csökkent. További problémát okozott, hogy a bányászok között egyre nagyobb volt az ún. abszентizmus, vagyis a bányászok egy része elég rendszeresen hiányzott a munkahelyéről. A néhány újonnan megnyitott felszíni bánya nem tudta pótolni a hagyományos bányák hiányzó termelését, s az is ismeretes, hogy a két háború között a szénbányászatban számos súlyos szociális konfliktus volt, ami a húszas évek végén általános bányászsztrájkban tetőzött. A bányászok, illetve a tulajdonosok és a kormány között a feszültség jórészt 1942 végéig megmaradt. A szénbányászat háborús ellenőrzése 1942 nyaráig meglehetősen laza és decentralizált volt. 1942 nyarán viszont megalakították az energia- és fűtőanyagügyi minisztériumot. Az új minisztérium egyidejűleg tett intézkedéseket a termelés fokozására és az elosztás szabályozására. Az export teljes megszüntetése, a lakossági fogyasztás 25%-os csökkentése és a fogyasztási iparok szénellátásának 10%-os korlátozása lehetővé tette, hogy az erőművek, a vasút és a legfontosabb hadiüzemek szénellátását változatlan szinten tartsák. 1944 elején azon-

ban már olyan kevés volt a szén, hogy kénytelenek voltak a 100 tonnánál többet fogyasztó egységeknél igen szigorú korlátozásokat alkalmazni. Heti ellátási mennyiségeket állapítottak meg, s kijelölték azokat a bányákat, melyeknek feladata volt az egyes üzemek szénellátása.¹⁴⁹ A szénbányászok fizetését erősen megemelték, keresetük azonban még így is elmaradt a hadiiparban dolgozó munkások jövedelmétől. Ez a körülmény 1943–1944 folyamán ismételten kiváltotta a munkások elégedetlenségét és sztrájkjait. A sztrájkok viszont természetesen tovább csökkentették a termelést és a termelékenységet.

Jórészt hasonló nehézségekbe ütközött az acéltermelés növelése is. A hazai magas foszfortartalmú ércek fokozott felhasználása¹⁵⁰ ezt csak részben enyhítette. Végül is sem a nyersvas-, sem az acéltermelésben nem tudták elérni célkitűzéseiket, s a termelési szint lényegében azonos szinten stagnált. (Lásd a 20. táblázatot.)

20. táblázat
Nagy-Britannia vas- és acéltermelése¹⁵¹

Megnevezés	(ezer tonna)					
	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Vas	8 108	8 337	7 512	7 850	7 302	6 845
Acél	13 433	13 183	12 510	13 150	13 240	12 337

1942 volt az angol hadigazdaság nyersanyagellátásának legkedvezőtlenebb esztendeje. Ekkor veszítették el a japán hadba lépés folytán a délkelet-ázsiai forrásokat, ekkor érte el a német tengeralattjáró-háború a tetőpontját, és ekkor párosult a nyersanyaghiány leginkább a hajótérhiánnyal. Ekkor volt érezhető Amerika hadba lépése is, ami szükségszerűen igénybe vette a hazai nyersanyagokat, s így átmenetileg kevesebb jutott az angol megrendelésekre. (Lásd a 21. táblázatot.)

Mivel a Szovjetuniónak ideiglenesen elsőbbséget biztosítottak a kölcsönbérleti szállításokban, ez is csökkentette az angol gazdaság rendelkezésére álló nyersanyagmennyiségeket. 1943-ban megváltozott a helyzet. Ekkorra már elsősorban a szállítás okozott nehézségeket a nyersanyagellátásban. 1944-re már sikerült újabb hajókat munkába állítani, s mivel a német tengeralattjárók már nem jelentettek lényeges veszélyt, a nyersanyagellátás jelentősen javult, illetve javulhatott volna, ha a kontinensen harcoló szövetséges hadsereg szükséglete nem növelte volna meg a keresletet.

Mindebből érthető, hogy a nyersanyagellátás szabályozása Nagy-Britanniában azzal kezdődött, hogy megállapodás jött létre az élelmézésügyi minisztérium és a közellátási minisztérium között. A háborús kormány úgy döntött, hogy az importkapacitás 45%-át az előbbinek, 55%-át az utóbbinak biztosítja.¹⁵² Ez a döntés 1940-ben született, amikor az angol erőforrások még korántsem voltak teljesen mozgósítva, s a kormány abban reménykedett, hogy sikerül a behozatal szintjét

21. táblázat
Széntermelés a háború alatt¹⁵³

Év	Kibányászott szén	Munkás- létszám	Egy főre jutó évi termelés	A munkából hiányzók	Elveszett szénmennyiség	
	tonna		tonna	százalék	munkabe- szüntetések miatt	szállítási nehézségek miatt
					tonna	
1938	226 993 200	781 700	290,4	6,4	943 100	–
1939	231 337 900	766 300	301,9	6,9	676 500	–
1940	224 298 800	749 200	299,4	8,3	500 600	4 768 100
1941	206 344 300	697 600	295,8	9,0	341 900	1 229 200
1942	203 633 000	709 300	287,1	10,4	833 200	12 500
1943	194 493 000	707 800	274,8	12,1	1 090 700	500 800
1944	184 098 400	710 200	259,2	13,6	3 001 700	587 900

évi 45 millió tonna körül tartania. Franciaország bukása után a számítások szerényebbé váltak, de még ekkor is reménykedtek, hogy évente 35 millió tonna behozatalt biztosíthatnak. Mivel – mint láttuk – a behozatali kvóta a két legfontosabb igénylő számára nagyjából azonos volt, természetesen mindkettő panaszkodott, hogy ebből nem tudja biztosítani az elosztást, és ha nem változnak az arányok, akkor vagy éhínség lesz – ahogy azt az élelmezési tárca hangoztatta –, vagy pedig a haditermelés és a közlekedés szempontjából létfontosságú vas- és acélettermelési szintet nem tudják tartani – ahogy ezt a közellátási minisztérium állította. Mivel azonban nem tudtak lényegesen jobb elosztási rendszert kidolgozni, nem változtattak a megszabott arányokon. A következő hónapokban viszont a valójában rendelkezésre álló hajótér tovább csökkent, s ennek megfelelően a behozatal is 30 millió tonnás szintre esett vissza. Ezt egyenlő arányban osztották el a két igénylő között, s nemhogy nem került sor katasztrófára, de még sikerült bizonyos tartalékokat is gyűjteni. Erre szükség is volt, mivel az év végén és a következő évben még súlyosabb nehézségekkel kellett szembenézni.

1941 folyamán a tiszta hajótérvesztés az olajszállítók nélkül 309 000 tonnára rúgott. 1942-ben pedig, annak ellenére, hogy fokozták a hajóépítést, a tiszta vesztés 1 920 000 tonna volt, s további 1 346 000 tonna vesztés érte az olajszállító hajókat. Ez a több mint 3 millió tonnás vesztés lényegesen csökkentette a szállítási kapacitást, s így az 1941. évi 30,5 millió tonna helyett csak 22,9 millió tonnát sikerült importálni. A készletek – különösen a vasérc és a fa – veszedelmesen csökkentek. Az Egyesült Államokkal közösen létrehozott Nyersanyagelosztó Tanács csak nagyon nehezen tudott munkához látni. Mivel a hajótér-kapacitás állandóan csökkent, az elosztás rendszerén is változtatni kellett. Az elosztás most már csakis ugyan a hajótér-kapacitás legésszerűbb kihasználásával kezdődött, s már eleve a

legfontosabb szükségleteket szállították, lehetőleg olyan árucikkeket, melyek kevesebb hajóteret igényeltek. Hogy csökkentsék az élelmiszerbehozatalt, korlátozták az élelmiszerfejadagot, s több százezer hektárral növelték a búza vetésterületét, hogy kiküszöbölhessék a gabonaimportot. Ekkor már úgy számoltak, hogy nem lehet az élelmiszerfejadagokat tovább csökkenteni anélkül, hogy ne veszélyeztessék a lakosság minimális ellátását. A terv az volt, hogy 1943-ban legalább 27 millió tonna árut kell behozni. Mivel 1943 második negyedétől a hajózás lehetősége az ún. atlanti csata sikeres befejezésével lényegesen javult, a tényleges behozatal 1943-ban majdnem el is érte ezt a színvonalat (26,4 millió tonna).

A nehézségek azonban továbbra is fennálltak, most már nem annyira a szállítási problémák miatt, hanem azért, mert 1944-ben a hajótér kihasználásában a katonai szállítmányoknak kellett elsőbbséget adni.¹⁵⁴ Mindinkább a páncélosok és repülőgépek váltak a behozatal legfontosabb árucikkeivé, és a nyersanyag részesedése nem tette ki a behozatal felét sem. 1940-ben 22,1 millió tonna nyersanyagot importáltak, 1944-ben viszont, annak ellenére, hogy a teljes import mennyisége megnőtt, mindössze 11,8 millió tonna nyersanyag érkezett az angol kikötőkbe. Természetesen megváltozott Nagy-Britannia behozatalának földrajzi összetétele is. Európa részesedése több mint 70%-kal, Ázsiaé pedig 20%-kal csökkent. Ausztrália részesedése nagyjából azonos maradt, viszont a dél-amerikai behozatal 50%-kal, az észak-amerikai pedig 350%-kal nőtt.¹⁵⁵ Az Egyesült Államokból több mint 5 milliárd font értékű ércet és fémeket s több mint 1 milliárd font értékű mezőgazdasági terméket – az élelmiszeren túlmenően – szállítottak Nagy-Britanniának.¹⁵⁶ A 22. táblázat világosan mutatja, hogy a behozott nyersanyagokból elsősorban a hadianyagipart látták el.

22. táblázat
A hadianyagipar részesedése az alapvető nyersanyagokból¹⁵⁷

Megnevezés	(százalék)				
	1940	1941	1942	1943	1944
Acél	60,7	75,1	82,6	84,8	91,4
Alumínium	95,0	94,6	98,5	99,0	97,1
Puhafa	–	66,2	71,7	72,9	73,4
Keményfa	–	51,2	57,8	53,6	53,7
Len	59,1	51,2	79,2	80,4	78,8
Gyapot	–	35,0	35,6	33,9	–

A polgári fogyasztást a legtöbb árucféleségből erősen korlátozták. A ruházati cikkek előállítására 37%-kal, a háztartási cikkeké 57%-kal csökkent a háború alatt. Az egész fogyasztási színvonal 16%-kal esett vissza. Le tudta-e küzdeni az angol gazdaság a nyersanyagellátási nehézségeket? Ha a válaszuk igenlő, akkor három kiegészítő megjegyzést kell tennünk a történetek megértéséhez. 1. A siker nem

annyira a megfelelő elosztási rendszerben, hanem az angol mezőgazdaságban rejlik, mely a háború alatt megkészserezte a kalóriatermelését,¹⁵⁸ és ezáltal lényegesen megkönnyítette a hajótér biztosítását más nyersanyagok számára. 2. A sikert az angol technológiával magyarázhatjuk, amely sok és nagy mennyiségű műanyag és egyéb helyettesítő anyagok előállításával lényegesen csökkenteni tudta az importszükségletet. Egyebek között Nagy-Britanniában a pamutfelhasználás évi 600 000 tonnáról 365 000 tonnára csökkent a háború alatt, és a textilfelhasználás mind nagyobb részét fedezték műszálakból készült anyagokból. 3. Mivel az angol hadsereg hadianyag-szükségletének elég tekintélyes részét Amerikából fedezték – hadd utaljunk itt mindenekelőtt a páncélosokra, a hajókra –, az angol gazdaság nyersanyagszükségletének egy részét ténylegesen az Egyesült Államokban biztosították.

Természetesen mindezek ellenére a nyersanyagellátás, ha nem is áthidalhatatlan nehézséget, de szűk keresztmetszetet jelentett az angol gazdaságban. De ezt a legszorosabb összefüggésben kell látnunk a munkaerőhiánnyal, mivel ez legalább olyan fontos akadály volt a gazdaság háborús átállításának és a fegyverkezés kellő szintű növelésének. Nagy-Britanniában a munkaerőhelyzet lényegesen különbözött a német vagy a szovjet helyzettől. Mint láttuk, Németország esetében a közel 10 millió külföldi kényszermunkás beállítása mentette meg a helyzetet. A Szovjetunióban a mezőgazdaság – mely egyébként a hadseregnek is a legfontosabb embertartaléka volt – szabadította fel milliós számra a nőket, a fiatalokat a munkaerőhiány leküzdésére. Nagy-Britannia a legiparosodottabb és legurbanizáltabb ország; mezőgazdasági lakossága a háború alatt csak 5% körül mozgott, tehát nem rendelkezett hasonló tartalékokkal. Igaz, a háború kitörésének időpontjában még számos munkanélküli volt, akiket be lehetett vonni a termelésbe, de a munkanélküliség nagysága itt messze elmaradt az Egyesült Államokétól. Ezért érthető, hogy a munkaerő mozgósítása a hadigazdaságra való átállás kulcskérdésévé vált. A problémát még bonyolultabbá tette, hogy – mint láttuk – a harmincas évek második felében, amikor még elég sok munkanélküli volt az országban, a fegyverkezés szempontjából legfontosabb gépiparban már hiány mutatkozott megfelelő szakmunkásokból. Az angol hatóságok már ekkor megkezdték a megfelelő módszer kidolgozását, mégpedig azt, hogy az ún. alvállalkozói rendszer keretében biztosították a kisebb vállalatok részesedését a hadimegrendelésekből, s így nem kellett a munkásokat kizárólag néhány nagyvállalatnál koncentrálni.¹⁵⁹ Ekkor azonban a rendszer még csak a tervezés stádiumában volt. A mozgósítás is igen lassan haladt. Nehéz megállapítani, hogy a „furcsa háború” következtében, vagy pedig azért, mert a konzervatív kormány nem tudta leküzdeni a gazdaság átállításának első nehézségeit. A I. világháborúból átvett régi sémák elég kevés eredményt hoztak. A hadsereg hirtelen megnövekedett emberszükséglete pedig tovább fokozta a nehézségeket, jóllehet különleges bizottságokat hoztak létre, nehogy túlságosan sok szakmunkást hívjanak be egy nem kellően átgondolt behívási rendszer keretében.

A hiány mindenekelőtt a legfontosabb iparágakban jelentkezett, mint például a repülőgépgyártás, a hajóépítés és a fegyvergyártás. 1940 közepéig azonban a kormány túlságosan tartott a szakszervezetektől, amelyekkel egyébként is feszült volt a viszonya, semhogy kísérletet mert volna tenni a munkaerő adminisztratív átcsoportosítására. A munkanélküliek felszívása – figyelembe véve, hogy az erők teljes mozgósítására még más területen sem került sor – pillanatnyilag elegendőnek tűnt a kormány szemében. Nem sokat törődtek még a munkaerő átképzésével vagy betanításával sem, úgy tűnt, hogy a munkaerő-ellátás problémáját az egyes vállalatok keretében kívánják csupán megoldani. Közel 2 millió embert hívtak be a hadseregbe, illetve az ún. Polgári Védelmi Szervezetekbe, s a gazdaságba mozgósítottak száma lényegesen elmaradt az előbbtől. Egészében 625 000 korábbi munkanélküli kezdett aktívan dolgozni, továbbá 900 000 olyan munkaerő – több mint 50%-ban nő –, akiket korábban nem tekintettek az aktív munkaerő-tartalék részének. A mechanizmus még lényegében a piac szabálya szerint működött. A szükséges átcsoportosításokat magas bérekkel és nem felülről való rendelkezésekkel kívánták biztosítani.

A mozgósítás első eredményeként az építőiparban, élelmiszeriparban, textiliparban és a kiskereskedelemben a munkáslétszám 900 000-rel csökkent a háború első évében, s továbbá némi csökkenés mutatkozott – mintegy 65 000 fő – a hajózásban, közlekedésben, mezőgazdaságban és a közműveknél. A vegyiparban és a gépiparban viszont félmillió új munkás került alkalmazásba.¹⁶⁰ Ennek a mozgósításnak az elégtelenségét azonban akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy a repülőgépgyártástól eltekintve a fegyver- és hadianyaggyártás valamennyi területén 1940-ben Anglia jobban el volt maradva Németországtól, mint a háború kezdetén. A mozgósítás lényegesen hatékonyabbá vált, midőn Churchill vette át a kormány irányítását, annál is inkább, mivel ő élvezte a Labour-párt támogatását és közreműködését is, melynek egyik vezető egyénisége, Ernest Bevin lett az új kormány munkaügyi minisztere. Jóllehet még 1940-ben is félmillióra rúgott a munkanélküliek száma, ez azonban már alig könnyített a munkaerőhelyezten. A munkanélkülieknek vagy nem volt megfelelő szakképzettségük, vagy lakóhelyük többnyire a válság által sújtott területeken nem esett egybe azokkal a területekkel, ahová az új fegyver- és hadianyaggyártó üzemek települtek. Mindaddig a szakmunkáshiányt részben ellensúlyozta, hogy szakképzetlen munkás igen nagy számban állt rendelkezésre, és számos üzem megtanulta, miként lehet és kell az új munkaerőhelyezethez alkalmazkodni, megváltoztatva termelési eljárásaikat, hogy kevesebb magasfokú szakképzett munkásra legyen szükség, vagy pedig a szakképzetlen munkásoknak bizonyos képzést biztosítsanak, hogy betanított munkásként lehessen őket alkalmazni.

Ebben az időben a munkaerő területi elosztása okozott lényeges nehézségeket. A legtöbb hadiüzem – különösen a repülőgépipar – Anglia déli, délnyugati területeire, vagy pedig London köré települt. A munkaerő-tartalék legnagyobb része viszont északon és nyugaton volt. Itt voltak ugyanis azok a tradicionális iparágak,

amelyeket a nagy válság a legjobban sújtott. Amikor azonban az ún. alvállalkozói rendszert kidolgozták, éppen ezzel a helyzettel lehetett érvelni, hiszen úgy tűnt, hogy a rendszer keretében sokkal hatékonyabban tudják a helyi munkaerőt felhasználni. A nagy fegyvergyárak a háború folyamán mintegy 30 000 kisebb üzemmel mint alvállalkozókkal dolgoztak. Ebből következett, hogy a fegyverkezési iparok hagyományos felfogását meg kellett változtatni, s helyet kellett benne találni a kisüzemeknek is. Mivel a német bombatámadások is leginkább a nagyüzemek ellen irányultak, a munkaerő bizonyos szétszórása kétségtelenül előnyökkel járt, ám a hátrányaitól sem szabad eltekinteni. Hadd utaljunk például arra, hogy a kisüzemekben sok esetben nem volt megfelelő a felszerelés, nem lehetett futószalaggyártást bevezetni, nem tudtak prototípusokat előállítani stb.

Lassan haladt a nők mozgósítása is. 1940 végén Beveridge elkészítette jelentését az ország munkaerőhelyzetéről, s ebben meglehetősen sötét színek uralkodtak. Megítélése szerint ugyanis 1941 folyamán a hadianyaggyártáshoz legalább 1 millió új munkaerőre volt szükség, s mivel ennek még a felét sem lehetett a férfi munkaerő más iparágakból történő átcsoportosításával biztosítani, a megoldás csakis a nők mozgósítása lehetett. Hogy ne sértsék a szakszervezetek érdekeit, egyelőre tartózkodni kívántak minden olyan kényszerintézkedéstől, amely akár csak hasonlított volna az I. világháború alatt hozott intézkedésekhez, mert ezeket a munkások rendkívül sérelmesnek tartották. Így még ekkor is csak meglehetősen kétértelmű és határozatlan intézkedéseket hoztak. Az ún. foglalkoztatási rendelet azokat írta csak össze, akik már korábban is dolgoztak az iparban, de valamilyen okból – házasság stb. – kiestek az aktív munkaerők sorából. Ezek összeírásával 1941 áprilisa–novembere között 200 000 új munkaerőt sikerült a hadianyaggyártási iparba mozgósítani. 1942 elején újabb intézkedést hoztak. Ekkor az ún. női foglalkoztatási rendelet bevezette, hogy a 20–30. év közötti nők csakis hivatalos munkaközvetítők útján vállalhattak munkát. Nem scoda tehát, hogy ezek a nem túl radikális intézkedések nem tudták kiküszöbölni az állandó munkaerőhiányt, különösen néhány iparágban. A sietve felépített új gyárak a munkaerőhiány miatt nem érték el a kitűzött termelési szintet. Mi több, az állandó német légítámadásoktól megriadva nagyon sok munkás elköltözött a legfontosabb ipari területekről.

Ha 1941 előtt a munkaerőhiány inkább helyi vagy szakmai jellegű volt, 1942-ben úgy tűnt, hogy a munkaerő-tartalékokat teljesen kihasználták és a hiányok már általánossá váltak. A háború most már a Távol-Keletre is kiterjedt, a hadsereg szükséglete tovább nőtt, és a közeljövővel foglalkozó tervek úgy ítélték meg, hogy a hadseregnek és a fegyvergyártásnak további 2 millió emberre lesz szüksége. Ekkor már nem lehetett kitérni a hatékonyabb módszerek elől, hiszen világos volt, hogy csak akkor lehet eredmény, ha rendeleti úton biztosítják a női munkaerő nagyobb mértékű foglalkoztatását. 1942 októberében bevezették a nők kötelező nyilvántartását, először a 18–45. év, majd később 18–50. év között. Egyidejűleg megszigorították a felmentési okok felülvizsgálatát. Az új rendelet eredményeként a következő évben 1 millió embert tudtak munkába állítani, s a hadiipari lét-

szám elérte a 4 milliót, meghaladva az I. világháborús szintet. A mozgósítás az angol lakosság 32%-át sorozta be a hadseregbe, illetve a közvetlenül fegyvert és hadianyagokat gyártó iparágakba. A lakosság 16%-a dolgozott továbbá az ún. második csoportban, vagyis azokban az iparágakban, amelyek közvetve dolgoztak háborús célokra. Mindez azt jelentette, hogy az angol lakosság közel fele dolgozott a hadigazdaságban, miközben a munkaidőt a férfiak számára heti 48–54 órára, a nőknél pedig 44–46 órára emelték.¹⁶¹ (Lásd a 23. táblázatot.)

23. táblázat
A munkaerő létszáma a gépiparban, kohászatban, lőszergyártásban,
vegyiparban és hajóépítésben¹⁶²

(ezer fő)

Év	Összesen	Férfi	Nő	Közvetlen hadi- anyagtermelés- ben
1939. június	2742	2254	488	–
1940. június	3170	2523	646	2099
1941. június	3852	2789	1063	2979
1942. június	4589	2949	1640	3772
1943. június	4847	2992	1855	4019
1944. június	4642	2877	1769	3810
1945. június	3998	2601	1397	2953

Egészében véve a háború kezdetétől az 1943. júniusi csúcspontig 2,1 millióval nőtt ezekben az iparágakban a foglalkoztatottak létszáma. Mivel a 2,1 millióból 1,4 millió nő volt, feltételezhetjük, hogy az új munkaerő 65%-a a korábban nem dolgozók köréből került ki, és mintegy egyharmadát irányították át más iparágakból. Az ún. leértékelés politikája, vagyis, hogy korábban szakmunkásokkal végzett munkát kevésbé képzett vagy frissen betanított munkásokra bízta, sikeresnek bizonyult, annak ellenére, hogy kezdetben e gyakorlatnak igen sok ellenzője volt. Még olyan magasan képzett munkásokat vagy nehéz fizikai munkát igénylő iparágakban is, mint a vas- és acélipar, a munkaerő létszámának növekedésében (325 000-ről 531 000-re) 40% volt a nők aránya.¹⁶³

Erre az időre már kiderült, hogy az angol mozgósítás nagyjából elérte lehetőségei határát. A bombázók programja és a hajóépítés kapott ebben az időben teljes elsőbbséget, de úgy látták, hogy még ezen a területen sem lehetséges a termelés további fokozása, illetve csak abban az esetben, ha radikálisan tovább csökkentik a polgári fogyasztási cikket gyártó iparokban és szolgáltatásokban dolgozó munkások létszámát. Itt érkezett el az a pillanat, amikor az amerikaiakkal való egyeztetés létszükségletté vált, nemcsak a nyersanyagellátás miatt, hanem azért is, mert ha az amerikai ipar nem vette volna át bizonyos fegyverek gyártását Nagy-

Britanniától, az ország munkaerő-állománya már képtelen lett volna kielégíteni a hadsereg és a hadianyaggyártás létszámnövelési igényét.¹⁶⁴ Valójában tehát az amerikai és az angol ipar között létrejött munkamegosztás tette lehetővé, hogy Nagy-Britannia teljes elsőbbséget biztosítson egyfelől a hajóépítésnek, másfelől a bombázó repülőgépek gyártásának. Más területeken viszont, éppen abból kiindulva, hogy bizonyos fegyvereket és hadianyagokat az Egyesült Államok szállít Angliának, tudatosan csökkentették vagy esetleg szinten tartották a termelést. Ebből következett, hogy 1943 második felében még a hadianyaggyártó iparokban is a munkáslétszám bizonyos csökkenése volt tapasztalható. 1943 januárjában volt itt a létszám csúcspontja, 1,7 millióval. A júniusi létszám már csak 1 640 000 volt, a decemberi pedig már csak 1 470 000. Csökkent a kézfegyverek, ágyúk, bombák és lövedékek gyártása is. 1939 decemberétől 1943 februárjáig a fegyvergyártás szintje közel megnyolcszorozódott, 1943 utolsó negyedében viszont már csak ötszörösen haladta meg az 1939. decemberi szintet. Kézfegyverekben az 1943. májusi csúcspont 1114 volt, az 1939. decemberi szintet száznak véve, az év utolsó negyedében már csak 880. A bombák és lövedékek száma 50%-kal csökkent.¹⁶⁵ (Lásd a 24. táblázatot.)

24. táblázat
Az Egyesült Államok szállításai az angol hadseregnek
és arányuk az angol hadsereg ellátásában¹⁶⁶

Fegyverek	Nagy-Britannia termelése	Az USA szállítása	Az USA-szállítás részaránya
	1000 db		%
Páncélosok	24 800	25 600	104
Lövegek	132 100	10 300	8
Kézfegyverek	7 598 000	2 454 000	36
Katonai teherautók, járművek	682 000	264 000	39
Repülőgépek	96 100	23 000	24
Hajók, partraszálló járművek	4 300	2 600	60

Az USA iparának jelentős hozzájárulása az angol szükségletekhez (lásd a 24. táblázatot) lényegesen enyhítette Anglia munkaerőszükségletét. Ez persze nem vonja kétségbe az angol mozgósítás eredményeit, különösen a női munkaerő sikeres mozgósítását. Az 1939 és 1943 között újonnan munkába álltak 80%-a korábban nem dolgozó, többnyire háziasszony volt. 2,5 millió ember kapcsolódott az iparba, akiket korábban az ún. nem iparral foglalkozó rétegekhez (háziasszonyok, cselédek) számoltak.¹⁶⁷ A 14–64 év közötti nők létszáma 1939-ben 17,2 millió volt, és

ebből 6,5 milliót foglalkoztattak. A további 11 millióból 2,5 millió hajadon vagy özvegy volt, a többieknek vagy gyermekük volt, vagy idősebb szülőkről, hozzátartozókról kellett gondoskodniuk. Elsősorban tehát az előbbi 2,5 milliót tudták teljesen bevonni a termelésbe, de emellett még háromnegyed millió nő vállalt rész-foglalkozást, további egymillió pedig valamiféle önkéntes munkát. Ezért a 14 évnél idősebb nők aránya az angol foglalkoztatottak körében 27-ről 37%-ra nőtt 1939 és 1943 között.

1941-ben úgy tűnt, hogy az angol munkaerőtartalékok kimerülőkben vannak, és az angol kormány kétségbeesetten kereste, miként lehetne a munkaerőhiányt enyhíteni. Tárgyalások indultak az ír kormánnyal, esetleges ír munkaerő toborzására, ám komoly nehézségek merültek fel mindkét részről. Az angol kormány nem tekinthetett el a biztonsági szempontoktól, hiszen a németek nagyon is tudatosan igyekeztek kihasználni a hagyományos ír-angol ellentétet és az Angliában élő íreket szabotázs- és kémakciókra szervezték be. Az ír kormány viszont nagyon szerte volna megőrizni teljes semlegességét, s ezért, bár Írországból igen nagy volt a munkanélküliség, a toborzás igen lassan haladt előre, és végül is az Írországból jövő munkaerő nem bizonyult jelentősnek. A háború időszakában összesen 40 000 ír munkás kapott munkavállalási engedélyt Nagy-Britanniában. Ezeknek 70%-a férfi és 30%-a nő volt. Többnyire nehéz fizikai munkákra alkalmazták őket, mint pl. az építőipar.¹⁶⁸

Fontos munkaerőforrás volt az átképzés is, jóllehet, ez a program – például a Szovjetunióhoz képest – viszonylag alacsony színvonalon mozgott, mindössze 300 000 munkást képeztek át. Sokkal fontosabbnak tűnt a munkafolyamatok ún. felvizezése. Részből felbomlottak nagyon magas kvalifikációjú munkafolyamatok, s így lehetővé vált, hogy legalábbis azok egy részét félig képzett vagy tanulatlan munkások is elvégezték. Részből pedig rövid tanfolyamokon tanítottak be munkásokat arra, hogy átvegyék a korábban szakmunkások által végzett munkafolyamatokat.

Áttekintve Nagy-Britannia munkaerőmérlegét a háború alatt, nem szabad elfeledkeznünk arról a sajátos jelenségről, hogy a többi hadviselő országgal gyökeresen ellentétben, itt a mezőgazdaságban foglalkoztatott dolgozók létszáma egyenesen növekedett. Az angol mezőgazdaságnak nem volt rejtett munkaerő-tartaléka, s mivel csökkenteni kellett a behozatalt, illetve azt saját termeléssel kellett helyettesíteni, elkerülhetetlenné vált a mezőgazdaságban dolgozók létszámának növelése. Az átcsoportosítás potenciális forrása a textilipar (ahol félmillióval csökkent a munkáslétszám) és a kiskereskedelem volt (ahonnan 1 millió munkaerőt vontak el). Egészében az angol gazdaság 3 millió férfival foglalkoztatott kevesebbet 1943-ban, mint 1939-ben, és ezt részben 2 millió új női dolgozóval helyettesítették. (Lásd a 25. táblázatot.)

Az angol gazdaság tehát képes volt foglalkoztatási szintjét fenntartani, hiszen 1939-ben összesen 17,9 millió, 1943-ban pedig 17,1 millió ember dolgozott az iparban, miközben a hadsereg létszáma 470 000 főről 4 284 000 főre növekedett, s to-

25. táblázat
Nagy-Britannia munkaerő-felhasználása a háború alatt¹⁶⁹

(ezer fő)

Megnevezés	1939	1941	1942	1943	1944
Összlakosság létszáma	46 446	46 879	47 039	47 300	47 627
Férfiak					
(19–69 év között)	15 887	16 140	16 140	16 155	16 261
Ipari foglalkoztatottak	13 086	11 520	10 992	10 438	10 136
Hadsereg létszáma	477	3 271	3 785	4 289	4 497
Polgári védelem (részben nők)	80	383	389	323	282
Nők					
(14–59 év között)	16 036	16 105	16 119	16 130	16 125
Iparban alkalmazottak	4 837	5 898	6 502	6 706	6 569
Segédszolgálat	–	103	307	461	466
Összfoglalkoztatott az iparban és a katonai szolgálatban	18 480	21 175	21 970	22 212	21 950

vábbi 460 000 nőt hívtak be segédszolgálatra. Természetesen a munkaerő összetétele megváltozott. Míg 1939-ben 73%-a volt férfi és 27%-a nő, addig 1943-ban 62% volt a férfi és 39% a nő. Pollard az angol munkaerő-mozgósítás eredményeit a következőkben foglalja össze: „Nagy-Britannia 1939 nyara és 1943 szeptembere között a hadsereg, a segédszolgálat és a hadiipar számára közel 8,5 millió embert mozgósított (a teljes lakosság 18%-át). Ezt kiegészítette még 400 000 fiatalok, 160 000 vendégmunkás Észak- és Dél-Írországból, valamint több ezer emigráns és menekült, továbbá 229 000 hadifogoly. A mozgósítottak közül 4,75 milliót a polgári termelésből csoportosítottak át, 1,25 millió korábban munkanélküli volt, és 2,5 millió ember került ki a korábban nem dolgozók – főleg háziasszonyok, segítő családtagok – közül.”¹⁷⁰

A siker jórészt annak is köszönhető, hogy elkerülték az I. világháború hibáinak megismétlődését, amikor a kormány és a munkásság között komoly feszültség keletkezett. A munkaerő mozgósítását szigorúan megszervezték és ellenőrizték. A minisztérium élén Ernest Bevin, a Munkáspárt második embere állt, aki minden félévben gondos felmérést készíttetett a munkaerőforrásokról és -elosztásokról, s határozottan törekedett arra, hogy bizonyos kompromisszumot hozzon létre a különböző programok, mindenekelőtt a hadsereg és a hadiipar szükségei kö-

zött.¹⁷¹ Mivel természetesen a kereslet és a kínálat sosem fedte egymást, mindenfajta döntést komoly és hosszas alkudozás előzött meg. A hadseregbe való besorozástól eltekintve a munkaerő elosztása során igyekeztek elkerülni a kényszer bármely fajtáját. Természetesen a sikerek ellenére is jó néhány hibát elkövettek, melyek talán elkerülhetők lettek volna. Nagyon nehéz volt egyeztetni az országos érdekeket a helyi érdekekkel, hiszen egyes helyeken sok volt a munkaerő, más helyeken kevés. Sokszor a beruházások nem megfelelő elosztása okozott nehézségeket. Egyes helyeken nem lehetett kihasználni az új kapacitást, mivel nem tudtak megfelelő mennyiségű munkaerőt biztosítani. Nem kellően és nem mindig éltek az alvállalkozói rendszer előnyével. Nyilván sokkal egyszerűbb volt a nagyvállalatokat ellenőrizni, ezek ellátását megszervezni, s ezért a hadigazdaság tervezői nem használták ki optimálisan a kisvállalatok és a helyi források lehetőségeit.¹⁷² Ha mindig megfelelő intézkedéseket tudtak volna tenni, talán még sikeresebb lett volna a munkaerő-mozgósítás. De mindezen hibák figyelembevételével is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a lehetőségekhez képest Anglia tudta a legjobban összeegyeztetni a hadigazdaság szükségleteit a dolgozók jogainak biztosításával.

EGYESÜLT ÁLLAMOK

Anglia nemzeti jövedelmének ugyan sokkal nagyobb részét fordította haditermelésre, mint az Egyesült Államok, mégis az amerikai hadiipar már 1942 nyarán több fegyvert gyártott, mint Anglia, két évvel később pedig az amerikai haditermelés már háromszorosan meghaladta az angolt.

Az amerikai gazdaság rendkívül sikeresen birkózott meg a haditermelésre való átállás nehézségeivel, s olyan mértékben tudta mozgósítani erőforrásait, hogy nemcsak a saját szükségletét, de nagymértékben az angol és kisebb részben a szovjet szükségleteket is kielégítette. A háború első szakaszában azonban a közgazdászok egy része egyáltalán nem volt megelégedve a mozgósítás eredményeivel. „Ámbár az ellenség, aki ellen harcolunk, a történelem folyamán a legerősebb szövetségi rendszert építette ki, mégis mindeddig háborús ipari mozgósításunk rosszul tervezett és nem kellően átgondolt volt. Annak ellenére, hogy világos volt a polgári fogyasztás csökkentésének szükségessége, mégis megengedtük, hogy az üzletekben több árut adjanak el a Pearl Harbourt követő esztendőök folyamán, mint bármikor a történelemben. Miközben egyre nagyobb szükséglet volt új munkaerőre, az amerikai munkások milliói változatlanul szükségtelen luxuscikkeket gyártottak.”¹⁷³

Megfelel-e vajon ez a megállapítás a valóságnak, vagy pedig inkább egy olyan tudós véleménye csupán, aki meggyőződéses híve volt a gazdaság állami ellenőrzésének, s akinek az volt a felfogása, hogy megfelelő ellenőrzéssel és irányítással sokkal többet lehetett volna elérni. Elméletileg John Burnhamnek igaza volt, amikor arra a következtetésre jutott, hogy „a modern háború lényegében a nemzetgaz-

daságok harca ... a háború totálissá és gazdasági kérdéssé vált". A professzor az amerikai gazdaság legkényesebb kérdésére tapintott rá, amikor kijelentette: „a háborúra való hatékony ipari mozgósítás megköveteli az egyéni üzleti érdekek teljes alárendelését a nemzeti érdekeknek”.¹⁷⁴ Burnhamnek igaza volt abban is, hogy az Egyesült Államokban az egyéni érdekek sokkal kevésbé rendelődtek alá a nemzeti érdekeknek, mint például Nagy-Britanniában vagy a Szovjetunióban. De ezért aligha lehet csupán az erős amerikai liberális hagyományokat és a gazdasági rendszert okolni. Igaz, az egyéni érdekek sokkal inkább érvényesültek az Egyesült Államokban, mint Angliában, nem is beszélve a Szovjetunióról, ahol az állami irányítás és a tervezés már korábban is uralkodó eszme volt, s ahol az egyéni érdekeket teljesen alávetették az állam érdekének. A legdőntőbb mégis az a tény volt, hogy az Egyesült Államok egészen más körülmények között viselt hadat, mint akármelyik többi ország. A gazdaság mind a munkaerő, mind a nyersanyagok, mind a gépi felszerelés tekintetében hatalmas tartalékokkal rendelkezett. Közvetlen háborús károsodás nem volt, így kevésbé is volt szükség arra a szigorú ellenőrzésre és állami beavatkozásra, mint más országokban. Az állami beavatkozással szembeni ellenérzés nem csak az erős liberális hagyományokból táplálkozott, de támaszt talált abban a tényben is, hogy az amerikai gazdaság tartalékai nem tették szükségessé a „túlságosan erős kormánybeavatkozást”.¹⁷⁵ Ebből következett, hogy a háború kezdetén semmiféle központi tervet vagy ellenőrzési rendszert nem lehetett elfogadtatni, s midőn a Nemzeti Védelmi Tanács mellé egy tanácsadó szervezetet hoztak létre ebből a célból, akkor ez hamarosan feloszlott.¹⁷⁶

1940-ben 5 millió munkanélküli mellett miért is lett volna ok komolyabb aggodalomra? Rooseveltnak 1941 januárjában sikerült egy új szervezetet létrehozni (Termelésirányítási Hivatal – Production Management), hogy irányítsa a termelés növekedését és bizonyos koordinációt hozzon létre. Nagyjából ugyanezt célozta az év folyamán létrehozott további két hivatal. Az egyik az 1941 áprilisában létesült Árszabályozási és Közellátási Hivatal (Office of Price Administration and Civilian Supply), a másik az 1941 augusztusában létrehozott Elosztási és Közellátási Tanács (Supply Priorities and Allocation Board). Mindezeknek a szervezeteknek azonban még nem sok befolyásuk volt a gazdaság tényleges menetére. Egyes szervezetek egyenesen ellentétben álltak egymással, mások a jogkörüket illetően rivalizáltak, és többnyire tevékenységi területük sem volt világosan meghatározva. Roosevelt a bizottságokat személyileg úgy igyekezett összeállítani, hogy a legkülönbözőbb társadalmi érdekek, például az üzleti világ és a szakszervezetek együttműködjenek bennük. Ez ugyan talán hozzájárult az ellentétes érdekek bizonyos kiegyenlítéséhez, ám igen sok zűrzavart is keltett. Mindennek ellenére az tény, hogy a kormány irányító tevékenysége fokozatosan növekedett. Részben azért, hogy a magántőkétől átvállalta bizonyos beruházások finanszírozását, részben azért, hogy bizonyos szűkében levő nyersanyagok elosztását irányította, illetve befolyást gyakorolt egyes iparágaknak a hadianyagtermelésre való átállítására. De úgy tűnt, hogy a hadigazdasági szervek kialakításának lassú üteme éles ellentétben áll a hadi-

termelés gyors növekedésével, ez ugyanis 1941 folyamán – tehát jórészt az Egyesült Államok hadba lépése idején – egy év alatt megkétszereződött.

Az 1941 júlisában bejelentett „Győzelem Terv” első változata világosan mutatta, hogy a dilemma – hogy vajon a saját hadseregük felszerelésére vagy pedig a szövetségeseknek történő szállításokra koncentráljanak – megoldódott azzal, hogy elfogadták, hogy mind a kettőre szükség van, s mind a kettő lehetséges. 1941 őszén már számításokat végeztek, hogy a gazdaság miként tud felszerelni egy 8 milliós hadsereget, melynek 200 hadosztályából legalább egynegyed gépesített kell hogy legyen.¹⁷⁷ Pearl Harbour után lényegesen könnyebb volt az adminisztratív nehézségeket leküzdeni, hiszen az elnök most már megkapta a kongresszustól a szükséges felhatalmazást. A több mint két évtizede tartó vita és ellentét az izolacionisták és a nemzetközi politikát támogatók között az utóbbiak javára dőlt el. Az internacionalistáknak a japán támadás által elősegített győzelme az állami beavatkozás mellett lándzsát török részleges sikerét alátámasztotta. Ez az állami beavatkozás persze csupán részleges lehetett, hiszen Rooseveltnél sosem felejtette el a figyelmeztetést, hogy a kapitalista gazdaság a vállalkozók önkéntes közreműködése nélkül sosem építhet ki sikeresen hadigazdaságot, s ezért sosem törekedett arra, hogy túlságosan kiterjessze az állami beavatkozást és az állami ellenőrzést. Tudatos célkitűzése volt a különböző érdekek összeegyeztetése és a beavatkozás, illetve együttműködés kellő egyensúlyának megteremtése.

1942. január 16-án megalakult a Haditermelési Tanács (War Production Board), hogy hatékonyabban beavatkozzon a gazdaság mozgósításába, a termelés minden ágzatát felölelő állami politikát alakítson ki és „általában felügyeletet gyakoroljon a gazdaság felett”. Az 1942 márciusában kibocsátott második Háborús Felhatalmazási Törvény tovább növelte a kormány hatalmát és lehetőségét, hogy a hadiérdekek biztosítása érdekében beavatkozzon a gazdasági életbe. A Haditermelési Tanács elnökévé Donald Nelsont nevezték ki, aki az ország egyik legnagyobb áruházhálózatának, a Sears and Roebucknak volt korábban az egyik vezetője.¹⁷⁸ Ő először is az új tanács kilenc különböző alosztályát hozta létre, amely az ipari termeléssel, a nyersanyag- és munkaerő-elosztással, a közellátással stb. foglalkozott. Nelson az egyezségek embere volt. Működésének kezdetén már világossá tette, hogy nem kívánja túlságosan érvényesíteni a munkaköréből származó hatalmat. Hajlandó volt egyaránt figyelembe venni a hadsereg és a tengerészet beszerzési érdekeit, illetve a nagyiparosok aggodalmát a minél nagyobb profit és adólevonás érdekében.

1941 nyarán jelentkezett először némi nyersanyaghiány, ami felvetette a gondolatot: „csökkenteni kellene a hiányanyagok fogyasztását”. Ez először a polgári autóipar 20%-os önkéntes csökkentését jelentette 1941 nyarán, később más tartós fogyasztási javak termelését is csökkentették, mivel ezek mind igen nagy mennyiségben használtak fel olyan nyersanyagokat, melyeket a haditermelésre is fel lehetett használni. Nelson kidolgoztatott egy tervet, mely csökkentette az új kapacitások kiépítésének költségeit a gyártulajdonosok számára, s biztosította, hogy eset-

leges veszteségeikért a háború után állami kártérítésben részesüljenek. Csökkent a haditermelés kockázata azáltal is, hogy a kormány a hadiszállítások árát úgy szabályozta, hogy a vállalatok felszámolhatták valamennyi költségüket, valamint egy meghatározott arányú nyereséget is. Ezek a hadiszállítási szerződések tehát a költségek, valamint a profit elve alapján álltak. Mivel a vállalkozók többnyire vonakodtak azoktól a befektetésektől, melyek nem ígértek kellő profitot, „miután a lövöldözés megszűnik”, a kormány hajlandó volt átvenni ezeknek a beruházásoknak a finanszírozását, azaz jórészt maga viselte a gazdaság háborús átállításának pénzügyi terhet. Ezt a magatartást nevezték „a legnagyobb és legrugalmasabb párnának az állami költségvetés történetében”.¹⁷⁹

Más kedvezményeket is adtak a nagyvállalatoknak, hogy biztosítsák maximális érdekelttségüket az együttműködésben. Ha a vállalatok igazolni tudták, hogy különböző termelési szabályozások és más egymás közötti megállapodások – melyeket korábban a trösztellenes törvény tiltott – a hadigazdaság érdekeit szolgálják és növelik a vállalatok hatékonyságát, akkor felmentést nyerhettek a törvény hatálya alól. A nagyvállalatok minden formában kaptak támogatást, annál is inkább, mivel úgy vélték, hogy ebben az esetben elegendő lesz maximum 10 hónap a gazdaság háborús átállításához, anélkül, hogy ez lényeges nehézségeket okozna a gazdaságnak¹⁸⁰. Először úgy tűnt, hogy a feladat megoldhatatlan. Alig 10 nappal a Hadi-termelési Tanács megalakulása előtt Roosevelt elnök egyik beszédében olyan termelési feladatokat jelölt meg az amerikai ipar számára, amelyek túlmentek minden korábbi elképzelésen. 1943-ra 60 000 repülőgép, 45 000 páncélos és 20 000 léghárító ágyú előállítását ígérte. Az 1944-es esztendő kapcsán az elnök 125 000 repülőgépről, 75 000 tankról és 35 000 léghárító ágyúról beszélt. Mindezek a programok, valamint az angol hadimegrendelések tehát már Pearl Harbour előtt is megfelelő lökést adtak az amerikai haditermelés számára.

Kezdetben az egyetlen lényeges hiány a gumiellátásban jelentkezett. Az amerikai piac legfontosabb beszerzési forrása, Holland Kelet-India a japán hadsereg megszállása alá került, az import megszűnt, miközben a páncélosok és hadihajók gyártása növelte a gumikeresletet. Az ország gumitartalékai mintegy 500 000 tonnára rúgtak, ami legfeljebb egy évre fedezte a szükségletet. Logikus megoldásként kínálkozott, hogy növeljék a műgumi termelését, amire az ipar technológiailag jól fel volt készítve. A Standard Oil viszont még a húszas évek végén megegyezett az I. G. Farbennel, hogy önként korlátozza az amerikai műszáltermelést. Ezért 1940-ben az ország műgumitermelési kapacitása rendkívül alacsony, alig 40 000 tonna volt. Midőn a kormány közzétette, hogy vállalja az új gyárak beruházási költségeit és kötelezte a vállalatokat, hogy hagyják figyelmen kívül az I. G. Farbennel kötött megállapodást, két nagy tőkés csoport között indult meg komoly versengés a műgumitermelés növelésére. Az olajipar azt javasolta, hogy a műgumit nyersolajból állítsák elő. A mezőgazdasági ipar azt a véleményt képviselte, hogy a gabonából készült alkohol legyen a műgumi nyersanyaga. A kongresszus – nyilván a mezőgazdasági lobby hatására – a gabona-alkohol mellett döntött. Az elnök azonban

megvétőzta a törvényt. Végül is 700 millió dollár költséggel 51 műgumigyárat építettek. A gyárakat a kormány létesítette, majd névleges bérleti díjért bérbe adta a nagyvállalatoknak. Az ország műgumitermelése a háború előtti 16 800 tonnáról 763 000 tonnára emelkedett 1943-ra.¹⁸¹

A műgumitermelés gyors növekedése ellenére is 1942-ben komoly gumihány mutatkozott az országban. Az elnök tehát széles körű kampányt indított a használt gumicikkek összegyűjtésére. Ez bizonyos sikereket hozott, de nem akkorát, hogy ne vetődjön fel a gondolat: vajon nem lenne-e szükséges a gumival való takarékoság céljából az autógyártás további csökkentése. Az autóipar a gumi mellett a benzinnek is a legnagyobb fogyasztója volt, mely a háború alatt természetesen szintén hiánycikké vált. Az autógyártás további korlátozása, illetve a benzinjegyrendszer bevezetése azonban politikai kérdéssé vált, ezért az 1942 őszen esedékes választásokig elhalasztották a döntést. Ezt követően viszont adagolták a benzin-fogyasztást, mi több, a nem üzleti célra szolgáló autóhasználatot is korlátozták. Jóllehet az Egyesült Államok benzinellátása a legjobb volt a világon, mégis a hadsereg – s tegyük hozzá, a világ leggépesítettebb hadserege – oly nagy mennyiségben igényelte a benzint, hogy ez szükségessé tette a polgári fogyasztás korlátozását. A nyersolajtermelés 25%-os növekedése, valamint a műbenzin előállítás sem tudta teljesen fedezni a szükségleteket.¹⁸²

A nyersanyag-felhasználást más területeken is tovább korlátozták. 1942 januárjában például leállították a hűtőgépek gyártását, hogy az előállításukhoz szükséges fémet a hadianyagipar számára biztosítsák. 1942 nyarán a Haditermelési Hivatal – hogy elkerülje a súlyosabb nyersanyaghiányt – elhatározta néhány termék gyártásának leállítását, s megtiltotta bizonyos hiányanyagok polgári felhasználását. Korlátozták a vas- és acélfelhasználást a fogyasztási iparokban és ideiglenesen megtiltották a házépítést is, valamint nyersanyag-takarékoság miatt 29%-kal csökkentették a tartós fogyasztási javak gyártását. Mindinkább hiány mutatkozott a vas és acél mellett a rézből és az alumíniumból is, s létszükségletté vált, hogy ezeket az anyagokat elsősorban a hadiszállítások számára előteremtsék. 1942 nyarán tehát bevezették a nyersanyagellátási tervet (Production Requirement Plan), hogy a gyárak által benyújtott termelési tervek alapján biztosítsák a nyersanyag-kiutalási kvótákat. Ezt az eljárást 1942 őszen módosították, mivel rájöttek, hogy igen nehezen kezelhető, ha a gyárak ezrei jelentkeznek igényeikkel. Ezért úgy döntöttek, hogy a két legfontosabb fogyasztó: a hadügyminisztérium, illetve a tengerészeti minisztérium nyújtson be általános nyersanyag-felhasználási tervet, és a kiutalást az egyes gyáraknak a minisztériumok végezzék el.¹⁸³

Mivel ebben az időben még igen nagy volt a munkanélküliség, még nem kellett munkaerőhiánnyal számolni, s az erőfeszítések mindeneke előtt a nyersanyagellátás biztosítására irányultak. Az Egyesült Államok e tekintetben is kedvező helyzetben volt, hiszen néhány kivételtől eltekintve valamennyi nyersanyag megtalálható volt a területén. Mi több, Dél-Amerikából is viszonylag könnyen beszerezhetette szükségletét, s ezért a haditermelés rohamos növekedése ellenére sem beszélhetünk általa-

nos nyersanyaghiányról. Inkább a megfelelő elosztás okozott nehézségeket. Ennek kirívó példája volt a benzinjegy-rendszer bevezetése. Az Egyesült Államokban A. Berle még a háború előtt kidolgozta a műbenzingyártás technológiáját, amely lényegesen olcsóbb volt, mint a német technológia, de valójában nemigen kellett igénybe venni. A benzinellátás fő nehézségei ugyanis elsősorban a szállításból származtak. A hajózás még a partok mellett is elég nehéz volt, a vasúti hálózat pedig nem tudta igazán helyettesíteni a nagy olajszállító hajók kapacitásának kiesését. A kérdést tehát úgy oldották meg, hogy Texastól New Yorkig egy csőhálózatot építettek ki, melyen keresztül napi 335 000 hordó nyersolajat lehetett délről északra szállítani.

Más nyersanyagok terén is sikerült a termelési kapacitást hatalmas beruházásokkal növelni. Az acélgyártási kapacitás a harmincas években mintegy évi 73 millió tonnára rúgott, de ennek egy része kihasználatlan volt. 1944-ben viszont már 95 millió tonna kapacitással rendelkeztek. Az alumíniumkemencék a harmincas években még csak évi 180 000 tonna alumíniumot tudtak előállítani, a háború alatt viszont évi 1 millió tonnát, melyet részben még kiegészített a Kanadában is gyorsan bővülő alumíniumtermelési kapacitás. Az alumíniumipar is jórészt azonos problémákkal küzdött a háború elején, mint az acél- és a többi nehézipari ágazat. Az üzleti élet nem volt hajlandó a kapacitás növeléséhez szükséges tőkét biztosítani. Az alumíniumipar is úgy terjeszkedett, hogy az állami költségvetésből adták az új kapacitáshoz szükséges tőkét, majd miután az üzemek megépültek, tényleges irányításukat átengedték az Amerikai Alumínium Rt.-nek (Aluminium Company of America) és az újonnan felemelkedő óriás vállalatnak, a Reynolds Fémipari Vállalatnak (Reynolds Metal Company). Az új üzemek többségét a Csendes-óceán partjára, illetve az északnyugati vidékekre telepítették, hogy kihasználják e terület olcsó és bőséges vízienergia-forrásait.¹⁸⁴

Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a magnézium, az ólom és más nyersanyagok esetében is. A magnéziumtermelés 1939-ben mindössze 2500 tonna volt, a háború alatti csúcspont viszont elérte a 170 000 tonnát. A kormány által épített új kapacitás – melyet egyébként igazgatásra a Dow Chemical Company-nek engedtek át – még ezt is meghaladta. 1941-ben még úgy látták, hogy a réz-, az alumínium- és az acélgyártáshoz szükséges ércnek nincsenek elegendő mennyiségben az országban, ami a későbbiek folyamán szűk keresztmetszet lehet a haditermelésben. Később azonban kiderült, hogy az elosztási nehézségek ellenére a hiány távolról sem olyan jelentős, semhogy súlyos gondokat okozzon a haditermelés növelése szempontjából.

Még ha figyelembe vesszük is (lásd a 26. táblázatot), hogy az 1939. évi termelési szint elmaradt a válság előttről, a növekedés akkor is igen tekintélyes. Az 1940. évi szinthez képest a széntermelés 25%-kal, a nyersolajtermelés 35%-kal, a vasérc-termelés 40%-kal növekedett. A bauxittermelés – amely viszonylag új termék volt, s melynek hirtelen növekedése kizárólag a haditermeléshez, mindenekelőtt a repülőgépgyártáshoz kapcsolódott – még nagyobb mértékben növekedett. Mivel a

26. táblázat
Nyersanyagtermelés a háború alatt¹⁸⁵

(millió tonna)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Szén	394,8	460,8	514,1	582,7	590,2	619,6	577,6
Nyersolaj	1265,0	1353,0	1402,0	1386,0	1506,0	1677,0	1713,0
Vasérc	51,4	73,7	92,4	105,5	101,2	94,1	88,4
Bauxit (ezer t)	375,0	439,0	937,0	2602,0	–	2824,0	–
Mangánérc	32,0	44,0	88,0	190,0	205,0	244,0	182,0
Krómérc	4,0	4,0	14,0	112,0	160,0	45,0	14,0

források bőségesek voltak, viszonylag kis mértékben kellett csökkenteni a polgári fogyasztást. A különböző bizottságok 1942 nyarától elsősorban úgy avatkoztak be, hogy megvizsgálták, milyen célra használják a kiutalt nyersanyagokat, és igyekeztek létrehozni egy olyan rendszert, amely biztosítja a kormány által megszabott gazdasági elsőbbségek tiszteletben tartását. Az ellenőrzés azonban nem volt sikeres, mert az üzleti világ nagy ellenérzéssel, sőt ellenállással fogadta. Továbbá a kormánysszervek hatékonyságát aláasta a különböző bizottságok és szervezetek hatáskörének tisztázatlansága. S végül a helyzet nem volt olyan súlyos, a szigorú ellenőrzés nem volt élet-halál kérdése, s megengedhető volt bizonyos rugalmasság még a háború éveiben is.

Az egymásnak ellentmondó érdekek kiküszöbölése vagy legalábbis egyeztetése céljából mind a hadsereg, mind a haditengerészet rendkívül erős nyomást gyakorolt a források elosztásával foglalkozó szervezetekre. Az 1943-ban létrehozott Háborús Mozgósítási Iroda (Office of War Mobilization) éppen az ellenőrzés szigorítására és a különböző érdekek jobb összehangolására jött létre. De a nyersanyagelosztási tervet viszonylag későn dolgozták ki, és ugyanebben az időben létrejött a polgári szükségletek kielégítését szolgáló szervezet, hogy a polgári szükségletek számára biztosítsa a megfelelő nyersanyagelosztást.¹⁸⁶ A különböző szervezetek ismételt átszervezése világosan utalt arra, hogy az elnök távolról sem volt megelégedve a kormányellenőrzés hatékonyságával, és úgy vélte, hogy javítani kell a nyersanyagelosztáson, hogy az ideiglenes és helyi nehézségeken úrrá legyenek. Elképzelése szerint központilag ellenőrizni kell a nyersanyagelosztást, meg kell tiltani vagy korlátozni a fogyasztást, s növelni a hiányzó anyagok utánpótlását. Az 1943. őszi nyersanyagelosztási tervnek ez volt a célja, beleértve azt is, hogy néhány ipari termékre, mint például az alumínium és az acél, sőt a szerszámgépek elosztására is, ki akarták terjeszteni a központi ellenőrzést.¹⁸⁷ Mindezek az intézkedések és tervek két oldalról is a vita középpontjába kerültek. A katonai vezetők elégedetlenek voltak, mivel a harmincas években a hadsereg által kidolgozott Mozgósítási Tervet nem vezették be, s a hadsereg nem kapott felügyeleti jogot a gazdaság felett. A gazdasági élet vezetői viszont a katonákra panaszkodtak, mondván,

hogy a katonaság mindent magának, illetve a fegyverkezésnek akar biztosítani, s teljesen figyelmen kívül hagyta a polgári fogyasztás szükségleteit, illetve a gazdaság belső egyensúlyát.¹⁸⁸

A háború első éveiben mindenki azt gondolta, hogy a nyersanyagellátás lesz a hadigazdaság legsúlyosabb problémája. 1943-tól viszont, midőn az amerikai hadsereg kialakítása befejeződött, világossá vált, hogy elsősorban a munkaerőhiánnyal, az áremelkedéssel és a gazdaság egyensúlyban tartásával kell megküzdeni. Kétségtelen, hogy 1939 előtt a nagy hadviselő országok közül az Egyesült Államok gazdasága volt a viszonylag legkedvezőtlenebb helyzetben. Több mint 7 millió munkanélküli és hatalmas kihasználatlan ipari kapacitások voltak az országban. A kétéves gyors javulás ellenére még 1941 végén is több mint 4 millió munkanélkülit tartottak nyilván. Éppen ezért látszott a munkaerő mozgósítása csak mellékes kérdésnek, melynek megoldására elégséges, hogy a Nemzeti Védelmi Tanács mellett egy különleges albizottságot hoztak létre a foglalkoztatáspolitikát kidolgozására. Egy ilyen politika azért tűnt szükségesnek, mivel a viszonylag magas munkanélküliség ellenére is a hadiipar hirtelen megnövekedett szükséglete bizonyos ágazatokban és szakmákban már munkaerőhiányt vont maga után. Az Egyesült Államok hadba lépése előtt a hadiipar már 5,5 millió munkást foglalkoztatott, s egyre gyakoribbá váltak a panaszok, hogy a gyárak nem tudnak elegendő szakmunkást alkalmazni, különösen, ha második vagy harmadik műszakot akarnak bevezetni. A helyzetet tovább bonyolította, hogy 1942 nyarán az amerikai hadsereg létszámának gyors növekedése természetesen egyre több munkást öltöztetett katonaruhába, s egyre több hír érkezett Washingtonba, hogy mindinkább a munkaerőhiány veszélyezteti az ország egyes területein a gyors háborús program sikeres végrehajtását.¹⁸⁹ (Lásd a 27. táblázatot.)

27. táblázat
A munkaerőmegoszlás a háború alatt¹⁹⁰

(millió fő)

Évek	Összes munkaerő	A hadsereg létszáma	A hadsereg létszáma a munkaerő százalé- kában
1941	54,0	1,7	2
1942	56,1	3,7	7
1943	60,8	9,2	15
1944	62,2	11,5	18

1942 nyarán Roosevelt végül is úgy döntött, hogy létrehozza a Háborús Munkaerő Bizottságot (War Manpower Commission). Ezt Paul McNutt, Indiana állam volt kormányzója vezette, s az volt a feladata, hogy tervezze meg a munkaerő helyes elosztását a gazdaság és a hadsereg között. Eleinte tehát inkább egyeztető, semmint

ellenőrző szerv volt. 1942 decemberében viszont a bizottság hatáskörét kibővítették, felruházták azzal a joggal, hogy rangsorolja a különböző munkaköröket a katonai behívás szempontjából. A „dolgozni vagy harcolni” rendelet azt jelentette, hogy azokban a munkakörökben, amelyek a hadiipar szempontjából nem tűntek elsődlegesnek, nem lehetett felmentést kapni a katonai szolgálat alól, és a jövőben nem a családi helyzet, hanem a betöltött munkakör alapján döntöttek a felmentés vagy bevonulás kérdésében. Igaz, a munkaerőlétszám 9 millióval nőtt az elmúlt két év során, de ezek többnyire a korábbi munkanélküliekből kerültek ki, s az 1942 januárjában bejelentett módosított Győzelem Program további 5,5 millió munkást igényelt. 1942-ben már 11,3 millió munkás dolgozott a hadiiparban, ami az ipari munkaerő 29%-a volt. Így a munkanélküliség teljes felszívása, a fogyasztási javak termeléséből a hadiiparba való átcsoportosítás és mintegy 2 millió nő dolgozónak a termelésbe való bevonása sem tudta a munkaerő-ellátás nehézségeit leküzdeni.¹⁹¹ Különösen nehéz volt a helyzet azokban az iparágakban (például a bányászat), amelyek igen nehéz fizikai munkát igényeltek, vagy magas szintű szakképzettséget, amit nem lehetett rövid átképzéssel megoldani.

1943-ban tehát éles vita bontakozott ki: mi legyen a helyes arány a hadsereg létszáma és a gazdaság szükséglete között, vajon meddig lehet növelni a hadsereg létszámát anélkül, hogy ez a hadigazdaságot veszélyeztetné. A hadsereg vezetői 11 milliós létszámban gondolkodtak. Roosevelttel ebbe csak olyanformán egyezett bele, hogy a létszámnövekedés fokozatosan történjék, nehogy teljesen felboruljon a munkaerőpiac egyensúlya.¹⁹² A munkaerő-ellátás, a hadsereg növelésének kérdése tehát mindinkább fontos belpolitikai kérdéssé is vált, s a legkülönbözőbb politikai csoportok próbáltak a kongresszuson keresztül nyomást gyakorolni a kormánynya a számukra kedvező szabályozás érdekében. Ebből a szempontból a mezőgazdaság érdekképviselője volt különösen eredményes, mivel az itt jelentkező erős munkaerőhiányra hivatkozva sikerült elérni a legfontosabb területeken dolgozó mezőgazdasági munkások felmentését a katonai szolgálat alól. S mivel a dohánytermelésnek különösen erős képviselője volt a kongresszusban, a dohánytermelésben dolgozókat is nélkülözhetetlennek nyilvánították.¹⁹³

1943-ban a munkaerő összlétszáma 4 millióval emelkedett, tovább csökkent a munkanélküliség, de a munkaerő többsége a mezőgazdaságból vagy a haditermelés szempontjából lényegtelen iparokból került ki. Az egyes termelési ágak munkaerőhiányát valójában mégsem sikerült megoldani, és a panaszok tovább növekedtek, egyre gyakoribbá váltak.¹⁹⁴ 1943 szeptemberében a munkanélküliek létszáma már 1 millió alá esett. A női munkaerő létszáma az 1940. júliusi 13,8 millióról 1943 júliusára 18,4 millióra növekedett. Ez azt jelentette, hogy a 15–45 éves nőknek már egyharmada dolgozott, és a 45 éven felüli női dolgozók aránya is erősen növekedett. A munkaügyi minisztérium jelentése szerint 1943-ban a női munkások a különböző hadiipari gyárak munkaerő-létszámának 38–50%-át tették ki. (Lásd a 28. táblázatot.)

A heti munkaidőt is megnövelték 37-ről 45 órára, de ez sem bizonyult elegendő-

28. táblázat
A női munkaerő aránya az egyes iparágakban¹⁹⁵

(százalék)

Iparágak	1941	1942	1943
Műszeripar	10	35	60
Repülőgépgyártás	1	15	65
Elektrotechnika	6	9	35
Gyógyszergyártás	45	55	75
Gépipar	0	10	50

nek, és a súlyosbodó munkaerőhiány következtében a kormány fontolgatni kezdte a munkaerő szabad mozgásának korlátozását.¹⁹⁶ Természetesen a kormány szándéka komoly ellenvetésekbe ütközött minden oldalról. Egyrészt az ilyen korlátozás ellentmondott az amerikai hagyományoknak, s a legkülönbözőbb érdekcsoportok foglalkoztak az üggyel, hogy védelmezzék az egyéni szabadságot mind a kongresszusban, mind más alkalmakkor. Természetesen a munkaerő szabad mozgásának korlátozása a munkások érdekeit is sértette, akik mintegy tíz kedvezőtlen esztendő után most élvezték a hadi konjunktúra előnyeit, a növekvő béreket, a munkahely megválasztásának lehetőségeit. A szakszervezetek taglétszáma 1938 és 1943 között 8,3 millióról 13,6 millióra emelkedett.¹⁹⁷ Ezért a szakszervezetek igen hatékonyan léphettek fel a munkaerő szabad mozgását gátló intézkedések vagy törvényhozás ellen. A munkaerőhiány viszont aggasztó méreteket öltött. Egyesek már azt állították, hogy az ország több repülőgépet veszít a munkaerőhiány, illetve a munkások igazolatlan hiányzása következtében, mint a német Luftwaffe elleni harcban. Felmerült tehát, hogy bevezetik a kötelező munkaszolgálat rendszerét (national service) minden 16 éven felüli férfi és nő számára.¹⁹⁸ A javaslat ellen azonban olyan sok és súlyos kifogás hangzott el, hogy végül is sosem terjesztették a kongresszus elé. Az egyik legsúlyosabb kifogás így hangzott: „nem lenne helyes a kötelező munkaszolgálat, midőn a kormány nem hajlandó az ipari profit szigorúbb ellenőrzésére”.¹⁹⁹ Végül is a kötelező munkaszolgálat elmaradt, s helyette csupán a bér- és árszabályozást vezették be, sikerebben az előző, kevésbé sikeresen az utóbbi területen.

Miként tudott tehát az amerikai gazdaság megbirkózni az egyedülálló termelés-növekedés feladataival anélkül, hogy túlságosan szigorúan szabályozta volna a munkaerő mozgását? A magyarázat részben az, hogy sikerült megfelelő munkaerőt a mezőgazdaságból átcsoportosítani és a korábbinál lényegesen több női munkaerőt bevonni a termelésbe. A női dolgozók aránya a munkaerő 24%-áról 33%-ra emelkedett. Ennek következtében, bár a hadsereg létszáma 1944-ben meghaladta a 10 millió főt, az ipari munkaerő tényleges létszáma nem csökkent. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet az amerikai, illetve az angol és szovjet gazdaság közötti lényeges különbségre. Mivel az amerikai gazdaságnak tényleges háborús veszte-

sége nem volt, sokkal könnyebben növelhették a termelést, mint más országokban, egyszerűen a gépek és felszerelések jobb kihasználása révén. Nem egy esetben viszonylag nem túl nagy tőkebefektetésre volt szükség ahhoz, hogy a korábban nem megfelelően kihasznált kapacitást most teljes üzemre állítsák át. Míg 1939-ben az üzemek átlagos kihasználtsága 40 óra volt hetente, a háború alatt ez 90 órára emelkedett. Az ipari munka produktivitása 25%-kal növekedett. Ennek egy része kétségtelenül a hosszabb munkaidő következménye volt, de az Egyesült Államokban az új gépek és felszerelések, a nagyüzemi termelés és a futószalag nagyobb mértékben járult hozzá a termelékenységnövekedéséhez, mint másutt. Az új beruházások túlnyomó többsége néhány fegyver gyártásának bővítésére vagy kiépítésére szolgált. A háború végén a repülőgépgyártás, a hajóépítés, a robbanóanyagok gyártása, továbbá a vas- és gépipar már a munkaerő 22%-át foglalkoztatta. Más hadviselő országokkal szemben könnyített a munkaerőproblémán az a tény is, hogy a hadsereg embervesztesége viszonylag csekély volt – a halottak száma a háború végéig 323 000 fő volt –, tehát nem volt szükség újabb és újabb korcsoportok besorolására, hogy pótolják az emberveszteséget. Megemlítendő ugyanakkor, hogy Angliában a Munkáspárt és a szakszervezetek bevonása a kormányzatba minimálisra csökkentette a konfliktusokat a munkások és a tulajdonosok, illetve a kormány között, Amerikában viszont igen sok sztrájkra és egyéb munkásmozgásra került sor, többek közt azért, mert az ipari profit 120%-kal emelkedett, a bérek viszont (adózás után) csupán 50–60%-kal.

Egészében tehát abban összegezhethetjük mondandónkat, hogy a munkaerő mozgósítása Amerikában kevésbé volt radikális, mint a többi hadviselő országban, de ennek oka elsősorban az volt, hogy itt a termelés bővítését mindenekelőtt a legmagasabb technológián alapuló tőkebefektetésekkel oldották meg. Mik voltak tehát a munkaerőmozgás legfontosabb jellegzetességei a háború alatt? Az 1940. évi népszámlálás szerint a munkaerő a következőképpen oszlott meg a gazdaság különböző szektorai között. (Lásd a 29. táblázatot.)

29. táblázat

Gazdasági szektorok	Millió fő	Százalékos megoszlás ²⁰⁰
Mezőgazdaság	9,6	18,0
Bányászat	1,2	2,2
Gyáripár	12,7	23,9
Építőipar	3,7	6,0
Kereskedelem	7,7	15,4
Közlekedés	2,7	5,0
Pénzügyek	1,7	3,1
Közszolgálat	3,3	6,1
Egyéb	10,8	20,3
Összesen	53,4	100,0

A munkanélküliség végül is 1 millió alá csökkent. A női munkaerő létszáma 12,3 millióról 16,8 millióra emelkedett. Közvetlenül a haditermelésben 9,5 millió fő dolgozott, ezeknek egy része az autógyárakból és más tartós fogyasztási javakat előállító üzemekből került ide. (Lásd a 30. táblázatot.)

30. táblázat
A munkaerő megoszlása a háború alatt²⁰¹

(millió fő)

Megnevezés	1941. január	1942. január	1943. január	1944. január
Hadsereg létszáma	1,0	2,1	7,0	10,5
Munkanélküli	7,7	4,3	1,4	1,1
Mezőgazdasági	8,4	8,2	8,7	8,7
Nem mezőgazdasági	35,9	34,2	33,2	31,4
Hadianyag-termelés	5,0	6,5	9,1	9,5
Összesen	58,0	55,3	59,4	61,2

A munkanélküliek száma tehát 6,6 millióval csökkent, ami a ténylegesen dolgozók létszámát növelte meg. A hadsereg létszáma 9,5 millióval nőtt, a hadianyag-gyárakban dolgozók száma pedig 4,5 millióval. A hadiipari szektor növelésének legfontosabb forrása a korábban nem használt munkaerő-tartalék volt. 1941-ben az összmunkaerő 12%-a, 1942-ben 19,5%-a, 1943-ban 27%-a, 1944-ben pedig 33%-a volt vagy a hadseregben, vagy közvetlenül a hadsereg szükségleteit kielégítő iparágakban. Az új munkaerőnek csupán 25%-a jött más, a polgári fogyasztást szolgáló iparágakból.²⁰²

Összességében tehát az Egyesült Államok munkaerő-problémájánál három sajátos tényezőt kell figyelembe venni. Először is: ez volt az egyetlen olyan ország, ahol a tényleges gazdaságban dolgozó munkaerő nem csökkent, hanem növekedett a háború alatt. Másodszor: Amerika volt az egyetlen olyan ország, ahol a háború alatt nem csökkent a mezőgazdaságban dolgozók létszáma. Az amerikai hadsereg létszámához a mezőgazdaság csak jóval kisebb mértékben járult hozzá, mint amennyi az összes munkaerő megoszlásából következett volna. Míg a többi országban a mezőgazdaságból jött a bevonultak többsége, Amerikában nem ez volt a helyzet. 1944 júliusában, mikor a hadsereg létszáma elérte a maximumot (11,6 millió főt), 5,7 millió főt tartott vissza a hadiipar, 1,6 milliót a mezőgazdasági szektor és 4,1 milliót a gazdaság egyéb ágai. A mezőgazdaságban a sorkötelesek 17%-át mentesítették a katonai szolgálat alól, a nem mezőgazdasági munkásoknak viszont csupán a 9%-át.²⁰³ Végül harmadszor: az Egyesült Államokban egészen 1942-ig a szolgáltatásokban és a fogyasztási cikket gyártó iparokban is növekedett a munkaerő létszáma, és csak 1942 után kezdett csökkenni, de akkor is,

amikor a haditermelés a maximumot érte el, a polgári foglalkoztatottak létszáma nem esett a békebeli szint alá.

A munkaerőhiány mind gyakoribb növekedésének még 1943 után is bizonyos szerkezeti jellege volt. Többnyire az ország azon vidékein jelentkezett, ahol a legnagyobb volt a haditermelés részesedése és ahol a helyi munkaerő-tartalékok hamar kimerültek. Más esetben ott mutatkozott munkaerőhiány, ahol elsősorban a rossz munkakörülmények miatt volt nagyobb a munkaerő-kereslet, mint a -kínálat. A női munkanélküliség 2,3 millióról 0,3 millióra esett vissza. A foglalkoztatott nők létszáma pedig 5,6 millióval emelkedett; ebből 1 millió jutott a mezőgazdaságra és 4,6 millió az iparra.²⁰⁴ A háború előtt a munkások 8,6%-a dolgozott a tartós fogyasztási cikkeket gyártó üzemekben, 1943 októberében viszont – amikor ezek az üzemek már nem tartós fogyasztási javakat, hanem nehézfegyvereket gyártottak – már 24%-a. Csaknem 2 millió új női munkaerőt alkalmaztak ezekben az üzemekben, sokat olyan munkakörben, amelyet korábban alkalmatlannak tartottak nők számára (például traktorgyártás, mezőgazdasági gépek gyártása, repülőgépmotorok, turbinák és motorok gyártása). A legtöbb repülőgépgyártó üzemben a nők kerültek többségbe. A férfi munkaerő tényleges alkalmazása némileg megváltozott. 1939 és 1943 között 5 millió új férfi munkaerőt alkalmaztak. Ebből 3,6 milliót a nehéziparban, 1 milliót pedig a nem tartós fogyasztási cikkeket gyártó iparágakban, aminek következtében a munkaerő aránya a tartós fogyasztási cikkek iparában 44%-ról 60%-ra emelkedett. Maga a repülőgépgyártás több mint másfélmillió munkást alkalmazott, igaz, ezeknek 36%-a női munkaerő volt.²⁰⁵

A munkaerőhiány a termelésben sok esetben az állandó helyváltoztatásból és a rendkívül nagyarányú hiányzásból származott. A Munkaerő Bizottság elnöke, Paul McNutt egy alkalommal rádióbeszédében ezt mondta: „Az elmúlt hónapban Seattle-ben több repülőerődöt veszítettünk fegyelmetlenség miatt, mint amit Hamburg felett.”²⁰⁶ A munkaerő kötelező elosztását azonban nem kívánták bevezetni, csupán Foglalkoztatási Hivatalt állítottak fel a toborzási rendszer megszervezésére. Emellett megpróbálták az átképzést is szervezeten megoldani, és különböző programok révén több mint 1 millió férfi és nő kapott szakmai kiképzést a háború időszakában. Egészében azonban a munkaerőhiány – nem utolsósorban a tőkejavak bősége következtében – nem okozott áthidalhatatlan nehézségeket az amerikai hadigazdaság számára.

JAPÁN

Mily hatalmas az ellentét, ha az ember a bőséges amerikai gazdaságról az ínséges japán gazdaságra irányítja tekintetét. A japán gazdaság mozgósítása valójában még jóval Pearl Harbour előtt bekövetkezett, jóllehet még nem teljesen fejeződött be. 1938-ban törvényt hoztak az Általános Nemzeti Mozcósításról, melynek különböző paragrafusai felhatalmazták a kormányt a nyersanyagok, a munkaerő, az üzemek és az árak ellenőrzésére. A kormány tehát 1938-tól formális felhatalmazással bírt, hogy bármiféle gazdasági intézkedést tegyen, amelyet szükségesnek tart. Tekintettel azonban arra, hogy Japán ekkor még csak Kínában folytatott hadműveleteket, s formálisan még nem volt részese a második világháborúnak, a kormányrendeletek végrehajtása nem egy esetben korántsem volt tökéletes, és egyre inkább bíralták a kormányellenőrzés túlságos kiterjesztését. E kritika gyakran hivatkozott olyan tényekre, mint a nyersanyag-ellenőrzés, amely gyakorlatilag inflációs hatású volt, mivel számos termék teljesen eltűnt a közforgalomból. A kormány viszont, hogy leküzdje a feketepeciacot, erősíteni kívánta az ellenőrzési rendszert. Ár- és bérstopot vezetett be, sőt a nagyvállalatok profitjának és tartalékalapjainak felhasználását is kormányellenőrzés alá kívánta vonni. Ez már túl sok volt. 1940-ben rendkívül éles vita bontakozott ki, az üzleti és pénzügyi körök igen határozottan szembeszálltak a kormányellenőrzés további kiterjesztésével.²⁰⁷

A vita arról, hogy miként kell ellenőrizni a gazdaságot háború esetén, 1941 szeptemberéig tartott. Két határozott csoport, két határozott vélemény jegecesedett ki. Az egyikhez azok tartoztak, akik erős központosítást és határozott állami ellenőrzést kívántak. A másik vélemény viszont úgy látta, hogy a hadigazdaság számára kedvezőbb, ha az ipar maga sorakoztatja fel erőit. A két vélemény igen hamar összeütközött. A „héjakat”, a kemény vonalat a Kwantung-hadsereg²⁰⁸ és az állami bürokrácia képviselte, akik erős központosítás mellett mindenhová teljhatalmú kormánybiztosokat kívántak küldeni. Az ipar viszont kommunizmust kiáltott. Azon a véleményen volt, hogy a központosítást az ipari öngazgatás keretében kell megvalósítani. 1940 májusában a Japán Gazdasági Szövetség memorandumot juttatott el a kormányhoz, amelyben egyrészt erősen kritizálta a bürokratikus ellenőrzés rendszerét, másrészt azt javasolta, hogy „egyesítsék a létező gazdasági szervezeteket és olyan formában szervezzék át őket, hogy az egyes fontosabb iparágak egy-egy szervezetbe kerüljenek és ez alakítsa ki az ellenőrzés rendszerét. Így a szervezeteknek nagyfokú befolyásuk volt az ellenőrzés végrehajtására”.²⁰⁹

Hosszú küzdelem után – mely részben nyilvános volt, de többnyire a kulisszák mögött zajlott – a kormány 1940. december 6-i ülésén a legnagyobb vállalatok, az úgynevezett Zaibatsu javaslata mellett foglalt állást. További küzdelmek, módosítások után 1941 szeptemberében megszületett az ipari társulásokra vonatkozó rendelet. A következő hónapokban sorra hozták létre a Vas- és Acél Egyesület, a Szénipari Egyesület, a Vegyipari Egyesület, a Gépipari Egyesület, a Hajóépí-

tési Egyesülést. Mindezeket az egyesüléseket valójában az iparág néhány vezető részvénytársasága irányította, vagyis ezeknek döntő befolyásuk lett a nyersanyag és a munkaerő elosztására, illetve újraelosztására. Ez a megoldás szabad kezett adott a legnagyobb vállalatoknak a hadigazdaság irányításában és az állami ellenőrzést e tekintetben jobban visszaszorította, mint bármely más országban a háború alatt.

Úgy tűnt, a japán kormány abból a megfontolásból engedett a nagytőke érdekeinek, hogy inkább a szükséges nyersanyagok megszerzésére, semmint azok elosztására fordítja figyelmét. Utaltunk már arra, hogy a japán gazdaság különösen sebezhető volt a nyersanyagellátás tekintetében. Bizonyos nyersanyagok felhalmozása enyhített a helyzeten, de gyakorlatilag korántsem sikerült olyan nyersanyag-tartalékhoz jutni, amilyen kívánatos lett volna. Ennek részben az volt az oka, hogy az Egyesült Államok még a tényleges ellenségeskedések megkezdése előtt részleges gazdasági blokádot vezetett be Japán ellen, ami elsősorban a nyersolaj-az ócskavasellátás területén okozott súlyos károkat a japán gazdaságnak. A japán szakemberek abban reménykedtek, hogy az ún. jen-blokkból, mely az elfoglalt Formozát, Koreát, Mandzsúriát és Észak-Kínát a közös valutarendszer alapján építette be a japán hadigazdaságba, lényeges segítséget fognak kapni. Ezeken a területeken ugyanis a japánok még a háború alatt tudatosan a nyersanyagtermelés fokozására törekedtek, hogy a fokozódó japán behozatali szükségletet innen elégsék ki.

Megdöbrentő, sok tekintetben mennyire azonos volt a japán és német felfogás a nyersanyagellátás biztosítása szempontjából. Mindkettő abból indult ki, hogy egy sikeres villámháborúval elfoglalják mindazokat a területeket, melyek biztosíthatják számukra a hosszú háborúhoz szükséges nyersanyagokat. A japán hódítás álma, a nagy Kelet-Ázsiai Jóléti Övezet – mely Japánt önellátóvá és sebezhetetlenné teszi – szinte valamennyi katonai és gazdasági terv vezérfonala volt. Egyértelműen megfogalmazódott mindezekben a tervekben, hogy egy váratlan katonai csapással el kell foglalni Indonéziát, a Fülöp-szigeteket, Indokínát, Malájföldet és Burmát, és a távolabbi stratégiai célkitűzésekben már India és Ausztrália meghódítása is szerepelt.²¹⁰ Úgy tűnt, a jen-blokk kevésbé sebezhetővé teszi Japánt a cukor, a rizs és a könnyűfémek, a vas és szén ellátásában. Gyapotot, olajat és bauxitot Indonéziától vártak, ónt és gumit Malájföldről, rezet a Fülöp-szigetektől. Természetesen a kérdés ezen területek katonai elfoglalásával még távolról sem volt megoldva.

Egy hosszú háború esetén azonban lényeges volt, hogy a japán flotta biztosítani tudja a nyersanyagok szállítási vonalait. A japán kereskedelmi flotta 5,9 millió tonna kapacitásával az angol és az amerikai után a harmadik legnagyobb volt a világon. Úgy tűnt, hogy az erős japán haditengerészet és légierő védelmével biztosítani tudják, hogy a megszállt területeken kitermelt nyersanyag megfelelő mennyiségben eljusson a japán kikötőkbe és a japán ipar fegyvereket kovácsoljon belőle. Ez az optimista felfogás – mely a megszállt területeken levő nyersanyagkincs-

nek és kitermelési lehetőségeinek gondos felmérésén alapult – igazolódni látszott, amikor a japán hadsereg alig néhány hónap alatt, 1941 decembere és 1942 tavasza között elfoglalta ezeket a területeket. A nagy Kelet-Ázsiai Jóléti Övezet keretei tehát különösebb katonai áldozatok nélkül megteremtődtek. De amennyire sikeresnek bizonyultak a számítások a háború első hat hónapjában, ugyanolyan mértékben vallottak kudarcot a háború későbbi szakaszában.

Mint már említettük, Japán alapvető elképzelése az volt, hogy mind a korábban (jen-blokk), mind az 1942-ben elfoglalt területeken nagymértékben fokozni tudják a nyersanyagtermelést és a termékeket a japán kereskedelmi flotta kellő időben és kellő mennyiségben fogja a japán ipar számára biztosítani. Sem az egyik, sem a másik elképzelés nem bizonyult valósnak. Igaz, hogy a jen-blokk országai – melyeket a háború előtt elfoglaltak és beillesztettek a japán gazdaságba – képesek voltak a nyersanyagok kitermelésének lényeges növelésére. Ezeknek az országoknak a földrajzi helyzete is olyan volt, hogy az angolok és az amerikaiak nem tudták elvágni a Japánba vezető közlekedési útvonalat. De a többi területeken nem sikerült megfelelően növelni a nyersanyagkitermelést, s ezért csak 1942 folyamán növekedett szerepük a japán nyersanyagellátásban. 1943-tól már a nyersanyagok

31. táblázat
Az import szerepe a japán nyersanyagellátásban²¹¹

(tonna)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Szén	7 011 000	6 459 000	6 388 000	5 181 000	2 635 000	548 000
Vasérc	6 073 000	6 309 000	4 700 000	4 298 000	2 153 000	341 000
Bauxit	275 000	150 000	305 000	909 000	376 000	15 500
Vas és acél	621 000	921 000	993 000	997 000	1 097 000	170 000
Ócskavas	2 104 000	246 000	50 000	43 000	21 000	12 000
Ólom	100 000	85 530	10 990	24 500	16 810	4 000
Ón	10 500	5 500	3 800	26 800	23 500	3 600
Cink	23 500	7 900	8 500	10 100	6 100	2 500
Foszfór és foszfát	710 400	396 500	342 100	236 700	89 600	23 000
Dolomit és magnézit	409 600	506 300	468 700	437 500	287 100	65 900
Só	1 728 300	1 438 900	1 499 800	1 425 100	989 700	386 900
Szójabab-pogácsa	333 900	337 700	449 500	304 500	384 700	163 400
Szójabab	648 500	572 400	698 800	590 600	728 800	606 900
Rizs	1 694 000	2 232 700	2 629 200	1 135 800	783 200	151 200
Gabonák és lisztfélék	269 300	267 400	823 300	750 100	506 600	231 400
Nyersgumi	27 500	67 600	31 400	42 100	31 500	17 900
Összesen	22 039 600	20 004 430	19 402 090	16 411 880	10 129 610	2 743 200

nagy része nem jutott el a japán gyárakba, s 1944-ben a legtöbb behozatali cikkben erős hiány mutatkozott. (Lásd a 31. táblázatot.)

A japán hadigazdaság legkiválóbb szakértője szerint a japán gazdaság leggyengébb pontja „a rendkívül alacsony vas- és acéltermelés”.²¹² A háború előtt – mint láttuk – a japán ipar vasércfogyasztásának 89%-át importálták. Miután a legfontosabb ócskavasellátó, az Egyesült Államok bevezette a blokádot, a japán ipar még inkább a behozott vasércre szorult. A jen-blokk a harmincas-negyvenes évek fordulóján lényegesen fokozta a vasércszállítmányokat, s 1942-ben már a behozatal egynegyedét fedezte. 1943–44-ben viszont egyre kevesebb vasércet tudtak erről a területről is behozni, és világossá vált, hogy a hazai vas- és acéltermelés fokozására nincs megfelelő nyersanyagbázis. A háború előtt Malájföld és a Fülöp-szigetek voltak még jelentős vasércszállítók, 1940-ben például a behozatal több mint fele (3 millió tonna) innen származott. 1942 és 1943 folyamán viszont mindössze 100–200 ezer tonnát tudtak ezekről a helyekről importálni, és 1944-ben az import lényegében meg is szűnt. Nem volt túl sikeres az a kísérlet sem, hogy fokozzák a Koreából eredő behozatalt.

A hazai vasérc kitermelésének növekedése – tekintettel az érc rossz minőségére és ezért a feldolgozásban mutatkozó technológiai nehézségekre – csak részben tudta ellensúlyozni a csökkenő behozatalt. A hazai vasérctermelés az 1941. évi 1 614 000 tonnáról 1943-ra 3 057 000 tonnára, majd 1944-ben 4 367 000 tonnára növekedett.²¹³ Ezzel szemben a vasércimport az 1941-es 5 058 000 tonnáról 3 666 000 tonnára esett vissza 1943-ban, és csupán 1 668 000 tonnát ért el 1944-ben. A vasércellátás vastartalmát 1944-ben azonban 25%-kal alacsonyabbra becsülték, mint 1942-ben. A korábban felhalmozott készletek ugyan még lehetővé tették a vas- és acéltermelés szintentartását, de arról, hogy a háború gazdasági szükségleteit megfelelően kielégítsék, már nem lehetett szó. Nagyjából ugyanezeket a folyamatokat tapasztalhatjuk az ócskavasellátás területén, ahol a háború kitörését követően szinte teljesen megszűnt a behozatal; valamint a magas kalóriatartalmú szenek esetében, ahol a japán gazdaság elsősorban az észak-kínai behozataltól függött. 1942 folyamán sikerült is mintegy 20%-kal több szenet kapni Kínából, mint korábban, de 1943-ban a behozatal 15%-kal, majd 1944 folyamán a korábbinak mintegy a felére csökkent.²¹⁴

Nem volt más a helyzet az acéltermeléshez szükséges egyéb ércек területén sem. A hazai fémek termelését nem sikerült növelni, s az import állandóan hanyatlott. Különösen nagy hiány mutatkozott nikkelen és kobaltban, de az acélgyártáshoz szükséges más fémek hiánya is igen megnehezítette a repülőgépgyártáshoz kívánatos jó minőségű acél termelését. Eleinte a nehézségeket úgy próbálták áthidalni, hogy vasérc helyett nyersvasat akartak importálni, annál is inkább, mivel ez kétharmaddal csökkenthette volna a behozatalhoz szükséges hajótérkapacitást. 1942 decemberében úgy döntöttek, hogy Kína, Mongólia és Korea területén 160 kis vaskohót építenek, mintegy évi 1 millió tonna kapacitással. Kína területén sor is került 117 ilyen kis – Mao Ce-tung-féle népi kohókra emlékeztető – vaskemence

felépítésére mintegy 730 000 tonna évi termelési kapacitással. Ezek a vaskemencék technológiailag rendkívül elmaradottak voltak, az egész termelésük nem volt gazdaságos.²¹⁵ Természetesen nem is tudták kihasználni a felépített kapacitást, hiszen a maximális termelés nem haladta túl a 200 000 tonnát.

Gyakorlatilag tehát a vas- és acéltermelés növelése a nyersanyagellátáson bukkott meg. Magát a vas- és acélgyártási kapacitást viszont – ha nem is a kitűzött mértékben – mégis lényegesen sikerült növelni. Mégpedig úgy, hogy a nyersvas-termelés kapacitását Mandzsúriában, az acéltermelés kapacitását pedig a japán szigeteken bővítették. Viszont ezt a kapacitást csökkenő mértékben tudták csak kihasználni. (Lásd a 32. táblázatot.)

32. táblázat
Acéltermelés Japánban és a Japán által ellenőrzött
kontinentális területeken²¹⁶ *

(ezer tonna)

Évek	Nyersvas			Tömbacél			Acéllemez		
	Japán	jen-blokk	összesen	Japán	jen-blokk	összesen	Japán	jen-blokk	összesen
1937	2318	1037	3355	5798	655	6452	5147	483	5630
1941	4118	1759	5957	6837	730	7567	5120	445	5565
1942	4356	2070	6376	7009	995	8004	5166	508	5674
1943	3813	2335	6148	7821	1017	8838	5609	676	6285
1944	2713	1899	4612	5911	592	6503	4320	332	4652

* Korea, Mandzsúria és a megszállt Kína.

A mintegy 12–15%-os emelkedés az acélipar termelésében egyáltalán nem volt elégséges, s miután 1944-ben a termelés 25%-kal csökkent, az acéllátás vált a hadigazdaság legszűkebb keresztmetszetévé. Állandó összeütközések voltak a legfontosabb acélfogyasztók között. Mivel a japán gazdaságot már a háború előtt is részben militarizálták, ténylegesen a japán hadsereg fogyasztotta már a háború kitörése előtt is az acéltermelés mintegy 50%-át, a későbbiekben pedig részesedésük tovább növekedett. De a szárazföldi hadsereg, a tengerészet és a légierő küzdelme a megfelelő acéllátás érdekében egyre elkeseredettebbé vált. Fokozta a nehézségeket, hogy mivel az amerikaiak rendkívül sok japán kereskedelmi hajót süllyesztettek el, a kereskedelmi hajók építésének kellett elsőbbséget adni. A kereslet és a kínálat között áthidalhatatlan ellentmondás mutatkozott. A termelési kapacitások további növelésének gondolatát hamarosan fel kellett adni, hiszen ez pillanatnyilag tovább növelte volna a vas- és acéligényeket. Nehéz volt eldönteni, minek biztosítsanak elsőbbséget, a repülőgépek, a hadihajók vagy esetleg a kereskedelmi hajók gyártásának, hiszen az utóbbiak szállíthatták a vas- és acéltermelés-

hez szükséges nyersanyagokat. Ezért az elsőbbségeket állandóan változtatták, s hol az egyik, hol a másik programot helyezték előtérbe, míg végül 1944-ben már egyik programot sem tudták kielégíteni. (Lásd a 33. táblázatot.)

33. táblázat
Az acéltermelés százalékos eloszlása Japánban
az egyes felhasználók között a háború alatt²¹⁷

Évi	Szárazföldi hadsereg	Légierő	Haditen- gerészet	Keres- kedelmi	Ipar, vasút	Összesen
1937	4	3	11	6	76	100
1938	10	5	11	7	67	100
1939	11	5	11	6	67	100
1940	14	7	16	5	58	100
1941	19	9	21	7	44	100
1942	18	10	22	11	39	100
1943	21	10	22	17	30	100
1944	13	20	22	28	17	100

A japán acéltermelés hanyatlása mindinkább megbénította a japán haditengerészetet és a légierőt, s egy búvós kör keletkezett. Az acéltermelés hanyatlott, mivel nem volt elég nyersanyag. Nyersanyagot pedig nem tudtak behozni elegendő mennyiségben, mivel hiányzott a megfelelő hajóter. A japán háborús előkészületek legsúlyosabb tévedése az volt, hogy úgy vélték, nagy kereskedelmi hajóterükkel megfelelően biztosítani tudják a nyersanyagellátást. A hadba lépést megelőzően a háború gazdasági feltételeit vizsgáló egyik bizottsági ülésen a tervezők abból indultak ki, hogy ha Japán biztosítani tudja a kereskedelmi flotta 3 millió tonnás hajóterét, akkor az ipari termelést legalábbis az 1941-es szinten tudja tartani.²¹⁸ Mindkét feltételezés hibásnak bizonyult. Egyrészt a japán ipar 1941-es termelése gazdasági szempontból egyáltalán nem volt elégséges a háború megnyeréséhez, másrészt a japán kereskedelmi flotta nem tudta biztosítani a 3 millió tonna kapacitást.

A háború előtt a japán flotta az egyik legerősebb volt a világon. Mi több, 1937 és 1941 között kapacitása jelentősen bővült. Évente 400–500 ezer tonna új hajóteret építettek Japánban, amely megoszlott a hadihajók és a kereskedelmi hajók között. A tervezők úgy képzelték, hogy nem csak tartani tudják, de esetleg évi 600 ezer tonnáig növelni is fogják a hajóépítést, és hogy veszteségük nem fogja meghaladni az évi 700–800 ezer tonnát. Valójában több hajót építettek a tervezettnél, ezt azonban a körülmények kényszerítették ki, mivel az amerikaiak a háború folyamán a vártnál jóval nagyobb károkat okoztak a japán flottában. A verseny reménytelené vált. A háború alatt a japán ipar 2 csatahajót, 18 repülőgép anyahajót, 6 cirkálót, 70 rombolót és 132 tengeralattjárót épített.²¹⁹ 1944-ig, mikor is az acélhiány

már nem tette lehetővé a további hajóépítést, nem egészen 1,2 millió tonna kapacitású hadihajót építettek. Erre azért kerülhetett sor, mivel a hajógyártás mindinkább elsőbbséget kapott az acélelosztásban, s mivel az acéltermelés – mint láttuk – nem növekedett, a szükséges mennyiséget más szektorokból vonták el. De az óriási erőfeszítések kevés eredményt hoztak. Sokkal több hajót semmisítettek meg az amerikaiak, mint amit az ipar képes volt gyártani, s a háború végére a japán hadiflotta kétharmada elsüllyedt. A háború alatt a szövetségesek 3000 japán kereskedelmi hajót süllyesztettek el, összesen 8,1 millió tonna kapacitással. (Lásd a 34. táblázatot.)

34. táblázat
Elsüllyesztett japán kereskedelmi hajók²²⁰

	(tonna)
1941. december–1942. október	671 000
1942. november–1943. október	1 603 000
1943. november–1944. október	3 097 000
1944. november–1945. augusztus	2 775 000

A japánok kétségbeesett erőfeszítéseket tettek, hogy pótolják a veszteségeket, de minden tonna új hajóterre 3 tonna elsüllyedt hajó esett, s végül a japán kereskedelmi flotta régi és újonnan épített hajóinak 90%-át elvesztette. Bár a háború alatt 4 millió tonna kapacitású hajót építettek, s a háború előtt – mint utaltunk rá – a kereskedelmi flotta nagysága 5,3 millió tonnára rúgott, a háború végére már összesen csak félmillió maradt. (Lásd a 35. táblázatot.)

35. táblázat
A japán kereskedelmi flotta helyzete²²¹

Év	Működő hajók	Év	Épített hajók	Elsüllyesztett hajók	Tiszta veszteség
			ezer tonna		
1941. december 7.	5296	1941	68	272	+ 127
1942. március 31.	5348	1942	362	1270	– 511
1943. március 31.	4712	1943	1094	2560	– 1366
1944. március 31.	3411	1944	1590	3481	– 1870
1944. augusztus 15.	557	1945	179	1051	– 972

Az újonnan épített hajók között az olajszállítóknak volt különleges szerepük, és a hatalmas arányú hajótérvesztések mindenekelőtt az ország olajellátását bénították meg. Japán az olajellátás szempontjából rosszabb helyzetben volt, mint Németország. Saját termelése egyáltalán nem volt, s nem volt meg a műben-

zin előállításához szükséges technikai felkészültsége sem. Így kizárólag olajbehozatalra volt szorulva. Hogy a gazdaságot biztonságosabbá tegyék, már a háború előtt is jelentős olajfinomítóipart építettek ki. Az évi 20 millió hordó behozattal mind nyers-, mind finomított olajból mintegy 2 évi szükségletet fedező tartalékot halmoztak fel. A japánok bizonyosnak vélték, hogy ezek a készletek elegendőek lesznek mindaddig, amíg legalábbis elfoglalják Indonézia olajforrásait és kidolgozzák a műbenzingyártás eljárását. Ebben is tévedtek. Az olajimport radikálisan csökkent. Még 1943-ban is, amikor maximális behozatali szintet értek el, csak a háború előtti nyersolaj-behozatal felét, a finomított olaj egyharmadát tudták biztosítani. Így az év folyamán már kénytelenek voltak készleteik mintegy 50%-át igénybe venni. 1944 a teljes összeomlást hozta. A dél-ázsiai olajforrásoktól elvágták őket, s hiába termeltek az indonéziai olajkutak ebben az évben szinte ugyanannyit, mint a háború előtt, a japán kikötőkbe csak a háború előtti szint 10%-ának megfelelő nyersolaj érkezett. A legnagyobb takarékoság ellenére is lényegében felélték készleteiket. Nem volt sikeres a műbenzin-előállítás kísérlete sem. 1943-ban 11 millió, 1944-ben 14 millió hordó előállításával számoltak, ténylegesen azonban az első évben csak másfél millió, a második évben már csak 1 millió hordót állítottak elő. A kudarcot részben azzal magyarázhatjuk, hogy a japán ipar még nem volt teljesen ura a feladat megoldásának, másrészt az acélhiány lelassította az új kapacitások építését.

Az olajhiány következményeit először természetesen a polgári fogyasztás érezte meg, amely a háború előtt a nyersolaj 80%-át fogyasztotta. Már 1941-ben radikális korlátozásokat vezettek be az autók, taxik stb. esetében. 1944-ben pedig a polgári fogyasztás a háború előttinek csak 3%-át érte el. De a katonai fogyasztás sem állt sokkal jobban. A pilóták kiképzését 30 órára korlátozták, a gyakorlórepülést megtiltották. Természetesen növekedtek a légierő veszteségei, hiszen a pilóták nem voltak megfelelően kiképezve. A gépeket nem próbálták ki megfelelően, s nem egy esetben nem megfelelő benzint használtak. Azoknak a hajóknak egy részét sem tudták használni, melyeket az amerikaiak nem süllyesztettek el, hiszen nem volt elegendő üzemanyag.

Nehéz eldönteni, mi bénította meg jobban a japán haditengerészet és légierő tevékenységét: az acél-, a benzin-, vagy az alumíniumhiány? Kétségtelen, hogy lényeges összefüggések fedezhetők fel a három alapvető nyersanyag hiánya között. A japánoknak sosem volt elegendő repülőgéjük, ugyanakkor a meglevő gépeket sem tudták kellően kihasználni a benzinhiány miatt. Ami a repülőgépgyártást illeti, bauxit nem volt található Japánban. De a harmincas évek végén 300 000 tonnára tehető bauxitimport szinte kizárólag azokról a területekről származott, melyeket a japán hadsereg Pearl Harbour után elfoglalt. Tény, hogy 1942–1943 folyamán a megszállt Malájféldről, s a Palau- és Buntan-szigetektől a bauxitbehozatal majdnem megkétszereződött, s lényegesen növekedett az alumíniumimport is. 1944-ben viszont a japán kereskedelmi flotta összeomlása véget vetett ennek a kedvező helyzetnek, s a bauxitimport mennyisége az előző év felére csök-

36. táblázat
A japán alumíniumtermelés és behozatal²²²

(tonna)

Év	Termelés	Behozatal
1937	331 497	13 979
1941	151 883	71 740
1942	226 181	103 075
1943	318 491	141 089
1944	225 211	110 398
1945	16 219	6 417

kent. Ennek megfelelően az ország alumíniumtermelése is csökkent, 1944-ben mintegy 30%-kal, majd 1945 elején teljesen összeomlott. (Lásd a 36. táblázatot).

1942-ben az alumíniumtermelés 61%-át, 1943-ban 72%-át, 1944-ben 89%-át a repülőgépgyártásnak biztosították. Mivel az alumíniumtermelés szintjét a bauxit-behozatal visszaesése miatt nem tudták fenntartani, természetesen lényegesen csökkent a japán hadiipar által gyártott repülőgépek száma is a háború utolsó esztendejében.

A háború előtt Japán szénbányászata a hazai szükséglet 80–85%-át tudta biztosítani. A behozatal – elsősorban a hajótérhiány következtében – 1941–1944 között itt is a korábbi szintnek mintegy a harmadára csökkent. De visszaesett a hazai kitermelés is a nem megfelelő gépi felszereltség és a rossz karbantartás következtében. Az acél- és a széntermelés szorosan összefüggött. A kevesebb acél lehetetlenné tette a bányák karbantartását, a kevesebb szén viszont az acéltermelést sújtotta. 1944-ben a nehézipar 14 millió tonnával kevesebb szenet kapott, mint 1940–1941-ben, s az acéliparnak különösen a korábban importált kokszi hiánya okozott nehézségeket.²²³ A polgári fogyasztási iparágak közül a textilipar 20, az építőanyag-ipar 40, a vegyipar 25, az élelmiszeripar 50%-kal kevesebb szénhez jutott, mint a háború előtt. A háztartások szénfogyasztása mindig alacsony volt Japánban, de ezt is tovább csökkentették. Az elektromos erőművek 20%-kal kevesebb szenet kaptak, amit azonban részben pótoltak a víziergia fokozottabb hasznosítása révén. A japán villamosenergia-termelés 1930–1939 között 15 milliárd kW-ról 35 milliárd kW-ra emelkedett, s a tervek szerint 1943-ban el kellett volna érnie a 60 milliárdos szintet. Valójában azonban az acél és más fémek hiánya miatt nem tudták a kapacitást megfelelően növelni, s így a villamosenergia-termelés mindössze 10%-kal emelkedett.²²⁴

A katasztrofális nyersanyagellátás következtében – amely, mint utaltunk rá, elsősorban a japán kereskedelmi flotta megsemmisítése miatt állt elő – az ipar 1945 elejétől már nem volt képes a hadműveletek tényleges támogatására. Japán tehát gazdaságilag sokkal hamarabb verték meg, mint Németországot, hiszen a német gazdaság a nyersanyaghiány ellenére is voltaképpen csak akkor omlott össze,

sze, amikor a hadműveletek elérték a német területeket. Míg Németországban a munkaerőhiány volt a legsúlyosabb gond, Japán esetében a nyersanyaghiány bizonyult inkább szűk keresztmetszetnek. A munkaerőhiány – úgy tűnt – csak másodrendű tényező, jöllehet a munkaerő mozgósítását Japánban sokkal kevésbé hatékonyan hajtották végre, mint a többi fő hadviselő országban. Már a háború elején is, amikor gondos előkészületek történtek a nyersanyaghiány leküzdésére, semmiféle hasonló intézkedéssel nem találkoztunk a munkaerőhiány elkerülése céljából. Köztudott volt, hogy Japán erősen túlnépesedett ország, ahol bőségesen áll rendelkezésre olcsó munkaerő. Mégis meglepő, hogy ezt a fontos termelési tényezőt mennyire figyelmen kívül hagyták a háború gazdasági előkészületei során. Jelenti-e ez azt, hogy a munkaerőhiány egyáltalán nem okozott gondot a hadigazdaságban, és legfeljebb nem megfelelő munkaerő-elosztásról, de semmiképp sem abszolút munkaerőhiányról beszélhetünk? Legalábbis 1944-ig a tények erre mutattak. A japán hadsereg semmiféle korlátozást nem vezetett be a szakmunkaerő besorozását illetően. Ismeretes pedig, hogy más országok esetében ez milyen fontos szempont volt.

1942 februárjában bocsátották ki a legfontosabb iparágakra vonatkozóan a Munkaerő Ellenőrzési Rendeletet, mely lehetővé tette, hogy mindazokat a szociális törvényeket, melyek korábban korlátozták a munkaerő felhasználását – így a gyermekmunka alkalmazását és a nők éjszakai munkáját – felfüggeszessék, s az iparban katonai szervezetet és fegyelmet vezessenek be. Meglepő az a japán magabiztosság, hogy 1943-ig még kísérlet sem történt a munkaerő optimális mozgósítására. Igaz, a hadsereg létszáma sem növekedett gyorsan. 1937-ben 634 000 volt a japán katonák száma, 1941-ben 2 411 000. A következő két esztendőben a növekedés mérsékelte, mindössze 1,4 millió volt. Míg tehát Németországban a férfi munkaerő 28%-a volt a hadseregben 1943-ban, Japánban csak 10%-a. Úgy tűnt, hogy 1943 végén következett be a fordulóponthoz. A következő másfél esztendő folyamán ugyanis 3,3 millió férfit soroztak be a hadseregbe, részben a sorozási korhatár leszállítása, illetve 40–45 évre való felemelése következtében. A háború alatt végrehajtott két népszámlálás (1940. október és 1944. február) szerint a munkaerő létszáma 34,2 millióról 37,4 millióra emelkedett.²²⁵

A népszámlálás adatai arra utalnak, hogy a 3,2 milliós növekedésből 2,2 millió jutott a hadseregnek és 1 millió az iparnak. A nők részesedése a gazdaságban 39%-ról 1944-ig mindössze 42%-ra emelkedett. Ez is egyértelműen bizonyítja, hogy egészen az utolsó másfél esztendőig milyen kevés erőfeszítés történt a munkaerő mozgósítására. Ekkortól viszont a háború végéig közel 4 millió embert soroztak be a hadseregbe és a hadiiparba. Ezzel 50%-kal növelni tudták a létszámot. Az 1944-es nagy átcsoportosítást 1943-ban csak két kisebb intézkedés előzte meg. Az egyik lehetővé tette az állami átcsoportosítást a polgári iparokból a hadiiparokba, a másik megtiltotta, hogy 14 és 44 év közötti férfiakat a kereskedelem és a szolgáltatások tizenhét különböző szektorában alkalmazzanak. Ezt követően bizonyos más szektorokban is megtiltották új munkaerő alkalmazását. 1944 február-

jában viszont elrendelték valamennyi 12–60 év közötti férfi nyilvántartását, továbbá a 12–40 közötti nem férjezett nők összeírását ipari munka céljából. Ez év márciusában bezáratták Tokió valamennyi színházát és Gésa-házát, ami mintegy 35–40 ezer alkalmazott átcsoportosítását tette lehetővé más munkákra. Mindezt betetőzte a diákok munkaszolgáltatára vonatkozó rendelet, amely valamennyi főiskola – illetve részben középiskola – diákot ipari, illetve közszolgáltatásra utasított.

1930 és 1944 között a gazdaságban alkalmazott munkaerő csökkenése nem volt túlságosan jelentős, mindössze másfél millió. Viszont a 15–40 év közötti férfi munkaerő létszáma 2,9 millióról 2 millióra csökkent, s helyüket mindinkább a nők vették át. A nők részesedése a mezőgazdasági munkákban elérte az 59%-ot, és feltehető, hogy 1945-ben már túlhaladta a 60%-ot. A mezőgazdaságból viszonylag kevés embert mozgósítottak, a besorozott katonák mindössze 23%-a jött onnan. Ebben a tekintetben a japán gyakorlat közelebb állt az Egyesült Államokéhoz, mint Európáéhoz, ahol az újoncok többsége a mezőgazdaságban dolgozókból került ki. Ha figyelembe vesszük, hogy 1940-ben a férfi munkaerő 48%-a dolgozott a mezőgazdaságban, arra a következtetésre jutunk, hogy a parasztok aránya a hadseregben mintegy 50%-kal volt alacsonyabb a megfelelő aránynál. Ez az utolsó évben változhatott, hiszen az év folyamán besorozott 1 800 000 új katona közül már 728 000 került ki a mezőgazdaságból. (Lásd a 37. táblázatot.)

Erős és állandó növekedés tapasztalható az ipar és az építőipar munkaerő-állományában. 1930-ban 5,8 millió, 1940-ben 8,1 millió, végül 1944-ben 9,5 millió

37. táblázat
A munkaerő százalékos megoszlása Japánban²²⁶

Megnevezés	1930. október 1.			1940. október 1.			1944. február 22.		
	összesen	férfi	női	összesen	férfi	női	összesen	férfi	női
Mezőgazdaság,									
erdészet	48,1	60,4	41,2	43,6	56,6	33,5	42,2	59,0	30,3
Halászat	1,9	0,5	2,7	1,7	0,5	2,5	1,5	0,6	2,1
Bányászat	1,1	0,4	1,5	1,8	0,6	2,7	2,5	1,0	3,7
Ipar	20,0	13,7	23,6	25,0	15,3	31,3	30,0	17,0	39,3
Kereskedelem	16,7	14,1	18,1	15,0	14,7	15,2	7,5	9,3	6,1
Közlekedés	3,2	0,4	4,8	4,2	1,2	6,2	5,2	2,0	7,5
Kormányzat									
és szabadfog-									
lalkozás	6,0	3,7	7,3	6,8	5,3	7,7	9,2	7,6	10,3
Házicseléd	2,7	6,7	0,5	2,2	5,3	0,2	1,5	3,1	0,3
Egyéb	0,3	0,1	0,3	0,7	0,5	0,8	0,4	0,4	0,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

ember dolgozott ebben a gazdasági ágazatban. A háború alatti 17% csak részben tükrözi a legfontosabb változásokat, ennél jóval jelentősebb volt a munkaerő át-csoportosítása a könnyűiparból a nehéziparba. Míg 1930-ban az ipari munkások 30%-a dolgozott a textiliparban, 1944-ben csak 7%-a. A nyomdaipar 150 000, a faipar 300 000, az élelmiszeripar 125 000 munkást veszített, ugyanakkor a hajógyártás félmillió, a fegyvergyártás 400 000 munkással többet foglalkoztatott. (Lásd a 38. táblázatot.)

38. táblázat
Az ipari munkaerő megoszlása Japánban²²⁷

(ezerben, 14–59 év között)

Megnevezés	1940. október	1944. február	Változás (%)
Kohászat	594	695	17
férfi	550	610	
női	49	85	
Gépipar	1800	3681	105
férfi	1633	3067	
női	167	614	
Textilipar	1497	717	– 52
férfi	533	178	
női	964	539	
Élelmiszeripar	368	284	– 23
férfi	279	166	
női	119	118	
Faipar	431	294	– 32
férfi	399	243	
nő	32	51	
Építőanyag-ipar	256	188	– 27
férfi	205	130	
nő	51	54	
Összesen	6981	7819	12
férfi	5271	5931	
nő	1710	1878	

A mozgósítás viszonylag alacsony szintjére utal, hogy a férfi munkaerő létszáma a gazdaságban 1944-ig nem csökkent, s a női munkaerő gyarapodása 200 000 fő alatt maradt. Még ha figyelembe vesszük is, hogy 1944 őszétől a helyzet rohamosan változott, és az ipari üzemekben mind több diákot foglalkoztattak – ezek létszáma a háború befejezésekor a munkaerő 9%-ára rúgott –, akkor sem juthatunk más következtetésre: a munkaerő mozgósítása távolról sem volt radikális Japánban. Miben lelhetjük ennek magyarázatát? Rossz tervezés, túlságos önbizalom vagy bőséges munkaerő-tartalékok? 1944-ig még a hadsereg létszáma is mérsékelt volt. A háború befejezéséig a japán hadsereg embervesztesége mintegy félmillió, s a hadsereg maximális létszáma 7,7 millió főt tett ki, ami az ország 38 milliós férfi

lakosságának mintegy 30%-a, vagyis Japán kevesebb embert mozgósított a hadseregbe, mint az Egyesült Államoktól eltekintve bármelyik állam. Az üzemek vezetői általában nem panaszkodtak a munkaerőellátásra, a problémák többsége a munkaerő minőségéből adódott. Nyilvánvaló, hogy az új – zömmel tanulatlan – női munkaerő nem tudta helyettesíteni a szakképzett férfi munkaerőt, mint ahogy a korábbi textilmunkások sem tudtak könnyen igazodni a repülőgépgyártás szükségleteihez.

Melyek voltak a munkaerő növekedésének legfontosabb forrásai? Az ország teljes lakossága 4 millióval, a munkaerő létszáma 3,2 millióval növekedett a háború alatt. Mivel a hadsereg létszáma – mint utaltunk rá – elmaradt ettől a növekedéstől, automatikusan bizonyos munkaerőtöbblet keletkezett. További munkaerőforrást jelentett az iskolákból kikerülő alkalmazása, valamint a háború utolsó évében az egyetemisták munkába állítása. A polgári gazdaság különböző szektorai közül 4,2 millió főt irányítottak át a hadigazdaságba. Emellett 650 000 koreai munkást hurcoltak át Japánba, s végül sikerült munkába állítani 800 000 korábban nem dolgozó japánt. A kormány minden évben gondos munkaerőmozgósítási tervet készített a kereslet és kínálat felbecsülése alapján. A háború előtt az új munkaerő-szükséglet 50%-át a középiskolát frissen végzettek, 14%-át a munkanélküliek adták, 13%-a a mezőgazdaságból, 10%-a pedig az üzemek átszervezéséből származott. 1944-ben viszont már radikálisabb intézkedésekre volt szükség, tehát úgy döntöttek, hogy a szórakoztató iparban foglalkoztatott 1 385 118 főből 253 876 főt irányítanak át ipari munkára, közöttük 35 384 prostituáltat és 74 709 gésát. A 189 560 rizskereskedő egyharmadát is ipari munkára kívánták átcsoportosítani, mint ahogy az összes kiskereskedelembe alkalmazottak 25%-át is. A keresletet és a kínálatot most már egyre nehezebb volt egyensúlyban tartani. A középiskolákból kikerültek már csak a munkaerő-szükséglet egyharmadát voltak képesek fedezni. Tervbe vették, hogy Koreából a hadifoglyokat, valamint a börtönök és büntetőintézetek lakóit is ipari munkára fogják. Mindezek azonban nem jelentettek lénye-

39. táblázat
A japán munkaerő változása a háború utolsó évében²²⁸

(ezer)

Megnevezés	1944. február	1944. november	1945. május
Összesen	31 680	29 722	27 610
Mezőgazdaság	13 571	13 685	13 633
Halászat	451	370	359
Ipar, bányá	11 717	10 011	8 510
Kereskedelem	2 510	2 035	1 588
Közfoglalkoztatás	2 831	2 905	2 972
Házicserélő	468	299	224
Egyéb	141	417	384

ges segítséget. A tanárokat felkérték, hogy részmunkában lássák el a rendőrség és tűzoltóság feladatát. Fokozták a női munkaerő toborzását is, de kötelező munkaszolgálatot sosem rendeltek el számukra. Összeírták az egyedülálló nőket. 1944 elején megtiltották a hadiüzemekben dolgozó nők számára a munkahelyváltást, de a férjezett nőket még számba sem vették kötelező munkára. (Lásd a 39. táblázatot.)

Cohen összehasonlítja a női munkaerő japán mozgósítását a német és az angol eredményekkel, s arra a következtetésre jut, hogy „sikeresebb volt, mint Németországban, de messze elmaradt attól, amit el lehetett volna érni”.²²⁹ Nézetünk szerint ez a megállapítás egyáltalán nem veszi figyelembe azt a lényeges különbséget, amely a női munkaerő foglalkoztatásában Németország és Japán között fennállt. Könnyű bizonyítani, hogy míg a német nők túlnyomó többsége dolgozott, ez távolról sem így volt Japánban. Mint láttuk, a női munkaerőnek mindössze 23%-a volt az iparban, s az üzemekre, bányákra, hivatalokra és a közlekedésre kiterjedő összeírás 32%-ra tette ezekben az ágazatokban a női munkaerő arányát. A kereskedelem mellett csupán a mezőgazdaságban dolgozott több nő, mint férfi a háború utolsó éveiben. Kérdéses, hogy a hagyományokon túlmenően volt-e valami más akadály a női munkaerő hatékony mozgósításának? Feltehetően – mint már utaltunk rá – inkább arról volt szó, hogy csak 1944-ben került sor a férfi munkaerő radikális mozgósítására, s csak ekkor látszott szükségesnek a gazdaság számára új munkaerő nagyobb arányú bevonása. Eleinte még ekkor is úgy tűnt, hogy a problémát a diákok radikális mozgósításával sikerült megoldani, annál is inkább, mivel a nyersanyaghiány következtében a tényleges termelés csökkent és a mozgósított munkaerő ellenére sem tudták a hadiipart a korábbi szinten tartani. A japán gazdaság lényegében csődöt mondott a háború utolsó szakaszában. De a csőd okát nem a munkaerőhiányban, hanem a nyersanyaghiányban és a szállítási kapacitás hiányában kell keresni.

Jegyzetek

- ¹ A. C. Pigou: *The Political Economy of War*. New York, 1941.
- ² Lásd J. K. Galbraith: *The Disequilibrium System*. In: *American Economic Review*, 1947. 3. sz. 280. o.
- ³ N. Kaldor: *The German War Economy*. Manchester, 1946.
- ⁴ B. Carroll: *Design for Total War*. 145–230. o.
- ⁵ Deutschland im Zweiten Weltkrieg II. 98. o.
- ⁶ D. Eichholtz: *Die Geschichte...* II. 96. o.
- ⁷ Uo. 47. o.
- ⁸ L. Zumpe: *Wirtschaft und Staat in Deutschland, 1933 bis 1945*. Berlin, 1980. 326–347. o.
- ⁹ G. Janssen: *Das Ministerium Speer*. Berlin, 1968. 39. o.
- ¹⁰ D. Eichholtz: *Die Geschichte...* II. 89. o.
- ¹¹ W. Bleyer: *Der geheime Bericht über die Rüstung des faschistischen Deutschlands von 27. Januar 1945*. In: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1972.
- ¹² N. Kaldor: *The German War Economy*. Hasonlóan foglalja össze a háborús kapacitást

Eichholtz (Die Geschichte... I. 15. o.) és felhívja a figyelmet a szovjet felfogásra, amely a morális tényezőket is egy ország háborús potenciálja lényeges részének tekinti.

¹³ USSBS. Washington, 1945. szeptember. 76. o. A szerszámgépgyártás 1939 és 1941 között nagyjából azonos szinten maradt, 1942-ben már 15, 1943-ban 25 és 1944-ben 45 %-kal csökkent.

¹⁴ 4000 új szerszámgépet koboztak el és szállítottak Németországba Lengyelországból 1940 folyamán. A nyugati hadjárat eredményeként 365 ezer tonna autóbENZINT és 220 ezer tonna repülőgép-benzint zsákmányoltak. További 65 ezer tonna dízelolaj és 150 ezer tonna fűtőolaj került a német hadsereg birtokába. (W. Birkenfeld: Der synthetische Treibstoff. 150. o.) Nem véletlen, hogy a német hadigazdaság egyik vezetője, Hans Kehrl 1940 szeptemberében kijelentette: „Németország gazdasági helyzete a háború jelenlegi szakaszában egyáltalán nem okoz problémát a további hadviselés számára.” (W. Boelcke: Die deutsche Wirtschaft... 272. o.)

¹⁵ Idézi R. Czollek: Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in der baltischen Sowietrepubliken während des Zweiten Weltkrieges. Berlin, 1974.

¹⁶ A. Hillgruber: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen 1938–1944. Wiesbaden, 1959. 249. o.

¹⁷ W. Birkenfeld: Der synthetische... 26. o.

¹⁸ J. Chardonnet: Les conséquences économiques de la guerre 1939–1945. Párizs, 1947. 91–92. o.

¹⁹ Az általános vélemény a háború előtt az volt, hogy: „Nem Franciaország, Nagy-Britannia vagy Lengyelország ágyúí, hanem repülőgép-motorainak üres kongása fogja Németország vereségét beharangozni.” (W. Birkenfeld: Der synthetische... 140. o.)

²⁰ D. Eichholtz: Die Geschichte... I. 208. o.

²¹ USSBS. 40. o.

²² D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 355. o.

²³ Deutschland im Zweiten Weltkrieg. Band. 5. 146. o.

²⁴ M. Riedel: Eisen und Kohle... 255–265. o.

²⁵ Uo. 268. o.

²⁶ W. Birkenfeld: Der synthetische... 186. o.

²⁷ M. Riedel: Eisen und Kohle... 255–265. o.

²⁸ Uo. 268. o.

²⁹ Lásd a *Scandinavian Economic Review* 1965–1967-ben megjelent cikkeit és vitáit.

³⁰ M. Fritz: German Steel and Swedish Iron Ore 1939–1945. Göttenburg, 1974. 120. o.

³¹ B. Klein: Germany's Economic Preparation... 120. o.

³² M. Rieder: Eisen und Kohle... 306., 309. és 333. o.

³³ Berend T. Iván-Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése. Budapest, 1976.

³⁴ W. Medlicott: The Economics of Blockade... 471–559. o.; D. Bourgeois: Les relations économiques germano-suisse 1939–1945. RHDGM, 1981. január; K. J. Ruhl: L'alliance a distance les relations économiques germano-espagnoles de 1939 a 1945. RHDGM, 1980. április; M. Fritz: Les relations économiques germano-suédoises durant la seconde guerre mondiale; RHDGM, 1978. április és J. J. Jäger: Die wirtschaftliche Abhängigkeit des Dritten Reiches von Ausland dargestellt am Beispiel der Stahlindustrie. Berlin, 1969. 255. o.

³⁵ A szerb bányákból csupán 1942 folyamán havonta 3000–4000 tonna réz, több mint 4000 tonna ón és 2500 tonna ólom érkezett Németországba, emellett antimont és krómot is szállítottak. (Deutschland im Zweiten Weltkrieg. Band II. 454. o.)

³⁶ D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 366. o.

³⁷ USSBS. The Effects of Bombing on the German Economy. 253. o. A bochumi vaskombinát termelése Siemens-acélból 1943 első negyedében 240 150 tonna volt, az év utolsó negyedében mindenekelőtt a bombatámadások miatt 107 600 tonnára csökkent. (G. Seebold: Ein Stahlkonzern im Dritten Reich. Der Bochumer Verein 1927–1945. Wuppertal, 1981. 299. o.)

- ³⁸ M. Riedel: Eisen und Kohle... 327. o.
- ³⁹ A fejtegetést elsősorban D. Eichholtz Rohstoffprobleme in der Kriegswirtschaft (Stuttgart, 1985.) c. kéziratára alapoztuk.
- ⁴⁰ J. Chardonnet: Les conséquences économiques... 91–92. o.
- ⁴¹ Lásd H. Rohde: Das Eisenbahnverkehrswesen in der deutschen Kriegswirtschaft. In: F. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung.
- ⁴² B. R. Mitchell: European Historical Statistics... New York, 1978. 190. o.
- ⁴³ J. Gillingham: Industry and Politics in the Third Reich. New York, 1985.
- ⁴⁴ USSBS. The Effects... 208. o.
- ⁴⁵ E. Seeber: Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Berlin, 1969. 32. o.
- ⁴⁶ U. Herbert: Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin, 1981. 27. o.
- ⁴⁷ R. Wagenführ: Die deutsche Industrie im Krieg 1939–1945. Berlin, 1954.
- ⁴⁸ Göring 1937 februárjában megfogalmazta: „elvileg a nők feladata a család fenntartása kell hogy maradjon, ezért nem engedhető meg, hogy dolgozzanak”. (U. Herbert: Fremdarbeiter... 47. o.)
- ⁴⁹ Deutschland im Zweiten Weltkrieg. Band. I. 201. o.
- ⁵⁰ O. Wormser: Le rôle du travail du concentrationnaires dans l'économie de guerre allemande RHGDM, 1954. július. 81–98. o.
- ⁵¹ Lásd J. M. D'Hoop: La main-d'oeuvre française ou service de l'Allemagne. RHGDM, 1941. január. 73–88. o.; J. Billig: Le rôle des prisonniers de guerre dans l'économie du IIIe Reich. RHGDM, 1960. 49–76. o.
- ⁵² R. D. Müller: Das Scheitern der wirtschaftlichen Blitzkriegsstrategie. In: Das Deutsche Reich... Band IV. 936. o.
- ⁵³ R. Wagenführ: Die deutsche Industrie im Krieg... 148–149. o.
- ⁵⁴ M. Riedel: Eisen und Kohle... 284. o.
- ⁵⁵ D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 184–188. o.
- ⁵⁶ R. D. Müller: Das Scheitern der wirtschaftlichen... Band IV. 1010. o.
- ⁵⁷ Hitler's Europe. Survey of International Affairs 1939–1945. (Szerk.: A. Toynbee–V. Toynbee.) Oxford, 1954. 244. o.
- ⁵⁸ Adatokra lásd: USSBS. The Effects... 206–207. o.
- ⁵⁹ E. Homze: Foreign Labor in Nazi Germany. Princeton, 1967. 113. o.
- ⁶⁰ D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 203. o.
- ⁶¹ E. Homze: Foreign Labor... 140–150. o.
- ⁶² Herrenmensch und Arbeitsvölker. Ausländische Arbeiter und Deutsche 1939–1945. Berlin, 1986. 17. o.
- ⁶³ E. Seeber: Zwangsarbeiter... 120. o.
- ⁶⁴ D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 246. o.
- ⁶⁵ Az Albert Speernek Hitlerrel folytatott megbeszéléseiről készült jegyzőkönyvben található a következő megjegyzés: „1944 júniusában Speer panaszkodott Keitelnek, hogy az SS által Németországba hurcolt magyar zsidók közül csupán 50–60 ezer munkaképes található, a többiek öregek, gyerekek, nyomorékok stb., akiket nem lehet felhasználni bunkerépítési munkálatokra.” W. A. Boelcke: Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg... 342. o.
- ⁶⁶ D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 246. o.
- ⁶⁷ USSBS. The Effects... 214. o. Hollandáiban három lényeges állomása volt a német munkacsera-toborzásnak. 1940–1942 között többé-kevésbé önkéntes volt. 1942 márciusától 1944 nyaráig különböző jogi és más intézkedésekkel kényszerítették a munkásokat németországi munkára. 1944 szeptemberében viszont katonai akciókkal elfogták és elhurcolták őket. (The Dutch under German Occupation 1940–1945. Stanford, 1963. 73. o.)
- ⁶⁸ USSBS. The Effects... 214. o.

- ⁶⁹ Georg Ernő: Die Wirtschaftlichen Unternehmungen der SS. Stuttgart, 1965. 113. o.
- ⁷⁰ G. Seebold: Ein Stahlkonzern... 176. o.
- ⁷¹ Lásd USSBS. The Effects... 206. o.
- ⁷² Zumpe a különbségeket szerkezeti nehézségekkel magyarázza. Arra utal, hogy a mezőgazdaságból viszonylag több embert vittek el a hadseregbe, továbbá, hogy a földbirtok struktúrája (zömmel kis- és középfarmok) következtében a munkaerőhiány erősebben érződött. (L. Zumpe: Wirtschaft und Staat... 353. o.)
- ⁷³ M. Riedel: Eisen und Kohle... 340. o.
- ⁷⁴ J. Gillingham: Industry and Politics... 125. o.
- ⁷⁵ Himmler szerint: a mi sorsunk, hogy egy magasabb rendű fajhoz tartozzunk. Alacsonyabb rendű faj kisebb lakóterülettel, kevesebb ruhával és kevesebb ennivalóval is megelégedhet. E. Seeber: Zwangsarbeiter... 154. o. Kuczynski szerint három külföldi munkás kellett két német munkás helyettesítéséhez. J. Kuczynski: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1933 bis 1945. Berlin, 1964. 28. o.
- ⁷⁶ E. L. Homze: Foreign Labor... 259. o.
- ⁷⁷ A. Milward: Arbeitspolitik und Produktivität in der deutschen Kriegswirtschaft unter vergleichendem Aspekt. In: F. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung. 83. o.
- ⁷⁸ U. Herbert: adatai szerint (Fremdarbeiter... 278. o.) 1943 közepén a keleti munkások 80–90, a belgák 80–100, a hollandok 60–80, az olaszok 70–80%-os teljesítményt nyújtottak a német munkások teljesítményével összevetve. A német női munkások teljesítményével már közel azonos volt a külföldi munkások munkatelsítménye.
- ⁷⁹ A. Milward: Arbeitspolitik... 82. o.
- ⁸⁰ D. Eichholtz: Die Geschichte...
- ⁸¹ A. Milward: Arbeitspolitik... 89. o.
- ⁸² W. Długoborski (szerk.): Zweiten Weltkrieg und Soziale Wandel. Achsenmächte und besetzte Länder. Göttingen, 1981. 14. o.
- ⁸³ W. Bleyer: Staat und Monopole... 94. o.
- ⁸⁴ B. Klein: Germany's Economic...
- ⁸⁵ G. Janssen: Das Ministerium Speer... 130. o.
- ⁸⁶ L. Herbst: Der Totale Krieg und die Ordnung der Wirtschaft. 20. o.
- ⁸⁷ Hitler's Europe. Survey of International Affairs.
- ⁸⁸ USSBS. The Effects... 208. o.
- ⁸⁹ A. Milward: Arbeitspolitik... 82., 89. o.
- ⁹⁰ Uo. 82. o.
- ⁹¹ D. Eichholtz: Die Geschichte... II. 180. o.
- ⁹² L. Herbst: Der Totale Krieg... 198. o.
- ⁹³ USSBS. The Effects... 208. o.
- ⁹⁴ Milward például Kanada esetében figyelemre méltó eredménynek könyveli el, hogy a dolgozó nők aránya 17%-ról 23%-ra emelkedett a háború folyamán (A. Milward: Arbeitspolitik... 88. o.)
- ⁹⁵ Erre vonatkozóan rendkívül sok fontos dokumentum található az Anatomie des Krieges c. munkában. (Szerk. D. Eichholtz–W. Schumann, Berlin, 1969.), továbbá a Griff nach Südosteuropa c. dokumentumkötetben (szerk. W. Schumann, Berlin, 1973.)
- ⁹⁶ A. Samszonov: Vklad szovjetszkava tila v zavojevanyije pobedi pod Sztalingradom. Vaproszi Isztoriji, 1983. 1. sz. 17–23. o. Csadajev szerint 1941-ben a Szovjetunió ipari kapacitásának 28, 1942-ben pedig további 4%-át veszítette el. (Csadajev: Ekonomika SZSZSZR v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1961.)
- ⁹⁷ G. Volodarszkij: Vozrozszyenyije rajonov SZSZSZSZR, posztradvsih ot nyemeczkaj okkupacii. Moszkva, 1946. 8. o.
- ⁹⁸ J. Poljakov: O ponjatiji „til”... Vaproszi Isztoriji. 1982. május. 171–175. o.

⁹⁹ Gyirektivi KPSZSZ i Szovjetszkava pravityelsztva... 1957. (1942. szeptember 22.) 726–727. o.

¹⁰⁰ A. Samszonov: Vklad szovjetszkava... 122. o.

¹⁰¹ G. S. Kravcsenko: Vajennaja ekonomika SZSZSZR 1941–1945... 118. o.

¹⁰² Uo. 132. o.

¹⁰³ I. Zelkin: Kuznyeckij... 166–168. o.

¹⁰⁴ J. Chardonnet: Les conséquences économiques de la guerre... 50–51. o.

¹⁰⁵ I. Zelkin: Kuznyeckij... 82., 93–95. o.

¹⁰⁶ J. Csadajev: Ekonomika... 253–254. o.

¹⁰⁷ I. Zelkin: Kuznyeckij... 166–171. o.

¹⁰⁸ M. Akirov (szerk.): Szibir v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1970. 43–47. o.

¹⁰⁹ M. Akirov: Szibir... 43–47. o.

¹¹⁰ J. Csadajev: Ekonomika... 242. o.

¹¹¹ Uo. 248–250. o.

¹¹² B. G. Grigorjev: Ekonomicseszkiye i moralnije potenciali... 32. o.

¹¹³ Chr. Streit: Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. Stuttgart, 1978.

¹¹⁴ B. G. Grigorjev: Ekonomicseszkiye i moralnije... 22. o.

¹¹⁵ I. Zelkin: Kuznyeckij... 93–95. o.

¹¹⁶ J. Csadajev: Ekonomika... 114–119. o.

¹¹⁷ Uo. 106–108. o.; Klujev: Mifi i pravda. 89. o.

¹¹⁸ J. Csadajev: Ekonomika... 106–108. o.; Klujev: Mifi i pravda. 89. o.

¹¹⁹ S. G. Sztrumilin (szerk.): Ekonomicseszskaja szizny SZSZSZR. Moszkva, 1967.

¹²⁰ J. Csadajev: Ekonomika... 203. o.

¹²¹ P. V. Szokolov: Vojenno-ekonomicseszkiye voproszi v kursze politekonomiji. Moszkva, 1968. 215. o.; J. V. Arutunjan: Sztovjetszkoje kresztjansztvo v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1970. 398. o.; A. V. Mitrofanova: Rabocsij klassz SZSZSZR v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1971. 439–445. o.

¹²² G. I. Zsigulin: Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1960. 233. o.

¹²³ Voznesensky: The Economy...

¹²⁴ V. Kiszeljov: Gorkovszkij avtozavod v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Vaproszi Isztorii. 1981. 15. o.

¹²⁵ I. Zelkin: Kuznyeckij... 78. o.

¹²⁶ M. Akirov: Szibir v... 82. o.

¹²⁷ J. Csadajev: Ekonomika... 109. o.

¹²⁸ Voznesensky: The Economy... 68. o.

¹²⁹ Lásd G. S. Kravcsenko: Vojennaja Ekonomika. 98. és 218. o. A 100%-hoz hiányzó termelés a kisebb, nem összefüggő területek bányászatából származott.

¹³⁰ J. Csadajev: Ekonomika... 114–119. o.

¹³¹ A. Bergson: The Real National Income of Soviet Russia since 1928. Cambridge, 1961. 475. o.

¹³² Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Vol. 6. 74. o.

¹³³ Számos adat ismeretes, miként csökkent a munka termelékenysége például a kuznyECKi és a karagandai bányákban és más üzemekben. Nem lehet kétséges, hogy – a hadiipari üzemektől eltekintve – a többi termelési ágban a munkaerő megváltozott összetétele, a nyersanyag- és energiahány, a gépek elhasználódása és más problémák következtében csökkent a munka termelékenysége. (K. Segbers: Die Sovietunion... 162. o.) Ugyanerre utal Bergson számítása, aki szerint az egy órára jutó munka termelékenysége 1944-ben alacsonyabb volt, mint 1940-ben. A. Bergson: The Real National Income of Soviet Russia since 1928. Cambridge, 1961. 112. táblázat.

- 134 *A. N. Lagovszkij*: Sztrategija i ekonomika. Moszkva, 1961. 26. o.
- 135 *N. Voznesensky*: The Economy... 68. o.
- 136 *Lásd E. Zaleski*: Stalinist Planning for Economic Growth, 1933–1952. Chapel Hill, 1980.
- 137 *W. Churchill*: Their Finest Hour. 598. o.
- 138 *M. Olson*: The Economics of Wartime Shortage. A History of British Food Supplies in the Napoleonic War and in World War I and II. Durham, 1963. 14. o.
- 139 *J. Hurstfield*: The Control of Raw Materials. London, 1953. 101. o.
- 140 *R. S. Sayers*: Financial Policy 1939–1945. London 1956. 495. o.
- 141 *M. Postan*: British War Production. 89. o.
- 142 *W. K. Hancock–M. M. Gowing*: British War Economy. London, 1949. 217. o.
- 143 *M. E. Murphy*: The British War Economy. 18. o.
- 144 *J. Chardonnet*: Les conséquences... 50. o.
- 145 *M. Postan*: British War Production. 156. o.
- 146 *J. Hurstfield*: The Control of Raw Materials. 414. o.
- 147 Uo.
- 148 *W. K. Hancock–M. M. Gowing*: British War Economy. 479. o.
- 149 Uo. 478. o.
- 150 *J. Chardonnet*: Les conséquences... 74. o.
- 151 *B. R. Mitchell*: European Historical Statistics. 1750–1975. New York, 1978.
- 152 *W. K. Hancock–M. M. Gowing*: British War Economy. 136. o.
- 153 Ministry of Fuel and Power. *Statistical Digest*, 1944. Cmd. 6639.
- 154 Uo. 435–437. o.
- 155 *R. J. Overy*: Die Mobilisierung der britischen Wirtschaft während des Zweiten Weltkrieges. In: *F. Forstmeier–H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung. 301. o.
- 156 *R. S. Sayers*: Financial Policy. 300. o.
- 157 *J. Hurstfield*: The Control of Raw Materials. 505. o.
- 158 *A. Milward*: War... 253. o.
- 159 *M. Postan*: British War Production. 10–21. o.
- 160 Uo. 100. o.
- 161 *W. K. Hancock–M. M. Gowing*: British War Economy. 454. o.
- 162 *P. Inman*: Labour in the Munitions Industries. London, 1957. 5. o.
- 163 Uo. 158. o.
- 164 *M. Postan*: British War Production. 203. o.
- 165 Uo. 355. o.
- 166 Uo. 247. o.
- 167 *A. Milward*: War... 219. o.
- 168 *P. Inman*: Labour in... 172–173. o.
- 169 Források: *W. K. Hancock–M. M. Gowing*: British War Economy és *F. Nicholson*: Employment and National Income during the War. Studies in War Economics. Oxford, 1947. 209. o.
- 170 *S. Pollard*: The Development of the British Economy 1914–1940. London, 1973. 198. o.
- 171 *D. N. Chester* (szerk.): Lessons of the British War Economy. 1945–1949. Cambridge, 1951.; *E. A. G. Robinson*: The Overall Allocation of Resources. 41–42. o.
- 172 Lessons of the British War Economy. 91–92. o.
- 173 *J. Burnham*: Total War. The Economic Theory of a War Economy. Boston, 1943. 13. o.
- 174 Uo.
- 175 *R. Polenberg*: War and Society. The United States 1941–1945. Philadelphia, 1972. 7. o.
- 176 Industrial Mobilization for War. 20. o.
- 177 *R. M. Leighton*: Les armes ou les armées... RHDGM, 1967. január.
- 178 *D. M. Nelson*: Arsenal of Democracy. 20–21. o.

- ¹⁷⁹ *E. Janeway*: The Struggle for Survival. A Chronicle of Economic Mobilization in World War II. New Haven, 1951. 165. o.
- ¹⁸⁰ Industrial Mobilization for War. 278. o.
- ¹⁸¹ *J. Chardonnet*: Les conséquences... 25. o.; *R. Polenberg*: War and Society. 14. o.
- ¹⁸² Uo. 18–19. o.; *B. Catton*: The War Lords of Washington. New York, 1949. 152. o.
- ¹⁸³ Uo. 1556. o.
- ¹⁸⁴ *L. Chandler-D. H. Wallace*: Economic Mobilization and Stabilization. 86. o.
- ¹⁸⁵ *A. Milward*: War... 69. o.
- ¹⁸⁶ *E. Smith*: The Army and the Economic Mobilization. Washington, 1954. 377. o.
- ¹⁸⁷ *G. Q. Flynn*: The Mess in Washington. Manpower Mobilization in World War II. Westport (Conn.)–London, 1979. 8. o.
- ¹⁸⁸ *D. Nelson*: Arsenal of Democracy. 192–193. o. A legfontosabb kérdések jó összefoglalását nyújtja *D. Junker*: Zur Struktur und Organization der amerikanischen Rüstungswirtschafts. In: *F. Forstmeier–H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung. 323–330. o. És számos érdekes részletet és epizódot elevenít fel *B. Catton*: The War Lords of Washington.
- ¹⁸⁹ *B. Fairchild–J. Grossman*: The Army and Industrial Manpower. Washington, 1959. 543. o.
- ¹⁹⁰ *H. D. Hall*: North American Supply. London, 1955. 473. o.
- ¹⁹¹ Industrial Mobilization for War. 701. o.
- ¹⁹² *A. A. Blum–T. Grossman*: La lutte pour une armée... RHDGM, 1967. január.
- ¹⁹³ *W. Wilcox*: The Farmer in the Second World War. Iowa State College Press, Ames, 1947. 82–102. o.
- ¹⁹⁴ *L. Chandler–D. M. Wallace*: Economic Mobilization and Stabilization. 136. o.
- ¹⁹⁵ Labor and the War. International Publishers. New York, 1943. 134. o.
- ¹⁹⁶ *J. Potter*: The American Economy between the World Wars. London, 1974.
- ¹⁹⁷ *G. Q. Flynn*: The Mess in Washington. 83. o.
- ¹⁹⁸ Uo. 43. o.
- ¹⁹⁹ *A. Milward*: War... 211. o.
- ²⁰⁰ Yearbook of American Labor. New York, 1945.
- ²⁰¹ Uo. 26. o.
- ²⁰² *T. Steindl*: Non Agricultural Employment in USA. In: Studies in War Economics. Oxford, 1947.
- ²⁰³ *W. Wilcox*: The Farmer... 88–89. o.
- ²⁰⁴ Yearbook of American Labor. 405. o.
- ²⁰⁵ Uo. 251. o.
- ²⁰⁶ *G. Q. Flynn*: The Mess in Washington. 40. o.
- ²⁰⁷ *T. Nakamura*: Economic Growth in Prewar Japan. Yale, New Haven, 1983. 288–294. o.
- ²⁰⁸ A Kwantung-hadsereg Kína északi részében és Mandzsúriában állomásozott, és vezetőinek igen jelentős politikai befolyásuk volt. A legagresszívabb politikát támogatták.
- ²⁰⁹ *T. A. Bisson*: Japan's War Economy. New York, 1945. 75. o.
- ²¹⁰ *B. Martin*: Japans Kriegswirtschaft 1941–1945. In: *F. Forstmeier–H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung. 264. o.
- ²¹¹ USSBS. The War against Japanese Transportation. Washington, 1947. 100. o.
- ²¹² *J. B. Cohen*: Japan's Economy in War and Reconstruction. 114. o.
- ²¹³ Uo. 116. o.
- ²¹⁴ Uo. 118. o.
- ²¹⁵ Uo. 121. o.
- ²¹⁶ Uo. 128. o.; *A. Hara*: L'économie japonaise pendant la deuxième guerre mondiale. RHDGM, 1973. január.
- ²¹⁷ USSBS. The Effects of Strategic Bombing on Japan's War Economy. Washington, 1946. 112. o.

- ²¹⁸ *T. Nakamura*: Raw Materials Problem. 13. o.
- ²¹⁹ USSBS. The Effects...
- ²²⁰ *N. Medlicott*: The Economic Blockade. II. 406. o.
- ²²¹ USSBS. The War against Japanese... 53–56. o. A tiszta változás tartalmazza a háború folyamán a japánok által elfogott hajók kapacitását is. 1941-ben 331 000, 1942-ben 377 000, 1943-ban 90 000 és 1944-ben 24 000 tonna.
- ²²² *J. B. Cohen*: Japan's Economy... 158. o.
- ²²³ *T. Nakamura*: Economic Growth... 300. o.
- ²²⁴ *J. B. Cohen*: Japan's Economy... 174. o.
- ²²⁵ *A. Hara*: L'économie japonaise... RHDGM, 1973. január.
- ²²⁶ *J. B. Cohen*: Japan's Economy... 290. o.
- ²²⁷ USSBS. The Effects... 102. o.
- ²²⁸ *T. Nakamura*: The Postwar... 1981. 14. o.
- ²²⁹ *J. B. Cohen*: Japan's Economy... 319. o.

III. Az eredmények: fegyverek, tankok és repülőgépek

NÉMETORSZÁG

Ha a növekedés határai adva voltak is, Németországnak mégis sikerült maximálisan megszerveznie, illetve átszerveznie néhány legfontosabb fegyver gyártását. Speer a maga szervezési tehetségével és könyörtelen energiájával, támogatva sok más beosztottjától – akik többnyire a piszkos munkát végezték –, az erős koncentráció és specializáció révén lényegesen növelni tudta Németország hadianyag-termelését. Miután Speert kinevezték, az új fiatal miniszter rendkívül céltudatosan törekedett arra, hogy minél nagyobb hatalmat összpontosítson a kezében. Nyilván nem volt mentes a személyes ambícióktól sem, de úgy látta, hogy a németországi hatalmi rendszerben különböző irányító szervek egymásnak ellentmondó utasításai és kölcsönös versengése gyakorlatilag megnehezíti a hatékony termelést, és egyedül a legszigorúbb központosítás vezethet eredményre. Lépésről lépésre törekedett személyes befolyása növelésére, és arra, hogy a vezetése alatt álló minisztérium hatásköre mindinkább kiterjedjen a gazdaság egészére. Már utaltunk rá, hogy 1942 tavaszán a Központi Tervezési Tanács létrehozásával sikerült teljes hatalmat szereznie a nyersanyagok elosztása felett, annak ellenére, hogy korábban ezt a kérdést Göring hivatala ellenőrizte. 1943 folyamán megszerezte az ellenőrzést a haditengerészet fegyvergyártása fölött, továbbá kiterjesztette hatalmát valamennyi fogyasztási cikk gyártására is. Mindezt betetőzte, hogy 1944 tavaszán sikerült a repülőgépgyártó ipart is ellenőrzése alá vonni. Így 1944-re a gazdaság minden problémája – kivéve a gazdaságpolitika néhány kérdését és a munkaerő elosztását – ellenőrzése alá került.

A hadi-anyagtermelés gyors növekedése 1942 elején kezdődött és már 1942 nyarára meghozta az első eredményt. Mivel korábban számos üzem nem használta ki maximálisan a kapacitását, viszonylag könnyű volt figyelemre méltó eredményeket elérni. Kis jobbítások a nyersanyagelosztásban, a katonai megrendelések prioritásában és a termelési folyamatokban viszonylag gyorsan hozhattak eredményt. Speer és csapata, akiknek többsége jó technikai felkészültséggel is rendelkezett, rájöttek, hogy megfelelő szabványok kidolgozása, a standard tömegtermelésre való átállás bevezethető és lényegesen növelheti a termelékenységet. Különösen az alkatrészek és tartalék alkatrészek gyártását szabványosították és emellett – ahol ez szükségesnek és lehetségesnek látszott – növelték a műszakok számát. Az első eredmények, mint mondtuk, igen jelentősek voltak. A német hadianyag-terme-

lés indexe az év első negyedéhez képest a második negyedben 25%-kal emelkedett, ezt követte a harmadik negyedben 12%-os, majd a negyedik negyedben újabb 10%-os növekedés. 1942 utolsó 3 hónapjában a német hadiipar termelése 50%-kal haladta meg az első negyedév termelési szintjét.¹ Speer elsősorban arra törekedett, hogy az orosz fronton harcoló Wehrmacht egységeit lássák el kellő fegyverrel, és meglehetősen kevés érdeklődést mutatott a haditengerészet igénye iránt, legyen az tengeralattjáró, hajó vagy bármiféle más berendezés. Páncélosoknak, repülőgépeknek, ágyúknak kívánt elsőbbséget biztosítani.

Hitler 1942 áprilisában hagyta jóvá a fegyver- és hadianyaggyártás új programját. A program két részből állt. Az első rész – az ún. azonnali program – a következő év legfontosabb feladatait határozta meg (1943 márciusáig). A második rész pedig a továbbfejlesztés elképzeléseit dolgozta ki, 1944 márciusi határidővel. Pillanatnyilag a tüzérségi lőszergyártásnak szentelték a legnagyobb figyelmet, mivel a téli hadjárat során itt jelentkeztek a legsúlyosabb hiányok. 1942-ben tehát kétszer annyi löveget gyártottak a német üzemek, mint az előző évben.² Kissé hosszabb távon viszont a harckocsik és repülőgépek kerültek a figyelem középpontjába, és itt tették a legnagyobb erőfeszítéseket a termelés fokozására. Emellett szólt az is, hogy itt volt a legkönnyebben bevezethető a standardizált tömegtermelés, a futószalag-rendszer, és itt gondolták leginkább megvalósíthatónak a minőségi termelést, azzal érvelvén, hogy ha a fegyverek mennyiségében nem tudnak is versenyre kelni a szövetséges államok iparával, a megfelelő mennyiség a jobb minőséggel kombinálva elegendő lehet a győzelemhez.

1941-ben 5238 páncélost gyártottak a német üzemek, s 1942-ben 9278 db-ot, mintegy 80%-kal többet. 1941-ben az előállított páncélosok 63%-a volt ún. könnyű tank, 1942-ben viszont már csak 40%. A P2-II. könnyű harckocsi gyártását megszüntették és alvára felhasználásával rohamlöveget alakítottak ki belőle. A cél nem csak az volt, hogy több páncélost gyártsanak, hanem hogy növeljék a közepes és nehéz harckocsik arányát. Mindenekelőtt a PZ-III és a PZ-IV típusú páncélosok előállítását fokozták, de megszületett az első Tigris is, és 1942-ben 78 db hagyta el belőlük a futószalagot. Növekedett a repülőgépgyártás is az 1941-es 11 776 db-ról a következő évben 15 556 db-ra. Érdemes megjegyezni, hogy ebben az évben a növekedés nagyobb része (2200 db) volt bombázó, mint vadászgép (1500 db). Világos volt, hogy Németország nem tudja megoldani az örökös dilemmát: vajon elsősorban a Szovjetunió elleni háború céljából fokozzák-e a haditermelést, tehát többek között több vadászbombázót gyártsanak, vagy pedig az angol-amerikai légitámadások ellen védekezzenek, hiszen a német városokra és üzemekre ledobott bombateher 33%-kal növekedett 1942 folyamán. A gyalogsági és tüzérségi termelés több mint megkétszereződött. A különböző lövegek termelése több mint 250%-kal emelkedett. Az előző évi 9278 páncélos helyett 19 824-et gyártottak, közöttük 6971 Tigrist és 1850 Párducot. A fegyverkezési program eme döntő évében a hadianyagipar termelékenysége 30%-kal nőtt. Bár az év folyamán nem építettek több hadihajót, de a legyártott tengeralattjárók száma 1941 és 1944

között 49-ről 292 db-ra emelkedett. (Más kérdés, hogy ez elég volt-e a veszteségek pótlására.)

Mindent összevetve 1943 tekinthető a német hadianyaggyártás csúcspontjának. A termelési eredmények még lenyűgözőbbek voltak. De a további koncentráció és a specializálódás miatt a növekedés mindinább szelektívvé vált. A növekedés üteme ténylegesen 1943 folyamán már lassult. 1943 első negyedében a német ipar még 20%-kal többet tudott termelni, mint az előző év utolsó negyedében. Ezt követően azonban a termelési görbe kiegyenlítődt. A második negyedben még további 10%-os a termelés növekedése, de a lendület megtört, és az utolsó két negyedben már csak 1–2%-os növekedés tapasztalható. 1943 második felében viszont már a német ipar több fegyvert gyártott, mint 1941-ben összesen.³ Ez alól ugyan voltak egyes területeken kivételek, mint például a repülőgépgyártásban, ahol a termelt mennyiség még 1944 első felében is nőtt, s az évi átlag is magasabb volt, mint az előző évi. Mélyebb vizsgálatokkal természetesen könnyű bizonyítani, hogy Speer sikereit aligha lehetett hosszú távon fenntartani, hiszen gyakorlatilag a német gazdaság tartalékait mind teljesebben kimerítették s mindennek ellenére nem tudtak lépést tartani a szövetségesek haditermelésének növekedésével, aminek következtében a német hadsereg ismét és ismét vereségeket szenvedett és kénytelen volt feladni az elfoglalt területeket, melyeknek – mint láttuk – oly fontos szerepük volt a nyersanyagellátásban. Rövid távon természetesen az eredmény még biztosítva volt, a fegyver- és hadianyaggyártás részesedése a német ipari termelésben gyorsan növekedett: 1941-ben 16, 1942-ben 22, 1943-ban 31, majd 1944-ben 40% volt. Az 1944. évi növekedés azonban már részben a polgári iparágak visszaeséséből következett. A legkülönbözőbb német szervek mindezt a következőképpen fogalmazták meg: „A haditermelésnek 1943. májusában elért magas szintje egyben a német ipari termelés csúcspontja is volt a háború éveiben.” Vagy: „az egész termelési szint 1943 második felében már hanyatló tendenciát mutatott”. Vagy a Reichswirtschaftskammer véleménye: „1943 vége felé a német haditermelés számos területen már túljutott a csúcsponton”.⁴

Ezekkel a megállapításokkal szemben jelentkeznek ellenvélemények is. Klein indexe az ipari termelésről még 1944 második felében is 15%-os növekedést mutat. Számítása szerint a haditermelésben még a harmadik negyedben is 7%-os emelkedés tapasztalható, s csupán az utolsó negyedben jelentkezik 15%-os visszaesés. Eichholtz szerint 1944-ben a haditermelés egészében még 25%-kal túlhaladta az 1943-as szintet.⁵ Tény, hogy a páncélosok, lövegek és repülőgépek gyártása új rekordot ért el. A német ipar ebben az évben 40 000 repülőgépet és 27 000 páncélost, illetve harckocsit gyártott. Az 1944 nyarán elrendelt újabb totális mozgósítás bevetette az utolsó német munkaerő-tartalékokat is. Speer nyilvános beszédeiben még 1944 nyarán is fantasztikus számokat emlegetett, de baráti körökben már elismerte, hogy gazdasági és technikai szempontból Németország már elvesztette a háborút.⁶

1944 második felében a front már rohamosan közeledett Németország határai-

hoz. A német hadsereg ismételten súlyos vereséget szenvedett a szovjet fronton és a szövetségesek sikeres franciaországi invázióját követően Nyugat-Európában is. A szövetségesek bombatámadásai fokozódtak, és mivel a támadásokat jobban összpontosították és a célokat helyesebben választották meg, a német gazdaságnak sokkal súlyosabb károkat okoztak, mint korábban. Ezen túlmenően fokozódott a feszültség a német gazdaságon belül a haditermelés követelményei és a többi iparág között. Senki sem feltételezte, hogy a haditermelés ilyen növelése mellett a fogyasztási cikkek termelését a korábbi szinten lehet tartani. A hivatalos mutató szerint ezek az iparágak még 1944-ben is elérték a háború előtti termelés 85%-át. Ez nyilván kisebb csökkenés, mint amit várhatunk. Az általános hivatalos mutató azonban nem érzékelteti, hogy a fogyasztási iparok is (textilipar stb.) milyen nagymértékben dolgoztak már a hadseregnek. A lényeges ellentmondások azonban a nyersanyagtermelő iparágak és a haditermelés igényei között jelentkeznek. Ezek az ágazatok maximálisan 25%-kal tudták növelni termelésüket a háború időszakában, a termelékenység 1939 és 1941 között alig emelkedett, a háború második szakaszában pedig egyenesen csökkent.⁷ Igaz, a jelentős beruházások következtében az elektromos energia termelését is sikerült növelni, de a növekedés itt is túlnyomóan 1940 és 1942 között volt, amikor az elektromos energia termelése 38 milliárdról 46 milliárd kW/h-ra emelkedett, viszont a következő két esztendőben a növekedés már mindössze 5% volt. A tényleges termelés 1944-ben 48,7 milliárd kW/h-t ért el.

Utaltunk már rá, hogy a műbenzinnek, az acélnak és a hadianyag-termelés más fémszükségletének az előállítására a termelt elektromos energia több mint 50%-át vette igénybe. Természetes volt, hogy a polgári fogyasztást erősen korlátozták. De a hadiiparban is komoly nehézségek mutatkoztak. Mind gyakrabban fordult elő ugyanis, hogy a régi erőművek a nem megfelelő karbantartás következtében működésképtelenné váltak, s hosszabb-rövidebb ideig nem termeltek energiát. S bár rendkívül nagy tökélt ruháztak be az új erőművekbe – az elektromos erőművek építése a hadiipar után a legtöbb beruházást kapta –, ezek mégsem voltak elegendők arra, hogy biztosítsák az ipar megfelelő energiaellátását.⁸ 1942-ig az ipari beruházásokat még magas szinten tartották, s egyharmadát tették ki az összes gazdasági beruházásnak. 1943-ban a beruházások összege már csökkent, s 1944-ben már 30%-kal kevesebb beruházásra került sor, mint korábban.

Az összes beruházás tehát 1944-ben a háború előtti szintre esett vissza. A beruházások jó része az új – természetesen elsősorban hadiipari létesítményekre – kellett, de az első években még erős növekedés volt tapasztalható a gépek és berendezések terén is. A szerszámgépek, elektromos gépek és a közlekedési eszközök terén jelentős volt a növekedés, ennek az árát viszont a gépipar azon ágazatai fizették meg, amelyek a fogyasztási ipar – textilipar és élelmiszeripar – számára gyártottak gépeket. A beruházások 50%-kal csökkentek, s a nyomdaipar és a ruházati ipar a csökkenés 60–80%-áért „felelős”.⁹

A gépipar termelése 1939 és 1942 között 42%-kal nőtt, de a növekedés 75%-át a

fegyver- és hadianyaggyártás tette ki, így a hagyományos gépipar termelésének növekedése legfeljebb 10%-os lehetett. Sőt, mivel a gépipar nem csak közvetlenül a hadianyaggyártással, de más gépek és beruházási javak termelésével is a hadsereget szolgálta, bizonyosra vehető, hogy ténylegesen az egész növekedés a hadviselést szolgálta. Utaltunk már arra, hogy a német ipar sokkal jobban fel volt szerelve gépekkel, mint bármelyik más ipari nagyhatalom. Éppen ez tette lehetővé 1942 és 1943 folyamán a fegyvergyártás gyors növekedését. Természetes azonban, hogy éppen a fegyvergyártásra való koncentrálás következtében ez az előny fokozatosan csökkent, hiszen nem tudták a szerszámgépgyártást a korábbi szinten tartani. 1939 és 1941 között 195–200 ezer között mozgott évente, 1942-ben már csak 165 ezret termeltek, majd 1943-ra 140 ezerre, 1944-ben pedig 110 ezerre esett vissza a termelés.¹⁰

Ami a fegyvergyártást illeti, kétségtelen, hogy a legnagyobb eredményeket a repülőgépgyártásban érték el, amely egyébként értékben 40%-át tette ki a teljes haditermelésnek. Az 1941-ben előállított 11 424 géppel szemben 1942-ben 15 528, 1943-ban 25 094 és 1944-ben 39 275 gép hagyta el a repülőgépgyártó üzemek futószalagjait.¹¹ E kétségtelenül igen jelentős növekedés valódi értékét csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogyan alakult a német légierő bevethető harci gépeinek száma. Gyakorlatilag ugyanis a rendkívül nagy veszteségek következtében a bevethető repülőgépek száma viszonylag kis mértékben nőtt. 1942 júliusában, a Speer-féle program megkezdésekor 4950 bevethető harci géppel számoltak, melyet még kiegészített 950 szállítógép. 1943-ban a maximális géplétszám 6107 harci gép volt, melyet még 850 szállítógép egészített ki. Ez mindössze 20%-kal volt több, mint mielőtt a termelés rohamos növekedése megindult volna. 1944-ben pedig, bár közel 40 000 gépet gyártottak, majdnem négyszeresét az 1941-es szintnek, az év nyaráig a bevethető gépek száma csökkent, az ősz folyamán pedig nagyon kis mértékben növekedett.¹²

A háború előtt a német Luftwaffe a Messerschmitt-109 és a Heinckel-111 géptípust tartotta a legértékesebbnek.¹³ A Messerschmitt vadászgép volt, viszonylag kisméretű, nem túl gyors (600 km/h sebesség), nem túl nagy hatótávolságú. A Heinckel-gép viszont kétmotoros bombázó volt, kétszer olyan nagy, igaz, lassúbb, de háromszoros hatótávolságú, és mintegy 2000–2500 kg bombaterhet tudott magával vinni. 1940-től két új típus került előtérbe. Az egyik a Junkers-88, egy közepméretű bombázó, melynek évi termelése 1940–1944-ben 2500 db között mozgott. Ez nem volt túlságosan gyors gép, de igen nagy hatótávolságú, nagyon jól volt felfegyverezve és megfelelő mennyiségű bombát tudott magával vinni. A másik gép, a Messerschmitt-110 csatarepülőgép volt. Érdekes megjegyezni, hogy a híres Stukákat – melyek a háború kezdetén halálra rémítették Nyugat-Európa lakosságát és hadseregét – nem gyártották túlságosan nagy mennyiségben. Termelésük 1940 és 1942 között mindössze évi 1000 db körül mozgott. Nyilván azért, mert ez csatagép volt, viszonylag lassú, mintegy 500 km/h sebességgel, egymotoros, nem nagy hatótávolságú, és a repülési magassága is kicsi volt. Ezzel szemben

40. táblázat
Német hadirepülőgépek termelése a legfontosabb géptípusok szerint¹⁴

Év	Me-109	Ju-88	Fw-190	Me-110	He-111	Ju-87	Ju-52	Fi-156 (Storch)
1939	449	69	–	156	452	143	145	46
1940	1 719	2 538	–	1158	758	603	388	170
1941	2 764	3 348	–	974	950	500	502	431
1942	2 673	3 661	68	659	1357	960	503	607
1943	6 388	3 654	1474	1730	1405	1672	887	874
1944	14 765	3 286	5001	1525	756	1012	379	410
1945	3 140	355	1104	45	–	–	–	11
Összesen	31 898	16 911	7647	6217	5678	4890	2804	2549

igen jelentős volt a Focke-Wulf-190-es egymotoros vadászgép, amely ágyúkkal és géppuskákkal volt jól felszerelve.

Az egész történet az ismert amerikai gyerekkönyv, az *Alice Csodaországban* egy mondatára emlékeztet: „itt ... nagyon gyorsan kell futnod, hogy egyhelyben maradj. Ha előbbre akarsz jutni, akkor kétszer olyan gyorsan kell futnod.”¹⁵ Mindez a hatalmas erőfeszítés – hiszen ha a repülőgépek mellett még figyelembe vesszük a gépek fegyverzetét, a bombákat stb., akkor ennek az iparágnak a termelése a haditermelés egész értékének a felére rúgott – csak arra volt elegendő, hogy a korábbi színvonalat fenntartsák, miközben a szövetségeseknek nemcsak a repülőgép-termelésük növekedett gyorsabban, de lényegesen növelni tudták bevethető csatagépeik számát is. (Lásd a 41. és a 42. táblázatot.)

A szövetségesek erősödő légi fölénye természetesen növelte a bombázások hatását. Az Egyesült Államok becslése szerint a bombázások 1942-ben 2,5%-os, 1943-ban már 9%-os és 1944-ben 17%-os veszteséget okoztak a német ipari termelésben.¹⁶ Az angol számítások még nagyobbra becsülik a német ipar bombázás okozta veszteségeit. (Veszteségen értik a meglevő kapacitás lerombolását, a munkások átirányítását a termelésben és a potenciális termelésekiesést.)^{16/a}

A német fegyvergyártás összefoglaló mutatója 1942. januárját 100-nak véve 1942-ben 142, 1943-ban 222 és 1944-ben 277 volt. Mindez azt jelentette, hogy a haditermelés közel megháromszorozódott két és fél év alatt.¹⁷ Ha csupán a fegyvergyártást nézzük, a növekedés 1942-ben 137, 1943-ban 234 és 1944-ben 348%-os volt. A lőszeres esetében ez a mutató: 1942-ben 166, 1943-ban 247, 1944-ben 306%. Sikeresnek bizonyultak a német fegyverkezés erőfeszítései a páncélos járművek előállításának fokozására is. (Lásd a 43. táblázatot.)

Nem csupán nagy mennyiségi növekedésről adhatunk számot, de a háború második szakaszában lényegesen jobb és nehezebb tankokat gyártottak, mint korábban. A német hadvezetés már a harmincas évek elején nagy jelentőséget tulajdo-

41. táblázat
Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Németország
repülőgépgyártása, -állománya* és -vesztesége 1942–1944-ben¹⁸

Megnevezés	1942		1943		1944	
	termelés	állomány	termelés	állomány	termelés	állomány
Egyesült Államok	47 836	6 610 ^a 12 800 ^b	85 898	20 185 ^a 32 075 ^b	96 318	32 957 ^a 46 244 ^b
Nagy-Britannia	23 672	7 400	26 263	6 026	26 461	8 395
Németország	15 409	4 207	24 807	5 536	39 807	6 297
Németország a szövetsé- gesek %-ában	21,5	30,0 ^a 20,8 ^b	22,1	21,1 ^a 14,5 ^b	32,4	15,2 ^a 11,5 ^b
<i>Veszteségek 1939–1945</i>		Nagy-Britannia		Németország		
Bombázók		9949	11 965		21 807	
Vadászgépek		8420	10 045		38 977	
Éjszakai vadászgépek		–	–		9 827	

* Az állomány a frontokon bevetett hazai repülőgépek számát jelenti.

^a Az amerikai adatok a külföldön levő állományt is tartalmazzák.

^b Az Egyesült Államokban lévő hazai repülőgépeket is figyelembe veszik.

nített a páncélos erőknél. A legnagyobb gyárakat – mint például a Krupp, a Daimler-Benz és a Rheinmetal Borsig – bízták meg igen jóminőségű, könnyű páncélosok előállításával. Ezeket nevezték Pz-I és Pz-II-nek. Később nehezebb tankokat fejlesztettek ki, melyekről az hitték, hogy megtalálták a legsikeresebb megoldást. A Pz-IV ugyanis – bár 20–24 tonnát nyomott – már igen nagy sebességgel tudott mozogni, s páncéltornya megfelelő ágyúkkal és géppuskákkal volt felszerelve. Ennek megfelelően nemcsak a gyalogság támogatására volt alkalmas, de önálló páncélos csaták megvívására is – ahogy ezt a harmincas években néhány katonai gondolkodó elképzelte. Ezek a páncélosok nagyon jól megállták a helyüket a nyugat-európai hadjáratban és eleinte a szovjet hadszíntéren is. Később azonban súlyos gyengeségük is kiderült. Mindenekelőtt: a konstrukció igen bonyolult volt és ezért nem lehetett futószalagon előállítani. Másrészt: nem volt olyan erős, mint az orosz T-34-es, nem utolsósorban azért, mert vékonyabb volt a páncélzata. Lényegében 1942 végéig a németek mégis ezt a típust gyártották tovább, némi javításokkal és módosításokkal (Pz-III és Pz-IV). Később azonban a „páncélos program” keretében két új páncélos-típus nagyüzemi gyártását kezdték el. A náci háborús propaganda 1942 után ismét és ismét aláhúzta, hogy az új páncélos-típusoknak nagy szerepük lesz a végleges győzelem kivívásában, mivel bizonyíthatják, hogy a németek jobb technológiával és kitűnő minőséggel ellensúlyozhatják a szövetségesek mennyiségi fölényét.

42. táblázat
A nagyhatalmak repülőgép-állománya és -termelése¹⁹

Ország	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
<i>Repülőgép-állomány</i>							
Egyesült Államok	5 856	12 804	26 277	47 836	85 898	96 318	49 761
Szovjetunió	10 382	10 565	15 735	25 436	34 900	40 300	20 900
Nagy-Britannia	7 940	15 049	20 094	23 672	26 263	26 461	12 070
Brit Birodalom	250	1 100	2 600	4 575	4 700	4 575	2 075
Összesen	24 428	39 518	64 706	101 519	151 761	167 654	84 806
Németország	8 295	10 247	11 776	15 409	24 807	39 807	7 540
Japán	4 467	4 768	5 088	8 861	16 693	28 180	11 066
Olaszország	1 800	1 800	2 400	2 400	1 600	–	–
Összesen	14 562	16 815	19 264	26 670	43 100	67 987	18 616
<i>Repülőgép-termelés</i>							
Egyesült Államok	–	15 513	58 181	138 089	227 116	256 912	106 350
Szovjetunió	–	–	20 000	38 000	49 000	52 000	–
Nagy-Britannia	12 499	24 074	36 551	53 916	57 985	59 931	22 821
Összesen	–	–	–	230 005	334 101	365 843	–
Németország	3 865	15 510	22 400	37 000	50 700	54 600	–
Japán	–	–	12 151	16 999	28 541	46 526	12 380
Összesen	–	–	34 551	53 999	79 241	101 126	–

Megjegyzés: Németország: január–április, Szovjetunió: január–június, Japán: január–augusztus, Nagy-Britannia: január–augusztus, Egyesült Államok: január–december.

43. táblázat
Németországi páncélos járművek gyártása²⁰

Év	Páncélosok	Rohamlövegek	Önjáró lövegek
1940	1959	184	–
1941	3245	545	–
1942	4137	824	1219
1943	5996	3323	2744
1944	8344	9286	1372

A két új típus: Tigris és a Párduc valóban igen nagy teljesítményű páncélos volt. A Tigris első szállítmánya, 156 db 1942 szeptemberében jutott ki a frontra. A Tigris 55 tonnát nyomott, igen erős fegyverzettel rendelkezett (1 ágyú és 2 géppuska), s mind a tornyát, mind a testét igen vastag páncélzat vette körül. Az angol tüzérség gyakran panaszkodott, hogy lövedékei lepattannak a Tigris páncélzatáról. A Tigris tehát nagyon sikeresnek ígérkezett, de az első sikerek után mind több panasz érkezett, hogy a harckocsi lassú, és nem képes a manőverezésre. Végül is 1944 második felében csökkentették a gyártását, mivel nem bizonyult kellően sikeresnek. A Párduc gyorsabb volt, mint a Tigris, és jobban is volt felszerelve. 45 tonnát nyomott, ennek ellenére 25–30 mérföldes sebességgel tudott haladni óránként, s tornya mintegy 12 cm vastagságú páncéllal volt körülvéve. Fegyverzetéhez eleinte 75 mm-es, később nagyobb, 88 mm-es ágyú és 2 gépfegyver tartozott. A termelése azonban távolról sem volt elégséges, hiszen 1943-ban csak 1850, 1944-ben pedig 3964 Párduc harckocsit gyártottak.²¹ (Lásd a 44. táblázatot.)

44. táblázat
Német harckocsigyártás
(legfontosabb típusok)²²

Év	Pz-I	Pz-II	Pz-III	Pz-IV	Tigris-I	Tigris-II	Párduc
1940	275	9	895	280	–	–	–
1941	698	233	1834	480	–	–	–
1942	195	306	2594	964	178	–	–
1943	–	77	349	3073	697	–	1850
1944	–	7	–	3371	623	379	3964

A háború utolsó éveiben a német hadvezetés jelentősen növelte a rohamlövegek és önjáró lövegek termelését is. Az előbbiből 1943-ban több mint 3000, 1944-ben több mint 9000 db-ot állított elő az ipar, az utóbbiból 1943-ban 2744, 1944-ben 1372 db-ot termeltek. De az új típusú fegyverzet és a mennyiségi növekedés ellenére is a német hadsereg fegyverállománya csak kismértékben bővült, mivel az új fegyverek nagy része a veszteségek pótlására szolgált, és a szövetségesek és Németország fegyverzete között a különbség egyre nagyobbá vált. A páncélosok, a repülőgépek, a gyalogság egyre több lőszert, kézifegyvert, ágyút követeltek. A német tüzérségnek szintén volt néhány nagyon sikeres fegyvere. Az eredetileg légvédelmi ágyúnak készült 88 mm-es ágyú igen nagy hatósugarú (10–15 km), rendkívül gyors lőerejű tüzérségi fegyver volt. Használhatták a gyalogság támogatására, de a Tigris tankokban is. Hasonlóan sikeres volt a 75 mm-es ágyú is, mellyel a Pz-IV-es közepes páncélosok voltak felfegyverezve. Hatásosak voltak a német rakétafegyverek is. S mindezekből egészen 1944 végéig egyre többet gyártottak. A géppisztolyok termelését 434 000 db-ról 787 000 db-ra emelték, a rakétakilövőket 22 000-

ről 31 000 db-ra tudták növelni.²³ Míg 1943-ban 13 000 léghárító ágyút gyártottak, 1944-ben 32 500 db-ot; tábori lövegből 1943-ban 35 000 db, 1944-ben 55 000 db hagyta el a gyárakat.²⁴

Mégis, mint jeleztük, a csapatok felfegyverzése alig javult, és a termelés nem tudott lépést tartani a szükségletekkel. A német hadigazdaságnak túlságosan nehéz volt a feladat, amellyel 1943 és 1944 folyamán meg kellett birkóznia.²⁵ Az állandó nyomás következtében a németek ismételten átcsoportosították erőforrásaikat az egyik területről a másikra, állandóan változtatták fegyverkezési taktikájukat aszerint, hogy hova kellett sürgősebben a felszerelés: az orosz frontra, Észak-Afrikába, illetve Olaszországba a harcoló csapatok számára. Ismételten jelentkezett a dilemma: elsősorban az amerikai és angol légitámadásoktól óvják-e meg a légteret, vagy pedig egy utolsó kétségbeesett kísérlettel offenzív hadműveletekre gyártsanak fegyvereket, melyekkel az angol területeket is támadni lehet. A pár ezer darab V-I-es és V-II-es rakéta ezt a célt szolgálta, de ettől eltekintve mindinkább világossá vált, hogy a védelmi fegyverek kaptak prioritást. S ugyan nem egy kritikai vélemény is elhangzott, mely szerint ezt eredményesebben is végre lehetett volna hajtani, a bombázógépek stb. gyártását lényegében leállították, mint ahogy a páncélos járművek gyártásában is a harckocsik helyett a védelmi célokra jobban alkalmas roham- és önjáró páncélos lövegek termelését növelték. Hasonlóképpen növelték a léghárító ágyúk gyártását is. Minden téren a standard típusok bevezetése a rendelkezésre álló nyersanyag és munkaerő optimális felhasználásával igen hosszú és nehéz folyamat volt.

Az irodalom ismételten Hitlert hibáztatja, aki magának tartotta fenn a döntési jogot, hogy milyen típusú fegyvereket gyártsanak, melyik modellt fogadják el, s melyiket állítsák le.²⁶ Meg kell jegyezni azonban, hogy a döntések nagy része nem egyszerűen a Führer szeszélyeiből származott, hanem sokkal inkább abból, hogy rendkívül nehéz volt a német hadseregben a különböző típusú lőszer, fegyverek és harci eszközök gyártását standardizálni. Ennek az volt az oka, hogy még igen nagy volt a korábbi típusok részaránya; a felszerelés más részét a megvert ellenségtől zsákmányolták; igen sok technikai nehézségbe ütközött nem csupán az új fegyverek gyártása, hanem azoknak a katonaság által történő alkalmazása, a megfelelő használatra történő kiképzés. Mivel Németország vezetői között még a leg-hirhedtebb fantaszták is tisztában voltak azzal, hogy mennyiségileg nem tudnak lépést tartani a szövetségesekkel, úgy gondolták, hogy fegyvereik jobb minőségével ellensúlyozhatják ezt a hátrányt.

Hamarosan azonban saját maguk kényszerültek rá, hogy ne vegyék tekintetbe a fegyverek minőségét. Az állandó kapkodás, változtatások miatt mind kevesebb idő és lehetőség maradt az új fegyverek kipróbálására és megtervezésére. A rossz modellek gyártási hibáit nem tudták megfelelően ellenőrizni, és sok esetben már a harctéren jöttek rá a tévedésekre.²⁷ 1944 áprilisában úgy döntöttek, hogy minden erőforrást a már elfogadott fegyverek gyártására összpontosítanak és már nem törekednek új fegyverek kikísérletezésére. Az idő sürgetése miatt 1944 nyarán

olyan döntést hoztak, hogy félbehagynak minden olyan tervet, mely legkésőbb hat hónapon belül nem ígér sikeres befejezést.²⁸ A fejlesztés és kutatás feladása lényegében az utolsó, az összeomlási szakasz kezdetét jelentette. A Hitler ellen elkövetett sikertelen merénylet után Göbbelst nevezték ki a totális háború mozgósítási birodalmi biztosának, és egy új rendelettel kívánták a totális mozgósítást a hadsereg és a felfegyverzés számára biztosítani.²⁹

Speer az egyik beszédében fantasztikus számokkal kívánt lelket önteni a csüggedőkbe. Azt ígérte, hogy júniustól decemberig ismét jelentősen növelni fogják a hadiipari termelést, egyes esetekben egyenesen megkétszerezik azt. Így páncélosokban a korábbi havi 1680 helyett 3200 előállítását ígérte, repülőgépekből pedig havi 4000 gép helyett 7800 gyártásáról beszélt. Ha ezt sikerül elérni, mondotta Speer, akkor Németország meg tudja védeni magát a bombatámadásoktól, s a romeltakarításra és helyreállításra felhasznált munkaerőt besorozhatják a hadseregbe vagy a hadiüzemekben alkalmazhatják. Mindezek után pedig a német hadsereg ismét magához ragadhatja a kezdeményezést a háborúban.³⁰ Valójában, ha sikerült volna is a Speer által hirdetett termelési szintet elérni, akkor is legfeljebb csak a különbség csökkent volna, de továbbra is elmaradtak volna a szövetségesek által előállított fegyverek mennyiségétől. Speer beszéde is nyilvánvalóan ellentétben állt egy korábbi – természetesen nem nyilvánosan tett – kijelentésével, mely szerint alig bírja a veszteségeket pótolni, s a német gazdaság belső feszültségei miatt közel van az a pillanat, mikor – üzemanyag híján – a legyártott páncélosokat és repülőgépeket sem tudják megfelelően üzemeltetni.³¹

Speer számadatai egyébként tisztán a képzelet szüleményei voltak. Az események kimondottan az ellenkező irányban haladtak. 1944 nyaratól néhány kivételtől eltekintve valamennyi fegyver és nyersanyag termelése erősen csökkent. Utaltunk már arra, hogy a szintetikus üzemek elleni sikeres szövetséges légitámadások következtében kritikus helyzet állt elő a benzinyártásban. A szénkészletek mindössze két hét tartalékra csökkentek, és a termelés tovább hanyatlott. Ha az 1944. augusztusi termelést 100-nak vesszük, akkor a szeptemberi szint csak 86, az októberi csak 77% volt.³² A vas- és acéltermelés szintén csökkent. Egészében az alapanyagiparok 1944-ben 15%-kal termeltek kevesebbet, mint 1943-ban.

Az energiahány miatt mind több gyár volt kénytelen hosszabb-rövidebb időre megszakítani a termelést, hogy legalább a legfontosabb fegyvergyárak termelését biztosítsák. A háztartási fogyasztás további radikális csökkentését vezették be.³³ A szállítási rendszer az összeomlás szélén állt. A szövetségesek mind sűrűbben támadták a vasútállomásokat és vasúti pályákat. Nem volt elég szén és hiány volt mozdonyokból és vagonokból is. Míg 1944 júliusában naponta 136 000 tehervagon állt a német vasútvonalak rendelkezésére, addig decemberben már csak 87 000, 1945 januárjában már csak 70 000 és februárban 39 000 db.³⁴ A német ipar egyre kevesebb teherautót gyártott: 1939-ben még 100 000 db-ot, 1940–1943 között évente 10–15%-kal kevesebbet. 1944-ben pedig 25 000-rel kevesebbet, mint a háború előtt. Egyetlen programot sem tudtak már teljesíteni, valamennyi 15–20%-kal

elmaradt a tervezett mögött. 1945 márciusában a hadiipar termelési szintje nem érte el az 1944. júniusi szint felét sem.³⁵

Bármennyire elismerésre méltó volt is tehát a német hadiipar eredménye a teljes mozgósítás időszakában, nem juthatunk más következtetésre, mint Boelcke: „a sokat idézett német fegyverkezési csoda legfeljebb néhány évvel meghosszabbította a háborút, kimenetelén azonban nem változtatott”.³⁶

SZOVJETUNIÓ

Mint utaltunk rá, 1943-at követően valamennyi termelési mutató erősen emelkedett a Szovjetunióban. Három lényeges körülmény játszott közre a termelés gyors növekedésében. Először: az adott körülmények között sikeresen valósították meg a szovjet ipar területi újjászervezését és két új ipari bázist építettek ki az Uralban és Nyugat-Szibériában. Másodszor: igaz, hogy a szovjet fegyverkezésnek sokkal kisebb volt a nyersanyagbázisa, mint a háború előtt, és alacsonyabb szintű nemzeti jövedelemből kellett a költségeit fedezni, de a tervgazdaság lehetővé tett gyors sikereket is, amikor a prioritások rendkívül világosak és meghatározottak voltak, és amikor valamennyi forrást maximálisan néhány termék előállítására fordították. Harmadszor: egyetlen más ország sem tudta a békegazdaságról és a polgári fogyasztásról a fegyverkezésre és a hadigazdaságra valamennyi erőforrását átcsoportosítani.

Természetes, hogy midőn a német támadás következtében a Szovjetunió kénytelen volt kiüríteni korábban legiparosodottabb területeit, akkor az Uralt tekintették az egyik lehetséges ipari bázisnak. Egyrészt a katonai veszteségek ellenére sem feltételezték, hogy a német hadsereg a jövőben ezt a területet is veszélyeztetheti, miként az 1942 őszén mégis megtörtént. Másrészt egy új ipari bázis kiépítésére az Uralban még békeidőben történtek bizonyos előkészületek. Figyelembe véve a terület gazdagságát bizonyos nyersanyagokban és az itteni erős ipari tradíciókat, az Ural vidék egyenesen kínálkozott egy újabb ipari bázis megteremtésére. A második és harmadik ötéves terv időszakában az átlagosnál nagyobb beruházást eszközöltek ezen a területen, és nemcsak a régi üzemeket bővítették, de új gyárakat is létesítettek. A háború előtt a keleti területek adták a vasérc, a nyersvas és az acél egyharmadát, a széntermelés 36, a villamos energia 22 és az olajtermelés 12%-át. Szerszámgépekből viszont csupán a termelés 7%-a jutott ezekre a területekre. A lőszer 34%-át, a fegyverek 18%-át, a páncélosok 26%-át, a repülőgépek 7%-át szintén a keleti területeken állították elő.³⁷ 1940-ben az Ural az ország ipari termelésének 16%-át szolgáltatta, de a háború időszakában már több mint 25%-át.³⁸

A háború előtti években a keleti területek ipari növekedése évi 16%-os volt, 1942 után viszont 50%-os. Itt termelték a mangánérc, a ferromangán és a ferroszilícium nagy részét. Ide összpontosult az alumíniumipar, a vas- és acéltermelés

nagy része is. Növelni tudták a szén- és lignittermelést, úgy, hogy más területekre is szállítottak szenet. Új olajkutakat nyitottak és új erőműveket építettek, melyek megháromszorozták a terület villamosenergia-termelését. Az Uraltól került ki az ország faellátásának nagy része, jóllehet szállítási és munkaerő-nehezégek miatt ez volt a terület egyetlen olyan iparága, amelynek termelése nem növekedett a háború alatt. A fegyvergyártásnak itt is elsőbbséget biztosítottak. A gép- és kohászati ipar 4,5-szer többet termelt a háború végén, mint 1940-ben, természetesen a tulajdonképpeni fegyvergyártás még ennél is jobban emelkedett. 1943-ban az ipari termelés 66%-át tette ki a fegyvergyártás, s az arány még nagyobb lenne, ha a könnyűiparoknak a hadsereg céljaira szolgáló termelését is figyelembe vennénk.

45. táblázat
Alapanyag-termelés az Uralban³⁹

Megnevezés	1940	1945	(millió tonna)	
			1940	1945
			részesedése a Szovjetunió termelésében %ban	
Nyersvas	2,7	5,1	18,1	58,1
Acél	3,9	6,5	21,4	53
Hengerelt áru	2,8	6,5	21,5	51,6
Szén	12	25,7	7,2	17,2
Villamos energia milliárd kW/h	6,2	12,2	12,8	28,3

A másik új fejlődő ipari terület Szibériában alakult ki. A háború időszakában az ipari termelés itt megháromszorozódott. Természetesen itt is a szénbányászat, a kohászat és a gépipar kapott elsőbbséget. A kohók nagy mennyiségben állítottak elő újabb és újabb termékeket, a szénbányászat mintegy megháromszorozta termelését, és 1943-ban már a Szovjetunióban gyártott kokszt egyharmada Szibériából került ki. Egyes területeken – mint például Novoszibirszk és Omszk körül – az ipari termelés ötszörösére növekedett.⁴⁰ Szibériában kétszer annyi villamos energiát termeltek 1945-ben, mint 1940-ben. Növekedett a terület részesedése valamennyi kohászati cikkből, vasból és acélból. Más, korábban kevésbé iparosodott területek, mint Közép-Ázsia, Grúzia, szintén lényeges szerepet töltek be a szovjet haditermelésben. Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán síneket, csöveket és más kohászati termékeket gyártott, a Grúziában épült kohászati bázis révén.⁴¹

Fontos fegyvergyárak épültek Kazahsztánban. Mivel itt is új érclelőhelyeket fedeztek fel, számos új vaskohót és fémkohászati üzemet alapoztak meg. Új erőművek és vegyszeti gyárak is létesültek, de a háború alatti legfontosabb beruházás a Zilak-Tani kohászati bázis kiépítése volt. A másik nagy közép-ázsiai köztársaságban, Kirgíziában a higany, a volfrám és a molibdén termelése nőtt mintegy

50%-kal. Üzbegisztánban, ahol a háború előtt nehézipar vagy fegyvergyár egyáltalán nem létezett, most a szerszámgépgyárak és fegyvergyárak tették ki az ipari termelés 50%-át. Számos új nyersanyagot fedeztek fel, mint például a foszfort, a volfrámot, és sikeresnek bizonyult az olajkutatás is. Kiépült tehát egy vegyi bázis, ismét elsősorban a hadsereg szükségleteinek fedezésére. (Lásd a 46. táblázatot.)

46. táblázat
A keleti területek részesedése egyes nyersanyagok,
valamint a fegyvergyárak termelésében⁴²

(százalék)		
Megnevezés	1941	1943
Nyersvas	37	98
Acél	40	83
Hengerelt áru	40	85
Szén	45	79
Olaj	12	16
Elektromos energia	28	52
Repülőgép	7	77
Harckocsi	25	65
Egyéb fegyvergyártás	18	65

1944-től az Ural és a keleti területek szerepe ismét csökkent. A központi iparvidék és Ukrajna visszafoglalása azonban csak lassan változtatott a helyzeten, hiszen valamennyi vállalat, ipari létesítmény romokban hevert. Bár a helyreállítás azonnal megkezdődött, de igen nagy beruházásokat kívánt. Ennek megfelelően a visszahódított területek gazdasága még csak kismértékben tudott hozzájárulni a Szovjetunió háborús erőfeszítéseéhez, és ezek a területek a háború alatti iparosítás miatt sosem nyerték vissza a háború előtti szerepüket a szovjet gazdaságban.

A szovjet gazdaság területi átszervezése alapos, strukturális átrendezéssel járt együtt.⁴³ A hadigazdaság jellegzetes vonásai: a fegyver- és hadianyaggyártás rendkívül gyors növekedése egyfelől, a polgári fogyasztásra szolgáló iparágak hanyatlása másfelől, a szovjet gazdaságot még inkább jellemezték, mint a többi országot. Az átszervezés sikeres volt, amennyiben a kényszerhelyzet megoldását sikeresnek lehet tekinteni. „Mindent a frontnak!” ez volt a központi jelszó a háború éveiben. S ez nem csupán jelszó volt, de nehéz valóság is. A haditermelés szükséglete határozta meg a gazdasági élet minden vonását. A növekvő fegyver- és hadianyaggyártásért súlyos árat kellett fizetni, hiszen szinte minden rendelkezésre álló forrást ide irányítottak. S mivel mindez úgy történt, hogy az ország termelésének összvo-lumene csökkent, nem meglepő, hogy miközben a fegyvergyártás termelési szintje erősen emelkedett, a polgári fogyasztás a minimumra vagy talán még az alá is csökkent. (Lásd a 47. táblázatot.)

47. táblázat
A szovjet gazdaság főbb mutatói a háború alatt⁴⁴

(1940 = 100)

Megnevezés	1941	1942	1943	1944
Nemzeti jövedelem	92	66	74	88
Bruttó ipari termelés	98	77	90	104
Haditermelés	140	186	224	251
Bruttó mezőgazdasági termelés	62	38	37	54
Alkalmazott és munkáslétszám	88	59	62	72
Kiskereskedelmi forgalom	84	37	32	37

Nagyjából hasonló képet nyerünk, ha mélyebbre hatolunk az egyes gazdasági ágak vizsgálatában. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden esetben rendelkezünk megbízható adatokkal, más esetekben pedig inkább indexszámokat, semmint termelési mennyiségeket vagy értékeket ismerünk. A legtöbb nyers- és alapanyag esetében viszont rendelkezésünkre állnak az adatok, és ennek megfelelően figyelemmel kísérhetjük a katasztrofális visszaesést 1942-ben, sőt egyes esetekben 1943-ban is. Az utolsó két év viszont jelentős emelkedést hoz, bár még így sem érik utol 1945-ben a háború előtti szintet. (Lásd a 48. táblázatot.)

Csadajev az egyes iparágak fejlődésére vonatkozóan ismerteti a legfontosabb mutatókat. (Lásd a 49. táblázatot.)

A táblázat világosan mutatja, hogy csupán az a két iparág, amely a legszorosabban kapcsolódott a haditermeléshez, érte el vagy haladta túl a háború alatt a ko-

48. táblázat
A szovjet nyersanyag- és nehézipari termelés⁴⁵
(1940–1945)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Vasérc (millió t)	29,9	24,7	9,7	9,3	11,7	15,9
Nyersvas (millió t)	14,9	13,8	4,8	5,6	7,3	8,8
Acél (millió t)	18,3	17,9	8,1	8,5	10,9	12,3
Hengerelt acél (millió t)	13,1	12,6	5,4	5,7	7,9	8,5
Szén (millió t)	65,9	151,4	75,5	93,1	121,5	149,3
Olaj (millió t)	31,1	33,0	22,0	18,0	18,2	19,4
Villamos energia (milliárd kW/h)	48,3	46,6	29,1	32,2	39,2	43,3
Réz (ezer t)	–	–	118,0	105,0	–	135,0
Alumínium (ezer t)	–	–	51,7	62,3	82,7	86,3
Szerszámgép (ezer db)	58,4	44,5	22,9	23,3	34,0	38,4
Traktorok (ezer db)	31,6	–	3,5	1,1	3,2	7,7
Teherautók (ezer db)	136,0	–	30,9	45,5	52,6	68,5

49. táblázat
A szovjet ipar termelési indexe a háború alatt⁴⁶

(1940 = 100 %)

Megnevezés	1941	1942	1943
Bruttó termelés	98	77	90
Kohászat	109	69	76
Fűtőanyag	93	50	56
Erőművek	97	62	67
Vegyipar	112	76	100
Hajóépítés	88	48	51
Gépgyártás	112	119	142
Építőanyag-ipar	80	27	31
Üvegipar	83	33	52
Nyomdaipar	72	35	37
Élelmiszer	80	42	41

rábbi szintet. Kétségtelen, hogy a fegyverkezési ipar általános indexe, mely általában 2,5–3-szoros növekedésről szól, nem fejezi ki azokat a hatalmas eredményeket, melyeket a szovjet ipar a repülőgépek, páncélosok és lövegek gyártásában elért. Ebből a szempontból talán jobban kifejezi az eredményeket egy olyan táblázat, mely nem marad meg a hagyományos szektorális megoszlásnál (nehézipar, könnyűipar) és egyértelműbben a legfontosabb fegyverek gyártásának eredményeit mutatja be. (Lásd az 50. táblázatot.)

A gazdaság sikeres mozgósítása révén 1943-ban a szovjet hadsereg mintegy 40–80%-ban új fegyverekhez jutott. 1942 után a szovjet fegyvertervezők sok régi fegyvertípust lényegesen módosítottak, illetve számos új típust dolgoztak ki. Ezek közé tartoztak az új rakétakilövők, a géppisztolyok és az LA-5 és a Jak-7 re-

50. táblázat
A legfontosabb fegyverek gyártása a Szovjetunióban⁴⁷

(ezer db)

Megnevezés	1941. július– december	1942	1943	1944	1945. január– augusztus	Összesen
Puskák	1467,1	4049,0	3436,2	2450,0	637,0	12 139,3
Géppisztolyok	89,7	1506,4	2023,6	1970,8	583,4	6 173,9
Gépfegyverek	106,2	256,1	458,5	439,1	156,0	1 515,9
Lövegek, aknavetők (nagy és közepes méretű)		49,9	48,4	56,1		
Harckocsik páncélos lövegek	4,8	24,4	24,1	29,0	20,5	102,8
Harci repülőgépek	8,2	21,7	29,9	39,2	19,1	112,1

pülőgépek. Az utóbbi a szovjet hadsereg legjobb vadászgépe volt, és néhány hónappal később egy új típust, egy nagy hatótávolságú vadászgépet is (Jak-9) üzembe helyeztek. A szovjet hadiipar különösen eredményesnek bizonyult a harckocsik, páncélosok gyártásában. A T-34-est joggal tekintették a II. világháború legsikeresebb tankjának. Guderian tábornok,⁴⁸ a német páncélos hadtest parancsnoka már 1941 decemberében jelezte, hogy ha eddig a német páncélosok fölényben voltak is, a T-34-esek megjelenése a harcmezőkön megváltoztatja a helyzetet. Bár a németek Harkovban és Orelben elfoglaltak páncélosok előállítására is alkalmas két nagyüzemet, a híres leningrádi Kirov-gyár, amely a háború alatt Cseljabinszkban működött 64 gyártósorral, szinte ontotta a tankokat és képes volt a kiesett gyárak termelését is pótolni. Eleinte a T-34-eseket 76 mm-es ágyúkkal, majd 1943-tól 85 mm-es hosszúcsövű ágyúkkal fegyverezték fel, amelyek könnyedén áttörték a német Tigrisek páncélzatát. A T-34-es páncélzata 45–50 mm vastag volt, a tornyát pedig öntötték, ami különösen erőssé tette. További előnye volt a T-34-esnek, hogy olyan feladatokat is el tudott látni, melyekre más hadseregekben külön fegyvereket kellett bevetni. Alan Clark angol történész a német–szovjet háború történetéről írott könyvében a következőképpen elemzi a T-34-es tankokat: „olykor felderítőként előretörve, máskor a tüzéséggel együttműködve vagy erődként beásva, tolatva, rombolva, hol gyalogságot szállítva, máskor lapos hátsó oldalára kötözve löszert és fegyverzetet szállítva, ez a durva, szűk, rosszul szellőző tank hallatlanul kemény és megbízható eszköze volt a háborúnak, melyben rendkívül sok feladatot tudott ellátni”.⁴⁹

A T-34-es közepes nagyságú tank volt, prototípusát a harmincas években dolgozták ki, majd 1939-től kezdték el a tömeggyártását. Rendkívül gyors volt, 50 km-t is meg tudott tenni óránként, át tudott haladni a sáron, havon, minden akadályon, és mindehhez rendkívül kevés üzemanyagot használt. 1944-ben már több mint 11 000 db T-34-est gyártottak, ez vált a szovjet hadsereg legfontosabb páncélosává. 1943-ban a szovjet ipar előállította az új SU-85-öt – mely gyakorlatilag önjáró, 85 mm-es rohamlöveg volt –, melyet T-34-es alvázra szereltek, s mely löerejével szembe tudott szállni a német Tigrissel és Párduccal. Az új nehéz Sztálin-tankok (64 tonna) 122 mm-es ágyúval voltak felszerelve, s fegyverzetüket még kiegészítette három gépfegyver is. Bár a Sztálin-tank is lassú volt, de a nehéz német tankokkal ellentétben, éppen gépfegyverei miatt nem vált a német gyalogság könnyű zsákmányává. Ellenkezőleg, ez az acélóriás, vastag páncélzatával, félelmet keltő megjelenésével, gyorstüzelő erejével igen hatékony volt a visszavonuló német hadsereg védővonalainak áttörésében. 1943-ban még csak 103 db-ot gyártottak belőle, 1944-ben viszont már több mint 2000 db-ot. A páncélostermelés gyors növekedése további új modernizációval járt. 1944-ben megjelent a SU-122-es és a SU-152-es rohamlöveg, bizonyítékeként annak, hogy a szovjet fegyvergyártás a világ legerősebb páncélos hadseregét építette ki.⁵⁰

Modernizálás, jobb felszerelés, új modellek jellemezték a szovjet légierő fejlődését is a háború folyamán. Az előállított harci repülőgépek száma is gyorsan nö-

vekedett. 1942-ben 21 681, 1943-ban 29 841 és 1944-ben 33 210 repülőgépet állítottak elő. De talán még fontosabb volt a minőségjavulás. Számos új gépet és motort dolgoztak ki, részben a régi modellek modernizálása révén, és megkezdték tömeggyártásukat. A Jak-vadászgép közel 700 km/h sebességgel tudott repülni. A MIG-vadászgép valamivel lassúbb volt, viszont 12 000 m magasra tudott felszállni. A PE-2 szintén 10 000 m magasra szállt fel, de talán a legsikeresebb az IL-2 vadászbombázó volt. Ez a típus ugyan nem volt túlságosan gyors (400–450 km/h), de igen jól fel volt fegyverezve. Sikeres volt a TU-2 bombázótípus is, mely hatékonyan támogatta a hadműveleteket. A szovjet repülőgépgyártás választéka nem volt túlságosan széles. A szovjet vezetés elsősorban a rövid hatósugarú, taktikai harcászati feladatú gépekre koncentrált és nem törekedett a hosszú hatósugarú bombázók gyártására.⁵¹ 1943 fontos fordulópont volt a szovjet repülőgépgyártás történetében. Bevezették az LA-7-es módosított vadászgéptípust, amely sokkal gyorsabb volt a korábbinál és három ágyúval is fel volt szerelve. A Jak-9-es hosszú távú vadászkísérő vastag páncélzata is kiválóan helytállt, s 1943 második felétől vezették be a PE-2 kétmotoros bombázó sorozatgyártását, a Tupoljev-2 bombázóval együtt, melynek már több mint 1200 km volt a hatótávolsága és több mint 2 tonna bombát tudott szállítani. (Lásd az 51. táblázatot.)

51. táblázat
A szovjet repülőgépgyártás főbb típusai⁵²

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944
Harci repülők					
összesen	8325	12 377	21 681	29 841	33 210
Ebből: bombázó	3571	3 748	3 538	4 074	4 186
vadász	4574	7 086	9 924	14 590	17 913
csatagép	180	1 543	8 219	11 177	11 110

A szovjet repülőgépgyártás tehát mennyiségileg közel azonos volt a német repülőgépipar termelésével.

A háború előtti hatalmas beruházások eredményeként a szovjet nehézipar már 1939 és 1941 között rengeteg ágyút és más típusú löveget gyártott. Egyes források szerint ekkor 92 000 löveget állítottak elő.⁵³

A tábori tüzéségnek sikerült pontosabban célzó, gyorsabban tüzelő és messzebbre ható ágyúkat konstruálni. A lőtávolság már meghaladta a 12–13 km-t. A szovjet hadsereg állított fel először különleges tüzer hadosztályokat, melyek teljesen el voltak különítve a gyalogságtól és a legkülönbélebb lövegekkel voltak felszerelve. Ezt a tömegtermelést az tette lehetővé, hogy a szovjet ipar ugyan szűkében volt a különböző fémeknek, számos nyersanyagot azonban sikeresen tudott helyettesíteni.

A tüzérségnél a szovjet hadsereg egyik legsikeresebb fegyvere az ún. Katyusa volt. Ez a rakétakilövő egyszerre 16, egyenként mintegy 40 kg-os rakétát tudott kilőni elektromos úton, mintegy 2500–3000 m távolságra. A Katyusa, amelyet egyébként Sztálin-orgonának is neveztek, egészében igen egyszerűen kivitelezett fegyver volt. Csöveit teherautó-alvázra helyezték, s eredményesen használták tüzérség ellen és tüzelőkészítésre egyaránt. Sztálin nem véletlenül nevezte a tüzérséget a „háború istenének”. A háború második szakaszában a szovjet ipar mennyiségileg és minőségileg is utolérte, sőt túlhaladta a német ipart a lövegek és a tüzérségi lövedékek gyártásában. Ez a hatalmas fegyvertömeg a háború első szakaszában persze még talán arra sem volt elegendő, hogy pótolja a német támadás következtében előállott veszteségeket. A háború első öt hónapjában lelőtték a bevetett szovjet repülőgépek 45%-át, a harckocsik és a tüzérség terén a veszteségek még ennél is nagyobbak voltak. A következő szakaszban a tüzérség vesztesége csökkent, de a repülőgépek és a tankállomány tényleges vesztesége egészen 1943-ig, egyes esetekben még az ellentámadás időszakában is rendkívül magas volt. (Lásd az 52. táblázatot.)

52. táblázat
Bevethető erők állománya a szovjet hadseregben⁵⁴
(1941–1945)

Megnevezés	1941. június	1941. december	1942. június	1942. december	1943	1944. június	1944. december
Harci repülő gép	5 300	2 888	3 124	5 689	8 395	10 150	13 150
Harckocsik, önjáró lö- vegek	4 369	2 898	5 040	7 797	7 290	6 450	9 500
Ágyúk, akna- vetők	24 843	23 820	58 070	85 695	93 895	86 050	87 300

Következtetésünk tehát csak egyértelmű lehet: a hatalmas veszteségek ellenére is a szovjet gazdaság fokozatosan képes volt növelni az első vonalbeli felszerelés nagyságát. Nyilván nem lett volna mindez lehetséges, ha a nyersanyagok és a munkaerőelosztás mellett nem tudták volna a beruházások nagy részét is a hadiipar szükségleteihez igazítani. Igaz, a beruházások szintje 1942-ben lényegesen a háború előtti szint alatt maradt, s feltehetően még 1943-ban is, de a beruházás kizárólag a legfontosabb iparágakba irányult, miközben a mezőgazdaság nem kapott semmit, s az új ipari területek mindenben elsőbbséget élveztek. Csadajev szerint az összes ipari termelésnek legalább a felét a fegyvergyártás tette ki, de más nehézipari ágak vagy gazdasági ágazatok is, amelyek közvetlen kapcsolatban álltak a fegyverkezéssel, szintén elsőbbséget kaptak a beruházásoknál. A közlekedési esz-

közök gyártása (mindenekelőtt a teherautóké, hiszen a teherautó- és traktorgyárakat tankok gyártására állították át) nagyon alacsony szinten állt (éppen ez volt az a terület, ahol az amerikai kölcsönbérleti szállítások különösen nagy szerepet játszottak), ugyanakkor bizonyos szerszámgépek gyártása erősen növekedett. S ha 1942-ben még csak 55%-át állították elő a háború előtti szintnek, 1944-ben már a 85%-át.

Jelentős módosulás történt természetesen az ipar termelési struktúrájában is. Míg a háború előtt a fogyasztási cikkek termelése az ipari termelés volumenének 38%-ára rúgott, 1945-ben csak 25,1%-ára.⁵⁵ Nagyon valószínűsíthető, hogy 1943-ban a fogyasztási cikkek termelése az ipari termelés 20%-a körül lehetett. Hiszen az adatok arról tanúskodnak, hogy 1942-ben a fogyasztási cikkek termelési indexe a háború előtti 28%-án, 1943-ban pedig 35%-án állt. A textilipar termelése 1942-ben a 20%-át sem tette ki a háború előtti szintnek. Az élelmiszeripar a háború első esztendejében berendezéseinek 40%-át elvesztette, és még 1945-ben is több mint 50%-kal kevesebbet termelt, mint a háború előtt. A papír- és cellulózipar termelése a háború előtti szint 20%-a, az építőipar pedig 15%-a körül mozgott. Ilyen körülmények között nagyon is valószínű, hogy a háború első éveiben a fogyasztási iparok átlagosan 65–70%-kal kevesebbet termeltek, mint a háború előtt.⁵⁶

Nagyjából hasonló mértékben csökkentek a legfontosabb élelmiszerkészletek is. Gabonaféléből 68%-os, húsáruból 65%-os volt a csökkenés, a zsír- és olajkészletek 50%-kal, a cukorkészletek 80%-kal csökkentek. A pamutárukészletek a háború előtti szint 10%-ára estek vissza. Nagyjából hasonló visszaesés volt a többi textil- és ruházati cikk esetében is.⁵⁷

A Szovjetunió nemzeti jövedelme 1940–1942 között 38%-kal csökkent, s a háború alatt sosem érte el a korábbi szintet. Természetesen lényegesen változott a nemzeti jövedelem elosztása is. (Lásd az 53. táblázatot.)

Nem hallgathatjuk el, hogy a táblázattal kapcsolatban jó néhány fenntartással kell élnünk, s adatai csak részben hasonlíthatók össze más hadviselő országok hasonló adataival. Mindenekelőtt a Szovjetunió felfogása a nem produktív ágazato-

53. táblázat
Nemzeti jövedelem elosztása⁵⁸

Megnevezés	(százalék)					
	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Nemzeti jövedelem szintje	100	92	66	74	88	83
Elosztása						
beruházás	19	–	4	7	15	13
polgári fogyasztás	70	–	56	49	50	62
hadsereg fenntartási költsége	4	–	13	11	11	7
katonai felszerelés	7	–	27	33	24	18

kat eleve kizárta a nemzeti jövedelem számításaiból. Másodszor: a nemzeti jövedelemnél náluk a költségmeghatározás eltér a nyugati költségmeghatározástól, hiszen tartalmazza az adókat és támogatásokat is. Végül, mivel a reális költségek és a formális költségek között eltérés volt, gyakorlatilag a fegyverek árai is így lettek számítva, ami feltehetően a reális alá csökkentette a fegyverekre kiadott összegeket és a nemzeti jövedelem háborús célokra történő mozgósítását. Harrison ismételt hangoztatja, hogy a szovjet irodalomban is található a hadikiadásoknak egy szélesebb értelmezése, amely közelebb áll az angol adatokhoz is, s ezek szerint a tiszta nemzeti jövedelem 57–58%-át és a bruttó ipari termelés 68%-át fordították hadikiadásokra.⁵⁹

Bármelyik számítást fogadjuk is el, a polgári fogyasztás drasztikus csökkentése 1940–1943 között egyértelmű, mi több, 1944-ben sem emelkedett. Ekkor ugyan a háborús költségek aránya csökkent, de a felszabaduló összeget helyreállításra, illetve beruházásokra fordították. A források újraelosztása mindenekelőtt azt jelentette, hogy a fogyasztási szint drasztikusan visszaesett a háború alatt. Egyes számítások a reálbér 40–50%-os csökkenéséről beszélnek, ha egyáltalán az adott körülmények között a bérek kifejezhetik az életkörülményeket. Tisztában kell lennünk azzal, hogy a jegyrendszer, a többszörös árrendszer és a nagyarányú áruhiány következtében a hagyományos reálbérfelmérés csupán kétes értékű tájékoztatást nyújthat. Ha figyelembe vesszük a fogyasztási iparágak termelésének alakulását,⁶⁰ mely egyes számítások szerint 60, más számítások szerint 70%-kal esett vissza, s 1942-ben és 1944–45-ben is alig haladta meg a háború előtti szint 50%-át, s ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági termelés 1942–43-ban a háború előtti 38%-a körül mozgott, és 1944-ben is csak az 51%-át érte el, akkor a polgári fogyasztás 50%-os csökkenését nem tekinthetjük irreálisnak. Természetesen mindenfajta reálbérszámításnál figyelembe kell venni, hogy a Szovjetunióban magasak voltak az állami juttatások, jóllehet ennek értéke is csökkent a háború alatt.

Janet Chapman tett kísérletet a szovjet reálbér alakulásának vizsgálatára. Először is abból indult ki, hogy a kiskereskedelmi forgalom a Szovjetunióban névleges értékben 25%-kal csökkent. Míg 1940-ben 204 milliárd rubelt, addig 1944-ben 152 milliárd rubelt tett ki. A hivatalos árak viszonylag csekély mértékben emelkedtek. Ha az 1934-es árszínvonalat 100-nak vesszük, 1940-ben az árszínvonal 125, 1944-ben 143 volt. Ez nyilván tovább csökkentette a kiskereskedelmi forgalom tényleges nagyságát. Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a kolhozpiacon 1940 és 1944 között az árak tízszeresükre is emelkedtek. Mivel azonban a szovjet ellátás – legalábbis a városokban – elsősorban a jegyrendszerre, továbbá az üzemekben kapott ételekre alapozódott, a kolhozárak hatását a jövedelemszintre nem tekinthetjük túlságosan nagygnak. Még nehezebbé teszi a számítást, hogy a szociális juttatás a szovjet munkások igen fontos bevételi forrása volt. A szovjet statisztikák ennek készpénzértékét a jövedelem 38%-ára teszik. Chapman ennél kevesebbről szól, de az ő becslése is legalább 21%-os. Arra a következtetésre jut, hogy míg a megélhetési költségek mintegy 36%-kal növekedtek, a névleges bérek is 30%-

kal, ami arra engedne következtetni, hogy az ipari munkások névleges jövedelme nem változott.⁶¹ Természetesen erősen módosítandó a kép, ha figyelembe vesszük a megnövekedett munkaidőt, a növekvő adózást, valamint a frontot támogató egyéb pénzügyi hozzájárulásokat. Chapman szerint a tiszta reálbérek 1940 és 1944 között 13%-kal csökkentek. Ha az adólevonásokat is figyelembe vesszük, akkor 1940-ben 10%-kal, 1944-ben 35%-kal maradtak alatta az 1939-es szintnek. Ezt azonban korrigálni lehet a szociális juttatások nagyságával, mely esetben az 1944-es bérszínvonal 26%-kal kisebb az 1940-esnél. De mindez lényegesen meghosszabbított munkaidő mellett. Ha az órabérekét számítjuk, 1944-ben azok reálértéke adólevonás előtt 40, adólevonás után 55%-kal volt kevesebb, mint 1937-ben. A társadalmi juttatások figyelembe vétele a visszaesést 45%-ra csökkenti. Végül is Chapman arra a következtetésre jut, hogy 1940–1944 között a reálbérek 45%-kal csökkentek.⁶²

Ebben az értelemben tehát kiegészíthetjük a mondottakat. Ha a korábbiakban azzal magyaráztuk a szovjetek sikerét a hadigazdaság fejlesztésében, hogy a tervgazdaság alkalmasabb volt a megfelelő célok megválasztására és a hiányos források kellő elosztására, akkor most hozzá kell tennünk, hogy a szovjet gazdaság sikere mögött ott volt a szovjet nép hatalmas áldozatkészsége, nélkülözése, szenvedése, nemcsak a tűzvonalban, de a gyárakban, az üzemekben, a szántóföldön is. A II. világháború egyik történésze a szovjet gazdaság egyedülálló sikerét az alábbiakban összegzi: „Ha fel akarjuk becsülni a Hitler-ellenes koalíció valamennyi résztvevőjének gazdasági eredményeit, nem elegendő abból kiindulni, hogy milyen termelési szintet értek el és milyen sok fegyvert gyártottak, de azt is mérlegelnünk kell, hogy milyen mértékben tudták ezeket a fegyvereket a tényleges hadműveletekben kihasználni.”⁶³ Nyilván erős túlzás azt mondani, hogy a szovjet gazdaság képes lett volna megfelelő mennyiségű fegyvert gyártani anélkül, hogy csökkentette volna a polgári fogyasztást, és azt képes lett volna hadviselésre alkalmazni a lakosság tényleges áldozatvállalása nélkül. De egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy a Szovjetunió milyen hatalmas anyagi és emberi erőforrásokat volt képes mozgósítani és a katonai célok érdekében maximálisan kihasználni. Hogy képes volt magához térni a súlyos vereségek után, kiállta az erőpróbát, s biztosítani tudta a győzelmet. Nem hisszük, hogy sok értelme lenne olyan kérdéseket feltenni, hogy vajon a szovjet gazdaság képes lett volna-e egyedül is, a szövetségesek nélkül legyőzni a németeket. Az antifasiszta koalíció történelmi tény volt, és nem kétséges, milyen nagy jelentőségű volt, hogy az angol és az amerikai gazdaságra is számíthatott, s az utóbbiban, ahol háborús károsodás nem történt, a világ legerősebb hadiiparát hozták létre.

NAGY-BRITANNIA

Milyen mértékben tudta Nagy-Britannia megvalósítani hadigazdasági célkitűzéseit? Mennyiben tudott az angol gazdaság eleget tenni a háború által megszabott feladatoknak? Utaltunk már arra, hogy a háború kezdetén az angol hadigazdaság milyen jelentős lépéshátrányban volt a német mögött. A nagy válság miatt és a megfelelő állami beavatkozás hiányában az ipari kapacitás jó része nem volt megfelelően kihasználva. A hajóépítő ipar csak 24%-ban használta ki a kapacitását, és az Admirális által igényelt új hajók az I. világháború előtti termelési szintnek csak egy részét tették ki. 1939-ben a hajóépítő ipar csak 183 000 munkással dolgozott, jóllehet 1920-ban még 338 000 ember talált itt munkát. Természetesen a háború kitörését követően a hajógyártás ismét növekedett. Franciaország veresége, továbbá az angol hajók katasztrófája a norvég kikötők előtt – midőn a német repülőgépek az angol hajóhad egy részét harcképtelenné tették – a figyelmet egyre inkább egy erős szárazföldi hadsereg és légierő kiépítése felé fordította. A haditengerészet szerepe csökkent, vagy sokkal inkább a szállításhoz, mintsem a tényleges tengeri hadműveletekhez kapcsolódott. A német tengeralattjárók sikeres tevékenysége viszont az angol kereskedelmi tengerészet állományát tizedelte, és olykor a veszteségek már veszélyes méreteket öltöttek. Az elsüllyedt hajók helyettesítése vált a legsürgősebb feladattá. Évente ezer új kereskedelmi hajót építettek 1941–1944 között. Átlagos űrtartalmuk meghaladta az 1 millió tonnát.

A hajóépítésben bekövetkezett változások már az angol–amerikai együttműködés részét képezték. Mivel az amerikai ipar egyre több kereskedelmi hajót épített, az angol kapacitást mindinkább a hadihajók gyártására fordították. 1942 második felétől egyébként is a partaszálló hajók gyártása került előtérbe, és a következő két év folyamán negyedévenként 1300 kisebb-nagyobb partraszálló járművet állítottak elő.⁶⁴ Mivel – mint ismeretes – nem volt elég munkaerő, a termelékenység növekedése kulcskérdéssé vált, annál is inkább, mert az angol hajóépítő dokkok túlnyomó többsége elavult volt. Az Amerikában sikeresen alkalmazott hegesztési technikát, mely pedig igen sok szakmunkást tett feleslegessé, csak vonakodva fogadták el Nagy-Britanniában. Itt változatlanul a szegecselés volt a hajóépítés módja, és elég hosszú időbe tellett, míg az Admirális hajlandó volt az új módszert elfogadni. Az új módszer lényege az volt, hogy a hajó egyes elemeit az alvállalkozó kisebb cégek hegesztették össze, hogy azt követően a dokkokban történjék meg az előre gyártott elemekből a hajók összeállítása. Eleinte csak kisebb egységeket tudtak előre elkészíteni, később azonban a termelékenység nőtt és a felszerelések és módszerek teljes modernizálása révén eleget tudtak tenni a legfontosabb két programnak (kísérő hadihajók és partraszálló hajók). Hozzá kell azonban tennünk, hogy a hajóépítés sokkal kisebb jelentőségű volt a II. világháború folyamán, mint negyedszázaddal korábban. Sokkal kevesebb beruházást is eszközöltek a hajóépítő iparban, mint a repülőgépgyártásban.⁶⁵ Milwardnak igaza van, amikor megállapítja, hogy Anglia

54. táblázat
Hajóépítés Nagy-Britanniában 1940–1945⁶⁶

(ezer tonna)

Év	Összesen	Kereskedelmi	Haditengerészeti
1940	801	—	—
1941	1156	806	350
1942	1301	981	320
1943	1204	889	315
1944	1014	29	985

még a német tengeralattjáró-háború tetőpontja idején is nemzeti jövedelmének sokkal kisebb részét fordította a haditengerészetre, mint légierije fejlesztésére. (Lásd az 54. táblázatot.)

Összesen a háború folyamán 1,9 millió tonna hadihajó épült, mely 5 hadihajót, 14 repülőgép-anyahajót, 28 cirkálót és aknaszedőt, 225 rombolót és 1143 tengeralattjárót jelentett.⁶⁷

A megfelelő repülőgépipar kiépítése jöllehet korán, de nagyon lassan indult. Az első, 1934-es kormányprogram még arra sem volt elegendő, hogy a működő gyárak kapacitását kellően kihasználja. A második program, mely évi 2000 géppel számolt, már teljes kapacitást igényelt volna, de csak a harmadik – 8000 gép három év alatt –, tette ténylegesen szükségessé a kapacitás növelését. Ez részben a működő repülőgépgyárak kibővítésével, részben az alvállalkozói rendszer kiépítésével történt, s végül az árnyékipar létrehozásával ez olyan gyárakból állt, melyek pillanatnyilag nem gyártottak repülőgépeket és alkatrészeket, de egy háború esetén minden nehézség nélkül erre voltak átállíthatók. Világos volt, hogy nem csupán a repülőgéptestek, de a motorok és ágyúk és egyéb fegyverek gyártásához is szükséges lényegesen nagyobb kapacitás kiépítése.⁶⁸ Érdekes módon az angol légierő akkor aratta az első sikert, mikor a németek biztosak voltak saját fölényükben, mikor a siker vagy kudarc élet vagy halál kérdése volt Nagy-Britannia számára. Az ország feletti légicsatát nem utolsósorban az angol repülőgépek jobb minősége nyerte meg, mellyel ellensúlyozni tudták a német repülőgépek számbeli fölényét. Mind a Hurricane, mind a Spitfire kiváló vadászgépnek bizonyult. Repülési magasságuk 12–13 000 méter volt, 550–650 km óránkénti sebességgel, és hatókörüik kiterjedt 800 km-re is. 1940-ben még mindkét gép csak az amerikai Browning gépfegyverrel volt felszerelve, később azonban a Spitfire-II és a Hurricane-4 típus 20 mm-es ágyúkat is kapott.

Franciaország veresége után Nagy-Britannia számára világos volt, hogy csak a légierő és a haditengerészet fejlesztése akadályozhatja meg az esetleges német inváziót és biztosíthatja Anglia fennmaradását. A Royal Air Force (Brit Légierő) bebizonyította magas kvalitását, de gépeinek száma a franciaországi hadjáratban és az angliai csatákban elszenvedett vereségek következtében veszélyesen ala-

csonyra csökkent. Ebben az időben még a Harrogate-program volt érvényben, mely a repülőgépgyártás fokozatos növelését célozta, és havi 2550 repülőgép előállítását irányozta elő. Bár a termelés ténylegesen állandóan növekedett, a terv célkitűzését sosem tudták elérni, és időközben bebizonyosodott: ha el is érnék a célt, az már távolról sem lenne elegendő. Így 1940 folyamán, miközben az angol gyárakat állandóan bombázták a német repülőek, s már nem volt elég nyersanyag és munkaerő, elhatározták a program módosítását. Az új, módosított Henessy-program gyorsítani kívánta a termelés növelését, s már 1941 júniusára el akarta érni a havi 2500-as szintet. Időközben természetesen a repülőgépek választékát is módosították. A Harrogate-terv elsősorban támadásra épült, és a tervezett 2500 gépből 817 lett volna bombázó és 723 a vadászgép. A Henessy-program viszont a vadászgépeknek biztosított elsőbbséget és 1050 vadászgéppel szemben 675 bombázó előállításával számolt. A módosítás nem csupán a katonai stratégiát érintette, de fontos költségvetési kihatása is volt. Hiszen egy vadászgép gyártása jóval kevesebbe került, mint egy bombázóé, különösen egy nehézbombázóé. Az új, módosított program kevesebb nyersanyagot és munkaerőt igényelt.

Mégis 1941 júniusában, mikor a háború a Szovjetunió elleni támadással új fordulatot vett, az angol gyárak csupán 1600 repülőgépet gyártottak havonta, vagyis mintegy 40%-kal elmaradtak a tervtől. A nehézségek 1940 második felétől határozottabban mutatkoztak meg. Mindenekelőtt világossá vált, hogy az angol repülőgépgyárak, melyek többnyire az angol szigetek délkeleti részére települtek, túlságosan sebezhetőek a német repülőgép-támadások által. Szükség volt tehát áthelyezésükre és a termelés megfelelő elosztására. Ennek következtében nemhogy nem emelkedett, de csökkent a termelés. 1940 júliusában 1665 db repülőgépet gyártottak, 1941 januárjára a gyártott mennyiség 1198 db-ra esett vissza, és csak 1941 júliusában érték el az egy évvel korábbi szintet. Igaz, nem elég számolni, mérlegelni is kell, mivel az 1941 júliusában gyártott 1605 gép jóval nehezebb volt, mint az egy évvel korábbi, mert megkezdődött a nehézbombázók fokozott ütemű gyártása.⁶⁹

A módosított program azonban megint csak egy fél évig volt érvényben, mikor 1941 decemberében elfogadták a Bombázó Programot. Ez a havi 2500 db termelési szint elérését 1943 júliusára halasztotta, viszont ismételten lényegesen módosította a gyártott repülőgépek típusát. Most elsősorban a bombázók gyártása kapott hangsúlyt, különösen a rendkívül költséges nehézbombázóké, ami természetesen lényegesen több nyersanyagot és munkát igényelt. 1941 tavaszától számos új típust vezettek be, mindenekelőtt a két éjszakai vadászgépet, a „Beaufighter”-t és a „Mosquito”-t. Mind a kettő Rolls Royce motorral volt felszerelve, óránként 600 km sebességgel és igen jó fegyverzettel. Ezt követték a Wellington és a Blenheim közepes bombázók, majd pedig a Halifax és a Lancaster nehézbombázók. Az utóbbiakat állandóan módosították ugyan, de mégis kiváló gépeknek bizonyultak. A bombázó programot állandóan változtatták, részben a munkaerő- és a nyersanyaghelyzet követelményei szerint, részben annak megfelelően, hogy több bombázóra volt-e szükség a Németország elleni támadásokhoz, vagy pedig több

vadászgépet igényeltek, hogy a bombázókat megvédjék a német vadászgépektől. Mivel a géptestek fémből készültek, a testhez és a külső lemezhez egyre több fém-
 ötvözetre volt szükség. Hasonlóan növekedett az alumíniumfelhasználás is 78 000
 tonnáról 290 000 tonnára. Ezt részben a hazai termelés megkésztetésével fedez-
 ték, részben a kanadai import növelésével. De sajátos módon nagy szerepet játszott
 a szükségletek kielégítésében a lelőtt és tönkrement repülőgépek anyagának fel-
 használása is, amiből 1943 folyamán kétszer annyi alumíniumot nyertek, mint a
 tényleges termelésből.⁷⁰ (Lásd az 55. táblázatot.)

55. táblázat
 Angol repülőgépgyártás⁷¹

Év	Összesen	Nehézbom- bázók	Közepes bombázók	Könnyű- bombázók	Vadászgép
1938	2 827	–	538	538	371
1939	7 940	–	1079	1079	1 324
1940	15 049	41	1521	1521	4 283
1941	20 094	498	2777	1353	7 064
1942	23 672	1976	3463	814	10 849
1943	26 263	4615	2737	376	10 727
1944	26 461	5507	2396	–	10 730

Természetesen a különböző gépek között óriási eltérés volt a géptest nagyságá-
 ban és súlyában, ezért az egyszerű számszerű összehasonlítás semmitmondó lehet.
 Egy Spitfire vadászgép súlya 1000 kg körül volt, s nagysága 12×16 m. A Hurrican
 vadászgép súlya 1250 kg körül volt, és nagysága csak 13×11 m. A Tornado súlya
 viszont már 1700 kg körül volt. A nehézbombázók közül a Wellington 5000 kg, a
 Halifax 8000 kg volt és 35×26 m nagyságú. Végül a legmodernebb nehézbom-
 bázó súlya már közel 12 000 kg körül volt. Míg egy Spitfire vadászgép elkészítése
 15 000 munkaórát igényelt, addig a Halifax nehézbombázóé 55 000 munkaórát.
 Egészében mégis azt mondhatjuk, hogy az angol repülőgépgyártás sikeresen vette
 fel a versenyt a némettel. Nem maradt el sokáig mögötte és 1943-ban már nemcsak
 be is hozta, de túl is haladta azt. Természetesen az amerikai segítség nélkül, csak
 saját termelésére támaszkodva az angol légierő aligha uralhatta volna a német lég-
 teret. De a háború folyamán az angol légierő 25 000 gépet kapott az Egyesült
 Államokból,⁷² és a Németország elleni bombatámadásokban az amerikai légierő
 is mind nagyobb szerephez jutott. 1943 folyamán 1 500 000 munkást foglalkozta-
 tott az angol repülőgépipar. Ebből 300 000 közvetlenül, 250 000 pedig alvállalko-
 zásban a repülőgéptesteket állította elő. 265 000 ember dolgozott a repülőgépmo-
 torok és alkatrészek előállításában, 140 000 ember a különböző anyagok gyártásá-
 ban, 125 000 embert foglalkoztatott a rádiók és radarok készítése, 80 000 embert a
 propeller és a futómű, 50 000 a fegyverzet és további 280 000 ember más alkat-

56. táblázat
A különböző fegyverzetek költségei a nemzeti jövedelem százalékában⁷⁴

Év	Repülőgépek	Rádió, radar	Hajók	Szállítóeszközök
1939	2,9	0,1	0,5	–
1940	4,7	0,4	8,5	0,8
1941	6,2	0,6	1,4	2,4
1942	7,9	0,9	1,9	2,9
1943	11,2	1,2	1,6	2,8
1944	12,3	1,2	0,7	2,4

részek előállításában.⁷⁴ Milward egy munkájában rámutatott, milyen nagy jelentősége volt a repülőgépek és alkatrészek, fegyverzetek előállításának a háborús költségvetésben. Valamennyi más fegyverrel összevetve ez volt a legjelentősebb.

Világos tehát, hogy a repülőgépgyártás a nemzeti jövedelem nagyobb részét igényelte, mint a rádió-radar, hajók, szállítóeszközök együttvéve. Ashworth szerint a repülőgépek és alkatrészeik megrendelésére a Légügyi Minisztérium 3892,5 millió fontot adott ki, mely 1939–1943 között állandóan növekedett, évi 400 millió fontról 1100 millió fontra, majd a háború utolsó éveiben lassan csökkent. A repülőgépipar a háború folyamán mintegy 372 millió font értékű tőkebefektetést kapott. „Egy olyan tengeri nagyhatalom számára, mint Nagy-Britannia, amely közel volt a szárazföldhöz, ahol a háború folyt, természetes volt, hogy a repülőgépeket bizonyos értelemben mintegy technológiailag fejlettebb hajónak tekintették, melynek nagyobb ütőereje van és elérheti azokat a célokat is, melyeket a hajók nem tudnak elérni. A légierőt ugyanakkor a gazdasági hadviselés rendkívül fontos fegyverének tekintették, hiszen védi a tengereket és az országot a bombázástól, és szinte semmiféle vita sem folyt arról, vajon helyes-e, hogy a fegyverkezés legnagyobb forrásait a repülőgépipar fejlesztésére fordítják” – állapítja meg Milward.⁷⁵ A II. világháború folyamán a fegyvergyártásra kiadott költségek 40%-a irányult a repülőgépiparba Nagy-Britanniában.⁷⁶ Természetesen azon lehet vitatkozni – ha egy szigorú költség- és haszonelemzést (cost benefit) alkalmazunk –, hogy vajon ténylegesen ez volt-e a beruházások legésszerűbb felhasználása, és vajon arányban volt-e a Németország bombázásából származó haszon a bombázók építésébe fektetett költségekkel. Az is igaz viszont, hogy a háború időszakájában a költség és a haszon szembeállításának legfontosabb mércéje a háború megnyerése.

Az angol ipar távolról sem volt ilyen sikeres a páncélosok előállításában. Erre Angliában sohasem helyeztek túlságosan nagy súlyt, hiszen régi tradíció volt, hogy Angliának nem volt szárazföldi hadserege, s mindenki meg volt róla győződve, hogy Nagy-Britannia sorsa a tengereken és a levegőben dől el. Egyébként is, az első időben ott volt a francia hadsereg, mely erős volt páncélosokban. Nagy-Bri-

tanniában a termelés csak lassan növekedett, ami havi 82 db harckocsinak felelt meg. Franciaország veresége után a termelés havi 190 db-ra emelkedett, mivel az afrikai háború mind több páncélost igényelt. Amikor Japán is hadba lépett, még mindig csupán olyan szintet értek el, mely évi 6500 tank előállítását tette lehetővé, jóllehet 1941 második fele már figyelemre méltó növekedést mutatott. Az angol harckocsik csak páncélzatuk erősségével vették fel a versenyt a németekével, gyorsaságban és manőverezési képességben is elmaradtak mögöttük. A motorok erőssége és minősége is sok kívánnivalót hagyott maga után. Továbbá, a tüzelőerejük is gyenge volt. Amikor az angol és az amerikai vezérkar közös termelési program kidolgozásán dolgozott, az amerikai fél „ismételten azt javasolta – ami persze az angolok számára nehezen volt elfogadható –, hogy mivel az angol tankok oly rosszak, legokosabb lenne csökkenteni termelésüket, s az angolok elsősorban a módosított amerikai tankokat használják”.⁷⁷

Azon persze lehet vitatkozni, hogy az amerikai páncélosok ebben az időszakban tényleg jobbak voltak-e. Hiszen csak 1942-ben született meg az a kanadai páncélos, amely az amerikai alvázat az angol páncéltoronnyal egyesítette, s amelyből később a legsikeresebb amerikai fegyvert, a Shermant kifejlesztették. A háború második szakaszában az angol páncélosok minősége is javult. A különböző típusok előállítására gyár csoportokat alakítottak, egy-egy vezető nagyvállalat irányításával. Így a Wickers-gyár vezetésével készült a Valentine, a Nuffield volt a felelős a Crusader és a Cavalier-páncélosokért, és a Vauxhall állította elő a Churchill-tankokat.⁷⁸ Ez egyébként igen nehéz páncélos volt, viszonylag gyors, és jól volt felfegyverezve. 1941 közepétől kezdték el gyártani, s jól tudták használni az észak-afrikai harcokban, de Olaszországban és Normandiában is sikeresnek bizonyult. A páncélosokat többnyire az autóipar gyártotta, a Vickers és Nuffield irányításával 1943-ig 28 gyárat és üzemet vontak be a termelésbe, de szerepet kaptak más, korábban vasúti járműveket, illetve mozdonyokat gyártó üzemek is. Ebben az iparágban viszonylag csekély volt az új beruházás, az üzemek többsége korábbi kapacitását használta.

Az 1944-ben, a franciaországi partraszállásnál alkalmazott új páncélosok: a Cromwell és Crusader már felvették a versenyt a német Tigrissel is. Összesen 1941-ben 4891, 1942-ben 8611 és 1943-ban 7476 harckocsit állítottak elő az angol üzemek. Természetesen növekedett a páncélosok súlya, és erősebb motorokkal és ágyúkkal lettek felfegyverezve. Mégis, a háború második szakaszában mindinkább az amerikai Sherman páncélost vezették be, s az angol hadsereg legalább annyi amerikai tankot használt, mint hazai terméket.

Más szektorokban természetesen csökkent a beruházás, így az állótőke-állomány értéke visszaesett. Az infrastruktúrát elhanyagolták, a fenntartási munkálatokat nem végezték el a szükségleteknek megfelelően, s az állótőke-állomány egy része a német bombázás következtében semmisült meg. A háborús szükségletek ugyanakkor hatalmas ösztönzést nyújtottak a tudományos és technológiai újításokra. A hadiiparral közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban álló néhány iparág-

ban a háború hat esztendeje alatt több technikai újításra került sor, mint az előző 20 évben. Olyan iparágak, melyek a két világháború között állandó és súlyos nehézségekkel küzdöttek, most újra életre keltek. Ezek közé tartozott az angol szerszámgépipar is, melynek termelési színvonala messze elmaradt a némettől. 1939-ben például az angol gépipar termelése csak 20%-át tette ki a németnek. 1939-től viszont a szerszámgépgyártás gyorsan növekedni kezdett, s 1942-ben elérte a német termelés 50%-át.⁷⁹ (Lásd az 57. táblázatot.)

57. táblázat
Szerszámgépgyártás és import Angliában⁸⁰

Év	Termelt	Import
1939	37 000	8 000
1940	62 000	33 000
1941	18 000	37 000
1942	90 000	24 000
1943	70 000	20 000
1944	59 000	8 000

Számos új nagyüzem modern berendezésével próbálták kiegyenlíteni Németország jelentős előnyét a gépipar és a beruházási javak termelésében. Az egyik ilyen nagyon sikeres iparág, ahol Anglia eredményesen vette fel a versenyt a német iparral, s képes volt a legmodernebb technológiát bevezetni, a rádióipar volt. A kormánymegrendelések a rádió- és radaripar számára 1939-ben még csupán 5,5 millió font értéket jelentettek, 1941-ben már 53,3 milliót és 1944-ben 123,6 milliót. Azok a sikerek, melyeket az angol hadsereg akár Anglia légvédelmében, akár a hajózás fenntartásában vagy a Németország elleni támadásokban elért, elképzelhetetlenek lettek volna a rádióipar termelésének jelentős növelése és számos új termékkel történő bővítése nélkül. A háború elején a kereslet még lényegében nem haladta túl a rendelkezésre álló kapacitást, jóllehet bizonyos strukturális problémák már ekkor is jelentkeztek, hiszen békeidőben inkább vevő-, mint adókészülékekre volt szükség. Később a magnestron-csővek gyártása jelentett szűk keresztmetszetet. De ez az iparág volt az, ahol a találmányok és újítások alkalmazására sokkal nagyobb mértékben került sor, mint bárhol másutt. Már 1938-ban felfedezték, hogy elektronikus úton miként jelezhető egy közeledő repülőgép. Ennek sorsdöntő jelentősége az Anglia feletti légicsatában már bebizonyosodott, s ezt követően a rádiótechnika alkalmazása a hadműveletekben rohamosan bővült. Hadd említsünk meg csupán néhány fontos eredményt: a haditengerészet új jelzőberendezése, a légelhárítás összekapcsolása radarral, az éjszakai vadászgépek jelzőberendezése, a tengeralattjárók helyének meghatározására szolgáló berendezések vagy a bombázások pontosságát növelő eszközök mind a rádióipar új fontos ered-

ményei közé tartoztak. 1943-ban már 42 millió rádiócsövet gyártottak Angliában, ami még kiegészült 17 millió db importtal 1944-ben az Egyesült Államokból.

Önmagában az angol termelés nem is lett volna elegendő, annak ellenére, hogy az iparág, mely a harmincas évek elején csak 20 000 embert foglalkoztatott, most állandóan arról panaszkodott, hogy csak 120 000 ember áll rendelkezésére.⁸¹ Érdemes összehasonlítani az angol hadiipar termelését a két háborúban. Ez ugyanis világosan megmutatja, hogy a két tradicionális ágazat: a haditengerészet és a szárazföldi hadsereg termelése közel hasonló nagyságú volt, eltekintve az ágyúk mennyiségétől és az újonnan bevezetett automatikus kézfegyverektől. A leglényegesebb változások a páncélosok, a repülőgépek és a gépesített szállítás területén történtek. (Lásd az 58. táblázatot.)

Az angol hadigazdaság eredményeinek és gyengéinek áttekintéséhez hozzátartozik a tőkeberuházások alakulása is. Egyfelől a beruházási javak értéke a bombatámadások, a fenntartás elhanyagolása, valamint a leértékelés következtében

58. táblázat
Hadiipari termelés Angliában az I. és a II. világháborúban⁸²

Megnevezés	I. világháború (1914. augusztus– 1918. november)	II. világháború (1939. szeptember– 1943. december)
<i>Hajóépítés</i>		
Hadihajók (db és tonna)	1 661	4 490
	1 595 000	1 795 000
Kereskedelmi hajó (tonna)	3 110 000	4 463 000
<i>Szárazföldi</i>		
Aknák, gránátok (millió)	162	170
SAA (millió)	10 500	7 200
Robbanóanyag (tonna)	560 187	569 000
Puskák	3 954 000	1 855 000
<i>Lövegek</i>		
100 mm-nél nagyobb	10 913	2 176
100 mm-nél kisebb	10 058	106 423
<i>Automatikus kézfegyverek</i>		
(hadsereg, légierő)		
Gépfegyver	240 506	849 923
Karabély	–	3 017 000
20 mm-es ágyú	–	117 788
Harckocsik	2 619	22 641
Páncélozott járművek	–	51 076
Teherautó és motorbicikli	100 000	717 000
Repülőgép	52 027	87 221

1700 millió fonttal csökkent. Másfelől az állam több mint 1000 millió font értékű beruházást eszközölt a hadiiparba a termelési kapacitás bővítése érdekében.⁸³ Ha a magánberuházásokat is figyelembe vesszük, amelyek egyes iparágakban nem voltak jelentéktelenek, akkor megérthetjük, hogy az üzemek és berendezések értéke változatlan áron a háború után nagyjából azonos volt a háború előttivel.

59. táblázat
Üzemek és berendezések értéke 1938-ban és 1947-ben⁸⁴
(millió fontban, 1948-as értékben)

Megnevezés	Bruttó		Nettó	
	1938	1947	1938	1947
Összes üzemek	6969	7709	3759	3737
Ipari üzemek	4141	4346	2127	2239

A hivatalos számítások szerint míg 1938-ban 214 millió font volt a nettó tőkeakkumuláció, a háború utolsó esztendejében mintegy egymilliárd tőkecsökkenéssel kell számolni. A beruházási javak állományának csökkenése elsősorban abból származott, hogy a polgári szükségletek helyett kimondottan a fegyverkezés igényeit elégítették ki. Természetesen a legnagyobb visszaesés a házépítésben történt. Itt egyrészt a német bombázások is nagy pusztításokat végeztek, másrészt az építkezések feletti kormányellenőrzés következtében az iparágban dolgozók létszáma 64%-kal csökkent. Rendkívül sok munkás hagyta el az iparágat (1940 januárjában például 359 000, októberben 78 000) és a megmaradt munkáslétszám nagy része kormányépítkezési programokon dolgozott.

A háború alatt az építkezések 60%-a ténylegesen kormányrendeletek alapján történt,⁸⁵ és csak a háború utolsó esztendejében indult meg a légítámadások által megrongált londoni házak nagyobb mértékű helyreállítási programja. Mivel a londoni házak 30%-a vagy megsemmisült, vagy megrongálódott, a helyreállítás komoly munkaerőt igényelt. Nem csupán arról volt szó, hogy nem volt új beruházás, s a karbantartást is elhanyagolták, hanem itt volt a legsúlyosabb a tényleges veszteség is. A polgári fogyasztás természetesen más területen is – mint például ruházati ipar, bútoripar – lényegesen csökkent a háború alatt. A munkaerő egy részét átcsoportosították ezekből az iparágakból, új beruházásokhoz nem jutottak, s csökkent kapacitással kellett dolgozniuk, sőt, ennek egy része is a hadseregnek termelt.

A pamutiparban 1940-ben vezették be az első korlátozást, elsőbbséget biztosítva az exportnak, illetve a kormányrendeletre folyó termelésnek. Később további korlátozásokat vezettek be, részben azért, hogy takarékoskodjanak a hajótérrel, részben hogy munkaerőt szabadítsanak fel. Az 1941-ben elindított koncentrációs fo-

lyamat a fonó- és szövőkapacitás 40%-át zárta be. A pamutszövetek termelése 3690 millió yardról 1539 millióra esett vissza, az export 159 millió fontról 16 millióra, a működésben levő orsók 39 millióról 17 millióra, a szövőszékek 419 000-ről 219 000-re csökkentek. Lényegesen kisebb volt a csökkenés a műszálak terén, ahol a termelés 482 millió yardról 306 millióra apadt.⁸⁶ A kiskereskedelmi forgalom – élelmiszer nélkül – az 1939-es 846 millió fontról 1941-re 570 millióra, 1942-ben pedig 520 millióra esett vissza. A magánberuházások bruttó értéke ugyanezen időszak alatt 880 millió fontról 200 millióra, az ipari export 430 millió fontról 150 millióra csökkent.⁸⁷ A gazdaság háborús átalakítása tehát nyilván lényegesen kevesebb ruházatot, bútort és háztartási cikket jelentett, s az élelmiszert a növekvő hazai termelés ellenére is erősen adagolták. A szigorú importkorlátozások miatt, melynek egyik lényeges oka a hajótérhiány volt, valamennyi fogyasztási cikkből erős hiány mutatkozott. Ez az infláció veszélyét idézte fel, amelyről az angoloknak az I. világháború időszakából keserű tapasztalataik voltak. A kormány igyekezett szigorú árellenőrzésekkel fékezni az áremelkedéseket, vegyes eredménnyel. Majd, miután felismerték, hogy az adott körülmények között az áremelkedések elkerülhetetlenek, az inflációs nyomást a legfontosabb élelmiszerek állami szubvenciójával, valamint a lakbérek és a közüzemi díjak szigorú maximálásával kívánták fékezni.

A létfenntartási költség indexe a háború első szakaszában 30%-kal emelkedett, a második szakaszban viszont jórészt stabilizálódott, s nem emelkedtek a nagybani árak sem. A kormány, amelyben a Munkáspárt is részt vett, igyekezett biztosítani az élelmiszer és más közszükségleti cikkek megfelelő elosztását, és bevezetett néhány újabb szociális intézkedést is. Bár számos munkahelyi viszály és sztrájk volt, ezek nagyságrendje messze elmaradt az I. világháborúé mögött. Az élelmiszer-fogyasztás 10–15%-kal csökkent, de néhány alapvető élelmiszeri cikk, mint a tej, a kenyér, a burgonya fogyasztása magas szinten maradt. Erősen csökkent a hús-, a cukor- és a teafogyasztás. A ruházati és a bútorgazdálkodás 37%-kal esett vissza, az egyéb háztartási javaké 82%-kal.⁸⁸ Növekedett a dohány- és a csokoládéfogyasztás, s az emberek több pénzt költöttek szórakozásra, mint korábban.

Mivel a létfenntartási költségek – legalábbis a hivatalos számítás szerint – csak 30%-kal nőttek, ez feltételez bizonyos reálbér-javulást. Viszont a hivatalos létfenntartási költség-index nem túlságosan megbízható, s a szükséges korrekciók után inkább 50%-os növekedést tekinthetünk általánosnak.⁸⁹ Viszont a munkabérek is jobban nőttek, ha nem az órabéreket vesszük alapul, tekintettel arra, hogy rendszeresen meghosszabbodott a munkahét. Gyakori volt a túlóra, az éjszakai műszak, a hétvégi munka. Igaz, az egy főre jutó fogyasztás, nyilván a jegyrendszer stb. következtében, 20%-kal csökkent, viszont a bérek aránya a nemzeti jövedelemben némileg emelkedett. Ezt úgy lehetett elérni, hogy a hadiszállítók rendkívül magas profitját a kormány erősen megadóztatta. (Lásd a 60. táblázatot.)

Vitatható, hogy mennyire megbízhatók a táblázat számai. Az azonban nem kétséges, hogy az angol kormány pénzügyi és adópolitikájával a háború időszakában

60. táblázat
Bérek aránya a nemzeti jövedelemben⁹⁰

(millió font)

Megnevezés	1938	1939	1940	1941	1942	1943
Nettó nemzeti jövedelem	4619	4970	5913	6877	7557	8402
Hadsereg fizetése	78	129	386	622	805	994
Munkabérek	1735	1835	2115	2419	2708	2916
Bérek és fizetések aránya (%)	38,8	37,9	38,2	38,6	40,2	41,4

a jövedelmek bizonyos kiegyenlítésére törekedett. Az a pénzügyi politika, mely megkísérelte a túlzott profitok elvonását, nem tisztán pénzügyi megfontolásokból született, bár az adóhivatal ismételten kijelentette, hogy az adópolitika nem a jövedelmek újraelosztására irányul.⁹¹ Kétségtelen, hogy az angol gazdaság és társadalom történetében először kísérelte meg a kormány, hogy a társadalmi és szociális problémákat különleges figyelemmel kísérje. Mivel a két háború közötti legfontosabb szociális probléma: a munkanélküliség megszűnt, és számos, az életkörülményeket javító szociális intézkedést léptettek életbe, a háborús nehézségek ellenére is a munkásosztály sokkal inkább a magáénak tekintette a háborút és célkitűzéseit, mint az I. világháború esetében. Az 1942 novemberében közzétett Beveridge-terv biztató ígéret volt arra, hogy az I. világháború beváltatlan ígérete – „egy ország, amely méltón jutalmazza a hősokeket” – most ténylegesen valósággá válik.

61. táblázat

Nagy-Britannia és Kanada haditermelése, illetve az Egyesült Államok szállítása
az angol hadsereg számára⁹²

(1939. szeptember–1945. augusztus)

(ezer db)

Megnevezés	Nagy-Britannia	Kanada	Egyesült Államok szállításai	Az Egyesült Államok szállításai az angol termelés %-ában
	termelése			
Páncélosok*	24,8	3,6	25,6	104
Tábori, léghárító és páncéelhárító lövegek	132,1	13,4	10,3	8
Kézifegyver	7598	1450	2757,4	36
Katonai járművek	682	482	264	39
Repülőgépek	96,1	5,4	23	24
Partra szálló járművek, hajók	4,3	–	2,6	60

* Csak június 30-ig.

Hozzá kell azonban tenni, hogy bármilyen nagyra értékeljük is az angol kormány háború alatti szociálpolitikáját, mindezt aligha lehetett volna biztosítani, ha csak saját erőforrásaira támaszkodhatott volna. Az angol kormány nem utolsósorban azért tudott nagyobb figyelmet szentelni a szociális kérdéseknek, mivel hadserege fegyverzetének nagy és mindinkább növekvő részét az Egyesült Államok szállította. Az angol hadsereg fegyverzetének 1943-ban 26,9, 1944-ben pedig 28,7%-a Amerikában készült. (Lásd a 61. táblázatot.)

EGYESÜLT ÁLLAMOK

Az amerikai szállítások szerepét csakis az amerikai ipar fejlődésének egészében érthetjük meg. Mivel 1939 és 1941 között az ipar jó része még nem volt kellően kihasználva, viszonylag nagyobb nehézségek nélkül lehetett növelni a termelést.⁹³ 1940 második felétől, mikor az angol megrendelések rohamosan növekedtek, majd 1941-től, mikor az amerikai mozgósítás is nagyobb sebességre kapcsolt, kezdett világossá válni, hogy a meglevő ipari kapacitást nagyon is növelni kell. Az amerikai üzleti élet vezetői, akik még hosszú ideig a nagy válság pszichológiai hatása alatt álltak, csak rendkívül vonakodva vállalták olyan háborús létesítmények pénzügyi finanszírozását, melyeket – mint attól tartottak – békeidőben aligha lehet hasznosítani. Bár a szövetségi kormány mindenfajta kedvezményekkel, gyors leírási lehetőségekkel kísérelte meg ösztönözni a háborús befektetéseket, a nagyvállalatok többsége igencsak félszívvel tett eleget a kormány javaslatainak. Rooseveltnél számára tehát nem volt túlságosan nehéz, hogy arra a következtetésre jusson: céljait csak úgy tudja megvalósítani, ha növeli az állam beavatkozását a gazdasági életbe. Nemcsak abban az értelemben, hogy kiterjeszti a kormány ellenőrzését a gazdasági élet fölött, de hogy magára vállalja az ipari kapacitások növelésének pénzügyi terheit. A különböző kormánysszervek, melyeknek vezetői szintén az üzleti életből kerültek ki, támogatták ezt az elképzelést. „Ezek az emberek ismerték a amerikai üzleti vezetők gondolkodását, tudtak problémáikról, s olyan nyelvet használtak, melyben kölcsönösen megértették egymást.”⁹⁴

A megoldás tehát megszületett, mégpedig abban a formában, hogy részben a hadsereg és a haditengerészet adta az iparvállalatok számára a szükséges tőkét az új kapacitások kiépítéséhez, részben pedig egy sor állami vállalatot (Defense Plan Corporation) hoztak létre, hogy a magánipart mentesítsék a beruházások terhe alól. Számos iparágban – így a műgumiiparban, a magnéziumüzemekben, a repülőgépgyárakban – az új vállalatok többségét az állam létesítette. A második világháború után az állam által finanszírozott építkezések értékét 31,4 milliárd dollárra becsülték, melyből 16,1 milliárd jutott az ipari építményekre és felszerelésekre. Más források az ipar háború alatti beruházásainak összegét 32 milliárdra becsülik, melyből a kormány 18 milliárdot eszközölt. A beruházásoknak mintegy

a felét közvetlenül a fegyvergyártás növelésére, a másik felét pedig a fém-, gép- stb. iparágak termelésének bővítésére fordították.⁹⁵

1942 volt a beruházások csúcspontja. Ebben az évben 12,7 milliárdot ruháztak be, de magas volt az 1943-as év beruházási szintje is: 8,5 milliárd. Más számítások 20 milliárdra teszik 1940 júniusa és 1944 decembere között a beruházásokat, aminek 75%-át fizette a szövetségi kormány. A beruházásokból 25 % ment a tüzérség, 16% a repülőgépgyártás, 11% a hajóépítés és 13% a kohászati bázis bővítésére.⁹⁶ A kormány-beruházásokon túlmenően mintegy 5 millióra becsülték a rendkívül kedvező adóleírasi kulcs által ösztönzött magánberuházásokat az olaj, az alumínium, a vas- és vegyszeti iparban.⁹⁷ A háború időszakában több ipari üzem létesült, mint a megelőző 15 év alatt. A beruházási program lényeges része volt a katonai költségvetés, hiszen a háborúban a nemzeti jövedelem mind nagyobb részét fordították katonai kiadásokra. (Lásd a 62. táblázatot.)

62. táblázat
Nemzeti jövedelem és katonai kiadások az Egyesült Államokban⁹⁸
(milliárd dollár)

Év	Nemzeti jövedelem	Katonai kiadások	Katonai kiadások a nemzeti jövedelem %-ában
1939	91	1,3	1
1940	101	2,2	2
1941	126	13,8	11
1942	159	49,6	31
1943	193	80,4	42
1944	211	88,6	42
1945	214	73,9	36

A táblázathoz két megjegyzést kell fűznünk. Egyrészt, mivel az adatok folyó áron vannak megadva, s a háború alatt mintegy 35%-os áremelkedés következett be, a táblázat túlbecsüli a nemzeti jövedelem növekedését. Másrészt, mivel az 1939-es nemzeti jövedelem szintje elmaradt az 1929-es szinttől, helyesebb, ha az 1940-es szintet vesszük alapul. 1939-es áron számolva a nemzeti jövedelem növekedése 50%-os volt. A növekedés nagy részét a hadiprogramok tették ki, melyek teljes összegét 315,8 milliárdra becsülték. Ennek több mint a fele (184,5 milliárd) fegyverek beszerzésére ment. 44,8 milliárd repülőgépekre, 20,3 milliárd páncélosokra és gépkocsikra. A háborús kiadások jelentős nagyságú katonai építkezéseket foglalnak magukban, 32 milliárd dollár értékben. Az ipari építkezésekből 50% jutott az épületekre, és további 50% gépekre és felszerelésekre. Végül 31,5 milliárd dollárt tett ki a hadsereg fizetése és személyi költségei.

Azok a vállalatok, amelyek hadimegrendelést kaptak, igen magas haszonkulccsal dolgoztak. Ezeket a vállalatokat ugyan rendkívül gondos bürokratikus

ellenőrzésnek vetették alá, de végül is a legfelsőbb szinten való összefonódás, másrészt a gazdaságosság szempontja azt eredményezte, hogy 56 óriásvállalat jutott a hadimegrendelések 75%-ához. A hadimegrendelések kiadásait ellenőrző bizottság egyenként 50 000 dollár feletti összeggel 92 871 szerződést kötött, melyek összértéke 115 milliárd dollárra rúgott. Ezekből 1940 szerződés egyenként meghaladta a 10 millió dolláros nagyságrendet.⁹⁹

Az alvállalkozók hosszú láncolata is kialakult, s ilyen módon számos kisvállalat is hozzájutott hadimegrendelésekhez. A kölcsönösen magas haszonkulcs, a hadsereg hitelei vagy a kormány által garantált hitelek révén a jelentősebb hadimegrendelésekhez jutó vállalatok sohasem látott mértékben virágoztak a háború alatt. De a háborús szerződések és beruházások hatása a gazdasági élet egészében éreztette hatását. Ez volt az az időszak, amikor a nagytőke és a katonai vezetés közel került egymáshoz, s megszületett a katonai-ipari komplexus. A nagy gazdasági virágzás ellenére azonban számos kisvállalat, amelynek nem voltak megfelelő összeköttetései, vagy nem tudott bekapcsolódni a haditermelésbe, tönkrement. Ahogy Bruce Catton megállapította: „számos, többnyire kisvállalat tönkrement, azok, melyekről a hadsereg beszerző tisztjei sohasem hallottak, vagy egyszerűen nem akartak hallani, azok, amelyeknek nem volt elég tőkéjük vagy nem volt elég kapcsolatuk, hogy megfelelő támogatáshoz jussanak”.¹⁰⁰

A kisvállalatok bukása miatt nem egy panasz hangzott el a hadsereg megrendeléseinek elosztására, mondván, hogy a nagyüzemek aránytalan részesedéshez jutottak ezekből a megrendelésekből. A panaszok zömét azonban elutasították, részben a nagyvállalatok hatékonyságára, részben arra a körülményre utaltak, hogy a kormány nem akar beavatkozni az iparba és nem feladata megakadályozni a természetes kiválasztódást. Hasonlóan erős kritika érte a hadimegrendelések területi elosztását is. Az ipar egyoldalú területi koncentrációja jóval korábbra vezethető vissza. A II. világháború előtt az Egyesült Államok ipari termelésének 75%-a lényegében 200 megyére korlátozódott, és ezeknek a 80%-a Észak-Keleten található.¹⁰¹ A háború alatt, mivel a hadimegrendelések többsége a legnagyobb vállalatoknak jutott – a General Motors, a három vezető repülőgépgyártó társaság és a Ford állt az élen –, a területi megoszlásban csak némi változás történt, amennyiben bizonyos ipari létesítmények a Rocky Mountains államaiba és Dél-Nyugatra települtek.

Az Egyesült Államok nemzeti jövedelme alakulásának egyik lényeges sajátossága az volt, hogy eltérően a többi hadviselő országtól, ahol a haditermelés növelése a polgári termelés csökkenésével járt együtt, ez itt nem következett be. Ha ugyan a polgári termelés részesedése visszaesett is, abszolút értékben 1944-ben meghaladta az 1940-es szintet. Igaz, az a számítás, amely a polgári fogyasztásra szolgáló javak és szolgáltatások mennyiségét 12%-kal többre becsüli a háború végén, mint a háború elején, megkérdőjelezhető,¹⁰² de ha a nemzeti jövedelmet változatlan áron számítjuk, akkor is legfeljebb a polgári fogyasztásra rendelkezésre álló javak minimális csökkenését észlelhetjük. Ezt a csökkenést bizonyítja, hogy a tartós fogyaszt-

tási javak termelésében erős visszaesés mutatkozott; számos cikkből hiány volt, más cikkeknél pedig egyenesen jegyrendszert vezettek be; számos gyárat haditermelésre állítottak át, s egyeseket ejtőernyő-gyártásra selyemharisnya helyett (1942. február), másokat repülőgép- és jeepgyártásra autók helyett, avagy gépfegyvergyártásra varrógép helyett (1942 július).¹⁰³ Másrészt, ha figyelembe vesszük, hogy sokkal több ember dolgozott, mint korábban, növekedtek az órabérek és meghosszabbodott a munkaidő, akkor lényegesen megnövekedett vásárlóerővel kell számolnunk, s ha az egy főre jutó fogyasztás nem is volt nagyobb 1944-ben, mint 1939-ben, a fogyasztási színvonal bizonyára mégis emelkedett. Az ipari termelés növekedése talán a leggyorsabb volt az Egyesült Államok gazdaságtörténetében. Az évenkénti 15%-os növekedési ráta azt jelentette, hogy az ipari termelés megháromszorozódott. Míg 1939-ben az ipari szektor 29%-kal részesedett a nemzeti jövedelemben, 1944-ben már 38%-kal. A termelésnövekedést lényegesen elősegítette a források jobb felhasználása és a termelékenység növelése. Mindez kiegészült a munkaerő létszámának erős növekedésével és az állótőke gyors bővülésével, az új üzemek és új berendezések révén.

Az amerikai ipari struktúra nyilván lényegesen kisebb változáson ment át, mint a többi hadviselő ország ipara. Néhány ágazat kivételével – nyomdászat és ruházati ipar – még a fogyasztási iparok is növelték termelésüket. Természetesen az egy másik kérdés, hogy olyan iparágak, mint a textilipar, mennyiben dolgoztak a hadsereg és mennyiben a polgári fogyasztás számára. A hadsereg 599 millió pár harisnya- és 229 millió nadrágmegrendelése utal arra, hogy a textilipar termelésének jelentős része nem a piac, hanem a hadsereg megrendelésére történt. Ismeretes, hogy 1942-től viszont számos polgári fogyasztási cikk megrendelését vagy teljesen megszüntették, vagy lényegesen csökkentették.

Nem kétséges, hogy a háborús konjunktúra legfontosabb haszonélvezője a gépipar volt, hiszen 1944-ben az egész ipar termelésének egyharmada fegyverekből állott. A repülőgépgyártás, hajóépítés, a robbanóanyagok gyártása és a fémipari üzemek termelése az összes ipari munkaerő 20%-át foglalkoztatta. (Lásd a 63. és 64. táblázatot.)

1943 után az ipari termelés általában már nem növekedett, mert a tartalékokat elegendőnek gondolták a háború megnyeréséhez, s így csökkent a katonai megrendelés.

A beruházási javakat nem csupán a hadsereg számára termelték. Az Egyesült Államok ipara úgy tudott mind több fegyvert, páncélost, repülőgépet gyártani, hogy egyidejűleg nagy mennyiségben kerültek ki szerszámgépek és mezőgazdasági gépek az üzemekből. Természetesen mindkettőnek volt jelentősége a háború szempontjából is, hiszen a munkaerőhiány miatt a modern szerszámgépek nélkül elképzelhetetlen lett volna a hadi program végrehajtása, és a mezőgazdasági munka fokozott gépesítése lényeges része volt a gazdaság háborús átállításának, a megfelelő munkáslétszám felszabadításának. A háború alatt a traktorok száma 175 000-ről 345 000-re, a kombájnoké 190 000-ről 312 000-re, a kukoricaszedő gé-

63. táblázat
Az ipari termelés mutatója az egyes iparágakban¹⁰⁴

(1939 = 100)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944
Repülőgépgyártás	245	630	1704	2842	2805
Lőszer és robbanóanyag	140	423	2167	3803	2033
Hajóépítés	159	375	1091	1815	1710
Mozdonyok	155	359	641	770	828
Alumínium	126	189	318	561	474
Vegyészet	127	175	238	306	337
Gumiáru	109	144	152	202	206
Acél	131	171	190	202	197
Élelmiszeripar	105	118	124	134	141
Gyapjúipar	98	148	144	143	138
Bútoripar	110	136	133	139	135
Ruházati ipar	97	112	104	100	95
Nyomdaipar és könyvkiadás	106	120	108	105	95

64. táblázat
Az Egyesült Államok ipari termelése 1939–1944 között¹⁰⁵

(1935–1939 = 100)

Év	Összes	Beruházási javak	Fogyasztási javak	Bányászat
1939	109	109	109	106
1940	125	139	115	117
1941	168	201	142	125
1942	212	279	158	129
1943	258	361	176	132
1944	235	353	171	140

peké 110 000-ről 146 000-re emelkedett a mezőgazdaságban.¹⁰⁶ Olyan újítások, mint a kisméretű traktorok, valamint a takarmányarató gépek, igen sok munkaterőt takarítottak meg.

Ha a beruházási javak nem szolgálták is kizárólag a hadsereg céljait, de a hadsereg részesedése lényegesen nőtt a háború alatt a beruházási javak termelésében. A hat legfontosabb fegyver gyártása 1940-ben a nemzeti jövedelem 2%-át, 1941-ben 5%-át, 1943-ban közel egynegyedét tette ki. (Lásd a 65. és 65/a táblázatokat.) Itt is a repülőgépgyártás volt a vezető szektor, de az Egyesült Államok és Anglia közötti munkamegosztás eredményeként a hajóépítésnek is közel hasonló szerepe volt. Milward hangsúlyozza azt is, hogy az amerikai fegyverkezésben sokkal nagyobb szerepe volt a gépkocsinak, mint más országokban, mivel az amerikai hadsereg a világ leggépesítettebb hadserege volt. Ez a szektor egyébként 88 915 páncélost termelt, melyből 28 919 könnyű, 57 027 közepes és 2969 nehéz tank volt,

illetve 46 206 önjáró löveg. Jóllehet, számszerűleg ezt a mennyiséget csak a szovjet hadiipari termelés haladta meg, mégsem állíthatjuk, hogy ezen a területen az amerikai hadsereg túlságosan sikeres lett volna. Az eredeti célkitűzéseket ismét és ismét módosítani, pontosabban csökkenteni kellett. 1942-ben még 169 000 páncélos előállítását irányozták elő, ezt később 136 000-re, majd 121 000-re módosították. Az 1942 novemberében megszületett Hadseregellátási Program „99 000 db-ban véglegesítette” a gyártandó páncélosok számát, amiből végül kerekén 88 000 készült el.¹⁰⁷ Természetesen még így is több mint két és félszeresét gyártották, mint az angol vagy a német hadiipar. Ez a meglepő növekedés a kezdeti néhány páncélosból évi 24 000 db gyártására részben új gyárak létesítésével, mint a detroiti új nagyüzem, részben pedig a régi autógyárak átalításával történt. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy minőségileg a szovjet és a német páncélosok általában jobbnak bizonyultak. Eleinte az amerikai hadsereg az M-2 közepes tankot használta. A nyugati hadjárat német sikerei viszont mindenkit meggyőztek a páncélosok döntő jelentőségéről a modern hadviselésben, s ezért egy jobb minőségű tank után kutattak, amelyet végül az M-4-es, azaz a Sherman-tankokban találtak meg.

A Sherman-tankokat futószalagon kezdték gyártani Detroitban. Súlya 18 tonna volt és 40–45 km/h sebességgel haladt. Mintegy 5 cm-es páncélzat borította testét, és egy 75 mm-es ágyúval és két gépfegyverrel volt felszerelve.¹⁰⁸ A Sherman-tankoknak már nagy szerepük volt az angolok El Alamein-i győzelmében, és nagy számban bevetették őket a normandiai hadjáratban is, jóllehet a nehezebb német páncélosokkal szemben hátrányban voltak. A német Tigrisekkel és Párducokkal szemben az amerikai ipar a Pershinget kezdte gyártani, melynek páncélzata 89 mm volt és egy 90 mm-es löveggel és három géppuskával volt felszerelve. Ezek a tankok azonban túl későn érkeztek ahhoz, hogy érdemleges befolyást gyakoroljanak a háború kimenetelére. A nyugati szövetségesek győzelméhez a létszámfölényben levő Sherman-tankok mellett természetesen a megfelelő légitámogatás járult hozzá döntő mértékben.¹⁰⁹ A gépjárműipar a páncélosok mellett a háború alatt 2,5 millió

65. táblázat
A fegyvergyártás részesedése a nemzeti jövedelem %-ában¹¹⁰

Év	Repülőgép és felszerelés	Lövegek	Töltény és robbanószer	Hajók	Páncélosok, gépkocsik
1940	0,8	0,2	0,2	0,8	0,6
1941	1,1	0,3	0,4	1,5	1,1
1942	4,9	1,3	1,9	4,4	3,1
1943	7,9	1,9	2,9	7,9	3,4
1944	7,6	1,5	3,0	6,9	2,6
1945	6,2	1,9	3,6	6,9	2,6

65/a táblázat
Hadianyagtermelés 1940. július és 1945. augusztus között^{110/a}

	1940. július- december	1941	1942	1943	1944	1945. január- augusztus	Összesen	%-ban
Összes hadianyag	2,047	8,442	30,168	51,745	57,594	33,153	183,149	100,0
Repülőgép	370	1,804	5,817	12,047	16,047	8,279	44,831	24,3
Hajó	391	1,852	6,957	12,498	13,429	6,011	41,138	22,3
Fegyverek	78	355	1,794	3,180	2,926	1,471	9,804	5,3
Lőszer	87	427	2,743	4,908	5,768	4,173	18,106	9,9
Harci lövegek és harckocsik	238	1,285	4,778	5,926	4,951	3,138	20,316	11,1
Híradástechnikai eszközök	27	226	1,512	3,043	3,739	2,212	10,759	5,9
Egyéb felszerelések	856	2,493	6,567	9,676	10,734	7,869	38,195	20,8

(millió dollár)

teherautót és 600 ezer jeep-et gyártott. (A jeep, a világhírű terepjáró gépkocsi elnevezését angol rövidítéséből: „general purpose”=GP kapta.)

Az Egyesült Államok ipara a háború alatt összesen 231 099 repülőgépet gyártott. Ebből 3898 volt B-29-es légierőd, 38 382 nehézbombázó – ebből 12 692 repülőerőd és 18 190 Liberator –, 16 070 közép-bombázó, 18 113 könnyűbombázó és 68 722 vadászgép. A többi 85 414 gép szállító, felderítő és gyakorló gép volt.¹¹¹ Az amerikai ipar nemcsak a legnagyobb mennyiségben, de a legnagyobb választékban is gyártotta a repülőgépeket. A vadászgépektől a vadászbombázókig, a nehéz szállítógépektől a nehézbombázókig újabb és újabb típusokkal álltak elő, melyek magasabbra szálltak, gyorsak voltak, nagyobb bombaterhet tudtak szállítani és jobb volt a lövési sebességük. A három legismertebb – és a németek által a legfélelmetesebbnek tartott – gép a B-17 repülőerőd, a B-28 Liberator és a B-29-es légierőd volt. Ezek a repülőgépek 10–12 ezer m magasságra tudtak felszállni, hatókörük 3–7 ezer km-re terjedt és 2,5–10 ezer kg bombát tudtak szállítani. A repülőerődöt még 1935-ben tervezték, és akkor a legnagyobb eredménynek azt tartották, hogy leszállás nélkül meg tudott tenni 3300 km-t. 1940-ben kezdték el a tömeggyártását, és bizonyos módosítások és javítások után ezek a gépek intéztek Németország ellen nappali légitámadásokat. A vadászok közül a P-51 Mustang volt a legsikeresebb. Ezt a gépet először angol megrendelésre szállították, igen gyors volt és igen magasra tudott repülni. A P-51-es és a P-47-es Thunderbolt vadászgépek kísérték a repülőerődöket, a Liberatorokat a Németországot támadó nappali bombázók védelmében.

Az amerikai ipar a háború alatt 7805 nehéz táborigyűt, 56 616 könnyű táborigyűt, 116 114 tankgyűt, 146 587 repülőgépgyűt, 49 775 léghátrító gyűt, 2 700 000 gépfegyvert és 6,5 millió puskát állított elő.¹¹² Természetesen ez a hatalmas mennyiség kimondottan a tömegtermelésen alapult. A legsikeresebb fegyverek közé tartozott a 105 mm-es könnyűtarack, melynek lőtávolsága 14 000 m volt, vagy a 37 mm-es páncélhátrító gyűt mintegy 11 000 méteres lőtávolsággal. Egyéb sikeres tüzérségi fegyverek közé tartozott a Pokol Macskája. Ez egy 76 mm-es igen nagy önjáró löveg volt, melyet egy páncélos alvázára lehetett szerelni és mindkét formában, mozgó páncélosként és tüzérségi fegyverként is használhatták. A svéd szabadalmú Bofors 40 mm-es léghátrító gyűt mellett igen sikeres volt a svájci szabadalmú Oerlikon-gyűt is.

Mint már jeleztük, az amerikai hadiipar egyik legeredményesebb szektora a hajóépítés volt. A Nagy-Britannia és az Egyesült Államok közötti összeköttetés fenntartásához – különösen azok után, hogy az Atlanti-óceánon 1943 nyaráig sikeresen működő német tengeralattjárók az angol haditengerészet és kereskedelmi flotta elég jelentős részét elsüllyesztették – igen sok új, főleg kereskedelmi hajóra volt szükség. Emellett az amerikai csapatok és fegyverzetük inváziós átszállítása is elengedhetetlenné tette, hogy leküzdjék a német tengeralattjárókat, megsemmisítsék a német haditengerészetet, teljes biztonsággal közlekedjenek az Atlanti-óceánon. Az amerikai ipar – szemben az angol hajódokkal – természetesen teljes biztonság-

ban volt, nem kellett tartania semmiféle német támadástól, és a munkaerővel, nyersanyaggal is jobban el volt látva. A háború alatt 72 100 hajót gyártottak, ezeknek azonban óriási többsége – 65 500 – kis partra szálló jármű volt. A megépített hadihajók száma több mint 1000 volt, 8,5 millió tonna kapacitással.¹¹³ A kereskedelmi hajók összkapacitása 51,5 millió tonna volt.

Az amerikai hajóépítő ipar rendkívül magas termelékenységgel dolgozott. Bevezették az elektromos hegesztést és a Henry Kaiser által kidolgozott tömegtermelési módszert. Az új technológia révén az egyes hajók gyártásának időtartama hónapokról hetekre csökkent. 1942-ben a hajóépítés általános időtartama 190 nap volt. Ezt először 72, később 45, majd 27 napra csökkentették. A Liberty-hajók elég lassúak voltak, olykor nem is tőkéltesek, de 1942-ben 1496, 1943-ban 2242 és 1944-ben 2161 db-ot gyártottak belőle. Modernizált változata már gyorsabb volt és elérte a Victory-hajók 15–15,5 tengericsomós óránkénti sebességét.

Az amerikai gazdaság nem csupán a gőzelemhez járult hozzá jelentősen, hanem a foglalkoztatottság növekedése a munkások életszínvonalát is javította. 1936–1938-ban az Egyesült Államok jövedelemelosztását a következőképpen becsülték meg: a lakosság legalacsonyabb jövedelemmel rendelkező egyharmadának fogyasztása tette ki az összes fogyasztási kiadás egyhatodát. A következő harmad fogyasztása 28%-ot, a legmagasabb jövedelemmel rendelkező utolsó harmad pedig 58%-ot. Kuznets 1942-ben készített számítása még úgy ítélte meg, hogy a háború alatt a tartós és nem tartós fogyasztási javakban 20%-os csökkenés lesz szükséges. A korábban nem kellően kihasznált tartalékok mozgósításával azonban sikerült a háború előtti fogyasztási szintet megőrizni. A javak és szolgáltatások egy főre jutó mennyisége 1939 és 1941 között 16%-kal, 1941 és 1944 között pedig 4%-kal nőtt. Ebből világos, hogy a növekedés ténylegesen még az Egyesült Államok hadba lépése előtt, 1939 és 1941 között következett be. De ha a 4%-os növekedést nézzük, megállapíthatjuk, hogy a fogyasztás tényleges csökkenése csakis a tartós fogyasztási javakban és gépkocsikban történt, amelyek ebben az időben még az Egyesült Államokban is csupán a vezető, illetve a felső-középosztály fogyasztásához tartoztak. 1939 és 1942 között a bérek összege 32 milliárddal nőtt. Mintegy egyharmad volt ebből az új munkások részesedése, 25%-os volt a keresetek emelkedése, és 37%-a munkahely-változtatásokból és a jobb bérbesorolásokból származott. A jövedelmek 35%-kal növekedtek, de az élelmiszerárak ennél gyorsabban emelkedtek. Különösen a 28 legfontosabb élelmiszercikk ára nőtt gyorsabban. A szakértők azon a véleményen voltak, hogy míg a lakosság vásárlóereje 86 milliárd dollárt tett ki, addig a rendelkezésre álló javak árértéke csak 69 milliárd volt. Az ellenőrzési törvény számos ipari cikkre maximálta az árakat, de a mezőgazdasági termékeknek csak 3%-a került az ellenőrzés hatálya alá. Az elnök ún. hét pontos beszéde a további áremelkedések megelőzése céljából javasolta a magasabb adózást, a bérplafonok megállapítását, a lakbérek befagyasztását, a takarékoság növelését szolgáló intézkedéseket, a rendelkezésre álló hitelszint csökkentését, s bizonyos cikkekre a jegyrendszer bevezetését. Ezek az intézkedések azonban éppen az élelmi-

szerék terén voltak kevésbé hatékonyak, s úgy tűnt, ezek vezetnek az áremelkedésekben.¹¹⁴ Állandó kölcsönhatás alakult ki az ár- és bérrendszer között, s az emelkedő irányzatban az élelmiszerárak mindig előtte jártak a bérek emelkedésének.

1942 második felétől az inflációs nyomás különösen erőssé vált. A kormány ekkor a beavatkozás mellett döntött, hogy korlátozza a lakosság vásárlóerejét. 1942. október 2-án a kongresszus jóváhagyta a stabilizációs törvényt az árak és a bérek befagyasztása érdekében.¹¹⁵ Egyik sem volt sikeres. Sőt, 1943 folyamán több bérsztrájkra került sor, mint az előző három évben. A kongresszus keményen fellépett a szakszervezetekkel szemben és a kormányzat beavatkozási jogát kiterjesztette a bérvitákra is. Rooseveltnél azonban nem élt e felhatalmazással, inkább az alacsonyabb bérek némi emelésével, másrészt az élelmiszerárak befagyasztásával kívánta orvosolni a helyzetet. Természetesen az élelmiszerárak befagyasztása csakis úgy történhetett, hogy a kormány a háború utolsó két esztendejében jelentős támogatásban részesítette az élelmiszerek egy részét. A „tartsuk a szintet” („holding the line”) politika világossá tette, hogy a mezőgazdasági árak további emelését meg lehet akadályozni, jóllehet a farmerek jövedelme tovább növekedett. A mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság egy főre jutó jövedelme az 1939-es 507 dollárról 1944-re 1461 dollárra emelkedett, miközben a mezőgazdasági bérek 1205 dollárról 2324 dollárra nőttek. A megélhetési költségek – különösen ha az élelmiszert kizárjuk – messze elmaradtak a mezőgazdasági bérek növekedése mögött.¹¹⁶

Az amerikai gazdaság mozgósításának – mint már utaltunk rá – az egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy saját hadserege felszerelése mellett jelentősen tudta hadianyaggal, élelmiszerral és nyersanyagokkal támogatni mind az angol, mind a szovjet hadigazdaságot. Ismeretes, hogy a kölcsönbérleti törvény bevezetésére akkor került sor, amikor Nagy-Britannia, valuta- és aranykészletét már kimerítve, képtelen volt kifizetni hadimegrendeléseit.¹¹⁷ Rooseveltnél felismerte a helyzet súlyosságát, s úgy gondolta, hogy szakítani kell a korábbi „fizess és vidd” politikával, és új javaslattal állt elő. „Tudassuk a demokratikus országokkal, hogy az amerikaiak törődnek a szabadság megvédésével és ezért mozgósítani fogjuk erőnket, erőforrásainkat, szervezési készségünket, hogy erőt öntsünk beléjük, hogy visszanyerjék, illetve megóvják a szabad világot” – mondotta egyik beszédében.¹¹⁸ Néhány közbülső megoldás átgondolása után 1941 márciusában a kongresszus jóváhagyta a kölcsönbérleti törvényt, amely felhatalmazta az elnököt, hogy bármely más ország kormánya számára gyártson, eladjon, kölcsön adjon, áthelyezzen és rendelkezésre bocsásson fegyvereket, ha az illető ország védelmét az Egyesült Államok biztonsága szempontjából létkérdésnek tartja. Ezzel szinte egyidőben a kongresszus 7 millió dollár értékű költségvetést azonnal megszavazott a kölcsönbérleti szerződés költségeinek fedezésére.

Miután Hitler megtámadta a Szovjetuniót, Rooseveltnél hajlandónak mutatkozott a kölcsönbérleti törvény érvényét a Szovjetunióra is kiterjeszteni. Az év októberében megtörtént az erre vonatkozó megállapodás. Az ebben az időszakban felállított, módosított „győzelem program” már meghatározta, melyek azok a fegyve-

rek, hadianyagok és egyéb árucikkek, amelyekre a kölcsönbérleti szerződés hatálya kiterjed.¹¹⁹ De természetesen időbe került, míg a törvény végrehajtása hatékonyra vált. Az első év folyamán, egészen az Egyesült Államok hadbalépéséig a törvény keretében mintegy 1 milliárd dollár értékben szállítottak különböző árucikkeket Nagy-Britanniának; a Szovjetunióknak szállított cikkek értéke azonban még jelentéktelen volt. Az első évben szállított áruk 60%-a élelmiszer volt, s emellett még lőszer, hajó és teherautó, viszont a repülőgépek szerepe még minimális volt. 1942 nyarától a szállítások lendületesebbé váltak, és 1943–1944-ben már jelentős szerepük volt a szövetségesek hadviselésében. Milward joggal hangsúlyozza: „az amerikai közreműködés biztosította, hogy a szövetségesek 3:1 arányú fölényhez jutottak hadfelszerelésükben 1944 folyamán”.¹²⁰ Ez a számítás természetesen a világháború egészére, a Japán elleni háborúra is vonatkoztatja ezt az arányt. Ha csak az európai fronton maradunk, akkor az amerikai fegyverzet részesedése kétségtelenül kevésbé domináns. Jóllehet az angol hadsereg legalább annyi páncélost kapott az Egyesült Államoktól, mint amennyit az angol ipar előállított, az angol légierő 24%-a az amerikai gyárakból származott, és 1944-ben már az angol hadsereg teljes felszerelésének egynegyede viselhette a felírást: „Made in the United States”.¹²¹

Az Egyesült Államok a kölcsönbérleti szállítások keretében 30 milliárdos segílyt nyújtott Nagy-Britanniának és a Brit Birodalomnak. Mivel e katonai felszerelés egy részét közvetlenül is az Egyesült Államok hadserege céljaira használták fel, ennek értékét levonhatjuk a szállítmányok összegéből, miként levonhatjuk azokat az angol árukat és szolgáltatásokat is, amelyeket a háború folyamán az amerikai hadsereg rendelkezésére bocsátottak. Ebben az esetben a Nagy-Britanniának nyújtott kölcsönbérleti segítség tiszta értéke 23 milliárd dollár nagyságú. (Lásd a 66. táblázatot.)

Az áruösszetételben a repülőgépek 21%-ot, a hajók 12%-ot, a páncélosok és szállítóeszközök 13,8%-ot, a lőszer és fegyverzet 13,5%-ot, az élelmiszer 12,2%-ot tett ki. Emellett jelentős volt még az olaj, a fémek és a gépek szerepe, de összességé-

66. táblázat
A Nagy-Britanniának és a Brit Birodalomnak nyújtott kölcsönbérleti segítség¹²²
(milliárd dollár)

Megnevezés	1941	1942	1943	1944	1945
Hajók	65	195	1078	540	229
Hadianyag, fegyverzet	186	2145	2928	6 101	2178
Egyéb áruk	586	1631	2218	2 988	1665
Szolgáltatás	245	786	1137	369	369
Összesen	1082	4757	9031	10 766	4437

ben kétségtelen, hogy a hadianyagoknak volt nagyobb szerepük, 1943–1944-ben a szállítások több mint kétharmada a hadianyag volt. Ha pedig a szolgáltatások értékét leszámítjuk, akkor a hadianyagok szerepe még nagyobb, mivel mintegy háromnegyed részét teszik ki az amerikai szállítmányoknak.

Milyen szerepük volt a kölcsönbérleti szállításoknak az Egyesült Államok termelésében? (Lásd a 67. táblázatot.)

67. táblázat

A kölcsönbérleti szállítások értéke az Egyesült Államok termelésében¹²³

(százalék)

Megnevezés	1942	1943	1944	1945 (I. félév)
Repülőgép	12,4	11,9	13,5	11,8
Hajók	5,5	11,8	6,7	5,4
Lőszer és fegyver	10,4	10,0	8,8	4,6
Gépjármű és páncélos	9,8	26,7	29,4	12,1
Összes hadianyag	7,6	11,2	11,7	7,6
Élelmiszer	4,3	4,4	5,4	3,9
Más mezőgazdasági termék	4,3	5,6	4,4	5,0
Fémek	3,9	4,2	3,4	3,5
Gépek	2,6	5,7	7,1	4,2

A három és fél esztendő alatt, amíg az Egyesült Államok aktívan részt vett a II. világháborúban, a kölcsönbérleti szállítások költsége az ország hadikiadásainak átlagosan 10,9%-át tette ki. 1944 volt a legerősebb esztendő, midőn a szállítások értéke a hadikiadások 12,5%-ára rúgott. A háború alatt a kölcsönbérleti szállítások a nemzeti jövedelem 9,8%-át, a bruttó nemzeti termék 4,1%-át igényelték.

Bár Nagy-Britannia igen hálás volt az Egyesült Államoktól a háború folyamán kapott segítségért, ám „e legönzertlenebb tevékenységet”¹²⁴ kritika is érte az angolok részéről.¹²⁵ Az angolok háláérzetük tetőpontján sem titkolták bizonyos keserűségüket, hogy ezt a segítséget nem kaphatták meg korábban, csak miután az Egyesült Államok már igénybe vette teljes dollárállományukat és az összes odakinti angol tőkebefektetést. A kongresszus és a külügyminisztérium által kidolgozott feltételek egyértelműen az amerikai külpolitika hosszú távú érdekeit szolgálták. Egyfelől megóvni Angliát a vereségtől, ugyanakkor aláásni korábbi vezető helyét a világ pénzügyeiben és kereskedelmében. A kölcsönbérleti szállításoknak két alapvető feltétele volt. Először is, hogy az az ország, ahová küldik, nem csinálhat profitot a szállítmányokból, másodszor, hogy elkerüljék harmadik piacon az amerikai árukkal való versenyt, nem volt szabad tovább exportálni más országokba. Míg az első feltétel könnyen elfogadható és érvényesíthető volt, a második feltétel egy sor politikai és gazdasági gondot okozott.¹²⁶ A pillanatnyi feltételeken túl-

menően ugyanis az amerikaiak az angoloktól ígéretet szerettek volna kicsikarni, nevezetesen: hogy gazdaságpolitikájuk a jövőben, illetve a háború után Hull amerikai külügyminiszter kedvenc gondolatához, a szabadkereskedelelemhez igazodik. Az adott körülmények között, amikor a két ország gazdasági viszonyai annyira egyenlőtlenek voltak, az angol gazdaság számára komoly veszélyt jelenthetett a birodalmi kedvezményes rendszer feladása és a szabad gazdasági verseny alkalmazása.

Mindennek ellenére az 1942-ben aláírt kölcsönös segélyi egyezmény 7. pontjában az angolok kénytelenek voltak elfogadni ezeket a feltételeket. Pollard,¹²⁷ aki összefoglalja a kölcsönbérleti egyezménnyel kapcsolatos kritikai észrevételeket, további tényezőkre is utal. Mindenekelőtt arra, hogy a kölcsönbérleti szállítások csak 1943-tól váltak igazán fontossá, és a szállítások kérdésében kizárólag az amerikai kormány döntött, ami lehetővé tette olyan szállítások megtagadását, illetve felfüggesztését is, amelyekre Angliának rendkívül nagy szüksége volt, ám az amerikaiak valamely okból nem rendelkeztek fölösleggel. Amikor az amerikai csapatok angol területen állomásoztak és vásárlásaikkal enyhíthették volna az angol gazdaság dollárhiányát, egy titkos utasítás volt forgalomban, hogy ne költsenek túlságosan sok dollárt, ami esetleg erősíthetné az angol gazdaságot. Egyes esetekben az amerikai feltételek olyan szigorúak voltak, hogy nem engedték meg, hogy a kölcsönbérleti szállításokat az angolok és domíniumaik együttesen kezeljék. Ezért az angolok arra kényszerültek, hogy növeljék sterlingtartozásaikat, amely a háború végén 3,5 milliárd fontot ért el.

A kölcsönbérleti szerződéssel kapcsolatban az angolok is hivatkozni szoktak arra a segítségre, amelyet viszont ők nyújtottak az amerikaiaknak. Igaz, nagyságrendileg ez kisebb volt, mint az amerikai – 6 milliárd dollár –, de nagyobb részét képezte az angol nemzeti jövedelemnek és a bruttó nemzeti terméknek, azaz sokkal nagyobb áldozatokat követelt. Az angol számítások szerint a kölcsönös segítség keretében az Egyesült Államok hadseregének nyújtott áruk és szolgáltatások 1943–1945 között az angol hadikiadások 8,6%-ára rúgtak, s a nemzeti jövedelem 4,6%-át, a bruttó nemzeti termék 3%-át tették ki. 1944–1945-ben ez a segítség az angol hadikiadások 10%-át igényelte.¹²⁸ Mindez végül is hozzájárult ahhoz a tényhez, hogy az Egyesült Államok mint a világ legerősebb hatalma került ki a második világháborúból, Anglia viszont a háború alatt és a háborút követően fokozatosan hanyatlott. A. J. P. Taylor, ismert angol történész arra a következtetésre jut, hogy „a sok vezető államférfi közül Roosevel volt az egyedüli, aki tudta, mit csinál. Amerikát a világ leghatalmasabb országává tette szinte nevetséges áron.”¹²⁹ Kimbel vitatja Taylor állítását, s arra utal, hogy a kölcsönbérleti szerződés feltételeit a külügyminisztérium dolgozta ki, ami önmagában nem túl meggyőző érvelés. Ha nem is értelmezhetjük a kölcsönbérleti szerződést kizárólag vagy akár elsősorban egy jól átgondolt gazdaságpolitika részének, amellyel az Egyesült Államok vezetői a háború utáni világ vezető pozícióját akarták maguknak biztosítani, nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a háború befejeztével ténylegesen ez tör-

tént. Sőt, a kölcsönbérleti szerződés hirtelen leállítással az Egyesült Államok olyan helyzetet teremtett, hogy a két ország közötti gazdasági különbség tovább növekedett, s végül rákényszerítették Angliát, hogy fogadja el azt a gazdaságpolitikát, amelyet az Egyesült Államok kívánt, s amelyet korábban az angolok nem voltak hajlandók elfogadni. Az új angol munkáspárti kormány vezetője keserűen panaszkodott, hogy az Egyesült Államok azáltal, hogy 1945 őszén hirtelen – előzetes tanácskozás és megfelelő megbeszélés nélkül – leállította a segítséget, Nagy-Britanniát igen nehéz pénzügyi helyzetbe hozta.¹³⁰

Kétségtelen, hogy a kölcsönbérleti szerződés által nyújtott segítség a Szovjetunió számára sokkal kisebb jelentőségű volt. Jóval később kezdődött – 1941 kritikus időszakában –, s alig érte el a 26 millió dollárt, és később is csak fokozatosan bontakozott ki. Az Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió között 1941. október 2-án aláírt szerződés havi 400 repülőgép és 500 páncélos stb. szállítását irányozta elő. A Szovjetunióknak nyújtandó feltétel nélküli segítség meglehetősen erős ellenállást váltott ki mind a hadsereg, mind a külügyminisztérium részéről. A hadsereg főleg amiatt aggódott, hogy vajon a Szovjetunióknak küldött szállítmányok nem fogják-e saját felfegyverkezési programjukat akadályozni, hiszen az adott körülmények között az Angliába irányuló kölcsönbérleti szállításoknak is nehezen tudtak eleget tenni. A külügyminisztérium viszont politikai okokból ellenzte a feltétel nélküli segítségnyújtást, többek között arra hivatkozva, hogy az oroszok még arra sem hajlandók, hogy pontos információt nyújtsanak, mire is van szükségük.¹³¹

Sztálin Beavenbrookkal és Harrimannel folytatott személyes beszélgetése során maga is elismerte, hogy az orosz nép „annyira szigorúan titoktartásra lett oktatva és nevelve, hogy ebben a tekintetben szinte lehetetlen megváltoztatni a szokásokat”.¹³² Az 1941 októberében aláírt I. szállítási jegyzőkönyv valójában inkább csak ígéret volt, semmint kötelező egyezmény. De Rooseveltt utasította Stimson hadügyminisztert, hogy a kölcsönbérleti küldeményeket a Szovjetunióknak legkésőbb 1942 januárjában meg kell kezdeni, s e tekintetben bármiféle változtatás csakis az ő személyes jóváhagyásával történhet. Jóllehet a kongresszus véleménye az új háborús szövetséggel kapcsolatban meglehetősen vegyes volt. A Pearl Harbor elleni japán támadás segítette Rooseveltet abban, hogy a Szovjetunióknak nyújtandó segítséghez megnyerje a kongresszus támogatását.¹³³

1941 végén még ha bürokratikus és politikai akadályok nem lettek volna, az amerikai ipari és hajószállítási kapacitás akkor sem lett volna képes eleget tenni a kötelezettségnek. Az első szállítmányok tehát csak 1941 decemberében érkeztek a Szovjetunióba, és inkább Angliából, mint az Egyesült Államokból. 1942 februárig 750 repülőgép, 501 páncélos és légelhárító ágyú érkezett, jórészt túl későn ahhoz, hogy érdemlegesen részt vegyenek a Moszkva elleni német támadás visszaverésében. A szállítási nehézségek még 1942-ben és 1943-ban is súlyos problémákat okoztak. A német tengeralattjárók állandóan támadták a Murmanszk felé haladó angol–amerikai konvojokat, s nemegyszer súlyos veszteségeket okoztak. Az angol–

amerikai vezetés viszont erre hivatkozva nemegyszer szüneteltette a szállításokat, ami ismételten indulatos szavakat váltott ki Sztálinból Roosevelttel és Churchilllel folytatott levelezésében.¹³⁴ Az első évben a szállítmányoknak csak mintegy a kétharmada érte el a murmanszki kikötőt. A másik jegyzőkönyvet 1942-ben írták alá. Ez lényegesen növelte a szállítandó mennyiséget, és a leszállított érték összehasonlíthatatlanul nőtt, jóllehet még mindig elmaradt az ígérttől. A harmadik és negyedik, 1943-ban, illetve 1944-ben aláírt megállapodás nemcsak jelentősen növelte a kölcsönbérleti szállítások nagyságát, hanem akkor az ígélet és valóság közel is került egymáshoz.¹³⁵

68. táblázat
Kölcsönbérleti szállítások a Szovjetuniónak¹³⁶
(millió dollárban)

Év	Összeg
1941	26
1942	1 376
1943	2 346
1944	4 078
1945	2 764
Összesen	10 590

69. táblázat
A kölcsönbérleti szállítások értéke és összetétele¹³⁷
(1941–1945)

Megnevezés	1941	1942	1943	1944	1945
A szállítmányok összértéke (milliárd dollárban)	0,5	1,35	2,89	3,43	1,37
A szállítmányok százalékos megoszlása					
Katonai szállítások	20	63,2	49,9	43,8	40,7
Fegyver és lőszer		15,8	12,8	5,6	2,6
Repülőgép és alkatrész		22,4	17,4	16,3	12,7
Páncélosok és alkatrészek		13,1	2,6	4,9	4,0
Szállítóeszközök		11,0	14,1	14,7	19,3
Vízi járművek és alkatrészek		0,8	3,2	2,5	2,1
Ipari áruk	80	23,1	29,6	39,3	39,5
Mezőgazdasági áruk	–	13,7	20,5	16,9	19,8

Amerikai adatok szerint a Szovjetuniónak szállított kölcsönbérleti segítség nagysága a következőképpen alakult. (Lásd a 68. táblázatot.) Érdekes elemezni a szállítások anyagi összetételét is. (Lásd a 69. táblázatot.)

A két táblázat között különbség mutatkozik. Az utóbbi adatai közelebb állnak a szovjet forrásokhoz, amelyek szerint a kölcsönbérleti szerződés keretében csak 9,5 milliárd dollár értékű áru érkezett a Szovjetunióba. A különbség nyilván a szállítási veszteség, a német támadások következménye.¹³⁸ Figyelemre méltó a táblázatban a katonai szállítások arányának fokozatos csökkenése. 1942-ben, amikor a Szovjetunió katonai helyzete még igen súlyos volt, a katonai szállítások aránya közel kétharmada volt az összes szállítmányok értékének. 1943-ban már csak a fele, és később még kevesebb. Természetesen ezzel egyidőben növekedett a szállított nyersanyagok és mezőgazdasági cikkek aránya. Amerikai adatok szerint az Egyesült Államok összesen 14 795 repülőgépet, 7056 páncélost, 8218 léghátrító ágyút, 131 633 gépfegyvert, továbbá gyalogsági fegyvereket és lőszert szállított a szovjet hadseregnek. Értékben kétségtelenül a repülőgép-szállítások foglalták el az első helyet. De rá kell mutatnunk a különbségre a szállított és a megérkezett áruk mennyisége között. 1942 folyamán a német tengeralattjárók ismételt sikeres támadásokat hajtottak végre a Murmanszkba irányított angol és amerikai hajók ellen. Egyes esetekben a szállítmányok közel fele a tenger fenekén kötött ki, s bár a szovjet tiltakozás ellenére a konvojokat nemegyszer szüneteltették, egészében arra a következtetésre juthatunk, hogy 1942 folyamán legalább 25%-os volt a veszteség. Később, amikor a tengereket jórészt megtisztították a német tengeralattjáróktól, a tényleges veszteség minimálisra, mintegy 2–3%-ra csökkent. Ha a szállított repülőgépek vesztesége azonos volt az összes szállítmányok értékében bekövetkezett veszteséggel, akkor a Szovjetunióba érkezett repülőgépek számát 12 869-re tehetjük.¹³⁹ Hasonlítsuk össze a szovjet termelést a kölcsönbérleti szállítások keretében érkezett amerikai repülőgépek számával. (Lásd a 70. táblázatot.)

Az amerikai repülőgépek tehát a szovjet hadsereg által használt repülőgépeknek kb. a 10%-át tették ki. Az első szállítmányok többnyire vadászgépek voltak. Bár

70. táblázat
Amerikai repülőgép-szállítások a szovjet termeléshez viszonyítva¹⁴⁰

Év	Szovjet termelés	Amerikai szállítások	Amerikai szállítások a szovjet termelés százalékában
1941	15 735	140	0,9
1942	25 436	1705	6,7
1943	34 845	4811	13,8
1944	40 246	3924	9,7
1945	20 102	2289	11,3

nem voltak rossz minőségűek, a szovjetek úgy vélték, hogy nem érik el saját repülőgépeik minőségét. Már jobban értékelték a P-39-es vadászgépeket, amelyeket 1943-tól kezdtek szállítani. Nem szabad azonban megfedkezünk arról, hogy a kölcsönbérleti szállítások keretében mintegy másfél milliárd dollár értékű áru érkezett a Szovjetunióba Nagy-Britanniából és Kanadából is. Ezek között a repülőgépek igen nagy súllyal szerepeltek. Itt sajnos nehezebb pontos számadatokat adnunk, mivel nem világos az angol, illetve a kanadai kikötőkből elszállított, valamint a Szovjetunióba ténylegesen megérkezett repülőgépek száma közötti különbség. De ezek a gépek akkor érkeztek – 1941 végén, illetve 1942-ben –, amikor még igen nagy szükség volt rájuk. 1942-ben 3600 gép érkezett az angol szállítások keretében, vagyis több mint kétszer annyi, mint az Egyesült Államokból, ami a szovjet termelés 14%-ával volt egyenlő. A kölcsönbérleti egyezmény keretében szállított összes repülőgép a szovjet termelés 20%-át tette ki. 1943 folyamán 3000 repülőgépet szállított Nagy-Britannia és Kanada. Ez a szovjet termelés 8,5%-ával volt egyenlő, és az amerikai gépekkel együtt a szovjet termelés 22%-ára rúgott. 1944-ben az angolok 1275 repülőgépet szállítottak, ami már mindössze 3%-át tette ki a szovjet termelésnek, és az amerikai szállításokkal együtt is csak 13%-át. A szovjet történetírásban általában elfogadott adat szerint az angol–amerikai repülőgép-szállítások a háború időszakában a szovjet termelésnek átlagosan a 11%-át érték el.¹⁴¹ Ha a Szovjetunió a háború alatt – beleértve 1941-et is – 136 364 repülőgépet gyártott, s ha a szövetségesek által szállított repülőgépek száma 20 744, ez a szovjet termelés 15%-ával lenne egyenlő. De nincsenek biztos adataink, hogy az angolok által szállított gépekből ténylegesen hány érkezett meg, valamint az sem bizonyos, hogy a szállító repülőgépeket is figyelembe vették-e a harci gépeken túlmenően. Ezért valószínűsíthető, hogy a kölcsönbérleti szerződés repülőgép-szállítmányai a szovjet termelés 12–13%-ával voltak egyenlők.

Jóval kisebb jelentőségük volt a kölcsönbérleti szerződés révén szállított harcokocsiknak. Ezek többsége könnyű és közepes harckocsi volt, minőségileg sem voltak a legkiválóbbak, s nagyon nehéz volt ezeket a szovjet front követelményeihez igazítani. Egyébként is, mint ismeretes, a szovjet ipari termelés éppen ezen a területen volt a legsikeresebb, mind a páncélosok számát, mind minőségét illetően. Végül is összesen 7056 amerikai Sherman-tank és 4699 angol tank érkezett az országba, ami valamivel több mint 10%-a volt a százezres nagyságú szovjet termelésnek. Itt egyébként is minimális a különbség az angol–amerikai, illetve a szovjet adatok között. Rendkívül fontos volt viszont a szállítások időzítése. A páncélosok 60%-a 1942-ben érkezett, amikor az 1941-es súlyos veszteségek következtében a szovjet hadseregnek igen nagy szüksége volt rájuk, s amikor is az angol–amerikai segítség a hazai termelés 25%-ával volt egyenlő. Később viszont már lényegesen csökkent a szállítmányok jelentősége a szovjet termeléshez képest. Az ágyúk és más tüzérségi eszközök terén a kölcsönbérleti szerződésnek sohasem volt lényeges szerepe. A szovjet történetírásban elfogadott adat szerint a kölcsönbérleti szállítások összege a Szovjetunió haditermelésének mindössze 4%-ára rúgott. A számítás

természetesen attól is függ, mit tekintünk haditermelésnek vagy hadikiadásnak. Ismételten rámutattunk arra, hogy a repülőgépiparban, a páncélosgyártásban a szovjet ipar különösen sikeres volt. Ha egészében próbáljuk felbecsülni a szovjet haditermelés értékét, akkor talán pontosabban határozhatjuk meg a kölcsönbérleti szerződés szerepét. Egy 1946-ban készült amerikai becslés a lőszergyártás értékét a háború alatt a következőképpen számította ki. (Lásd a 71. táblázatot.)

71. táblázat
A szovjet lőszergyártás értéke¹⁴²
(milliárd dollár)

Év	Összeg
1941	8,5
1942	11,5
1943	14,0
1944	16,0

Amerikai források szerint a háború alatt 375 883 teherautót és 51 503 jeepet szállítottak a Vörös Hadseregnek a kölcsönbérleti megállapodás keretében. Mivel a háború négy esztendeje alatt a teherautógyárak nagy részét páncélosok gyártására állították át, a szovjet ipar a háború folyamán mindössze 200 ezer teherautót gyártott. S ha el fogadjuk is azt az állítást, hogy a katonai szállítások 70%-át a vasút bonyolította le,¹⁴³ akkor is a csapatok, hadianyagok és nyersanyagok szállításához az amerikai szállítóeszközök döntő mértékben járultak hozzá. Annál is inkább, mivel az amerikai teherautók¹⁴⁴ (különösen a jeepek) sokkal jobb minőségűek voltak, mint bármelyik szovjet gyártmány. Gyorsak voltak, s kitűnően bírták a legrosszabb terepet is.

1942-ben az amerikai kölcsönbérleti szállítások 23%-a volt ipari nyersanyag vagy készáru, 1944-ben, illetve 1945-ben viszont ezek már a szállítmányok 40%-át tették ki. Különösen fontosak voltak egyes nyersanyagok, amelyekből nagy hiány mutatkozott a szovjet hadigazdaságban. 1941 végén elsősorban alumíniumot kértek a szovjet vezetők. Később a gumi és az ón szerepelt listájuk élén. Fontos volt a réz is, hiszen a szovjet fogyasztás majdnem 90%-át importból kellett fedezni. A Szovjetuniónak szállított 2,5 millió tonna acél viszonylag csekélynek tűnik a szovjet termeléshez képest, viszont figyelembe kell venni, hogy ez a legjobb minőségű acél volt, amely a legfontosabb fegyverek gyártásához kellett. Végül, az amerikai kölcsönbérleti szállítások 10%-át tették ki a gépek és felszerelések. A 300 millió dollár értékű szerszám gép különösen akkor volt fontos, amikor megkezdődött a felszabadított területek helyreállítása.

A Szovjetunió gazdaságának még egy területe volt, ahol az amerikai kölcsönbérleti szállításoknak nagy jelentőséget kell tulajdonítani, nevezetesen az élelmiszer-ellátás. A Szovjetunió mezőgazdasági termelése 1942–1943-ban 60%-kal el-

maradt a háború előttől, miközben a lakosság egyharmaddal csökkent.^{144a} Cukor alig volt, de húsból és zöldségféléből is nagy hiány mutatkozott. 1942-ben az amerikai szállítmányoknak 13,7%-a volt élelmiszer, 1943-ban 20%-a, 1944-ben 17%-a és 1945-ben ismét 20%-a. Összesen 4 millió tonna élelmiszert szállítottak, amelyben a liszt, a cukor, a konzervhús volt a legnagyobb tétel. 1944-ben az amerikai statisztikák szerint az amerikai mezőgazdasági termelés 5%-a ment Angliába és 2%-a Szovjetunióba.¹⁴⁵ Számos mezőgazdasági termékből, mindenekelőtt a gabonafélékből a kölcsönbérleti szállítások nagyobb fogyasztói voltak az amerikai mezőgazdasági termelésnek, mint az amerikai hadsereg.¹⁴⁶ Emellett 18 millió pár katonacsizma, 100 millió m pamut- és 55 millió m gyapjúáru járult hozzá a szovjet hadsereg ruházatához.

Az amerikai kölcsönbérleti szállítások összértéke mintegy 16%-át teszi ki a Szovjetunió fegyver- és hadianyag-termelésének, de mivel ezen szállításoknak mintegy a fele volt ténylegesen fegyver és hadianyag, ez automatikusan 8%-ra viszi le az amerikai hozzájárulást. Mivel ez nem egyenlően oszlott meg a különböző esztendőekben, arra a következtetésre juthatunk, hogy az amerikai segítség 1942 és 1944 között a szovjet termelés 6–10%-a között mozgott. A szovjet források a hadikiadásokat 550 milliárd rubelre becsülik, a kölcsönbérleti szállítások értékét pedig 53 milliárd rubelre, ami közel 10%-kal azonos. Ismét elvégezve a szükséges módosításokat, megint arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a kölcsönbérleti szállítások a szovjet hadikiadások 6, legfeljebb 7%-ával lehetnek egyenlők.¹⁴⁷ (Lásd a 72. táblázatot.)

72. táblázat
A nagyhatalmak hadianyag-termelésének értéke¹⁴⁸

(milliárd dollár)

Ország	1941	1942	1943	1944
Egyesült Államok	4,5	20	38	48
Nagy-Britannia	6,5	9	11	11
Németország	6,4	8,5	13,5	17
Szovjetunió	8,5	11,5	14	16

A kölcsönbérleti szerződésekben viszonylag jelentéktelen rész jutott még néhány olyan államnak, amely a Németország és Japán elleni háborúban csatlakozott a szövetségesekhez. Egyes országokban – pl. Bolívia vagy Ecuador – természetesen sokkal inkább a növekvő amerikai politikai és gazdasági befolyást kívánta előmozdítani, mint a haditermelést. A Szaúd-Arábiának nyújtott kölcsönbérleti segítség pedig az angol befolyást kívánta ellensúlyozni ebben a hatalmas olajtartalékokkal rendelkező országban. A különböző vásárlási programok és egyéb segítségnyújtás kétségkívül kitűnő lehetőséget teremtett az amerikai tőke gazdasági behatolásához is.¹⁴⁹ Komoly vita folyt arról, hogy kiterjesszék-e a kölcsönbérleti szer-

ződést az 1944-es invázió után megalakult új francia ideiglenes kormányra. A kérdésnek részben politikai háttere volt. De Gaulle tábornok és az amerikai adminisztráció között mindig feszült volt a viszony, és az amerikai kormányzat hosszú ideig vonakodott hivatalosan elismerni a francia ideiglenes kormányt. De jó néhány gazdasági kérdés is felmerült. Franciaországnak jelentős dollár- és aranytartalékai voltak az Egyesült Államokban, és ezért formailag Franciaországra akkor sem lehetett kiterjeszteni a kölcsönbérleti szállítások hatályát, ha az ország felszabadítás utáni rossz gazdasági helyzete, továbbá a francia hadsereg részvétele a szövetségesek oldalán 1944 nyarától ezt egyébként teljesen indokolta volna. Hosszas tárgyalások után végül is csak 1945 februárjában sikerült megegyezésre jutni, hogy 1,6 milliárd dollár erejéig a kölcsönbérleti szállítások keretében segélyt nyújtanak Franciaországnak. A javaslat azonban csak Truman elnök döntő szavazatával ment át a kongresszuson, és a vitában néhány képviselő azzal a hajmeresztő indítvánnyal állt elő, hogy a szállításokért cserébe az Egyesült Államok kóborozza el a Karib-szigeteket Franciaországtól.¹⁵⁰ Végül is Franciaország a háború folyamán néhány százmillió dollár segélyhez jutott.

Egészében az Egyesült Államok 51 milliárd dollár értékű segítséget nyújtott a kölcsönbérleti szerződések keretében. Kismértékben részesült ebből 19 dél-amerikai köztársaság, a Brit Birodalom egyes területei, a nyugat-európai kis országok, Kína és Franciaország is.

JAPÁN

A japán ipar egyedülálló teljesítménye a harmincas években nagy önbizalommal töltötte el a katonai vezetőket. Meg voltak győződve róla, hogy a gazdaság nemcsak jól felkészült a háborúra, de képes lesz megbirkózni a további feladatokkal is. A japán hadba lépést megelőző tíz év során jelentős nehézipar épült ki az országban. A japán eredmények sok tekintetben felvették a versenyt a német fegyverkezéssel vagy a szovjet iparosítás által elért eredményekkel. Ha összehasonlítjuk a japán ipar termelési eredményeit 1930-ban és 1940-ben, megérthetjük azokat a kölcsönösen elismerő szavakat, melyeket a japán katonai és ipari vezetők váltottak egymással.

1940 végén még nem volt véglegesen eldöntve, milyen háborút fog vívni a japán hadsereg. Vajon az ázsiai kontinensen fog először lecsapni Kínára és a Szovjetunióra, vagy arra koncentrálja erejét, hogy elfoglalja a legfontosabb nyersanyag-termelő területeket és kiépíti a Nagy Kelet-Ázsiai Jóléti Övezetet, avagy pedig az amerikai hadsereggel és tengerészettel száll szembe a Csendes-óceán távoli és szétszórta szigetein? Mindezen lehetőségek különböző fegyverkezést követeltek, de úgy tűnt, Japán bármelyik lehetőségre fel van készülve. 1940-ben Japán tízszer akkora hajóépítési kapacitással rendelkezett, mint egy évtizeddel korábban. 20 000

lőveget állítottak elő az évtized folyamán. A japán hadsereg 7000 repülőgéppel rendelkezett, és az ipar évi 500 gép előállítására volt már képes. Igaz, lényegesen elmaradt az angol vagy német ipar teljesítőképességétől, de az utóbbiak termelése jórészt a veszteségek pótlására szolgált, és légierjük voltaképpen nagyjából azonos volt a japánéval.¹⁵¹

A tankok és páncélos járművek száma 1941-ben viszont csekély, mindössze 2446 db volt. Három évvel korábban még csak 422 páncélost állított elő az ipar. Mivel szigetháborúra számítottak, melyben a hadseregnek csak másodlagos szerepe lehet, ez is elégnek tűnt. Végül elegendő fegyverük volt 94 hadosztály felfegyverzéséhez, és a lőszertartalékok 5 év feltételezett szükségletét fedezték. Az elképzelések szerint tehát a japán ipar megfelelően fel volt készülve a háborúra. Az első félév hihetetlen katonai sikerei ezt sokak szemében igazolták. Egyébként is a jelentős területi hódítások biztosítékul szolgálhattak arra, hogy a japán ipar nem fog szűkölködni nyersanyagokban és eleget tud tenni bármiféle fegyverigénynek.

1942 közepén és második felében azonban az első vereségek megrendítették a túlságosan elbizakodott japánokat. Azonnal szükségesnek látták, hogy módosítsák termelési célkitűzéseiket és átgondolják gazdaságpolitikájukat, a hadigazdaság ellenőrzési rendszerét és célkitűzéseit. 1942. november 1-jén megalakult a nagy kelet-ázsiai minisztérium,¹⁵² hogy kidolgozza az elfoglalt területek gazdasági kiaknázásának tervét és az itt található bőséges nyersanyagforrásokat a japán fegyverkezés szolgálatába beállítsa. A guadalcanali hadjárat kudarca kétségtelenül bizonyította, mennyire téves volt a feltételezés, hogy Japán kellően felkészült a háborúra. Nemcsak sokkal több fegyverre volt szükség, mint korábban képzelték, de a korábbi prioritásokat illetően is módosítani kellett a terveket. Korábban a három fegyvernem nagyjából azonos súlyt kapott a fegyverkezési programokban, most viszont egyértelműen a tengeri és a légiháború szükségleteinek és az ennek megfelelő fegyverzetnek kellett elsőbbséget adni. (Lásd a 73. táblázatot.)

73. táblázat
A fegyvernemek részesedése a fegyverkezési programban¹⁵³

Megnevezés	(százalék)				
	1941	1942	1943	1944	1945
Szárazföldi					
hadsereg	28,9	20,5	12,4	8,2	7,6
Légierő	32,2	39,0	46,8	48,3	51,9
Haditengerészet	38,9	40,5	40,8	43,5	40,5

Az átcsoportosítás miatt a hadsereg további felfegyverzését egyre jobban elhanyagolták. Ez világosan kiderül abból, hogy míg valamennyi hadviselő ország jelentős befektetéseket eszközölt, hogy minél több és jobb páncélost gyártsanak, Japán teljesen elhanyagolta ezt a fegyvernemet és sem mennyiségileg, sem minőségileg

nem fejlesztette. Míg 1941-ben 2446 páncélost és harckocsit gyártottak, 1942-ben 3202, 1943-ban 2780, 1944-ben 2252 és 1945-ben 569 db-ot, nem utolsósorban azért, mert az acélra és egyéb nyersanyagokra más fegyverek gyártásához volt szükség. Valamennyi többi nagyhatalom legalább tízszer annyi páncélost gyártott a háború utolsó éveiben, mint Japán. Emellett a többi ország lényegesen modernizálta páncélosait, Japánban viszont egyáltalán nem gyártottak nehéz páncélosokat. Ebben az értelemben az összesített adatok egyenesen meglepőek, hiszen a gyártott páncélosok többsége inkább páncélozott jármű, semmint tank volt. 1941–1943 között mindössze 500, 1944-ben 300, 1945-ben 89 db közepes páncélost gyártottak. Könnyű tankból 1942-ben 639, 1943-ban 252, 1944-ben 48, 1945-ben pedig mindössze 5 db-ot termeltek.

Erősen visszaesett a teherautógyártás is: míg 1941-ben 42 000 db-ot, 1942-ben már csak 35 000 db-ot, 1943-ban 24 000 db-ot, 1944-ben 20 000 db-ot és végül 1945-ben mindössze 2000 db-ot állítottak elő.¹⁵⁴ Mindez lényegében a csökkenő acéltermelésnek volt a következménye. A japán hadsereg egyébként sem volt túlságosan gépesítve, s a teherautó és a szállítás nem tartozott a hadsereg prioritásai közé. A három nagy teherautógyár: a Nissan, a Toyota és a Diesel Rt. tehát állandó nehézségekkel küzdött a szükséges nyersanyagok előteremtésekor. Mindennek következtében, míg a háború kezdetén 71 000 teherautója volt a hadseregnek, a háború végén csak 51 000, és ezeknek is csak a fele volt működőképes. Bár állandó dilemma volt, hogy a szűkében levő nyersanyagokat miképpen osszák el a hadsereg, a tengerészet és a légierő között, adataink a páncélosok és a teherautók gyártására vonatkozóan talán túlhangsúlyozzák a hadsereg részesedésének visszaesését. Lőszert és kézfegyvereket ugyanis megfelelő mennyiségben termelt az ipar, s a termelés csúcspontját egészében 1944 augusztusában érték el. A tüzérségi eszközök termelése ugyan már 1944 nyarától csökkenni kezdett, és az év második felében a lőszergyártás nehézségei következtében megtiltották az éles lőszer használatát a kiképzésben. 1945-ben, amikor már tartani lehetett a japán szárazföld elleni támadástól, a hadsereg ellátása ismét elsőbbséget kapott, de ez már inkább elmélet, semmint gyakorlat volt. Az ipar teljes összeomlásának időszakában az elosztási prioritások már elvesztették jelentőségüket.

Mint láttuk, 1942 végétől a hajó- és repülőgépgyártásra összpontosították az erőforrásokat és a nyersanyagokat, a munkaerőt és a gépeket ezekbe a szektorokba csoportosították át. Ez azonban olyan radikális változtatásokat követelt, hogy a háború előtt létrehozott irányítási szervezet nem bizonyult többé megfelelőnek. Az 1940 végén felállított Ipari Ellenőrzési Társulások ugyanis csakis a saját iparágukban rendelkeztek megfelelő hatalommal az erőforrások átcsoportosítására, de mivel nagyjából egyenrangúak voltak, nem avatkozhattak be más iparágak munkájába, felsőbb irányítási szervezet pedig nem létezett. A hatalmi harc tehát ismét felújult. Egyfelől felismerték, hogy szükség lenne bizonyos centralizációra, valamiféle legfelső gazdasági szervezet kiépítésére, másfelől a katonai és ipari vezetés változatlanul ellenezte a legfontosabb iparágak ellenőrzését.¹⁵⁵ A küzdelem első me-

nete kompromisszummal vagy talán inkább a Zaibatsu győzelmével végződött. A kormány mellett létrehoztak egy tanácsadó szervezetet, melynek hét tagja között ott voltak a Mitsubishi, a Mitsui, a Jomezgata Hajóépítő Vállalat, a Furuvava Elektromos Ipari Vállalat és a Japán Bank vezetői. A tanács tagjai elvileg miniszteri rangot és felhatalmazást kaptak, hogy befolyásolják a haditermeléssel és annak irányításával kapcsolatos döntéseket. A legfontosabb ügyeket a minisztertanács-csal együtt vitatták meg. Bisson joggal állapítja meg: „ez a japán nagytőke és militarizmus sajátos házassága volt új adminisztratív hatalom és felelősség alapján”.¹⁵⁶

Hamarosan elfogadtak egy törvényt, amely az ipart három kategóriába osztotta. Az első kategóriába a nehézipar tartozott, mindazokkal az ágazatokkal, amelyek a haditermelés szempontjából lényegesek voltak. A második kategória a textil- és élelmiszeripart ölelte fel. Végül, a harmadik kategóriába valamennyi többi iparágat sorolták. A legfontosabb cél az volt, hogy a második és a harmadik kategóriából az első kategóriába csoportosítsák át a nélkülözhető forrásokat. Ez azonban távolról sem volt elegendő, s hadianyag-termelési törvénnyel még erősebb központosítást kívántak bevezetni. 1943. november 1-jén a japán kormányt ismét átszervezték, néhány minisztériumot megszüntettek, néhány újat állítottak fel, melyek közül legfontosabb a hadianyagtermelési minisztérium volt. Ez utóbbinak kellett biztosítania a repülőgépgyártás maximális növelését. Ez a minisztérium összehasonlíthatatlanul szélesebb jogkört kapott a hadianyag-termelés ellenőrzésére és irányítására, mint bármelyik korábbi kormánysszervezet. A hajóépítés viszont megmaradt a tengerészetiügyi minisztérium, a szárazföldi hadsereg számára gyártott fegyverzet pedig a hadügyminisztérium keretében.¹⁵⁷

A hadianyag-termelési minisztérium tehát a repülőgépgyártást kívánta fokozni, mivel ezt tekintették a háború legfontosabb fegyverének. A következő hónapokban többszáz vállalatot helyeztek a minisztérium közvetlen ellenőrzése alá, és megindult a termelés növelése. Megpróbálták több könnyűfém, szerszámgépet és alumíniumot gyártani. Különleges intézkedéseket tettek, hogy növeljék a műbenzin gyártását és erősítsék a gépipart. A repülőgépgyárak bevezették a második és harmadik műszakot. Az eredmény nem is maradt el, 1944-re a repülőgépek száma 1942-höz képest megkétszereződött. (Lásd a 74. táblázatot.)

74. táblázat
Japán repülőgépgyártás¹⁵⁸

Év	Repülőgéptest	Repülőgépmotor
1941	6 189	13 022
1942	10 185	18 998
1943	20 078	35 368
1944	26 587	40 274

Összesen 70 000 repülőgépet gyártott a japán ipar, ami messze elmaradt az angol vagy a német termeléstől és mintegy negyedét tette ki az amerikaiak. Az 1944-ben gyártott repülőgépek száma azonban már azonos volt az angollal és megközelítette a németet. A háború alatt mind kevesebb bombázót és több vadászgépet gyártottak. 1941-ben a gyártott gépek 21%-a volt vadász, 29%-a bombázó, 1944-ben már 49%-a volt vadász és csak 17%-a bombázó. Sajátos módon alig csökkent a gyakorló repülőgépek aránya – 29-ről 23%-ra –, de ezeket a gépeket használták, mivel előállításuk rendkívül olcsó volt kamikaze-támadásokhoz, és többnyire a legkevesbé tapasztalt pilóták repültek.

A japán repülőgépek sohasem tartoztak a világ élvonalába, de a háború elején még nem játszottak alárendelt szerepet. Amikor először bebizonyosodott, hogy nem tudják felvenni a küzdelmet az új amerikai gépekkel, a japánok több új modellel kísérleteztek, ami megnehezítette a tömegtermelést. Korábban elsősorban amerikai modelleket próbáltak alkalmazni, később módosított német modellekkel dolgoztak vagy saját, japán modellekkel kísérleteztek. Egyik sem bizonyult túlságosan sikeresnek. Technológiai szempontból a japán ipar még messze elmaradt az Egyesült Államok iparától. Egyes számítások szerint 1943-ban a japán repülőgépipar hatékonysága csak 44%-a volt az amerikaiaké, s jöllehet 1944-ben 12%-kal növekedett a termelékenysége, elmaradása tovább növekedett, mert már csak 26%-os hatékonyságú volt az amerikaihoz képest. Az öt legnagyobb vállalat, a Nakajimia, a Mitsubishi, a Kawasaki, a Tachikawa és az Aichi a repülőgépek 75%-át, a repülőgépmotorok kétharmadát, a harci repülőgépek 88%-át gyártotta. De a nagyipari tömegtermelés ellenére is számos alkatrész gyártására alvállalkozók kaptak megrendelést, akik a fémhiány miatt ezeknek a megrendeléseknek egyre kevésbé tudtak eleget tenni. Ezért számos alkatrész vagy hiánycikk volt, vagy igen gyenge minőségben állt rendelkezésre.¹⁵⁹

Mivel a repülőgépgyártás igen magas szintű technológiát igényel, az a körülmény, hogy Japán ilyen nagy számban tudott előállítani repülőgépeket – még akkor is, ha ezek nem mindig voltak a legjobb minőségűek –, világosan utal arra, hogy a japán ipar jól fel volt szerelve különböző szerszámgépekkel. A japán szerszámgépipar termelése a harmincas években gyorsan nőtt, és 1938-ban az ország már több mint 60 000 szerszámgépet gyártott. A háború folyamán sikerült valamivel túl is haladni ezt a szintet. Ám lényegesen változott a gépek minősége azáltal, hogy sok kis vállalatot kiiktattak a termelési folyamatból. Csökkent az általános, minden célra felhasználható szerszámgépek száma, s természetesen növekedett a csupán meghatározott célokra alkalmas gépek termelése. Ezek a speciális gépek jobban megfeleltek a tömegtermelésnek és hozzájárultak a termelékenységek növekedéséhez. Egyszersmind kevesebb szakmunkást igényeltek, akikből egyébként sem volt bőség Japánban. Néhány szerszámgép esetében – mint pl. az esztergapad – a célgépek termelése a 30%-ot is elérte, más esetekben viszont többnyire 15% körül mozgott. A japán szerszámgépállomány 700 000 db-ra rúgott (az Egyesült Államok állományának 65%-a), de a nyersanyag- és egyes esetekben a munkaerőhiány következ-

tében a háború második felében már sosem tudták a gépeket teljesen kihasználni.¹⁶⁰ 1942 után a tengeri háború sem hozott sok sikert Japánnak. A harmincas években a japán haditengerészet mennyiségileg és minőségileg is figyelemre méltóan megerősödött. 10 csatahajó, 10 repülőgép-anyahajó, 37 cirkáló, 110 romboló, 63 tengeralattjáró alkotta a japán haditengerészet állományát. További két csatahajó építés alatt állt. Midőn 1941 végén és 1942 elején a Csendes-óceáni angol és amerikai flotta jórészt megsemmisült, a jövő igazán biztatónak ígérkezett. A dolgok azonban más irányba fordultak. A hajóépítésnek ugyanis egyidejűleg három ellenséggel is meg kellett küzdeni. Először is pótolni kellett saját veszteségeit, meg kellett próbálni ellensúlyozni az amerikai haditengerészet gyors kiépítését és fenn kellett tartani a kereskedelmi tengerészetet is, hiszen a szállítás létszükséglet volt a japán hadviselés szempontjából. Mind több munkaerő, nyersanyag, gyártási kapacitás volt szükséges a szállítóhajókhoz, nem utolsósorban azért, hogy biztosítani lehessen a szükséges acélmennyiséget. A különböző szervezetek között kiélezett harc folyt a rendelkezésre álló acél elosztásáért. A hajóépítő ipar prioritásai tehát állandóan változtak. Az első évek optimista hangulatában főleg csatahajókat és repülőgép-anyahajókat építettek, később a cirkálók és rombolók kaptak elsőbbséget. További nehézséget okozott – a repülőgépgyártáshoz hasonlóan – a hajóépítésben is az elektromos ipar rossz minőségű munkája, s az elektromos cikkek hiánya. A készülékekkel és berendezésekkel igen sok baj volt. Számos japán tengerésztiiszt a háború után az elektromos berendezések gyengeségével magyarázta vereségüket.

1944-től minden rosszul ment. 1945 júliusában az ország hadianyag-termelése már 50–60%-kal alatta maradt a csúcsszintnek. Minden erőfeszítés ellenére a japán hadiipar már akkor összeomlott, amikor a japán szárazföld elleni támadás még csak terv volt. Míg a német hadiipar összezúzásához igen komoly erőfeszítésre, bombatámadásokra és végül a területek elfoglalására volt szükség, addig a japán hadiipart lényegében már a tengeri háborúval ki lehetett kapcsolni, egyszerűen oly módon, hogy elvágták nyersanyagforrásainak útját. Az 1944 novemberétől meginduló rendszeres bombatámadások már csak az utolsó csapást jelentették. Mivel a gazdaság már a bombázás előtt is az összeomlás szélén állt, a szövetségesek néhány hónapos ismételt bombatámadásai nagyobb pusztítást idéztek elő a japán hadiiparban, mint a németek ellen folytatott több éves légiháborújuk. A japán hadiipar további gyengeségét mutatja, hogy a Szovjetuniótól eltekintve egyik hadviselő országnak sem kellett oly nagymértékben átcsoportosítania erőforrásait polgári termelésről haditermelésre, mint Japánnak. De míg a Szovjetunióban a polgári termelés és fogyasztás erős csökkenése magyarázható volt a legjobb mezőgazdasági területek és az ipar egy részének elvesztésével, a nemzeti jövedelem összezsugorodásával, Japán esetében egészen 1945-ig nem beszélhetünk területi veszteségekről, sőt területi gyarapodás következett be. Igaz, Japán nem tudta a várakozásnak megfelelően kihasználni az elfoglalt déli területeket, de az északi területek nyersanyagkincse és termelése egészen 1944 végéig segítette a japán hadigazdaságot.

A japán nemzeti jövedelem 1944 előtt sosem csökkent a háború előtti szint alá, ami részben az ipari struktúra gyökeres átalakításának, részben a felhalmozás és fogyasztás aránya megváltozásának köszönhető.¹⁶¹ Utaltunk már arra, hogy Japánban a jegyrendszert még az ország hadba lépése előtt bevezették. Az első korlátozások az alapvető élelmiszerek mellett a benzinre és a gumiárukra terjedtek ki, később azonban számos más árucikk fogyasztását is szabályozták a textilárúktól az ékszerekig, a bútortól a közhasználatú cikkekig. Semmi sem jellemzi jobban a termelés és fogyasztás gyökeres átalakítását, mint a textilipar helyzetének alakulása. Ismeretes, hogy a japán iparosítás alapja, vezető iparága a textilipar volt. Mint erősen exportra orientált iparág 20–30%-kal is többet termelt, mint amit a hazai piacon el tudott adni. 1937-ben, amikor a termelés csúcsponton volt, a termékek 60%-a került exportra. Különösen a selyemáruk exportja volt ismert és nagy mennyiségű, de gyapotárut is sokat gyártottak, és a háború előtt már a termelés közel háromnegyede külföldön nyert elhelyezést. A textilárúk kereskedelmi mérlege igen pozitív volt. Még akkor is, ha például a gyapotot is importálni kellett. Az iparág termelésének csökkentése már a harmincas évek második felében, a Kína elleni háború időszakában megkezdődött, amikor több textilgyárat hadianyag-termelésre állítottak át. Amikor Japán belépett a II. világháborúba, a japán textilipar kapacitását már 25%-kal csökkentették. 1943 márciusában pedig további radikális csökkentés történt. Ekkor már a textilipari üzemek döntő többsége hadi célokra dolgozott, s csupán 3–5%-a gyártott textilárut. Egyes gyárak repülőgép-alkatrészeket, mások vegyianyagokat, megint mások a hadiiparhoz szükséges gépeket gyártottak.¹⁶² 1937-ben 12,2 millió fonóorsó volt Japánban, amelyből 9 millió működött, 1941-ben pedig már csak 11,4 millió volt, s ebből csak 5,9 milliót működtettek. A háború végére a már csak 2,7 millió fonóorsóból csak 1 millió működött, azaz mintegy 80–90%-os volt a csökkenés. S ez csak 10%-ban volt a háborús károsodás következménye, a veszteség nagyobb része a gazdaságpolitikából következett. Bár nem ugyanilyen arányban, de lényeges volt a szövőipar visszaesése is. Természetesen a termelés csökkenése a nyersanyaghiányból is következett. A háború második szakaszában a gyapottartalékok a háború előtti fogyasztási szint 4 hónapjára sem lettek volna elegendők, s bár lényegesen csökkentették a hazai fogyasztást és kötelezővé tették a gyapot műszállal való keverését, a tartalékok mégis gyorsan kimerültek. (Lásd a 75. táblázatot.)

Még mélyebbre süllyedt a pamutárutermelés: a háború előtti 4826 millió yardról 55 millióra, azaz a korábbi termelés alig 1%-ára. A fogyasztási szint pedig a korábbinak a 3%-ára esett vissza. De míg a pamutiparban a nyersanyaghiány magyarázza a visszaesést, a műszálak és műanyagszövetek esetében – amelyekből egyébként a háború előtt a japán ipar termelte a legtöbbet a világon, a világtermelés 30%-át – túl azon, hogy bizonyos nyersanyagokból, például cellulózból hiány volt, elsősorban a háborús átállítás készítette a termelés radikális csökkentésére. (Lásd a 76. táblázatot.)

Japán a gyapjufogyasztást illetően teljes mértékben behozatalra szorult. Mivel

75. táblázat
Textiltermelés Japánban¹⁶³

(ezer yard³)

Év	Termelés	Import	Export	Fogyasztás
1937	6343	2107	3302	5159
1941	2519	777	1171	2121
1942	1268	176	232	1213
1943	768	108	265	611
1944	422	34	70	387

76. táblázat
A műszálak és műanyagok termelése¹⁶⁴

Év	Millió kg
1937	240
1941	210
1942	121
1943	76
1944	48
1945	12

nem volt saját gyapjútermelés, a kormány viszonylag korán szigorú ellenőrzést vezetett be a fogyasztásra és kötelezővé tette a gyapjú műszállal való keverését. Az ipar orsóinak 76, szövőszékeinek 69%-át lebontották, illetve nem használták a háború alatt. A termelés 1937–1941-ig 2,9 millió yard-ról 62 millióra csökkent, majd 1944-ben tovább 54 millióra. De a termékek 60%-a a hadseregnek ment, a polgári fogyasztás itt sem tett ki többet, mint az 1937-es szint 10%-a. A selyem hagyományosan hazai termék volt, a termelés mégis a háború előtti 10–15%-ára csökkent. Természetes, hogy valamennyi textilárúnál igen szigorú jegyrendszert vezettek be.

Az építőanyagok hiánya miatt rohamosan csökkent a lakásépítés. 1941-ben 326 000, 1942-ben már csak 258 000 és 1943-ban 80 000 lakást építettek. 1944-ben pedig 50 000 lakás épült, mely már 20%-át sem tette ki az 1941-es szintnek. Csaknem valamennyi fogyasztási cikkből egyre nagyobb hiány mutatkozott. Az elektromos energiától kezdve (25%-kal csökkent a polgári fogyasztás) a gyufáig és a gyermektáig, a gyógyszerektől (ahol természetesen a hadsereg vette igénybe a csökkenő termelés több mint felét) az üvegárukig. A bőr- és ruházati ipar szintén lényegesen kevesebbet termelt, mint korábban, és a termelés 60–80%-a a hadseregnek ment. A polgári lakosság 50%-kal kevesebb cipőt vásárolhatott, mint a háború előtt, s a

lábbelik többsége gumiból vagy fából készült. 65%-kal csökkent a papíripar termelése, és nagyjából hasonló visszaesést tapasztalhatunk a bútoriparban és más háztartási cikkek gyártásában. (Lásd a 77. táblázatot.)

A háború időszakában a nemzeti jövedelem némileg növekedett Japánban, de a fogyasztás relatív és abszolút részesedése erősen visszaesett. Az élelmiszer-fejadagok 1945-ben már a minimális kalóriaszükségletnek sem feleltek meg, és az egy főre jutó fogyasztás 30%-kal maradt el a háború előttiől. (Lásd a 78. táblázatot.)

A nemzeti jövedelem 24%-os emelkedését az állami kiadások 300 és a katonai kiadások közel 500%-os növekedése követte. A katonai kiadások a nemzeti jövedelem 50%-át tették ki, és a közvetlen katonai kiadások emésztették fel a kormánykiadások több mint 80%-át, jóllehet ez nem foglalta magában a külföldi

77. táblázat
A japán ipari termelés mutatói¹⁶⁵

(1937 = 100)

Megnevezés	1941	1942	1943	1944	1945
Mezőgazdaság és erdészet	91,1	99,8	96,3	76,2	59,3
Rizstermelés	83,0	100,6	94,8	88,2	59,0
Ipar és bányászat	123,0	119,4	121,0	123,0	53,1
Bányászat	120,2	117,4	118,5	107,8	56,9
Gyárilpar	123,1	119,6	121,0	124,0	52,7
Acélgyártás	132,0	139,5	156,1	145,8	51,8
Fémipar	111,4	126,1	153,2	170,2	63,2
Gépipar	188,2	195,4	214,3	252,3	107,2
Vegyészet	120,3	100,3	87,1	80,0	33,2
Papíripar	106,3	83,6	71,5	41,4	19,5
Textilipar	60,4	47,7	31,3	16,6	6,4
Élelmiszeripar	78,1	69,4	57,5	47,4	31,6
Egyéb iparok	60,8	59,2	52,1	31,3	11,3

78. táblázat
A nemzeti jövedelem alakulása Japánban¹⁶⁶

(1934–1936-os értékű milliárd jen)

Év	Nemzeti jövedelem	Kormánykiadások	Hadikiadások	Fogyasztás
1940	39,8	8,0	4,7	36,7
1941	40,3	10,1	6,6	26,0
1942	40,6	13,2	9,9	23,8
1943	45,1	18,0	14,5	22,7
1944	49,3	24,0	20,2	18,8

hadikiadásokat, melyek mintegy 30%-kal tovább növelték volna a háborús kiadások összegét. A fogyasztás részesedése a nemzeti jövedelemben 67%-ról 37%-ra csökkent. A katonai hatalom és a Zaibatsu sikeres együttműködése, amely a japán katonai kaland legfontosabb ösztönzője volt, a háború árát az egész lakosság nyomorával fizettette meg.

OLASZORSZÁG

Azok rendkívül elaprózott és bizonytalan források, melyek az olasz gazdaságról rendelkezésünkre állnak, aligha elegendők, hogy összefoglaló képet nyújtsanak az olasz hadigazdaság egészéről. Bármilyen meglepő – jóllehet a fasiszta Olaszországról és Mussoliniről rendkívül gazdag irodalom áll rendelkezésre – a gazdasági problémákat meglehetősen felületesen tárgyalják ezekben a munkákban. Mindenki elismeri, hogy az olasz hadsereg kudarca és Mussolini bukása részben a gazdaság gyenge teljesítményével magyarázható. Ennek ellenére egyetlen átfogó könyv vagy akár nagyobb tanulmány sem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ismeretes, hogy Olaszországnak alig volt önálló gazdasági szerepe a II. világháborúban, s meglehetősen különbség mutatkozott az ország politikai ereje – mely Olaszországot a tengelyhatalmak egyik alapítójává tették – és katonai szerepe, illetve gazdasági hozzájárulása között. A náci Németország politikailag rendkívül fontosnak tartotta az Olaszországgal létrejött szövetséget, és maguk is, valószínűleg tartva Mussolini állandó dicsekvését a 8 millió fegyveres olaszról, úgy vélték, hogy az olasz hadsereg lényeges segítség számukra a hadviselésben. Azzal viszont, hogy Olaszország gazdaságilag nem túl jelentős, akkor is tisztában voltak, amikor a fasiszta Olaszország által létesített Potemkin-faluk elhitették az egész világgal – beleértve magukat az olasz vezetőket is –, hogy Olaszország lényegesen erősebb gazdaságilag, mint valójában. Kétségtelen, hogy az olasz hadseregnek – legalábbis úgy tűnt – voltak erős oldalai. Olaszország haditengerészete jelentős volt, alkalmasnak látszott arra, hogy felvegye a küzdelmet az angol haditengerészettel a Földközi-tengeren és elvágja a kereskedelmi útvonalakat Anglia és birodalma között. Az olasz fasiszta párt elsőként ismerte fel a légierő fontosságát a háborúban, és a két háború között az olasz pilóták egész figyelemre méltó teljesítményeket értek el. Mivel Olaszország Európa legnépesebb országai közé tartozott, feltételezhető volt, hogy egyszerűen a fegyverbe állítható katonák számából következően is lényeges erőt képviselhet a háborúban. Természetesen mindkét oldal – a német vezetés ugyanúgy, mint a szövetségesek – tisztában voltak az olasz gazdaság sebezhetőségével. Mivel Olaszországban hiányzott a legtöbb nyersanyag, bármiféle blokádnak komoly következményekkel járhatott, különösen mivel Olaszországnak egyáltalán nem volt szene (ezt a hiányt a bőséges elektromosenergia-források részben ellensúlyozták). Kétségtelen, hogy az Olasz Fasiszta Párt gazdaságpolitikája – amely a gazdaság

sebezhetőségének csökkentésére törekedett – ért el bizonyos sikereket. Az ország sokkal több gabonát termelt, mint korábban, s az olasz nehézipar lényegesen erősebb volt, mint az I. világháború előtt. Olaszország már nagy mennyiségű acélt termelt, és gépipara – beleértve a világhírű Fiat Műveket Torinóban – jelentős mennyiségben volt képes harckocsikat és repülőgépeket gyártani.

Amikor 1939-ben nem csekély habozás után aláírták a német–olasz katonai szövetséget, az Acél-Paktumot, ennek szerves részévé tették azt a német ígéretet, mely szerint a háború folyamán Németország ellátja a haditermeléshez szükséges nyersanyagokkal a nyersanyagszegény szomszédot. Olaszország már a harmincas évek folyamán súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött, ami részben a költségvetési hiányban, részben pedig nagyarányú kereskedelmimérleg-hiányban jelentkezett.¹⁶⁷ Az állami költségvetés bevételei 1935–1940 között az átlagos kiadásoknak csak mintegy kétharmadát fedezték. A deficitet részben a Banca d'Italia előlegeiből, növekvő államadósságokból és más tökeműveletek révén fedezték.¹⁶⁸ A nagyarányú költségvetési hiány leglényegesebb oka természetesen a gyorsan növekvő fegyverkezés volt. Olaszországban az államnak igen nagy szerepe volt a gazdasági életben, viszonylag magas volt az állami tulajdon aránya, és számos vállalat állt közvetlenül az állam ellenőrzése alatt. A nemzeti jövedelem közel 30%-a keletkezett az állami szektorban. A katonai költségvetés 1935 és 1939 között a költségvetési kiadások 30–40%-át emésztette fel és 1940-ben elérte a rekordot 45%-kal.¹⁶⁹ Bármennyire törekedett is az ország a harmincas években autarkiára, nem tudta leküzdeni a nagy behozatali többletet; 1935 és 1938 között összesen 25%-kal több árut hoztak be, mint amennyit az olasz gazdaság exportált. Ez a jelentős behozatali többlet komoly nehézségeket okozott a fizetési mérlegben, hiszen a bevételek egyik leglényegesebb tétele, az olasz emigránsok által hazaküldött pénz is lényegesen csökkent a harmincas években. Az ország valuta- és aranytartalékai szinte teljesen kimerültek.

Olaszország rossz pénzügyi és külkereskedelmi mérlegét részben ellensúlyozták csak az ipari termelés eredményei. A vastermelés 1929. évi 223 000 tonnáról 1938-ra 929 000 tonnára emelkedett, az acéltermelés 2,1 milliőről 2,8 millióra, ami kétszerese volt az I. világháború előtti szintnek, és 33%-kal több, mint a válság előtt. Igen ígéretes volt a vegyipar és az autóipar teljesítőképessége is. A II. világháború előtt a vas- és kohóipar már a 26%-át tette ki az olasz ipari termelésnek, további 10% pedig a vegyészeti üzemekből került ki.¹⁷⁰ A II. világháború első hónapjaiban, amikor Olaszország megőrizte semlegességét, a külkereskedelmi mérleg feszültségei csökkentek. Úgy tűnt, hogy az 1939 februárjában aláírt olasz–német kereskedelmi szerződés biztosítja az olasz gazdaság teljes szénszükségletét. A németek ugyan tettek erőfeszítéseket, hogy betartsák ígéretüket, és az első évben igen nagy mennyiségű szenet küldtek Olaszországnak, világos volt azonban, hogy ez egyre több nehézségbe ütközik. Egyrészt a német széntermelés nem tudott lépést tartani a belső és külső igényekkel, másrészt az Alpokon keresztül futó vasútvonalak sem győzték az évi 12 millió tonnára rúgó szénszállítmányokat.¹⁷¹ Miután pedig

Olaszország belépett a háborúba, a nyersanyag-nehezégek különös élességgel jelentkeztek. Ezzel magyarázható elsősorban, hogy míg 1939 folyamán Olaszország ipari termelése 10%-kal nőtt, 1940-ben már stagnált, a következő években pedig erősen hanyatlott. (Lásd a 79. táblázatot.)

79. táblázat
Olaszország ipari termelése¹⁷²

Év	%
1939	100
1940	101
1941	93
1942	81
1943	63

Hacsak 1942-öt vesszük figyelembe, akkor is 20%-os visszaesést tapasztalhatunk, egy olyan esztendőben, amikor Németország vagy Japán ipara még igen hatékonyan működött. Ez a tény is bizonyítja, hogy Olaszország gazdaságilag nem volt megfelelően felkészülve a háborúra és nem tudott megbirkózni a háborús átállás nehézségeivel. Mindenekelőtt a nyersanyaghiány okozott súlyos problémákat. Különösen az angol blokád volt megrázó, annál is inkább, mivel a németek a felét sem szállították annak a mennyiségnek, amit megígérték. Olasz források szerint a németek csupán 25–30%-át szállították le a megígért szénnek, 33–35%-át az ígért acélnek és 50%-át az ígért alumíniumnak.¹⁷³

A korábbi pénzügyi és kereskedelmi nehézségek miatt Olaszország már a háború előtt sem volt képes jelentős nyersanyagot tartalékolni, készletei legfeljebb a fogyasztás 3–4 hónapos szükségletét fedezték. A tengelyhatalmak által meghódított területek gazdaságából Olaszország szinte egyáltalán nem részesedett, sőt a németek fokozódó nyomása következtében a délkelet-európai szövetségesek is csökkentették az Olaszországba irányuló szállításaikat. Elképzelhetetlen volt megbirkózni a háborús szükségletekkel, növelni a hadianyagtermelést, amikor nem volt elég szén vagy acél. Az ország acéltermelése erősen visszaesett, 1943-ban 25%-kal volt alacsonyabb, mint a háború előtt. Az acélhiány akadályozta a repülőgép- és harckocsigyártást, s az olasz hajódokkok 1943-ban csak 15%-át termelték a háború előtti szintnek. 1939-ben az összes ipari termelés 15%-ára becsülték a hadsereg megrendelésére dolgozó üzemek termelését. A háború alatt ez természetesen növekedett, annál is inkább, mivel 26 milliárd lírát fordítottak a nehézipar fejlesztésére. Olaszország több energiát termelt, mint korábban, és növelte a széntermelést is. A feketeszen termelése 1,1 millió tonnáról 1,3 millióra, a barnaszén 2 millió tonnáról 3,5 millióra, az elektromos energia termelése pedig 15,5 milliárd kW/h-ról 20,4 milliárd kW/h-ra növekedett 1939 és 1942 között. A gépipar – a hadiipar köz-

pontja – szintén gyorsan növekedett, s a csúcstermelése 50%-kal meghaladta a háború előtti szintet. De ezt a csúcsot 1940-ben érték el, és 1941-ben minden erőfeszítés ellenére is már némi csökkenés mutatkozott, a további növekedést már nem tudták biztosítani.¹⁷⁴ (Lásd a 80. táblázatot.)

80. táblázat
Néhány legfontosabb nyersanyag termelése Olaszországban¹⁷⁵

(ezer tonna)

Év	Nyersvas	Acél	Cink	Kén	Alumínium
1939	1005	2283	106	356	34
1940	1062	2258	81	331	39
1941	1038	2063	70	299	48
1942	887	1934	76	227	44
1943	648	1727	68	138	46

Olaszország hadba lépése után tehát az alumíniumtól eltekintve valamennyi nyersanyag termelése visszaesett. Csökkent természetesen a kőolaj-behozatal is: 1939-ben 2 millió, 1940-ben csak 400 ezer, 1942-ben pedig 500 ezer tonna volt.

Az olasz hadiipar a háború kezdetén évi 1500 páncélos és 3000 repülőgép előállítására volt képes. Ez ekkor még nem volt rossz teljesítmény, később azonban egyáltalán nem tudott lépést tartani a követelményekkel. A legtöbb páncélos az 1930-as években kifejlesztett modellek alapján készült, többnyire könnyű (8 vagy 14 tonnás) páncélosok voltak. Páncélzatuk vékony volt, s nem voltak megfelelően felfegyverezve. Motorjuk erőssége és mozgóképességük is sok kívánnivalót hagyott maga után. A háború folyamán nem tudtak érdemleges új modellt kikísérletezni, és a termelés mennyisége is csak mérsékelten emelkedett. Ami a repülőgépgyártást illeti, az olasz ipar gyártmányai közül elsősorban két vadászgéptípust, (a Fiat-450-es és az RE-2001-es), valamint egy közép-hatótávolságú bombázót (Marchetti) kell kiemelni. Ezek a gépek nem voltak elég gyorsak, és az RE-2001 kivételével nem tudtak elég magasan repülni sem. A háború alatt a maximális termelés 5000 db volt, amelyből azonban csak 600 db-ot lehetett valóban modern gépnek tekinteni.¹⁷⁶ Más országokkal összevetve, a repülőgépiparban dolgozó 150 000 munkás kevesnek bizonyult.

Bár az olasz ipar nem termelt elegendő fegyvert, de még ehhez is rendkívül nagy erőfeszítésekre volt szükség, s a polgári termelés erősen visszaesett. Ha feltételezzük, hogy a gépipar az egész ipari termelés 25%-át adta, akkor különböző számítások alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a polgári fogyasztási cikkek termelése 1943-ig mintegy a felére csökkent. A pamutfogyasztás teljesen megszűnt, a gyapjúfogyasztás 30%-kal csökkent, s 1941 után még a műanyagtermelés is – mely korábban az olasz ipar egyik erőssége volt – a felére apadt fél év alatt. 1939-ben 56 000 autót gyártott az olasz ipar, 1940-ben 22 000 és 1942-ben már csak

9000 db-ot. A teherautó-gyártás eleinte erősen emelkedett – 13 000 db-ról 28 000 db-ra 1941-ben –, de 1942-ben már visszaesett 17 000 db-ra. A termelés túlnyomó többségét természetesen a hadsereg vette igénybe. A mezőgazdasági termelés 15%-kal volt kevesebb 1942-ben és 25%-kal 1943-ban; még a sörtermelés is csökkent 830 000 hl-ről 300 000 hl-re.¹⁷⁷

A hadikiadások a költségvetés 59%-ára rúgtak, s ennek 65%-át fordították fegyver- és hadianyag-vásárlásra. A költségvetési deficit – mint utaltunk rá – már a háború előtt is jelentős volt: 280 milliárd líra, ami 1942–43-ra mintegy megháromszorozódott. A hiány 42%-át bankhitelből fedezték, de a zömét egyszerűen bankóprés működtetésével. (Lásd a 81. táblázatot.)

81. táblázat
A forgalomban levő pénz mennyisége¹⁷⁸
(milliárd líra)

Év	Összeg
1939	25,2
1940	32,2
1941	42,5
1942	67,9
1943	130,4

Olaszország képtelen volt úrrá lenni az infláción, az árak 150%-kal emelkedtek. A létfenntartási költségek 23%-kal nőttek az első, 30%-kal a második és 60%-kal a harmadik háborús esztendő folyamán. Az árellenőrzés összeomlott, a bérek reálértéke erősen csökkent – órabérre számítva 1941-ben 10%-kal, 1942-ben 9%-kal, 1943-ban 15%-kal. Mivel azonban meghosszabbodott a munkaidő, a napi bér reálértéke összesen 25%-kal csökkent 1943-ig.¹⁷⁹ Természetesen ez a számítás nem veszi figyelembe sem a rendkívül nagy áruhiányt, sem a feketepiac térhódítását. Olaszország nemzeti jövedelme a következőképpen alakult a háború folyamán. (Lásd a 82. táblázatot.)

82. táblázat
Nemzeti jövedelem Olaszországban¹⁸⁰
(milliárd líra)

Év	Összeg
1939	176,8
1940	175,0
1941	173,6
1942	169,8
1943	150,8
1944	120,1

A fegyverszünetig Olaszország bruttó termelése 15%-kal esett vissza, ami ismét világosan mutatja, hogy nem volt megfelelően felkészülve a háborúra, nem tudott eleget tenni a modern háború követelményeinek, és mindinkább lemaradt a többi nagyhatalommal folytatott gazdasági versenyben. Az olasz gazdaság még arra sem volt képes, mint Japán, hogy legalább egy területen – mint Japán a repülőgépgyártásban – lépést tartson a többi nagyhatalommal. Olaszország nemcsak katonai, de gazdasági értelemben is a tengelyhatalmak sebezhető pontjának bizonyult.

Jegyzetek

¹ Különböző források némileg eltérő adatokkal szolgálnak. Mi itt Klein adatait használjuk (*D. Klein: Germany's...* 207. o.). Meg kell jegyezni, hogy D. Eichholtz szerint a hadianyag termelési indexe 1942-ben átlagosan 50%-kal haladta meg a korábbi szintet. (*D. Eichholtz: Geschichte II.* 264. o.)

² A légvédelmi lövedékekből és könnyű tüzérségi lövedékekből 22 856-ról 56 691 db-ra emelték a termelést. Nehéz tüzérségi lövedékekből 8124 db-ról 14 316 db-ra. (*W. Bleyer: Der geheime Bericht über die Rüstung... Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1969. 2.)

³ A különböző elemzések itt is eltérő eredményekre és következtetésekre jutnak. Klein számítása szerint a hadianyag-termelés 80%-kal haladta meg 1943-ban az 1942-es szintet. Eichholtz viszont csak 60%-ra teszi a tényleges növekedést.

⁴ Idézi *W. Bleyer: Staat und Monopole im totalen Krieg.* 175. o.

⁵ *B. Klein: Germany's...; D. Eichholtz: Geschichte II.*

⁶ *W. Birkenfeld: Der syntetische Treibstoff.* 196. o.; *W. Boelcke: Deutschlands Rüstung...* 398., 399. o.

⁷ *R. Wagenführ: Die deutsche Industrie...* 191. o.

⁸ *D. Eichholtz: Geschichte II.* 383. o.

⁹ Uo. 375. o.

¹⁰ *W. Bleyer: Staat und Monopole...* 175. o.

¹¹ USSBS. 1945. szeptember. 86. o.

¹² *R. Wagenführ: Die deutsche Industrie...* 73. o.

¹³ A Messerschmitt 109. típusból mind többet az osztrák területen levő gyárak készítettek (1942-ben 1900, 1943-ban 2143 és 1944-ben 3569 db-ot). (*N. Schausberger: Rüstung in Österreich 1938–1945.* Bécs, 1970. 190. o.)

¹⁴ *D. Eichholtz: Geschichte II.* 341. o. A táblázat csak a fontosabb géptípusok adatait tartalmazza.

¹⁵ *B. A. Carroll: Through the Looking Glass.* 2. fejezet.

¹⁶ *R. Overy: The Air War.* 77. o.

^{16/a} *The Strategic Air Offensive Against Germany 1939–1945.* London, 1961. 232. o.

¹⁷ *A. Milward: Die deutsche Kriegswirtschaft 1939–1945.* Stuttgart, 1966. 90. o.

¹⁸ *R. Overy: The Air War 1939–1945.* New York, 1980. 11. o.

¹⁹ Uo. 11. o.

²⁰ USSBS. *The Effects...* 163. o.

²¹ *F. M. Eyterlin: German Tanks of World War II.* 1969.

²² USSBS. *The Effects...* 163. o.

²³ Uo.

²⁴ *W. Bleyer: Der geheime Bericht...*

²⁵ *R. Wagenführ: Die deutsche Industrie...* 81. o.

²⁶ A legfontosabb dokumentumok ebben a vonatkozásban Speernek Hitlerrel történt megbeszéléseiről készült jegyzőkönyvei. *W. A. Boelcke: Deutschlands Rüstung im Zweiten Weltkrieg. Hitlers Konferenzen mit Albert Speer 1942–1945.* Frankfurt, 1963. 136. o.

²⁷ *A. Milward: War...* 182. o.

²⁸ *A. Milward: Die deutsche Kriegswirtschaft...* 128. o.

²⁹ *L. Herbst: Der Totale Krieg...* 343. o.

³⁰ *G. Janssen: Das Ministerium Speer.* 90–94. o.

³¹ *G. Janssen: Todt et Speer.* RHDGM, 1977. október.

³² *M. Riedel: Eisen und Kohle...* 340. o.

³³ *D. Eichholtz: Geschichte II.* 390. o.

³⁴ *H. Rohde: Das Eisenbahnverkehrswesen in der deutschen Kriegswirtschaft, 1939–1945.* In: *F. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung.* 150. o.

³⁵ *USSBS. The Effects...* 178. o.

³⁶ *W. Boelcke: Deutschlands Rüstung...*

³⁷ Lásd *G. S. Kravcsenko: Vojennaja ekonomika...* 59. és 22. o.

³⁸ *J. Csadajev: Ekonomika...* 139–143. o.

³⁹ *Uo.* 143. o.

⁴⁰ *Promislenoszty SZSZSZR.* Moszkva, 1960. 151. o.

⁴¹ *Akirov: Podvig zemlji.* 148. o.

⁴² *M. Harrison: Soviet Planning in Peace and War 1938–1945.* Cambridge, 1985. 84–85. o.

⁴³ *Akirov: Promislennoje razvityije Szibiri v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni.* 1941–1945. 293. o.

⁴⁴ *J. Csadajev: Ekonomika.* 178. o.

⁴⁵ *Szovjetszkaja ekonomika.* 34. o.

⁴⁶ *J. Csadajev: Ekonomika.* 67. o.

⁴⁷ A táblázatot Csadajev (*Ekonomika* 66. o.) és Harrison (*Soviet Planning...* 81. és 250. o.) alapján állítottuk össze.

⁴⁸ *H. Guderian: Panzer Leader.* London, 1952.

⁴⁹ *A. B. Clark: The Russian–German Conflict 1941–1945.* New York, 1965. 169. o.

⁵⁰ *50 let vooruzsennih szil SZSZSZR.* Moszkva, 1968. 905. o.

⁵¹ *W. H. McNeill: America, Britain, Russia. Their Co-operation and Conflict 1941–1946.* London–New York–Toronto, 1953. 122. o.

⁵² *M. Harrison: Soviet Planning...* 250–251. o.

⁵³ *N. Gapic: Nyekatorije miszli po vaprozszam upravlenyija i szvjázi. Vojennij isztoriceszkij zszurnal,* 1965. 17. o.

⁵⁴ *M. Harrison: Soviet Planning...* 265. o.

⁵⁵ *Szovjetszkaja ekonomika.* 35. o.

⁵⁶ *Forrás: J. Csadajev: Ekonomika.* 277–287. o.

⁵⁷ *Szovjetszkaja ekonomika.* 277–287. o. és *F. Avramcsuk: Vojennaja ekonomika i jejo rol v dosztizsenyiji pobedi. Ekonomicseszkaja Nauka.* 1975. 4. sz.

⁵⁸ *Forrás: G. S. Kravcsenko: 125., 128. o. és J. Csadajev 380. o.*

⁵⁹ *M. Harrison: Soviet Planning...* 132. o.

⁶⁰ Két különböző számítás áll rendelkezésünkre a fogyasztási cikkek termelésének alakulásáról. Avramcsuké, aki szerint 72%-os volt a maximális csökkenés, és Csadajevé, aki 59%-os csökkenésről szól.

⁶¹ *J. Chapman: Real Wages in Soviet Russia since 1928.* RAND Corporation. Santa Monica, 1963. 144. o.

⁶² *Uo.* 149. o.

⁶³ *Golusko előadása a 16. Történész Világkongresszuson. Kézirat.* Stuttgart, 1985.

⁶⁴ *M. Postan: British War Production.* 287. o.

⁶⁵ A haditengerészet csak 1,7 milliárd font értékű megrendelést adott, miközben a légügyi minisztérium 3,9 milliárd és az ellátásügyi minisztérium (a szárazföldi hadsereg ellátója) 5,1 milliárd font értékű hadimegrendelést bocsátott ki. (*W. Ashworth: Contracts and Finance. London, 1953. 36. o.*)

⁶⁶ *A. Milward: British Strategy in the Second World War in Comparative Economic Perspectives. Stuttgart, 1985. Kézirat.; W. Hancock—M. M. Gowing: British War Economy. 80. o.*

⁶⁷ *W. Hornby: Factories and Plants. 44. o.*

⁶⁸ Uo. 198–218. o.

⁶⁹ Uo. 208. o.

⁷⁰ Uo. 274. o.

⁷¹ *M. Postan: British War Production. 484–485. o.*

⁷² *H. D. Hall: North American Supply. London, 1955. 427. o.* A brit légierő élvonalbeli gépeinek száma 1942-ben 7409, 1943-ban 6026 és 1944-ben 8309 volt. (*R. Overy: The Air War. 77. o.*)

⁷³ *A. Milward: British Strategy...*

⁷⁴ *W. Hornby: Factories and Plants. 251. o.*

⁷⁵ Uo. 10. o.

⁷⁶ *W. Ashworth: Contracts and Finance. 36. o.*

⁷⁷ *H. Weeks: Anglo-American Supply Relationships. In: Lessons of the British War Economy. Cambridge, 1951. 75. o.*

⁷⁸ *W. Ashworth: Contracts and Finance. 129. o.*

⁷⁹ *M. M. Postan: British War Production. 207. o.*

⁸⁰ Uo. 207. o.

⁸¹ Uo. 370. o.

⁸² *W. Hornby: Factories and Plants. 28. o.*

⁸³ *W. K. Hancock—M. M. Gowing: British War Economy. 55. o.*

⁸⁴ *I. Bowen: The Control of Building. In: Lessons of the British War Economy. 122–123. o.*

⁸⁵ Uo. 122–123. o.

⁸⁶ *G. C. Allen: British Industries and their Organization. Longman, 1970. 235–236. o.*

⁸⁷ *M. Kalecki: Labor, War, Industry in Britain and the USA. In: Studies in War Economics. Oxford, 1946.*

⁸⁸ *W. K. Hancock—M. M. Gowing: British War Economy. 500. o.; S. Pollard: The Development of the British Economy. 227. o.*

⁸⁹ Uo. 225. o.; *M. Kalecki: The Budget 1944–1945. Oxford War Papers. Institute of Statistics, Oxford, 1947. Kalecki 48%-ra becsüli a munkásosztály fogyasztásának áremelkedését, viszont a munkabérek növekedését 90%-ra.*

⁹⁰ *M. Kalecki: White Paper on the National Income and Expenditure on the Years of 1938–1943. 99. o.*

⁹¹ *R. S. Sayers: Financial Policy... 97. o.*

⁹² Nem sikerült a forrást kideríteni. – *A szerk.*

⁹³ 1939-ben a gyáripár össztermelése még elmaradt az 1929-es szinttől; különösen rossz volt a nehézipar és ezen belül a vas- és acélipar helyzete. *H. Williamson (szerk.): The Growth of the American Economy. New York, 1951. 700. o.*

⁹⁴ Uo. 71. o.

⁹⁵ *Industrial Mobilization for the War. 307. o.*

⁹⁶ *J. Chardonnet: Les conséquences économiques. 17. o.*

⁹⁷ *R. E. Smith: The Army and the Economic Mobilization. Washington, 1954. 473. o.*

⁹⁸ *B. A. Carroll: Design for Total War. 184. o.* Némileg eltérő adatok: *E. Smith: The Army and the Economic Mobilization. 4. o.*

⁹⁹ *E. Smith: La mobilisation économique. RHDGM, 1967. április.*

¹⁰⁰ *B. Cotton: The War Lords... 37. o.*

- ¹⁰¹ *W. Wilcox: The Farmer...* 338–347. o.
- ¹⁰² *A. Milward: War...* 63. o.
- ¹⁰³ *Chardonnay: Les consequences...* 22. o.
- ¹⁰⁴ Uo.
- ¹⁰⁵ The Economic Reports of the President. New York, 1948. 122–123. o.
- ¹⁰⁶ *W. Wilcox: The Farmer...* 293. o.
- ¹⁰⁷ *H. Thomson-L. Mago: The Ordnance Department: Procurement and Supply.* Washington, 1960. 64. o.
- ¹⁰⁸ Uo. 263. o.
- ¹⁰⁹ *L. Snyder: Historical Guide to World War II.* London, 1982. 650. o.
- ^{100/a} War Production Board, Program and Statistics Bureau.
- ¹¹⁰ Forrás: *A. Milward: British Strategy...*
- ¹¹¹ Uo. 10–11. o.
- ¹¹² Forrás: *E. Smith: The Army and the Economic Mobilization.* 9–27. o.
- ¹¹³ *S. Harris: The Economics of America at War.* New York, 1943. 130. o.
- ¹¹⁴ *T. E. Worsley: La stabilisation économique.* RHDGM, 1967.
- ¹¹⁵ *L. Chandler-D. H. Wallace: Mobilization and Stabilization.* 327. o.
- ¹¹⁶ *W. Wilcox: The Farmer...*
- ¹¹⁷ *W. S. Churchill: Their Finest Hour.* London–Toronto, 1950. 494–501. o.
- ¹¹⁸ *L. Snyder: Historical Guide...* 388. o.
- ¹¹⁹ *E. Smith: The Army and Economic Mobilization.* 136. o.
- ¹²⁰ *A. Milward: War...* 70. o.
- ¹²¹ *D. Hall: North American Supply.* 428. o.
- ¹²² *W. K. Hancock-M. M. Gowing: British War Economy.*
- ¹²³ Idézi *RGD. Allen: Mutual aid between the U. S. and the British Empire 1941–1945.*
- ¹²⁴ Churchill szavai: *W. R. Kimball: The Most Unsordid Act: Lend Lease 1939–1941.* Baltimore, 1969.
- ¹²⁵ Az angol kritika azt hangsúlyozta, hogy az elv nagylelkűsége nem érvényesült a kivitelben, és az amerikai hatóságok, többek között gondosan ügyeltek arra, hogy ne növekedjenek Nagy-Britannia dollártartalékai. (*A. P. Dobson: U. S. Wartime Aid to Britain 1940–1946.* London' 1986. 126–158. o.)
- ¹²⁶ *R. S. Sayers: Financial Policy 1939–1945.* London, 1956. 399. o.
- ¹²⁷ *S. Pollard: The Development of the British Economy.* 221–222. o.
- ¹²⁸ *R. S. Sayers: Financial Policy.* 542–543. o.
- ¹²⁹ Idézi *W. R. Kimball: An Overview of the United States Economic Strategy in World War II. Wartime Goals and Pacetime Plans.* Stuttgart, 1985. Kézirat.
- ¹³⁰ *J. F. Dougherty: The Politics of Wartime Aid, American Economic Assistance to France and French Northwest Africa 1940–1946.* Connecticut, 1978. 202. o. A *New York Times* 1945. augusztus 31-i számában egy igen kemény megállapítás található a kölcsönbérleti szállításokkal kapcsolatban. „Az igazság a kölcsönbérlettel kapcsolatban az, hogy ez se nem kölcsön, se nem bérlet, ez egy fegyver volt más országok bátor, fiatal embereinek kezében, hogy harcoljanak a mi katonáink helyett.”
- ¹³¹ *L. Hartell – Lend-Lease Loans and the Coming of the Cold War.* Boulder, 1979. 32. o. A szovjet források szerint a tényleges szállítások alacsonyabb szinten voltak. (*I. A. Gladkov: Ekonomika SZSZSZR v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. 1941–1945.* Moszkva, 1970.)
- ¹³² *J. D. Langer: The Harriman–Beaverbrook Mission and the Debate over Unconditional Aid for the Soviet Union, 1941.* In: *The Second World War.* Szerk.: W. Laqueur. London 1982. 305. o.
- ¹³³ *R. W. Coakley: Roosevelt et le prêt-bail.* RHDGM, 1971. április.

¹³⁴ Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. Budapest, 1958.

¹³⁵ Department of State. Soviet Supply Protocols. Washington, 1947.

¹³⁶ D. Hall: North American Supply. 430. o.

¹³⁷ M. Harrison: Soviet Planning... 259. o.

¹³⁸ Isztorija szocialiszticeszkj ekonomika SZSZSZR. Vol. 5. 540. o.

¹³⁹ M. Harrison: Soviet Planning... 261. o. Vö. sztorija szocialiszticeszkj ekonomiki 540. o.

¹⁴⁰ M. Harrison: Soviet Planning... 261. o.

¹⁴¹ Isztorija vtoroj mirovoj vojni 1939–1945. 1978. Vol. 9. 395. o.

¹⁴² R. Goldsmith: Calculations. In: *Military Affairs. Journal of the American Military Institute*. Vol. X. 1946. tavasz.

¹⁴³ G. A. Kumanyev: Na sluzbe fronta i tila. Zseleznodorozsnij transport SZSZSZSR na kununye v godi Velikoj Otyecseztvennoj Vojni. Moszkva, 1976. 39. o.

¹⁴⁴ Isztorija Velikoj Otyecseztvennoj Vojni. Moszkva, 1965. 63–67. o.

¹⁴⁵ R. H. Jones: The Road to Russia. Oklahoma, 1969. 268. o.; D. Hall: North American Supply. 420. o.

¹⁴⁶ W. Wilcox: The Farmer... 285. o.

¹⁴⁷ A szovjet hadikiadásokat 58,2 milliárd rubelre becsülték 1960-as értékű rubelben. (A szovjet pénzügyi reform 1950-ben a háborús rubelt 10%-ra leértékelté.) A becslés James Millartól származik, aki a legkülönbözőbb szovjet források alapján átfogó pénzügyi képet nyújtott a szovjet háborús költségvetésről. Millar feltételezése szerint a szovjet árrendszer következtében a hadikiadásokról adott kép bizonyos mértékben alábecsüli a kiadásokat, ez azonban nincs bizonyítva: Millar a kölcsönbérleti szállítások értékét 1960-as rubelben 5 milliárdra, azaz az összes hadikiadás 8,5%-ára becsüli. (Financing the Soviet Effort in World War II. *Soviet Studies*, 1980.)

¹⁴⁸ D. Hall: North American Supply. 420. o.

¹⁴⁹ R. M. Hathaway: Economic Diplomacy in Time of Crisis. In: W. E. Becker–S. F. Wells: *Economics and World Power*. Columbus, 1984. 319. o.

¹⁵⁰ J. F. Dougherty: The Politics of Wartime Aid...

¹⁵¹ J. B. Cohen: Japan's Economy in War... 193–194. o.

¹⁵² T. A. Bisson: Japan's Economy. 85. o.

¹⁵³ USSBS. The Effects Strategic Bombing on Japan. 84–87. o.

¹⁵⁴ Uo. 20–125. o.

¹⁵⁵ T. A. Bisson: Japan's Economy. 94. o.

¹⁵⁶ Uo. 120–125. o.

¹⁵⁷ Akira Hara: L'économie japonaise... RHDGM, 1973. január.

¹⁵⁸ T. Nakamura: The Postwar... 12. o. Némileg eltérő számok találhatók Cohennél a repülőgépgyártásra vonatkozóan: 1941: 5088; 1942: 8861; 1943: 16 693; 1944: 28 180; 1945: 11 066.

¹⁵⁹ J. B. Cohen: Japan's Economy in War... 210. o.

¹⁶⁰ USSBS. The Effects... 201. o.

¹⁶¹ Uo. 15. o.

¹⁶² J. B. Cohen: Japan's Economy in War... 388–389. o.

¹⁶³ A katonai fogyasztás 1937-ben jelentéktelen volt, viszont 1944-ben már 235 milliárd m³-t tett ki. Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor a fogyasztási szint még alacsonyabb volt, nem tett ki többet, mint a harmincnégyes szint 10%-át és az 1941-es szint 25%-át. (J. B. Cohen: Japan's Economy in War... 387–388. o.)

¹⁶⁴ USSBS. The Effects... 54–55. o.

¹⁶⁵ T. Nakamura: The Postwar... 12. o.

¹⁶⁶ T. Nakamura: Economic Growth in Prewar Japan. 291. o.

- ¹⁶⁷ *F. Schinzing*: Kriegsökonomische Aspekte der deutsch-italienischen Wirtschaftsbeziehungen. In: *F. Forstmeier-H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung.
- ¹⁶⁸ *C. Danco*: La politica economica della reconstructione. 1975. 167. o.
- ¹⁶⁹ *P. Ciocca*: L'Italia nell'economia mondiale 1922-1940. Quaderni Storici, 1975. 363. o.
- ¹⁷⁰ *Ránki György*: Problems in Southern European Economic Development 1918-1938. In: *G. Arrighi*: Semiperipheral Development. The Politics in Southern Europe in the Twentieth Century. SAGE, California, 1985. 81. o.
- ¹⁷¹ *H. Rohde*: Das Eisenbahnverkehrswesen... In: *F. Forstmeier-H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung. 134. o.
- ¹⁷² Az olasz ipari termelés alakulásáról némileg különböző számításokat közöl *E. Mantovani*: Dall'economia di guerra alla ricostruzione. Quaderni Storici. 1975. 60. o.
- ¹⁷³ *S. B. Clough-S. Saladino*: A History of Modern Italy. New York-London, 1968. 275. o.
- ¹⁷⁴ *E. Mantovani*: Dall'economia... 640. o.
- ¹⁷⁵ *B. R. Mitchell*: European Historical Statistics 1750-1975. New York, 1978. 177-295. o. alapján.
- ¹⁷⁶ *A. Raspin*: Wirtschaftliche und politische Aspekte der italienischen Aufrüstung von Anfang der dreissiger Jahre bis 1940. In: *F. Forstmeier-H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung.
- ¹⁷⁷ *F. Catalano*: Les ambitions mussoliniennes et la réalité économique de l'Italie. RHDGM, 1969. január.
- ¹⁷⁸ Uo.
- ¹⁷⁹ *V. Zamagni*: La dinamica dei salari nel settore industriale. 1921-1930. Quaderni Storici 1975. 592. o.
- ¹⁸⁰ *G. Fua*: Notes on Italian Economic Growth. 1861-1969. Milano, 1965.

IV. Mezőgazdaság a háború időszakában

NAGY-BRITANNIA

Ismételten hangsúlyoztuk, hogy a II. világháború előkészítése során milyen nagymértékben hasznosították az I. világháború tapasztalatait. Pénzügyi politika, ipari mozgósítás, kényszerintézkedések – mind lényeges eleme volt az előkészületeknek. Egyes országokban – mint pl. a Szovjetunióban – az iparosítási programot nem utolsósorban a háborús előkészület részeként fogták fel és hajtották végre. Mégis, bármilyen meglepő, ténylegesen nem annyira a fegyverkezés, mint az ellátás és a mezőgazdasági termelés területén történt meg az I. világháború tapasztalatainak legkövetkezetesebb alkalmazása. Valamennyi ország – akár közvetlenül, akár közvetve volt részese a háborúnak – arra a következtetésre jutott, hogy bármilyen magas színvonalú hadiiparral rendelkezik is, az országot különböző módszerekkel – blokáddal stb. – mégis térdre lehet kényszeríteni, el lehet szakítani a nyersanyagforrásaitól, ha a legfontosabb élelmezési szükségleteket elsősorban importból fedezi.¹ A mezőgazdasági politikát végül is a két háború közötti időszakban lényegesen meghatározta ez a tapasztalat; a protekcionizmus vált a gazdaságpolitika vezető gondolatává, melyet különleges következetességgel alkalmaztak a mezőgazdaság területén.

Olyan országok, melyek következetes hívei voltak a liberalizmusnak és a nemzetközi kereskedelem komparatív előnyeinek, most szükségesnek érezték, hogy olykor jól megalapozott és magas termelékenységű iparuk rovására áldozatokat hozzanak, hogy a mezőgazdasági termelés területén érjenek el jobb eredményeket. Felrúgták a nemzetközi munkamegosztás korábbi kapcsolatrendszerét: és nemegyszer alacsony termelékenységű területeket is művelés alá vontak, hogy növeljék a hazai termelést, és az ország kevésbé függjön az importtól. Ez a gazdaságpolitika kétségtelenül hozzájárult Kelet-Európa gazdasági stabilitásának aláásásához, mégis Németország és Anglia is – ha az utóbbi talán enyhébben is – protekcionista mezőgazdasági politikát folytatott. A húszas évek végére felhalmozott mezőgazdasági készletek nyilván a protekcionizmus következményei is voltak, ami hozzájárult a nagy válsághoz, melynek során a mezőgazdasági árak a felére csökkentek. Egy sor ország került gazdasági csődbe, mivel nem tudott piacot találni mezőgazdasági termékeinek. A mezőgazdasági termelés a nemzetvédelmi politika szerves részévé vált, és különösen Európában egyetlen ország sem volt hajlandó csökkenteni ezt a termelést, hogy a nemzetközi piacon a feszültséget enyhítse.² Éppen ellen-

kezőleg: amilyen mértékben elfogadták az autarkia gondolatát, a gazdaságpolitika legfontosabb elemévé vált a mezőgazdasági import korlátozása – történjék az pénzügyi megfontolásokból vagy kereskedelmi érdekből, nem utolsósorban azért, hogy fel legyenek készülve egy esetleges háborúra, amelynek közeledésével mindinkább számolni lehetett.

Természetesen világos volt, hogy mindenekelőtt Anglia és Németország tartozik azon országok közé, ahol az élelmiszer-ellátás biztosítására háborús előkészületként a legátfogóbb intézkedéseket kell tenni. Mindkét ország erősen iparosodott volt – ha nem is egyenlő mértékben –, mindkét ország nemzetgazdaságában a mezőgazdaság csak másodlagos szerepet játszott. Mindkét ország erősen élelmiszer-importra volt utalva, s egy blokád esetén nagyon is sebezhetőek voltak, mivel viszonylag könnyen el lehetett vágni a területüket a külföldi importforrásoktól. De sajátos módon az I. világháború azokat az országokat is figyelmeztette, amelyek békeidőben hatalmas élelmiszerkészletekkel rendelkeztek, s a harmincas évek elején még azzal a kérdéssel küszködtek, miként tudják értékesíteni mezőgazdasági termékeleslegeiket. Mindenki előtt világos volt, hogy megfelelő előkészületek nélkül háború esetén nem tudják fenntartani korábbi termelési színvonalukat, és a hadsereg megnövekedett szükséglete miatt esetleg ellátási nehézségekkel kell szembenéznük. A mezőgazdasági politikától gazdasági intézkedéseket vártak. Amíg az importáló országoknak azt kellett megoldaniuk, miként tudják leküzdeni a nemzetközi kereskedelem szétzilálódásából származó nehézségeket, addig az exportáló országoknak – melyek gazdaságilag fejletlenebbek voltak – azon kellett gondolkodniuk, hogy háború esetén miként helyettesítik a hiányzó munkaerőt, műtrágyát, gépeket, tehát mindazt, ami az I. világháború időszakában olyan mezőgazdasági exportáló országok esetében is, mint Oroszország, Románia vagy Magyarország, a mezőgazdasági termelés tragikus visszaeséséhez vezetett. A mezőgazdasági politika feltételezte a termőterület felhasználásának megfelelő tervezését az import és szállítás szempontjából. Az I. világháború tapasztalataival szemben a lóállomány jelentősége lényegesen csökkent, hiszen míg korábban a lovak mozgósítása miatt a mezőgazdasági lóállomány csökkenése fontos lehetett a termelés csökkenésében, most a gépesített hadviselés korszakában nem volt valószínű, hogy a hadseregnek a korábbi mértékben lesz szüksége lovakra.

Anglia élelmiszer-ellátása különösen sebezhető volt földrajzi helyzete miatt, mégis a legsikeresebben birkózott meg a háború időszakában az ellátás és a mezőgazdasági termelés problémáival. Igaz, a II. világháború küszöbén Anglia kevésbé függött az élelmiszer-behozattól, mint egy negyedszázaddal korábban. A két világháború közötti időszakban – annak ellenére, hogy az angol kormány makacs küzdelmet folytatott szabadversenyes gazdasági elveinek fenntartásáért – a húszas években a valutahiány, a harmincas években pedig a fizetési mérleg nehézségei bizonyos módosításokat idéztek elő kereskedelmi politikájában.³ A birodalmi preferenciális rendszer kiépítése az angol élelmiszer- és mezőgazdasági behozattal elsősorban saját domíniumaira és gyarmataira alapozta. Az angol mezőgazdasági

behozatal azonban sem mennyiségileg, sem arányaiban nem nagyon csökkent.⁴ A mezőgazdasági minisztérium 1935-ben átfogó tervet dolgozott ki a hazai élelmiszerellátás javítására. De mindez hatástalan maradt, hiszen az alacsony árak aligha ösztönözték a farmereket a termelés növelésére, állami támogatást pedig a rendkívül súlyos pénzügyi nehézségekkel küzdő angol kormány alig tudott adni. Egyébként is, Anglia ekkor még nem volt hajlandó magáévá tenni az autarkia politikáját. Így Angliában a harmincas években valójában 2,75 millió acre földdel kevesebbet műveltek meg, mint 1914-ben. Az angol kormány ugyan nem tudott érdemlegeset tenni, de legalább kidolgozott egy tervet: mit kell tenni szükség esetén. Ugyanis tisztában voltak azzal, hogy az élelmiszer-termelés fokozása elengedhetetlen követelmény. Az előkészületek keretében komoly tanulmányok készültek, miként lehet több élelmiszert termelni az országban; miként lehet a rendelkezésre álló szállítási kapacitást (hajó) az importhoz a legracionálisabban kihasználni, illetve a megfelelő élelmezéshez milyen termelési és importstruktúra látszik a legracionálisabbnak. A mezőgazdasági politika prioritásai közé tartozott, hogy mind nagyobb legelőt szántsanak fel, növeljék a megművelt földterület hatékony kihasználását, sőt az állatállomány összetételét is úgy alakítsák át, hogy az állatok mind kevesebb gabonát fogyasszanak és ne vegyék igénybe a lakosság rendelkezésére álló készleteket.⁵

Bizonyos mezőgazdasági tartalékok felhasználását már a harmincas években megkezdték. 1939-ben pedig, hogy növeljék a szántóföldi termelést, 2 font támogatást ajánlott fel a kormány minden acre felszántott legelő után. A háború kitörésekor egy sokkal átfogóbb politika körvonalai bontakoztak ki. Ez mindenekelőtt árszabályozást, de további ösztönzéseket is magában foglalt, hogy a hagyományos angol állattenyésztés helyett a gabonatermelés súlya növekedjék. Az elképzelés lényege az volt, hogy a háború időszakában mindenekelőtt olyan termékeket termeljenek, amelyek magas kalóriatartalmúak és lehetővé teszik, hogy a szűk hajózási kapacitást a legcélszerűbben használják fel importra. Alapos számítást végeztek minden növényfajtról, s mérlegelték, vajon mennyi kalóriát lehet nyerni 1 acre burgonya vagy 1 acre búza termesztésével.⁶ Gondosan megvizsgálták, milyen termékek importja veszi a legkevésbé igénybe a rendelkezésre álló hajóteret. Az egyes termékek mennyiségét és terjedelmét gondosan összehasonlították a kalóriatartalommal. Így választották ki a megfelelő importot. Így pl. kiszámították, hogy azonos mennyiségű tojáshoz vagy búzához sokkal kisebb a kalóriatartalma, mint ugyanolyan mennyiségű cukornak vagy zsírnak. Ennek megfelelően alakították ki az étkezés rendjét, s a hajótér kihasználásakor a cukorimport mindig elsőbbséget élvezett a búza importjával szemben.⁷ Így a hazai termelési lehetőségek és az importlehetőségek egyeztetésével bizonyossá tették, hogy a jegyrendszer segítségével megfelelő áruválaszték álljon a lakosság rendelkezésére. Erről azonban a mezőgazdasági termelés jelentős növelése nélkül aligha lehetett szó. A mezőgazdasági termelést viszont csak úgy lehetett növelni, ha a kormány árpolitikája megfelelő árösztönzést ad a farmereknek. Mindezt azonban úgy kellett

megtenni, hogy fennmaradjon az árak és bérek bizonyos egyensúlya, hogy gondoskodhassanak megfelelő gépekről, amelyekkel a megnövekedett szántóföldi területet meg lehet művelni, miközben természetesen sokkal kevesebb munkaerő állt rendelkezésre. (Meg kell jegyeznünk, hogy az angol mezőgazdaság erős gépesítése nem csupán munkaerő-megtakarítással járt, de jelentősen csökkentette a hazai gabonafogyasztást is, hiszen pl. az I. világháború alatt közel másfél millió acre földön a lovak számára természetek takarmányt.)

A mezőgazdaság struktúrájában bekövetkezett változások nem merültek ki abban, hogy az állattenyésztés helyett a földművelés került előtérbe. Módosult az állattenyésztés termelési célkitűzése is, és a hústermelés helyett inkább a tejtermelést ösztönözték. A tejtermelő tehenek száma lényegesen növekedett, miközben a sertésállomány 50, a baromfiállomány 33%-kal csökkent.⁸

A háború előtt Anglia talán a legkevésbé tudta magát ellátni élelemmel, hiszen élelmiszer-szükségletének 70%-át importálta, most viszont a helyzet gyökeresen megváltozott. Az ország legelőterülete 18,7 millióról 17,7 millió acre-re csökkent, a szántóföld viszont 8,8 millióról 14,5 millió acre-re növekedett. A burgonya vetésterülete megkétszereződött (704 ezer acre-ről 1,4 millió acre-re), a gabona vetésterülete pedig 3,2 millióról 8,8 millió acre-re nőtt.⁹ Megváltozott az élelmiszerfogyasztás kalóriaösszetétele is. A háború előtt a gabonafélék adták a kalória 38%-át és a húsészítmények a 21%-át. 1943–1944-ben a gabona a 43%-át, a hús a 9%-át tette ki az angol lakosság kalóriefogyasztásának. Az angol mezőgazdasági termelés bruttó értéke 25%-kal haladta meg a háború előtti szintet, és ha leszámítjuk azokat az új forrásokat, amelyeket a háború időszakában a mezőgazdasági szektorba csoportosítottak át, akkor is 15%-ra tehetjük a nettó termelés növekedését.¹⁰

A gabonatermelés megkétszereződött a háború előtti szinthez képest, miközben a tejtermelés csak 93, a hústermelés 69%-át tette ki a harmincas évekbeli szintnek. Az angol mezőgazdaság kalóriatermelése 14,7 milliárdról 28,1 milliárd kalóriára emelkedett. A háború folyamán Anglia volt az egyetlen ország, ahol a mezőgazdasági munkaerő létszáma nem csökkent, hanem növekedett. Hasonlóan növekedett a traktorok száma és a műtrágya-felhasználás is.¹¹ A traktoroknak ugyanolyan jelentőséget tulajdonítottak, mint a tankoknak, s a mezőgazdaságban alkalmazott traktorok száma 50 ezerről 172 ezerre emelkedett. Munkaerő-problémák, az ellátás és a termelés tehát más összefüggésbe kerültek Angliában, mint a többi hadviselő országban, mivel az angol háborús gazdasági stratégiában a mezőgazdaság kulcsszerephez jutott. Annak ellenére, hogy az élelmiszerimport 50%-kal csökkent, az ellátás ha nem is volt jó, de elegendő. Milwardnak igaza van, amikor azt állítja, hogy az angol mezőgazdasági politika az egyik legsikeresebb megoldása volt a háborús kényszerhelyzetnek.¹² A termelés növelését természetesen egy kapitalista gazdaságban aligha lehetett volna biztosítani megfelelő támogatás és árpolitika nélkül. A háború első szakaszában a mezőgazdasági árak rendkívül gyorsan növekedtek, s 1940 májusában már 29%-kal haladták meg a háború előtti

szintet. Igaz, az árnövekedés rendszertelen és olykor véletlen jellegű volt. Míg egyes cikkek esetében drámai árnövekedés volt tapasztalható, más termékek esetében az árváltozás jelentéktelen maradt. Mindennek ellenére a kormány elkerülhetetlennek tartotta az áralakulás gyökeres rendezését. Ennek elvi irányvonala-ként azt szerette volna elérni, hogy jelentős árnövekedés nélkül is biztosítsák a termelő farmerek megfelelő jövedelemérdekeltségét. Végül is a megoldást abban keresték, hogy az árszínvonalat stabilizálják, miközben a farmereknek mind több termékre és mind nagyobb mértékben ártámogatást nyújtanak. (Lásd a 83. táblá-zatot.)

83. táblázat
Az élelmiszer ártámogatása a háború alatt¹³

(ezer font)

1939–1940	15,866
1940–1941	63,137
1941–1942	95,750
1942–1943	142,662
1943–1944	182,626
1944–1945	195,520

Az összeg közel egyharmadát a gabonatermelés ösztönzésére fordították, de ko-moly támogatást élveztek a hús- és tejtermékek is. Az ártámogatás következtében az élelmiszerárak növekedése lelassult, de a termelés növekedett, és a farmerek jö-vedelme is jelentősen nőtt. Miközben a termelés több mint megkétszereződött, a farmerek jövedelme több mint háromszorosára növekedett. (Lásd a 84. táblá-zatot.)

84. táblázat¹⁴

A mezőgazdasági termelés bruttó értéke		Farmerek jövedelme
1938–1939	284,9 millió font	60 millió font
1943–1944	597,9 millió font	190 millió font

Ugyanebben az időszakban – mint utaltunk rá – az angol élelmiszer-behozatal erősen csökkent. A háború előtt általában 22 millió tonnát hoztak be. 1942-ben viszont csupán 14 millió tonna élelmiszer érkezett az angol kikötőkbe. 1943-ban pedig még ennél is kevesebb. Ezt követően viszont, amikor a német tengeralatt-járókat sikerült elűzni az Atlanti-óceánról, az élelmiszer-behozatal ismét növe-kedni kezdett. Egészében tehát az angoloknak sikerült a háború alatt megfelelő szinten tartani az élelmiszer-ellátást, mindenekelőtt a kalóriatartalom gondos elemzése révén. Sikerült többé-kevésbé az elosztást megfelelő egyensúlyban tar-tani és a jegyre adott élelmiszerek olyan összetételét kialakítani, hogy az maximá-lisan biztosítsa a legszükségesebb tápanyagokat.

EGYESÜLT ÁLLAMOK

Amikor Európában kitört a háború, az amerikai gazdaság még alig tette túl magát a gazdasági válság hatásán. Jóllehet, a harmincas évek második felében az árak ismét emelkedtek, s a felhalmozott készletek is csökkentek, mégis az amerikai farmerek többségének jövedelme rendkívül alacsony maradt, és ennek a jövedelemnek egy részét is az amerikai kormány fedezte. Rooseveltnak a harmincas évekbeli gazdaságpolitikája miatt a fel nem szántott és be nem vetett földek egy részéért kárpótlást adott a farmereknek. Természetesen az I. világháború emléke még elevenen élt, s számítani lehetett rá, hogy Európában ismét megszólalnak a fegyverek, a mezőgazdasági termelés csökkenni fog és az élelmiszer-kereslet ismét szinte háttartalanná válik. Az I. világháború időszakában ezt a megnövekedett keresletet az amerikai (ausztrál, kanadai, argentinai) vetésterület jelentős kiterjesztésével tudták csak fedezni. Az amerikai farmerek ezt várták a II. világháborútól is, de a háború első esztendeje nem igazolta ezt a várakozást. Sőt, ellenkezőleg, a külföldi piacok ténylegesen összezsugorodtak. Számos országot – közöttük néhány nagy vásárlót – a blokádok miatt nem lehetett elérni. Más országok azért nem vásároltak, mivel takarékoskodniuk kellett a rendelkezésükre álló valutával. Megint mások pedig a szűk hajótér-kapacitás jobb kihasználása érdekében az élelem helyett más nyersanyagoknak adtak elsőbbséget. Milward utal arra a tényre, hogy az Egyesült Államok gabona-, gyümölcs- és dohányexportja 1940-ben 30%-kal elmaradt az 1939-esztől, és jelentős búza-, kukorica- és dohánykészletek halmozódtak fel.¹⁵ A mezőgazdaság ismét komoly bajba került. Hiába hirdette meg az amerikai kormány a mezőgazdasági termelés – mindenekelőtt olyan alaptermények, mint a búza, kukorica – szinten tartásának politikáját, 1940-ben 10%-kal nagyobb volt a mezőgazdasági termelés volumene, mint 1933-ban, s 16%-kal haladta meg az I. világháború utolsó esztendejének szintjét. Igaz, a mezőgazdasági cikkek ára növekedett, de ez csupán azt jelentette, hogy az 1932-ben 40%-ra becsült agrárrolló most 20%-ra csukódott össze. A mezőgazdasági export értéke 1939-ben mintegy a fele volt a nagy válság előtti export szintjének. A csökkenés mintegy 50%-a az árcsökkenés, további 50%-a viszont a mennyiségi csökkenés következménye volt.

Igaz, az amerikai mezőgazdaság válaszát a gazdasági válságra nem lehet azonosnak tekinteni az európai mezőgazdaság reagálásával. Míg a legtöbb európai mezőgazdasági országban a parasztok az alacsony árak és a piac problémáit mindenekelőtt az iparcikkek és a beruházási javak csökkenő vásárlásával kívánták megoldani – nem használták műtrágyát, nem vettek traktort –,¹⁶ addig az amerikai mezőgazdaság reagálása sokkal inkább ipari jellegű volt. A felhasznált traktorok száma 1929 és 1939 között megduplázódott, miközben 5 millió ló eltűnt az amerikai farmokról, s a korábban a takarmányozásukra felhasznált 15 millió acre föld termése most szintén a piacokra tódult. Más módszerek szintén hozzájárultak ahhoz a tényhez, hogy közvetlenül a háború előtt az Egyesült Államokban 38

millió acre földdel kevesebb szántóterületen 10%-kal többet termeltek, mint a nagy válság előtt. A 6 millió farmer közül ugyanakkor 2,7 milliónak a jövedelme nem érte el az évi 1000 dollárt. A falusi szegénység rendkívüli méreteket öltött. Az 1941-es esztendő hozta meg a változást, jóllehet az élelmezés jelentőségét ekkor még nem ismerték fel teljesen. Az év elején elfogadott kölcsönbérleti törvény pótlólagos keresletet teremtett számos élelmiszer-ipari cikk iránt, bár a búza és a kukorica ekkor még nem szerepelt az élelmiszercikkek között.

1941 szeptemberében dolgozták ki az első átfogó tervet a termelés fokozására. Ez 5–10%-os növekedést irányzott elő a tejtermékeknél, 30–50%-osat a szójánál és más ipari növényeknél. A búzatermelést viszont változatlanul visszafejlesztendőnek ítélte.¹⁷ Pearl Harbor után természetesen a tervszámok tovább emelkedtek. Mi több, néhány élelmiszer-ipari cikk esetében már különlegesen magas kormányfelvásárlási árakat szabtak meg. Az „Élelem a szabadságért” elnevezésű program komoly készletfelhalmozást irányzott elő részben az amerikai hadsereg, részben Nagy-Britannia és a Szovjetunió számára. Kína is mind nagyobb méretekben részesedett az amerikai készletekből. A szövetségesek élelmezése tehát lehetővé tette, hogy az amerikai mezőgazdaság leküzdje a több mint 10 éve tartó depressziót. A kormány felvásárlási készsége hamarosan bizonyos hiányt idézett elő a belső piacon, és a kereslet-kínálat feszültsége következtében lényegesen változtak a mezőgazdasági árak. A kormány viszont eleve elhárította magát, hogy bármiféle felső határt szabjon meg a mezőgazdasági árakra. Növekedett a vetésterület és a háborús program tetőpontján elérte a 364 millió acre-t, szemben az 1939. évi 343 millió acre-vel. Igaz, ez a növekedés messze elmaradt a vetésterület I. világháború alatti gyarapítása mögött, de néhány kulcsfontosságú termék esetében, mint pl. a szója, a len, a mogyoró és más olajos magvak, a növekedés lényeges volt, elérte a 30–50%-ot; a főzelékfélék esetében pedig egyenesen a 95%-ot. Itt ismét megmutatkozott az amerikai mezőgazdaság különleges ereje.

Míg – Nagy-Britanniától eltekintve – más országokban a mezőgazdasági beruházások szintje csökkent a háború alatt, hiszen az erőforrások zömét fegyver- és hadianyaggyártásra csoportosították át, addig az Egyesült Államokban a felhasznált műtrágya az 1939. évi 8,3 millió tonnáról 1944-ben 12,5 millió tonnára emelkedett. Ezzel egyidőben változatlanul sok műtrágyát importáltak Chiléből. Jóval bonyolultabb volt a mezőgazdasági gépgyártás kérdése. Az acélféleségek elosztása a hadigazdaság egyik kulcskérdésévé vált. Így 1942-ben 15%-kal több mezőgazdasági gépet termeltek, mint a háború előtt. Az év végén kénytelenek voltak bizonyos állami elosztási rendszert bevezetni, ami odáig terjedt, hogy kötelezték a gépek tulajdonosait, hogy azokkal – ha szükségesnek mutatkozott – a szomszéd farmerek földjeit is megműveljék. Míg 1941-ben 190 ezer új traktort kapott a mezőgazdaság, 1943-ban már csak 31 ezret.¹⁸ Igaz, az 1941-es esztendő rekord évnéknékinthető, s a háború minden évében az amerikai farmerek valójában több gépet vásároltak, mint a harmincas évek folyamán bármikor. 1943-ban már a mezőgazdasági termelés 14%-a ment exportra, s ez már meghaladta az I. világháború óta

bármelyik esztendő exportszintjét. A helyzet tehát olyan értelemben változott, hogy míg korábban az eladás, az értékesítés volt a farmerek központi problémája, most mind kevésbé lehetett a kereslet és a kínálat közötti egyensúlyt fenntartani. A háborús konjunktúra jórészt megszüntette a munkanélküliséget, és a növekvő hadsereg is lényeges új pótlólagos keresletet jelentett. Az élelmiszer-fogyasztás növekedően volt.

A hadsereg és a szövetségesek élelmezési szükséglete már meghaladta az amerikai termelési szintet, és éppen a szövetségesek ellátásának biztosítása céljából elkerülhetetlennek látszott, hogy az amerikai belső piacon is bevezessenek néhány korlátozó intézkedést. Néhány szűk keresztmetszetet (pl. a cukor) ugyan elméletileg át lehetett hidalni növekvő importtal, de ehhez nem volt megfelelő szállítási kapacitás. Néhány, elsősorban az élelmiszer-pazarlást megakadályozó ideiglenes intézkedés párosult azokkal a rendelkezésekkel, amelyek a friss élelmiszereket mindinkább fagyasztott vagy konzerv gyártmányokkal kívánták helyettesíteni. Az idő előrehaladtával pedig a jegyrendszer gondolata is előtérbe került. Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy beszélhetünk-e egyáltalán élelmiszerhiányról az Egyesült Államok esetében. Talán helyesebb lenne relatív hiányról beszélni, ami azért állt elő, mert a kereslet és kínálat egyensúlya felborult, s az árak mind gyorsabban növekedtek. Ez két különös veszélyt idézhetett elő: 1. Az árak gyors emelkedése felboríthatta a kormány bérpolitikáját, s lehetetlenné tehetette bizonyos alapvető élelmiszerek többé-kevésbé igazságos elosztását. 2. Fennállt a veszély, hogy a kölcsönbérleti szállításokhoz vagy a hadsereg készleteihez szükséges élelem végül is másutt fog kikötni: ott, ahol magasabb árakat kínálnak érte.

1943-ban a megfelelő elosztás és az árak alacsonyan tartása érdekében számos élelmiszerre jegyrendszert vezettek be. Talán nem is kell hangsúlyozni, hogy az amerikai fejadagok messze meghaladták a többi hadviselő országét és inkább a túlzott kereslet szabályozását szolgálták, semmint az élelmiszer-fogyasztás tényleges csökkentését. A cukor és a kávé mellett – amelyekből Amerika behozatalra szorult – a vaj és a sajt került fel először a jegyre kiszolgálható áruk listájára. Később a fejadag-rendszer kiterjedt néhány húsárura és konzervre is. Míg a legtöbb európai országban a napi élelmiszer-fejadag kalóriaértéke 1000–2000 kalória körül mozgott (Németország a lista elején, a megszállt országok a lista végén voltak), addig egy amerikai katona napi élelmiszer-fejadagja 4500 kalória értékű volt. Ha feltételezhetjük, hogy a civil fogyasztás alacsonyabb volt ennél, bizonyára nem lehetett alacsonyabb a napi 3000 kalóriánál. Míg a háború előtti időszakban a fejjenkénti évi húsfogyasztás 134 font volt az Egyesült Államokban és 132 Nagy-Britanniában, a háború alatt az angol fogyasztás évi 100 fontra csökkent, az amerikai viszont 1940-ben 150 fontra emelkedett és nagyjából megmaradt e szint körül a háború egész időszakában. Míg az angol egy főre jutó zsiradékfogyasztás 20%-kal csökkent, addig az egyesült államokbeli mindössze 7–10%-kal.¹⁹

Milward úgy látja, hogy az amerikai mezőgazdaság egészében nem tudott eleget tenni a háború alatt megnövekedett szükségleteknek. A háború első két esztende-

jében ugyan 14%-kal növelte termelését, később azonban már nem tudott érdemes növekedést elérni, s így „az egész mezőgazdasági termelés elmaradt a szövet-séges stratégia követelményei mögött”.²⁰ Nem tudom osztani Milward nézetét ebben a kérdésben. Teljesen igaza van ugyan, amikor megállapítja, hogy Amerikában a kormány beavatkozása távolról sem volt olyan hatékony, mint Nagy-Britanniában, és a farmerközösség reagálása szinte lehetetlenné tett mindenfajta hosszú távú tervezést. A farmerek emlékeztetésében mindenekelőtt az elmúlt tíz szűk esztendő élt, és nem sokat törődtek a távolabbi stratégiai elképzelésekkel, sokkal inkább az árak alakulásával. Ezzel magyarázható, hogy az állati termékek termelése lényegesen gyorsabban nőtt, mint a növénytermesztés, s a farmerek jövedelme mintegy megkétszereződött a háború alatt. Mégis, mielőtt a Milwardéhoz hasonló következtetésre jutnánk, úgy érzem, szükséges néhány további tényezőt is figyelembe venni. Mindenekelőtt arra szeretnék utalni, hogy bár – mint láttuk – mintegy másfél-kétmillió fiatal mezőgazdasági dolgozót felmentettek a besorozás alól, de ennek ellenére a mezőgazdasági népesség állandóan csökkent. Az összes mezőgazdasági népesség 17%-kal esett vissza, azaz mintegy 5 millió ember telepedt át városi körzetekbe vagy vonult be a hadseregbe. A mezőgazdasági munkások létszáma 8%-kal csökkent, és talán nagyobb is lett volna ez a csökkenés, ha a hiányzó kezeket nem helyettesítették volna gyermekekkel, asszonyokkal és idősebbekkel. Mindez azt jelentette, hogy az egy munkásra jutó termelés 28%-kal nőtt, ami nyilván magasabb volt, mint a világ bármely országában.²¹

Az is igaz ugyanakkor, hogy az amerikai mezőgazdasági politika néhány célját sohasem tudták elérni a különböző érdekösszeütközések vagy a mezőgazdasági politika belső ellentmondásai következtében. A farmerek természetesen elsősorban a piacra orientálódtak, és amennyiben az árak nem ösztönöztek bizonyos cikkek termelésére, akkor – függetlenül attól, hogy a háborúban a termékekre szükség volt-e vagy sem – inkább más területekre csoportosították át a termelési tényezőket. Ez a magyarázata annak, hogy bármennyire égetően szükség lett volna a kölcsönbérleti szállítások keretében bizonyos tejtermékek szállítására, a tejtermékek termelése erősen csökkent a kritikus időszakban. A farmerek üzleti érdeke és a kormány politikai érdeke időnként kibékíthetetlen ellentmondásba került, mint ahogy nehéz volt az ár- és bérpolitika egyensúlyát is fenntartani. Mikor az árak emelkedtek, a termelés is nőtt. De a tejtermékek 16%-os növekedése 1939 és 1944 között nem túlságosan meggyőző, s messze elmarad a tejtermelésből származó jövedelem növekedése mögött. A tejtermékek növelése más okokból is indokolt lett volna, a magasabb bérek következtében ugyanis a polgári fogyasztás ezen értékesebb termékek felé csoportosult át. A kölcsönbérleti szállítások is kifejezetten nagy keresletet teremtettek a tejtermelés iránt – mintegy 15%-át igényelték az amerikai termelésnek –, mivel felismerték a tejtermékek különleges tápláló erejét, másrészt a tejpor és a tojáspor szállításával komoly hajóteret lehetett megtakarítani.

Az Egyesült Államokban az egy főre jutó polgári fogyasztás valójában meghaladta a háború előtti szintet tejtermékekből, húsból, főzelék-, bab- és gabonafé-

lékből. Nagyjából azonos maradt a gyümölcsfogyasztás nagysága, s némileg csökkent az egy főre jutó burgonya, zsiradék, cukor, kávé és tea fogyasztása.²² Ilyen körülmények között általános csődről beszélni erős túlzásnak tűnik. Különösen, ha figyelembe vesszük, milyen jelentős volt a mezőgazdaság technikai fejlesztése a háború időszakában. A gépesítés igen gyorsan haladt előre. Több mint 400 ezer új traktort alkalmaztak (s tegyük hozzá, hogy ebben az időszakban nem volt a világon még egy olyan ország, amelynek a mezőgazdaságában összesen ennyi traktor dolgozott volna). Új magfajtákat – mindenekelőtt hibrid magvakat – honosítottak meg. Végül pedig megindult a főzelékfélék szárítása, a tej- és tojáspor bevezetése. Mindennek köszönhetően nélkülözni tudták az elvont munkaerőt és alkalmazkodni tudtak a szövetségesek szükségleteihez, anélkül, hogy a szállítások túlságosan nagy hajóteret igényeltek volna. Végül is mindazok a jelentős és mélyreható változások, amelyek a mezőgazdasági termelésben a II. világháborút követően végbementek, nagyjából ekkor és itt alapozódtak meg.

NÉMETORSZÁG

A német gazdaságpolitika igen nagy súlyt helyezett a mezőgazdaságra a háborús előkészületek keretében, hiszen már az I. világháború is bizonyította, hogy a megfelelő ellátás a német hadigazdaság egyik leggyengébb pontja. A harmincas évek folyamán úgy tűnt, megfelelően össze lehet egyeztetni a pillanatnyi megfontolásokat és a hosszú távú tervezést, hiszen a valutakészletek hiánya ugyanúgy a délkelet-európai gabonatermelő országok felé terelte a német külkereskedelmet a bilaterális klíringegyezmények keretében, mint ahogy a hosszú távú stratégiai megfontolások is ezt sugalmazták, hogy megkímélhessék a német piacot a várható tengeri blokád katasztrofális hatásaitól.²³ De a német külkereskedelemnek ez az egyébként sikeres átirányítása – amely egyébként a kis és közepes délkelet-európai országok exportját mind teljesebben a német piac függőségébe vonta – nem háríthatott el minden nehézséget. Részben azért, mivel a kis dunai államok egyre inkább szereték volna elkerülni az egyoldalú gazdasági függőséget Németországtól, részben pedig azért, mivel Németország így sem tudta megoldani, hogy bizonyos javakban állandó, olykor kritikus hiányt ne szenvedjen, ami az ismert, Göring által kibocsátott jelszóban: „Vaj vagy ágyú” nyert hivatalos igazolást. A 4 éves terv mindenekelőtt néhány alapvető nyersanyag terén kívánt maximális önellátást biztosítani, de ezen túlmenően az élelmiszer-behozattal való függőség erős csökkentése is szerepelt célkitűzései között. A német autarkias politika első eredményei abban mutatkoztak meg, hogy a behozott áruk részesedése a hazai fogyasztásban 25%-ról 15%-ra csökkent a harmincas évek folyamán.²⁴

Természetesen ezek az átlagos számok lényeges különbségeket rejtettek el a legkülönbözőbb árucikkek között. Egyes esetekben az volt a kérdés, mennyire

lehet a fogyasztási struktúra rugalmas megváltoztatásával helyettesíteni bizonyos élelmiszereket más élelmiszerekkel, hogy így javítani lehessen az étkezés kalóriatartalmát. Más esetekben viszont a probléma úgy merült fel, hogy bizonyos cikkek behozatalát biztosítani lehetett, más áruféleségek behozataláról pedig le kellett mondani. Nem véletlen, hogy az ismert mondás – „vaj vagy ágyú” – egyik oldalán a vaj állott, hiszen köztudott volt, hogy Németország a zsiradékok terén különösen erősen függ a külföldi behozataltól, hiszen a hazai fogyasztás egynegyedét fedezte az import. Gabonafélékből az import csupán a hazai fogyasztás 15%-át fedezte, a húsfogyasztás terén pedig mindössze 10%-át.²⁵

Darre, a német mezőgazdaság nemzetiszocialista vezetője kijelentette: „a hatalom megragadása óta az egész agrárpolitika egy esetleges háborúra való előkészület jegyében bontakozott ki”.²⁶ Milyen mértékben vált lehetővé a német vezetők számára, hogy elkerüljék az élelmiszer-ellátás katasztrofális csődjének megismétlődését, hiszen az I. világháború tapasztalata állandó figyelmeztetésként lebegett a politikai, és katonai vezetés szeme előtt. Végül is elfogadhatjuk Eichholtz véleményét: „sikerült a fasiszta agrárvezetésnek általában az egész német lakosság és a fasiszta hadsereg számára az élelmiszer-ellátás minimális szükségletét biztosítani”.²⁷

A német mezőgazdaság az I. világháború alatt különböző tényezők együttes hatására omlott össze. Egyebek között a munkaerőhiány játszott lényeges szerepet, de nem volt mellékes a fokozódó lóhiány sem, hiszen a lovak többségét elvitte a hadsereg. Ahogy az évek haladtak, ilyen körülmények között mind kevésbé volt lehetséges a földek rendszeres megművelése. Természetesen hiányoztak a gépek is, hiszen mind kevesebb vas állt rendelkezésre, akár a legegyszerűbb mezőgazdasági eszközök gyártásához is, és a műtrágya hiánya is lényeges szerepet játszott a mezőgazdasági termelés csökkenésében. Természetesen egészen más volt a lovak szerepe a II. világháborúban. A gépesített hadműveletek következtében lovakra most már nem volt szükség, s ezzel megszűnt egy évszázados, és az I. világháború időszakában még élő hagyomány. De nemcsak a hadseregnek volt szüksége kevesebb lóra, a lóállomány a mezőgazdasági munkálatok szempontjából sem volt már olyan fontos, hiszen a két világháború között a német mezőgazdaság gépesítése is előrehaladt, ha nem is az Egyesült Államokéhoz hasonló mértékben.

Ami a munkaerőhiányt illeti, ez sem öltött az I. világháborúéhoz hasonló méreteket, mivel a hadseregbe bevonult parasztokat jórészt külföldi munkásokkal helyettesítették. Németországban a háború előtt 10,8 millió ember dolgozott a mezőgazdaságban. A háború első két esztendejében ez a létszám mintegy félmillióval csökkent, a háború második szakszában viszont a mezőgazdaságban dolgozók létszáma ismét 10,8, illetve 10,9 millió között mozgott. De míg 1939-ben mindössze 118 ezer külföldi munkást alkalmazott a mezőgazdaság, addig 1944-ben 1,7 millió külföldi munkás és 635 ezer hadifogoly helyettesítette a hadseregbe bevonult 2,3 millió német férfit. Természetesen felmerül a kérdés: milyen hatása volt a munka termelékenységére, hogy a munkások egynegyede gyakorlatilag kényszermunkát végzett. Erre azonban megfelelő adatok híján aligha tudunk választ adni, így bi-

zonyos következtetéseket legfeljebb a termelés általános színvonalából és a hozamokból vonhatunk le. Tisztában vagyunk azzal, hogy ezeket az eredményeket csak részben hozhatjuk összefüggésbe a munka termelékenységével. Az azonban kétségtelen tény, hogy ugyanannyi munkaerővel a német mezőgazdaság kevesebbet termelt a háború alatt, mint a háború előtt. A háborút megelőző öt esztendőben a gabonatermelés 62 millió tonna volt, 1940 és 1944 között viszont összesen 54 millió tonna gabonát takarítottak be a földekről. Ez több mint 10%-os csökkenés. A gabonatermelés csökkenése annál is súlyosabb problémákat okozott a német hadigazdaságnak, mivel a háború előtti két esztendő kimagasló eredményeket hozott. 1938: 14,2 millió tonna, 1939: 13,2 millió tonna. Ezzel szemben a háború éveiben az átlagtermelés 10,8 millió tonna volt. Az 1942-es termés pedig alig haladta meg a 9 millió tonnát.²⁸ A takarmánytermelés talán kisebb mértékben csökkent. Ez az oka annak, hogy a növénytermelés csökkenése összességében nem érte el a 10%-ot a háború folyamán. Az állatállomány csökkenése viszont nagyobb volt; így pl. a legrosszabb esztendőben 1942–1943-ban a zsiradékféleségekből 20, hústermelésből 40%-kal maradtak el a háború előtti átlagtól. Németország függősége tehát az élelmiszer-behozattól gyakorlatilag növekedett a háború alatt. (Lásd a 85. táblázatot.)

Hiába törekedett tehát a német gazdaságpolitika, hogy függetlenné tegye az országot az élelmiszer-behozattól, a háború időszakában a behozatal szerepe az ellátásban állandóan és jelentősen növekedett. 1942–1943-ban, amely a legrosszabb háborús esztendő volt, a gabonafogyasztás közel 22%-át, a zsiradékfogyasztás 26 és a húsfogyasztás 29%-át fedezték importból. Joggal felmerülhet persze a kétség, hogy a behozatal szó alkalmazható-e a háború alatt Németország és a megszállt országok gazdasági kapcsolatára. Honnan származott ugyanis ez a behozatal? Sohasem volt titok a német célkitűzés, hogy Németország meghódítsa vagy legalábbis ellenőrzése alá vonja Európa keleti és délkeleti részét és kiépítse az ún. nagytérgazdaságot. Valamennyi német terv alapvetőnek ítélte ezeknek a területeknek a termelését a német ellátás szempontjából. Kiderült azonban, hogy az elképzelések téves feltételezésen alapultak, s Németország nem tudta ezekről a területekről fedezni élelmiszer-szükségletét. Mi több, a háború időszakában a Nyugat-Európából származó behozatal mind jelentősebb szerephez jutott a német ellátásban.

A korábbi tervek csődjéért – legalábbis Lengyelország és a Szovjetunió esetében – a németek mindenekelőtt magukat hibáztathatták. A korábban nagy propagandával hirdetett program, amely szerint Kelet-Európát Németország legfontosabb élelmiszer-ellátó területévé építik ki, a valóságban összeütközésbe került a német hadsereg, az SS, a Gestapo bűnös tevékenységével, illetve a német hadigazdaság munkaerő-szükségletével. A messze tekintő tervek tehát a képzelgések birodalmában maradtak. Ami a valóságban történt, az igen távol állt minden szervezett termeléstől, sőt annak lényeges hanyatlását idézte elő. A megszállt szovjet területeken a visszavonuló szovjet hadsereg jórészt magával vitte nemcsak a férfi munka-

85. táblázat
Németország élelmiszer-termelése és behozatala a háború alatt²⁹
1939. szeptember 1-jei határok

(ezer tonna)

Megnevezés	Háború előtti évi átlag	1939–1940	1940–1941	1941–1942	1942–1943	1943–1944	1944–1945
Gabona							
hazai termelés	25 121	27 489	23 947	23 895	23 263	25 328	22 645
import ^a	3 835	2 353	3 660	4 425	6 433	6 073	1 313
Egész ellátás	28 956	29 842	27 607	28 320	29 696	31 401	23 958
Behozatal az egész ellátás százalékában	13,2	7,8	13,2	15,6	21,7	19,3	5,5
Zsiradékfélék							
hazai termelés	–	1 258	1 167	1 160	1 072	1 250	1 181
behozatal ^a	–	446	358	249	375	203	66
Egész ellátás ^b	–	1 704	1 525	1 409	1 447	1 453	1 247
Behozatal az ellátás száza- lékában	–	26,2	23,5	17,7	25,9	14,0	5,3
Hús							
hazai termelés	3 417 ^c	3 109	2 693	2 174	1 818	1 846	1 899
behozatal	290	463	544	662	741	673	284
Egész ellátás ^b	3 707 ^c	3 572	3 237	2 836	2 559	2 519	2 183
Behozatal az ellátás száza- lékában	7,8	13,0	16,8	23,3	29,0	26,7	13,0

^a A német hadsereg fogyasztását is beleértve a megszállt területen.

^b Korábbi készletek felhasználása nélkül.

^c 1938–1939.

erő nagy részét, de a traktorokat és a teherautókat is. A németek nem voltak képesek megfelelő új mezőgazdasági szervezet kiépítésére. Politikailag talán indokolt lett volna, hogy teljesen szüntessék meg a szovjet hatalom által létrehozott termelőszövetkezeteket, gazdasági szempontok viszont az adott körülmények között ennek ellene szóltak. Végül is két döntő lépésre határozták el magukat. Először is 1942-ben gyakorlatilag megmaradtak a kollektív mezőgazdaság gondolatánál, jóllehet elvileg visszaállították a magángazdaságot. Majd 1943 nyarán újabb lépéseket tettek a kollektív mezőgazdasági rendszer megszüntetésére. De a magángazdaság részleges visszaállítása a várakozások ellenére sem állította a parasztokat a németek oldalára. A megszállt területek mezőgazdasági termelése messze elmaradt a németek várakozásától.

Az orosz parasztok számára a megszállás elsősorban nem a kolhozok feloszlatását és saját parcellájuk visszaszerzését jelentette, hanem sokkal inkább a németek által véghezvitt rablásokat, elkobzásokat, kötelező beszolgáltatási rendszert, százezrek és százezrek kényszermunkára való elhurcolását, a helyi lakosság szisztematikus pusztítását. A német hatóságok az 1941–1942. évi termés 23, az 1942–43. évi termés 41 és az 1943–44. évi termés 45 %-át elkobozták a parasztoktól.³⁰ S mégis, mindez legfeljebb arra volt elegendő, hogy a német hadsereg helyi szükségleteit fedezték. Németországba csak meglehetősen csekély élelmiszer jutott a megszállt szovjet területek termeléséből. A vetésterület aránya alacsony maradt, az állatállomány nem érte el a háború előtti 50 %-át, így a megszállt területek terméseredményei messze elmaradtak a legpezzsimistább várakozásoktól is. Ukrajna nem bizonyult Németország számára Kánaánnak. Egyes adatok szerint a megszállás időszakában a német hatóságok 9,1 millió tonna gabonát koboztak el, de ebből csak 1,2 millió jutott el Németországba a német lakosság ételmezésére, továbbá 2,5 millió tonna takarmánygabona és 3,2 millió tonna burgonya.³¹ A német szervezés hatékonysága a megszállt lengyel területeken is inkább a szisztematikus kifosztásban, semmint a termelés fellendülésében mutatkozott. Így a lengyel mezőgazdaság sem járult hozzá a várt mértékben a német szükségletekhez. Néhány millió tonna gabonát és burgonyát, s pár százezer állatot szállítottak el az országból.³²

A délkelet-európai országok mezőgazdaságának gyenge teljesítményéért természetesen már nem lehet a német gazdaságpolitikát okolni. Mivel ezek az országok többnyire Németország szövetségesei (inkább csatlósai) sorába tartoztak, kifosztásról vagy más közvetlen beavatkozásról nem lehetett szó, mi több, a háború első szakaszában pl. Románia nagy mennyiségű mezőgazdasági gépet kapott Németországtól mezőgazdasági exportja fejében. A probléma lényege az volt, hogy a német szakértők, amikor a feltételezett közép-európai gazdasági blokk táplálkozási mérlegét kidolgozták,³³ messze túlbecsülték ezen országok termelési kapacitását. Mindezeket az országokat a német piac legfontosabb szállítóinak tekintették, s valamennyi német terv abból indult ki, hogy amennyiben tartós piacot biztosítanak ezen országok mezőgazdasága számára – ahol egyébként a válság és a harmincas évek folyamán is jelentős eladatlan készletek voltak –, akkor ezekben az országokban a mezőgazdasági termelés mennyisége gyorsabban fog növekedni. Ezzel szemben a tapasztalat azt bizonyította, hogy Románia, Magyarország, Bulgária nemcsak nem volt képes gabonatermelését növelni, de a háború előtti szintet sem tartotta. A kedvezőtlen időjárási viszonyok, árvizek okozta rossz termések persze nem tekinthetők kizárólag a gazdaságpolitika, a társadalmi szervezés hibájának, de ismételtlen bebizonyosodott, hogy ezen országok gazdasági feleslege nem a magas termelékenységén és hozamon, hanem a lakosság igen alacsony fogyasztási szintjén alapult. A dunai országok gazdasága nem volt eléggé rugalmas, hogy eleget tudjon tenni a magas követelményeknek. A hadsereg növekvő fogyasztása, a munkanélküliség felszámolása, a kialakult magasabb bérek, fizetések, valamint a hadiipar fejlődése miatt lényegesen megnőtt az élelmiszerek belső fogyasztása is,

86. táblázat
Gabonafélék termelése Magyarországon, Romániában és Bulgáriában³⁴
(ezer mázsa)

Ország	1934–1938	1940–1942
	évi átlag	
Magyarország ^a		
búza	22 196	18 025
rozs	6 976	5 566
kukorica	23 061	18 763
Románia ^b		
búza	25 963	14 059
rozs	1 229	449
kukorica	39 028	30 950
árpa	5 503	4 108
Bulgária ^b		
búza	16 588	11 047
rozs	1 995	1 269
kukorica	7 632	7 697
árpa	2 987	1 982

^a 1938-as terület.

^b 1940-es terület.

és ez automatikusan összeütközést okozott az erős német kereslet és a dunai országok csökkenő többlete között. (Lásd a 86. táblázatot.)

A legfontosabb gabonafélék termelése tehát nem nőtt, sőt csökkent, miközben a belső szükséglet mind a hadsereg igényei miatt, mind az ipari termelésből következő városiasodás miatt növekedett. Az első években még nem volt világos a dolgok igazi állása, hiszen a magyarországi 1938-as rekordtermés és a romániai hasonlóan gazdag aratás a következő évben jelentős készleteket halmozott fel. Ennek megfelelően a háború kezdeti szakaszában a németek jelentősen növelni tudták mezőgazdasági behozatalukat ezekből az országokból. Úgy tűnt, hogy a mezőgazdasági munkaerő sem okoz problémát, mivel a nem kellően foglalkoztatott mezőgazdasági népesség túlságosan is bőségben volt a román, illetve a magyar falvakban, továbbá úgy gondolták, hogy azt a mezőgazdasági munkaerőt, amelyet az ipar csábít el, vagy pedig a katonaság soroz be, a Németországból importált mezőgazdasági gépekkel helyettesíteni tudják. Románia ezekben az években többezer traktort, aratógépet és más mezőgazdasági gépet kapott a német külkereskedelemtől. Hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy az elvont munkaerőt csak részben tudják helyettesíteni. A hozamok sem nőttek, s ha már a harmincas években katasztrofálisan alacsony szinten állt a műtrágya-felhasználás, úgy a háború időszakában szinte teljesen megszűnt, az állatállomány csökkenése miatt pedig állati trágya

is kisebb mennyiségben állt rendelkezésre. A mezőgazdasági területek növeléséről természetesen szó sem lehetett, mi több, nem egy esetben éppen az ellenkezője történt. Ilyen körülmények között egy-egy kimagasló évtől eltekintve (1944) a terméseredmények elmaradtak a harmincas évektől, egészében mintegy 20–30%-kal. A visszaesés mindenekelőtt a gabonatermelés csökkenésének volt az eredménye.

Ezt az egészében negatív képet csak részben ellensúlyozta az, hogy néhány, a németek által különösen igényelt növény – mint pl. az olajos magvak – termőterületét sikerült növelni a háború időszakában. De ha pontosabban megnézzük itt is a termésadatokat, azt látjuk, hogy mind a vetésterület növekedése, mind az exporttöbbség inkább a harmincas évek végére és a háború első szakaszára, semmint a háború egész időszakára érvényes. Bulgáriában, ahol már a harmincas években is a legkövetkezetesebben tettek eleget a németek követeléseinek, már a harmincas években erősen növekedett a napraforgó és az olajos magvak vetésterülete. 1937-ben érte el a termelés a tetőpontját. 1939–1940-ben 10%-kal csökkent, majd 1941-ben ismét emelkedett, hogy végül is 1942–1943-ban az 1937. évi szint 50%-án állapodjon meg. Nagyjából hasonló volt a helyzet a többi új termékénél is. A szójatermelés 1941-ig meredeken emelkedett, majd utána erősen csökkent. Hasonló utat járt be a többi ipari növény is. Főzelékfélék és gyümölcsöt sem termeltek többet és a dohánytermelés – amely első helyen állt a német import listáján – hat éves állandó növekedés után szintén csökkenni kezdett. Romániában az ipari és takarmánynövényekkel bevetett terület a szántóterület 7,4%-áról 11,6%-ra emelkedett 1940 és 1943 között. A bab- és borsótermelést sokkal nagyobb területen folytatták, mint korábban, de az olajos magvak és növények termelése a háború alatt sohasem érte el az 1939-es szintet. Magyarországon is csak a napraforgó és a szójabab termelése növekedett jelentősen.

A korábbinál 20–25%-kal alacsonyabb termelés és magasabb hazai fogyasztás mellett egyik délkelet-európai ország sem tudott eleget tenni a fokozódó német igényeknek. A németek szempontjából elégtelen szállítás és a felcsigázott német igények közötti ellentmondás többnyire abban csapódott ki, hogy az illető országoknak hazai szükségletük rovasára kellett engedményeket tenniük, ami belső konfliktusokat idézett elő Németország és csatlósai között. Nemcsak a növénytermelés tekintetében mutatkozott meg ez a feszültség. A délkelet-európai országok közül egyedül Magyarországon növekedett az állatállomány a háború első szakaszában. De ezt a többletet jórészt a hazai piac igényelte, annál is inkább, mivel a Magyarországhoz visszacsatolt területek egy része mezőgazdaságilag nem volt önellátó. A lényeges mezőgazdasági többletet produkáló gazdag bácskai területről a magyar kormány vállalt kötelezettségének megfelelően a többletet a németek rendelkezésére bocsátotta a háború folyamán. Bulgáriában és Romániában egyáltalán nem nőtt az állatállomány, sőt 1941 és 1944 között 15–25%-kal csökkent. Ennek megfelelően a háború második szakaszában a Németországba irányuló exportot le kellett állítani. Valamennyi hús- és tejtermék exportja jóval alatta maradt a háború előtti szintnek.³⁵

Milward szellemesen mutat rá, hogy Németország csak azáltal tudta elkerülni mezőgazdasági és élelmiszer-politikájának teljes csődjét, hogy onnan importált, ahonnan ez legkevésbé volt várható, nevezetesen Nyugat-Európából, melynek pedig egészen más szerepet szántak a német „nagytergászkodás” rendszerében. Németország három legfontosabb élelmiszer-szállítója a háború alatt a megszállt nyugati országok: Franciaország, Hollandia és Dánia.³⁶ Franciaország mindenekelőtt gabonát szállított. 2,5 millió tonnát a Franciaországban állomásozó német hadsereg használt fel, további 1 milliót pedig Németországba szállítottak. A háború előtti francia gabonatermelés 8,1 millió tonna volt, 1941 és 1944 között pedig évi átlagban 6 millió tonna körül mozgott. A háború alatt a francia mezőgazdasági termelés 25–30%-kal csökkent, a Németországba irányuló export pedig az éves termelés 10–12%-ával volt egyenlő.³⁷ A harmincas években az import valamivel meghaladta a kivitelt. A háború alatt viszont import nem volt, s ha levonjuk a német hadsereg fogyasztását, valamint a Németországba exportált mennyiséget, akkor mintegy 2,5 millió tonna belső fogyasztáscsökkenéssel kell számolnunk.

Dánia volt a második legnagyobb mezőgazdasági szállító. Bár itt a megszállás éveken keresztül meglehetősen békés volt, a mezőgazdasági termelést mégsem tudták növelni, sőt a háború előtti szinthez képest bizonyos visszaesés volt tapasztalható. A dán mezőgazdaság a háború alatt is a hagyományos exportcikkeit (hús és vaj) szállította Németországnak. A 760 000 tonna hús és 290 000 tonna zsiradék kalóriaértékben 8,1 millió tonna gabonával volt egyenértékű.³⁸ A holland mezőgazdasági szállítások – mindenekelőtt a hús, a zsiradék és a burgonya – kalóriaértéke 2,45 millió tonna gabonával volt azonos. Emellett Hollandiából növekvő mennyiségben szállítottak gyümölcsöt és zöldségfélét Németországnak, lényegesen hozzájárulva a német ellátáshoz. Mindez annak ellenére történt, hogy mind Dániában, mind Hollandiában a háború alatt csökkent a mezőgazdasági népesség, átlag mintegy 20–25%-kal, egyes területeken pedig még nagyobb mértékben. Munkaerőhiány, gép- és műtrágyahiány, rossz táplálkozás, a háborús viszonyok és a kedvezőtlen időjárás mind hozzájárultak ehhez a hanyatláshoz. Az alacsonyabb termelés mellett a rendkívül jelentős német igényeknek csak úgy lehetett eleget tenni, hogy a helyi lakosság élelmiszer-ellátását alacsony fejadagok mellett szigorú jegyrendszerrel szabályozták.

Azt is állíthatjuk, hogy a német lakosság viszonylag jobb ellátása a háború időszakában azért volt biztosítható, mivel a többi európai ország fejadagjait rendkívül alacsony szinten tartották. Míg Németországban az átlagos fejadag kalóriaértéke 2000 körül mozgott 1941 és 1944 között, addig Franciaországban, ahol az első fejadagrendszer még szintén 2000 kalóriával számolt először 1500 kalóriát, majd 1200 kalóriára, még később egyenesen 900 kalóriára csökkent a hivatalos fejadag.³⁹ Hollandiában 1941-ben még magasabb volt a fejadag, de 1944-ben már 24%-kal a német szint alá csökkent, nem is beszélve a háború utolsó évében bekövetkezett tömegéhínségről. Azokban az országokban, mint pl. Belgium, ahol korábban sem volt erős a mezőgazdasági termelés, a helyzet még rosszabb volt.

Néhány hagyományosan élelmiszer-importáló ország, mint pl. Finnország és Norvégia, a németektől kapott élelmiszert nyersanyagok és iparcikkek fejében, hogy elkerüljék az éhezést. Más országok esetében, mint például Görögország, ahol a gazdasági élet teljesen összeomlott, a németek nem törődtek az élelmiszer-ellátással, és a lakosság tekintélyes részének fizikai túlélését az angolok és az amerikaiak által támogatott vöröskeresztes szállítmányok biztosították. (Görögország mezőgazdasági termelése, mindenekelőtt a gabona, a háború előtti szint 45–50%-ára csökkent.)⁴⁰ De míg Görögországban legalább a vöröskeresztes szállítmányok biztosították a lakosság túlélését, a megszállt keleti területeken, ahol a lakosság fizikai kiirtása egyébként is szerves része volt a német politikának, a helyzet állandóan rosszabbodott és katasztrofálissá vált. A lengyel területeken, ahol a termelés szintje legalább 30%-kal elmaradt a háború előttitől, s ahonnan a németek mindent ki akartak sajtolni, anélkül, hogy a legkisebb mértékben is figyelembe vették volna a helyi lakosság szükségleteit, a fejadagok rendszeresen az 1000 kalóriás szint alatt maradtak. Anélkül, hogy összefoglaló adatokkal rendelkeznének, bátran állíthatjuk, hogy a helyzet – ha lehet – még rosszabb volt a Szovjetunió megszállt területein. Nyilván a lakosság jelentős része elpusztult volna, ha az élelmezés kizárólag a hivatalos fejadagokra korlátozódik. A virágzó fekete piac és a hasonlóan tiltott közvetlen termékcsera a városi lakosság számára még fontosabb volt Nyugat-Európában, ahol a termelés nem csökkent olyan nagy mértékben, ahol a titkos tartalékok biztosították a túlélést, természetesen igen rossz egészségi és fizikai körülmények között, nemegyszer az éhezés határán, megfosztva az alapvető vitaminoktól és tápanyagoktól. A német élelmiszer-ellátás és a megszállt Európa élelmiszer-ellátása tehát kölcsönösen kiegészíti egymást. Németország sikere nem annyira a termelésben, mint a kizsákmányolásban mutatkozott meg. Ha Németország el tudta kerülni mindazokat a társadalmi jelenségeket, amelyek az I. világháború utolsó éveiben mind erősebben jelentkeztek, az nem annyira a mezőgazdaság sikereként könyvelhető el, hanem a német hadsereg eredményeként, amely nagy mennyiségű külföldi forrás felhasználását tette lehetővé. A viszonylag jó német ellátásért a megszállt országok fizettek.

OLASZORSZÁG

A háború alatt Olaszországban a mezőgazdasági termelés folyamatosan csökkent, és 1943-ban, amikor az olasz fasizmus bukása hamarosan fegyverszünetet eredményezett, mintegy 25–30%-kal volt a háború előtti szint alatt. Németországtól eltérően Olaszország sohasem volt képes arra, hogy hiányzó termelési tényezőit külföldi kényszermunkával vagy külföldi élelmiszerek elkobzásával pótolja. Nem rendelkezett nagyszámú hadifogollyal és nem dolgoztathatott külföldi munkásokat Olaszországban (úgy tűnik, hogy ennek a gondolata sem merült fel). Mivel az olasz

mezőgazdaság sokkal kevésbé volt gépesítve, mint a német, a férfi lakosság hadba vonulása miatt hiányzó munkaerőt itt sokkal kevésbé lehetett nélkülözni. Gép és műtrágya sem állt rendelkezésre kellő mennyiségben. Ilyen körülmények között viszonylag hamar komoly élelmiszerhiány mutatkozott. A bevezetett, nem túl hatékony jegyrendszer általában 1000–1100 kalóriát biztosított az átlagos felnőtt lakosnak. Az elégtelen élelmiszer-ellátás miatt mind gyakoribbá váltak a sztrájkok és a helyi megmozdulások, s az élelmiszerhiány feltételenül hozzájárult Mussolini és rendszere gyengüléséhez, majd összeomlásához. A fegyverszüneti egyezményt követően a szövetséges hadsereg és az erősödő partizánmozgalom ellen harcoló Wehrmacht Olaszországot szabad vadászterületének tekintette, s nagy mennyiségű élelmiszert rabolt el az éhező országból.⁴¹

JAPÁN

Az élelmiszer-ellátás szempontjából részben hasonló jelenségeket tapasztalhatunk Japánban is. Ez az ország rendkívül sebezhető volt, annak ellenére, hogy fogyasztása igen alacsony volt és lényegében egyetlen terméken, a rizsen alapult. Ami az élelmiszer-ellátást illeti, a japán háborús stratégia abból indult ki, hogy háború esetén a birodalom különböző tartományaiából jelentős élelmiszer-behozatalt tud biztosítani. Korea és Formosa elfoglalásától várták, hogy ezen országok termeléséből fedezni tudják a hazai fogyasztás 20–25%-os deficitjét.⁴² Hamarosan kiderült azonban, hogy a Kína ellen folytatott háború miatt Koreában megindult iparosítás csökkenti az ország exportkapacitását, miközben növekszik a helyi fogyasztás, s így a rendelkezésre álló többlet elmarad a várakozástól. Úgy tűnt, hogy Délkelet-Ázsia elfoglalása elsimíthatja a nehézségeket, hiszen erről a területről a háború előtt évente több mint 1 millió tonna rizs érkezett a japán kikötőkbe. Ám a számítások ebben az esetben is tévesnek bizonyultak. A Csendes-óceán e meghódított területén természetesen jelentős japán hadsereget kellett állomásoztatni. A rizstermelés többletének nagy részét a hadsereg fogyasztotta el és mind kevesebb maradt a Japánba való továbbszállításra. Később pedig a japán kereskedelmi hajók számának gyors csökkenése a korábbi mennyiség jelentéktelen töredékére korlátozta a rizsbehozatalt Délkelet-Ázsiából. (Lásd a 87. és a 88. táblázatot.)

Amint az importlehetőségek megszűntek, illetve lényegesen csökkentek, a japán kormánynak komolyan szembe kellett néznie a kialakuló helyzettel. Ismeretes, hogy a mezőgazdaságilag művelhető terület korlátozottsága rendkívül intenzív, talán a világon a legintenzívebb mezőgazdaságot alakította ki Japánban. Igen nagyarányú volt a munkaerő-felhasználás és az egy hektárra jutó műtrágya-felhasználás, hogy maximális termékmennyiséget sajtoljanak ki a korlátozottan rendelkezésre álló földekből. Ilyen körülmények között úgy tűnt, hogy a mezőgazdasági termelés növelése leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Nem lehetett szá-

87. táblázat
A japán nettó rizsbehozatal⁴³

(ezer tonna)

Év	Összes nettó behozatal	Délkelet- Ázsiából	Koreából	Formozából ⁴³
1939–1940	1533	1131	59	418
1940–1941	2115	1457	496	295
1941–1942	2297	1312	785	255
1942–1943	990	720	24	246
1943–1944	652	154	525	195
1944–1945	201	–	173	23

mítani a terméshozamok lényeges növelésére, s még kevésbé arra, hogy növelni lehet a megművelt földterületet. Két lehetőség látszott keresztülvihetőnek. Egyrészt, fenntartva a rizstermelés nagyságát, csökkentik a rizs termőterületét (52%), és növelik a burgonya és a búza termelését. Másrészt, növelve a mezőgazdasági gépek számát, takarékoskodnak a munkaerővel. Mindkét kísérlet részleges eredményre vezetett. Egyrészt 200 000 hektárral növelték a burgonya vetésterületét, s ez annyiban csökkentette az élelmiszer gondokat, hogy a burgonyának igen magas a kalóriatartalma. A benzinhiány következtében viszont mind több burgonyából készült alkoholt használtak a benzin pótlására, s kevesebb burgonya maradt élelmezési célokra.⁴⁴ Ami a mezőgazdasági gépek számának növelését illeti, 1942-ig sok új szivattyút, villany- és robbanómotort használtak a mezőgazdaságban. Japán hadba lépését követően viszont még az eke-, a borona-, a rizshántoló- és aratógép-ellátás is erősen csökkent, mintegy 20–25%-kal a háború előtti szint alá.⁴⁵

88. táblázat
Japán rizs- és búzatermelése⁴⁶

(millió tonna)

Év	Rizs	Búza
1939	11,5	1,6
1941	9,1	1,4
1942	11,1	1,4
1943	10,5	1,1
1944	9,8	1,4
1945	6,6	0,9

Az irodalomban két magyarázat található a visszaesésre. Milward mindenekelőtt arra utal, hogy a hadsereg rendkívül nagymértékben vonta el az erőforrásokat a mezőgazdaságtól. 2 millió ember vonult be a hadseregbe, akik korábban a mezőgazdaságban dolgoztak, tehát növekedett az ideiglenes és a női munkaerő

aránya, s 1944-ben a mezőgazdasági munkaerő több mint kétharmada nő volt. Továbbá nézete szerint a japán vezetők nem ismerték fel azt a tényt, hogy az adott birtokstruktúra mellett nincs megfelelő megoldás a kieső munkaerő helyettesítésére, hiszen a kisbirtokokon nem számolhatnak az új technológia hatékony alkalmazásával. A japán vezetők eme elhibázott koncepciója világosan kiderült az 1939. júliusi népi mozgósítási rendeletből, amelyben a mezőgazdasági munkaerővel mint az ipari munkaerő potenciális tartalékával számoltak. De Milward is elismeri, hogy mivel a hadsereg létszámának lényeges növekedése csak 1943 után, pontosabban 1944 nyaratól következett be, magyarázata csak részben tekinthető elfogadhatónak.⁴⁷

Martin magyarázata éppen ellenkező feltételezésből indul ki. Nézete szerint egészen 1944-ig viszonylag jelentéktelen munkaerőt vont el a hadsereg a mezőgazdaságtól, s ezért a mezőgazdasági termelés csökkenését nem lehet a fokozódó munkaerőhiánnyal magyarázni. Mivel a mezőgazdasági munkaerő ténylegesen nagymértékű csökkenése a behívások miatt csak az utolsó évben következett be, számunkra is Martin véleménye látszik meggyőzőnek. Igaz ugyan, hogy a rizsaratás időszakában mindig nagy volt a munkaerőhiány, de ezt általában iskolás gyerekek, egyetemi hallgatók, s részben városi munkások ideiglenes mozgósításával – ha nem is oldották meg teljesen, de – lényegesen enyhítették. Ezért látszik inkább elfogadható magyarázatnak, hogy a japán mezőgazdasági termelés erős csökkenése mindenekelőtt a műtrágyahiányból származott, mivel a fokozott haditermelés miatt a japán ipar már nem tudott elegendő műtrágyát szállítani, s így a rizs és a búzahozamok csökkentek a műtrágya-felhasználás visszaesése következtében.⁴⁸ A japán nitrogénműtrágya-ellátás 424 ezer tonnáról 294 ezer tonnára csökkent a háború alatt. Természetesen érvelhetünk azzal, hogy az utolsó esztendőől eltekintve a japán mezőgazdasági termelés visszaesése viszonylag minimális volt, s ezért ennek nem tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget az ellátás szempontjából. Valószínű, hogy ha sikerült volna némi növekedést elérni, az sem változtatott volna azon a tényen, hogy a japán mezőgazdasági stratégia elsősorban a kiegészítő külföldi forrásokon nyugodott. Ha a hódítás nem sikerül, vagy ha bármilyen más okból elvágják őket külföldi forrásaiktól, akkor az összeomlás csak idő kérdése. A japán katonák viszonylag alacsony fejadagokon éltek, de még így is kétszer annyi kalóriát kaptak, mint a polgári lakosság. Európához képest a japán polgári lakosság fejadagja összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt. A 900–1000 kalória értékű fejadag nagyjából azonos volt azzal, amit a megszállt Lengyelországnak engedélyeztek a németek. A japán mezőgazdasági stratégia egészében tehát ugyanúgy és ugyanabban az időpontban omlott össze, mint az általános japán stratégia. Mindkettőre azt mondhatjuk, hogy a vereség jóval megelőzte Japán tényleges bukását.

SZOVJETUNIÓ

A szovjet mezőgazdaság helyzetének és fejlődésének áttekintésekor mindenekelőtt tisztában kell lennünk azzal, hogy a területi változások következtében rendkívül nehéz pontos összehasonlító statisztikát kidolgozni. A Szovjetunióban közzétett tanulmányok ismételten aláhúzzák a mezőgazdaság, a traktor- és teherautó-állomány jelentős veszteségeit, és utalnak a mezőgazdaság anyagi, technikai bázisában bekövetkezett visszaesésre. Számos hasonló adatot lehetne felhozni az állatállomány csökkenésére vonatkozólag is. A háború első hat hónapja alatt a lóállomány fele, a sertésállomány kétharmada elpusztult.⁴⁹ A Szovjetunió legtermékenyebb területei kerültek német megszállás alá. Az ipar vonatkozásában a kiürítést – amennyire csak lehetséges volt – sikeresen végrehajtották, s ezért az ipari termelés 1942 nyarától ismét felfelé ívelt. Igaz, az új területeken az ipari termelés feltételei lényegesen rosszabbak voltak, mint Ukrajnában vagy a Donyec-medencében. Rosszabb volt a közlekedési hálózat, az infrastrukturális rendszer, és annak ellenére, hogy közel 10–15 millió embert is ide telepítettek, a képzett munkaerő hiánya is komoly nehézségeket okozott. Nincsenek adataink a termelési költségekre vonatkozóan, de bizonyosra vehető, hogy azok magasabbak voltak, mint a háború előtt. Mégis, az ipar sokkal jobb helyzetben volt, mint a mezőgazdaság. Elsősorban azért, mert az ipar nagymértékben élvezte a kormány támogatását az elegendő és megfelelő fegyver előállítás céljából. A mezőgazdaság viszont egészen a háború utolsó esztendejéig alig kapott valami támogatást. Másodsorban, a mezőgazdaságból a férfi munkaerő jó részét bevonultatták, a képzett munkaerő hiánya, a munkaerő összetételének változása ezért itt sokkal súlyosabb gondokat okozott. Tekintetbe kell vennünk a közvetett mozgósítás szerepét is. Azon túlmenően, hogy igen nagy mennyiségű munkaerőt hívtak be katonának, az iparban és a közlekedésben hiányzó munkaerőt is jórészt a mezőgazdasági munkások átcsoportosításával kívánták pótolni. A szovjet munkásosztály történetéről szóló egyik könyv szerint 1,4 millió mezőgazdasági munkás ment át az iparba és a közlekedésbe a háború alatt.⁵⁰

A kormánypolitikán elméletileg lehetett változtatni. Volt azonban egy további tényező is, amely jelentősen befolyásolta a mezőgazdasági termelést. Ez természeti eredetű volt, s ezért nehezen volt módosítható. Nevezetesen, azokon a területeken, amelyekre a mezőgazdasági termelést a német támadást követően elsősorban összpontosították, a talaj minősége általában rossz vagy legjobb esetben közepes volt. A szovjet mezőgazdaság korábban sem dicsekedhetett magas hozamokkal, többek között azért sem, mert még rendkívül alacsonyfokú volt a műtrágyázás. A háború alatt pedig, miután a legjobb termőterületeket elvesztették, az átlaghozamok tovább csökkentek. Nem rendelkezünk adatokkal a háború egész időszakára vonatkozóan, de az 1940. és 1945. évi hozamok összehasonlítása világosan utal a hanyatlás mértékére. Ezek szerint a gabonahozam hektáronként 8,6 mázsáról 5,6 mázsára

csökkent, a cukorrépaé 146 mázsáról 66 mázsára, végül a burgonya hozama 99 mázsáról 70 mázsára.⁵¹ A hozamok jelentős csökkenése párosult a vetésterület visszaesésével, s azt lehet mondani, hogy a háború alatt közel 30–50%-kal kisebb területen termeltek élelmiszert a szovjet nép és a szovjet hadsereg számára, mint korábban. (Lásd a 89. táblázatot.)

89. táblázat
Vetésterület a Szovjetunióban⁵²

Megnevezés	(millió ha)					
	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Gabona	110,4	81,7	67,3	70,7	82,0	85,0
Ipari növény	11,8	8,0	5,9	7,3	7,5	7,7
Főzelékfélék	10,0	5,8	5,0	7,0	10,0	10,0
Egyéb	18,1	12,8	9,5	9,2	10,4	10,1
Összesen	140,3					112,8

Az utolsó két év adatai mutatják, hogy a felszabadult területek egy részét újra művelés alá vették, ennek ellenére a bevetett összterület még nem érte el a háború előtti mértéket. Ez alól az általános megállapítás alól egyedül a zöldség- és főzelékfélék területe volt kivétel, ahol már 1944-ben elérték az 1940-es nagyságot. Lehet, hogy ez átgondolt politika eredménye volt, hogy magasabb kalóriaértékű élelmiszereket termeljenek, de lehet, hogy arról volt szó, hogy még nem fejeződött be a felszabadított területek megtisztítása az aknáktól stb., s így azokat még nem lehetett művelés alá vonni. Tény, hogy az élelmiszer-termelés az 50–70%-os csökkenés után először 1943-ban, majd határozottabban 1944-ben ismét emelkedni kezdett. Ennek ellenére a hosszan tartó háború rendkívül súlyos helyzetet teremtett a mezőgazdaság számára. Elég arra utalni, hogy bár 1944-ben a Szovjetunió egész területe felszabadult a német megszállás alól, mégis 1945-ben még 35 millió hektárral kisebb volt a vetésterület, mint a háború előtt. Ez világosan mutatja, hogy a talajok tönkrementek, a talajjavító munkálatok még nem kezdődhettek meg, s nehezen haladt előre a felszabadult területek művelhetővé tétele. A legjobb minőségű termőterület még hosszú ideig használhatatlan volt, a keleti területeken viszont rosszabb minőségű talajokon folyt a mezőgazdasági termelés. Természetesen más körülmények is hozzájárultak, hogy a felszabadított területeken csak nehezen indult meg a termelés. Tönkrement a felszerelés, hiányzott a munkaerő, elpusztult az állatállomány. (Lásd a 90. táblázatot.)

Mivel a háború két legrosszabb évében a szovjet mezőgazdaság gabonából mindössze az egyharmadát, tejből az 50%-át, burgonyából alig 50%-át, húsból a 40%-át, s cukorból alig 10%-át termelte a korábbinak, a fogyasztási szint katasztrofálisan

90. táblázat
A Szovjetunió mezőgazdasági termelése a háború alatt⁵³

(millió tonna)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Gabona	95,5	56,3	29,6	29,6	48,4	47,3
Cukorrépa	18,0	2,0	2,2	1,3	4,1	5,5
Napraforgó	2,6	0,9	0,7	0,8	1,0	0,8
Burgonya	76,1	26,6	23,5	35,9	54,6	58,3
Hús	4,7	4,1	1,8	1,8	2,0	2,6
Tojás (milliárd)	12,2	9,3	4,5	3,4	3,5	4,9

csökkent. Nem rendelkezünk megfelelő adatokkal a Szovjetunió lakosságának alakulásáról a háború egyes éveiben. A németek által elfoglalt terület lakossága a 40%-át tette ki az ország háború előtti népességének, de ennek a lakosságnak mintegy egyharmadát sikeresen evakuálták. Figyelembe kell továbbá venni, hogy a szovjet hadsereg veszteségeit (halottak és hadifoglyok) 1943-ig mintegy 7–8 millióra tehetjük. Ezért nem állunk távol a valóságtól, amikor feltételezzük, hogy a németek által nem elfoglalt szovjet területek lakossága 1942 és 1943 folyamán legalább egyharmadával kisebb volt, mint a korábbi összlakosság. A szovjet források ekkor az átlagos fogyasztás 30–40%-ával számolnak. Feltételezve, hogy a lakosság létszáma a háború előttinek ilyen értelemben a kétharmada volt, arra a következtetésre juthatunk, hogy az egy főre jutó gabonatermelés a háború előttinek a 45%-a, a burgonyatermelés a 68%-a, a tejtermelés a 75%-a és a cukortermelés mindössze a 10%-a volt. Másrészt a háború alatt a szovjet lakosság táplálkozásában igen magas volt a kenyér aránya (Moszkvában a napi fejadag 300–350 g között mozgott), ugyanakkor minden más termékből rettenetes méreteket öltött a hiány, kivéve a krumplit. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági termelés kényszerű területi átrendezése növelte ezeket a hiányokat.

A közép-ázsiai területek megpróbálták helyettesíteni az elvesztett területeket, ám szállítási, szervezési nehézségek miatt ritkán tudták biztosítani az élelmiszerellátást kellő időben és kellő mennyiségben. A szovjet kormány óriási erőfeszítést tett, hogy legalább alacsony szinten biztosítsa a minimális élelmiszer-fogyasztást és a hiányzó élelmiszerekből közel egyenlő mértékben juttasson a lakosság legkülönbözőbb rétegeinek. A jegyrendszer, amely négy csoportra osztotta a lakosságot (fizikai munkás, irodai alkalmazott, eltartott és gyerek), arra volt alkalmas, hogy a legalacsonyabb fejadagok mellett legalábbis a túlélést lehetővé tegye. A magasabb fejadagok ugyanakkor bizonyos ösztönzést is adhattak a korábban nem dolgozó lakosságnak, hogy munkát vállaljanak és így csatlakozzanak „a jobban ellátottak klubjához”.⁵⁴

Az ipari munkások magasabb fejadagokban részesültek, s az üzemek is bizto-

sították számukra eleinte legalább egyszer, később naponta kétszer a meleg ételt. Természetesen a Vörös Hadsereg katonái részesültek a legjobb ellátásban. Különlegesen magas kenyérfejadagokat kaptak, de sok esetben éppen azért, hogy ezzel helyettesítsék az egyéb hiányzó élelmiszereket. Egészeiben véve: természetesen a szovjet lakosság táplálkozása rendkívül egyoldalú volt a háború alatt. Hiányzott számos vitamin, főzelékféle és minden jobb minőségű élelmiszer-ipari cikk. Egyes területeken és időszakokban még a fejadagokat sem tudták biztosítani, és ilyen esetekben a lakosság az éhezés szélére jutott. A Szovjetunióba irányuló amerikai kölcsönbérleti szállításokban ezért is különlegesen fontos szerepük volt az élelmiszereknek. Amerikai források szerint a háború időszakában 4,5 millió tonna élelmiszert szállítottak a Szovjetunióba. Ennek a fele a szovjet hadseregé lett; 1943–44 folyamán a szovjet hadsereg élelmiszer-fogyasztásának mintegy 10–15%-a az amerikai szállítmányokból származott.⁵⁵ Ilyen körülmények között az élelmiszer-ipari cikkek megfelelő elosztása – bármilyen fontos volt is – önmagában persze nem tudta megoldani a problémát. Egyre szélesebb és virágzóbb feketepiac alakult ki, melynek az élelmiszerhiány közepette akkor is növekvő szerepe volt, ha az alapvető élelmiszerek elosztásának rendszere a városokban hatékony volt.

Egészeiben: a II. világháború alatt bebizonyosodott a mezőgazdaság felmérhetetlen stratégiai jelentősége. De úgy tűnt, hogy a nagyhatalmak ebben az esetben megtanulták az I. világháború leckéjét. Azok az országok, amelyek elsősorban számolhattak élelmészeti nehézségekkel – mivel békeidőben nagy mennyiségben importáltak élelmiszert –, most jobban felkészültek, és igazolódott a két háború közötti időszakban a mezőgazdaságnak nyújtott különleges támogatás. A jegyrendszer, az árszabályozás – amely 30 évvel korábban nem bizonyult különlegesen eredményesnek – most fenn tudta tartani az alacsony szintű, de minimális ellátást azokban az országokban is, ahol a hazai termelés egyáltalán nem volt elégséges. Nagy-Britannia és Németország egyaránt el tudta kerülni a II. világháború folyamán a különleges élelmiszerhiányt és biztosítani tudta a lakosság számára az alapvető táplálkozási cikkeket. Mégsem tekinthetjük azonban a két esetet azonosnak. Míg ezt Nagy-Britanniában kereskedelmi és hitelegyezmények révén, a megfelelő belső és nemzetközi elosztás útján érték el, addig Németországban a sikeres belső elosztás a kikényszerített európai újraelosztáson alapult. Míg Anglia az élelmiszer-exportáló országok többlettermelését használta fel, addig Németország úgy biztosította a szükséges ételt, hogy borzalmas hiányt teremtett a megszállt országokban. Míg Anglia úgy biztosította a sikert, hogy jelentősen növelni tudta mezőgazdasági termelését és termelékenységét, addig Németországban a hazai termelés nem emelkedett, s Európa megszállt területein nemcsak hogy nem volt elég étel, de kimondottan éhínség uralkodott. S mivel mindez elsősorban a német megszállás következménye volt, nyilván az elkeseredés további ösztönzést adott a kibontakozó nemzeti ellenállási mozgalomnak. Mégis, szemben az I. világháború alatt mutatkozó jelenségekkel – amikor sok országban sztrájkokhoz, kisebb megmozdulásokhoz, közvetve egyenesen forradalmakhoz vezetett az élelmiszerhiány –,

a II. világháború folyamán az élelmiszer-ellátás kevésbé gyakorolt közvetlen hatást a politikai eseményekre. A háború öröksége azonban tovább élt, és még jóval a háború után is éveken keresztül komoly élelmiszerhiány mutatkozott az egész európai kontinensen.

Jegyzetek

- ¹ G. Hardach: Der Erste Weltkrieg. In: Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert. München, 1973. 59. o.
- ² V. Timosenko: World Agriculture and Depression. Ann Arbor. 1953.
- ³ A. J. Youngston: Great Britain. In: Fontana Economic History 6/1. 145. o.
- ⁴ I. Drumond: British Economic Policy and the Empire 1911–6. 939. George Allan. London 1972. 3. fejezet.
- ⁵ M. Kitchin: Local Administration of Agricultural Policy. In: Lessons of the British War, Economy. 230. o.
- ⁶ M. Olson: The Economics of Wartime Shortage. 33. o.
- ⁷ Uo.
- ⁸ A. Milward: War... 254. o.
- ⁹ E. Whetnam: British Farming 1939–1949. London, 1952.
- ¹⁰ M. Olson: Wartime Shortages. 121. o.
- ¹¹ Uo. 124. o.
- ¹² A. Milward: War... 253. o.
- ¹³ E. F. Nash: Wartime Control of Food and Agricultural Prices. In: Lessons of British Wartime Economy. 232–233. o.
- ¹⁴ E. F. Nash: Wartime Control. 217–219. o.
- ¹⁵ A. Milward: War... 272. o.
- ¹⁶ Ch. P. Kindleberger: Die Weltwirtschaftskrise. In: Geschichte der Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert. München, 1973. 84–111. o.
- ¹⁷ W. Wilcox: The Farmer. 39–41. o.
- ¹⁸ Uo. 53. o.
- ¹⁹ Food Consumption Levels in the U. S., Canada and the United Kingdom, 1946.
- ²⁰ A. Milward: War... 274. o.
- ²¹ W. Wilcox: The Farmer. 83–101. o.
- ²² Uo. 10. fejezet.
- ²³ K. E. Born (szerk.): Moderne Deutsche Wirtschaftsgeschichte. (Gerald Kroll tanulmánya) Köln, 1966.; Berend T. Iván-Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése. II/4. fejezet.
- ²⁴ Hitler's Europe. 209. o.
- ²⁵ Brandt: Agriculture in Fortress Europe. 610. o.
- ²⁶ D. Eichholtz: Geschichte, II. 580. o.
- ²⁷ Uo. 642. o.
- ²⁸ E. Lehman: Agrarpolitik, Land- und Ernährungswirtschaft in Deutschland 1939–1945.
- ²⁹ Brandt: Food. 610. o. alapján.
- ³⁰ W. Bonusiak: Die Landwirtschaft in der besetzten Gebieten Sowjetunion (1941–1944). Studia Historiae Deconomicae. 17. 1982.
- ³¹ C. Luczak: Grundlegende Probleme der Landwirtschaft und Ernährung in Ost- und Südost-europa während des zweiten Weltkrieges, SHD. II. 294. o.
- ³² D. Eichholtz: Die Ausbeutung der Landwirtschaft... SHO. 17. 1982.

- ³³ B. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung. 95. o.
- ³⁴ S. Zagoroff–J. Végh–A. Blimovics: The Agricultural Economy of the Danubian Countries. 1939–1945. Stanford, 1955. 127. o.
- ³⁵ Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése; Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon. 1920–1938. Budapest, 1970.
- ³⁶ A. Milward: War... 267. o.
- ³⁷ M. Cepede: Agriculture et Alimentation en France durant la IIe guerre mondiale. Párizs, 324. o.
- ³⁸ K. Brandt: Management of Agriculture and Food. 304. o.; H. Winkel: Die Beziehungen Deutschlands zu Danmark. 1940–1945. In: Probleme der Nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik. Berlin, 1971.
- ³⁹ M. Cepede: Agriculture et... 151. o.
- ⁴⁰ H. Richter: Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution 1936–1946. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt, 1973. 39. o.
- ⁴¹ Nem sikerült a forrást kideríteni. – A szerk.
- ⁴² A. Milward: War... 257. o.
- ⁴³ Uo.
- ⁴⁴ J. B. Cohen: Japan's War Economy. 187. o.
- ⁴⁵ Uo. 366. o.
- ⁴⁶ B. Martin: Landwirtschaft und Ernährung in Japan im zweiten Weltkrieg. SHO, 17. 1982.
- ⁴⁷ A. Milward: War... 268. o.
- ⁴⁸ B. Martin: Landwirtschaft und Ernährung in Japan...
- ⁴⁹ Szovjetszkaja ekonomika nakanunye i v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. 1938–1945. Moszkva, 1978. 367. o.
- ⁵⁰ A. M. Mitrofanova: Rabocsij klassz SZSZSZR v godi Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1971. 427. o.
- ⁵¹ Szelszkoje hozjajsztvo SZSZSZR. Moszkva, 1971. 149–150. o.
- ⁵² R. Munting: Soviet Food Supply and Allied Aids. *Soviet Studies*, 1984/4. sz.
- ⁵³ Szovjetszkaja ekonomika. 259–269. o.
- ⁵⁴ R. Bidlick: The workers of Leningrad. Kézirat. Indiana University, 1986.
- ⁵⁵ R. Munting: Soviet Food Supply. *Soviet Studies*, 1984/4. sz.

V. A háború pénzügyei

Melyek voltak a hadigazdaságra való áttérés legfontosabb pénzügyi következményei? Az I. világháborúban a hadigazdaság rendkívül nagymérvű inflációval járt együtt, amelynek lényeges szerepe volt a lakosság jelentős részének rohamosan romló életkörülményeiben, olykor nyomorában, és mindinkább növekvő társadalmi elégedetlenségét, zavarokat, sztrájkokat, egyes esetekben forradalmakat eredményezett. A II. világháború kezdetétől tehát valamennyi hadviselő országnak át kellett gondolnia, miként csoportosítsa át úgy belső erőforrásait, hogy ez ne okozzon feloldhatatlan ellentmondást a rendelkezésére álló erőforrások és javak között, s ne járjon együtt a hatalmas áremelkedések miatt a pénz rohamos elértéktelenedésével. A háború alatt az átlagos kereslet lényegesen meghatározta a kínálat szintjét, és megfelelő ellenőrzés nélkül bizton tartani lehetett egy nagyarányú inflációs hiány kialakulásától, állandó, nagymérvű áremelkedéstől, amellyel a béremelkedés igyekezett lépést tartani. Ez a veszély – túlmenően társadalmi hatásain – azzal fenyegetett, hogy az ár-bér spirál tovább növeli a hadiköltségeket, s végül is hiperinflációba torkollik.

1940-ben egy tanácskozáson német közgazdászok azt állították, hogy „már a békeidőben sikerült megoldaniuk a háborús finanszírozás technikai kérdését”.¹ Kétségtelen, ez nem volt pusztá dicsekvés. A harmincas években „MEFO”-váltókkal valóban infláció nélkül biztosították a felfegyverkezés pénzügyi szükségleteit.² Ez a mechanizmus egészen a háború kitöréséig sikeresen működött. Természetesen ezután lényegesen megváltozott a helyzet, hiszen 1939-től mind a költségvetés, mind a nemzeti termék nagyobb részét fordították hadicélokra, s megkezdődött a tényleges tőkejavak fizikai pusztítása is. Az angol történészek véleménye szerint Nagy-Britannia háborús felkészülését a kincstár által gyakorolt pénzügyi ellenőrzés is erősen akadályozta, mivel a kincstár részéről minden olyan gazdaságpolitikát elleneztek, mely ugyan a hadifelkészülés szempontjából szükségesnek látszott, de nemkívánatos pénzügyi következményekkel járhatott, legyen az további költségvetési hiány, fizetésimérleg-nehézség vagy a font értékének csökkenése. Az ugyanis egyértelmű volt, hogy a források újraelosztása, a kereslet és kínálat egyensúlyhiánya és számos hadicélokot szolgáló cikk termelése elősegítheti a font nemzetközi értékének további romlását.

A háború előtt számos vita és nézetkülönbség bontakozott ki arról, miként lehet

elkerülni a háború finanszírozásának hagyományos módszerét, s milyen új eszközöket és módokat lehet alkalmazni egy sokkal hatékonyabb háború pénzügyi politikája érdekében. A hagyományos megoldás egyszerű volt. Vagy növekvő adózás, vagy gyarapodó államkölcsönök. Általában az adózást tartották a kedvezőbb megoldásnak, hiszen ez végleges jövedelmet biztosított, s a jelent, nem pedig a jövő generációját terhelte. Bármilyen hathatós érvek szóltak azonban amellett, hogy a hadikiadásokat mind nagyobb mértékben adóemeléssel kell fedezni, egyre világosabbá vált, hogy a mind bonyolultabb fegyverek költségeit aligha tudja egyetlen ország is tisztán csak saját adójövedelméből fedezni. Az ideálisnak tűnő megoldás: a hadikiadások 50%-át adóból, 50%-át pedig kölcsönökből, illetve más pénzügyi műveletekből megoldani, igen kérdésesnek látszott. Amennyire sikerült azonban a németeknek a harmincas években az újrafelfegyverzés pénzügyi igényeit nem hagyományos módszerekkel megoldani, úgy erősödött az a nézet, hogy új pénzügyi eszközöket lehet találni, amelyekkel hatékonyabbá lehet tenni az ország gazdasági erőforrásainak mozgósítását és újabb jövedelemforrásokat lehet teremteni. Ezek közé tartozhatott a kincstárjegyek nagyobb mérvű kibocsátása, előlegek felvétele vagy a magán-vásárlóerő felszívása a pénz forgási sebességének meggyorsításával, a rövid, illetve hosszú lejáratú kölcsönök manipulálásával.³ Mindennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a háború finanszírozási problémája lényegesen változott az I. világháborúhoz képest. A feladat nagysága összehasonlíthatatlanul megnövekedett, a lényeg ugyanaz volt. Fedezni kellett a növekvő hadikiadásokat és egyidejűleg mégis legalább szinten tartani a költségvetési hiányt, a beruházásokat egyértelműen a hadiiparokba irányítani és egyidejűleg ellenőrizni a béreket és az árakat, egyensúlyban tartani a keresletet és kínálatot, hogy ne értéktelenedjen el a hazai valuta.⁴

Végül is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a hadviselő országok, jóllehet a feladat nehezebb volt, mégis sikerebben birkóztak meg vele, mint az I. világháborúban. Egyik országban sem tapasztalhatunk – legalábbis a legfontosabb hadviselő országok között – az I. világháborúhoz hasonló méretű inflációt vagy szociális zavarokat. Mégis, az öt legfontosabb hadviselő közül az angol és a szovjet megoldás tűnik a legsikereesebbnek, hiszen ezekben az országokban, annak ellenére, hogy rendkívül nagy volt az egyensúlyhiány a kereslet és kínálat között, a különböző kormányintézkedésekkel sikerült kiküszöbölni a túlságosan nagy pénzkeresletet, s a folyamatot a rejtett infláció keretei között tartani.⁵

EGYESÜLT ÁLLAMOK

Az amerikai gazdaságot természetesen ebben az összefüggésben is elkülöníthetjük a többtől, hiszen ez volt az egyetlen ország, ahol nem került sor a tőkejavak fizikai pusztulására, ahol a bruttó nemzeti termék összege lényegesen növekedett a háború alatt, s ahol az ország erőforrásait úgy tudták a haditermelés céljaira felhasználni, hogy az ne járjon együtt a fogyasztás érdemleges csökkenésével. Bár bizonyos adagolást itt is be kellett vezetni, de néhány olyan cikk is volt ezen a listán (írógép, bicikli), amelynek nem volt túlságosan nagy szerepe a piacon. Az első jegyrendszer bevezetése 1942-ben csupán a cukor- és a benzinadagolást szabályozta, s ennek hatása lényegesebbnek tekinthető. Ebben az időben viszont még az árucikkek túlnyomó többsége megvásárolható volt a piacon, s nem mutatkozott lényeges ellentmondás a kereslet és kínálat között. 1943 tavaszán kiterjesztették az adagolást a konzervekre, a húsrá, zsírra, vajra, de még ekkor sem elsősorban hiányról volt szó, hanem inkább arról, hogy a kormány biztosítani igyekezett a hiánycikkek közel egyenlő elosztását és az adagolással akarta elkerülni a szűkében levő áruk pazarlását, továbbá bizonyos árellenőrzést gyakorolt.⁶

Az I. világháború tapasztalatai alapján már a harmincas években elkészült az Ipari Mozgósítási Terv, mely szintén számolt bizonyos árellenőrzéssel. De teljesen bizonytalan volt, miként kívánják ezt az ellenőrzést alkalmazni, annál is inkább, mivel a legkülönbözőbb érdekcsoportok, szervek erősen tiltakoztak mindenfajta árellenőrzés ellen. 1939 és 1941 között a 28 legfontosabb élelmészeti cikk ára 25%-kal növekedett. A bérek ugyanezen idő alatt csak 20%-kal emelkedtek. Természetesen a munkanélküliség erős csökkenése ennél lényegesen jobban növelte a lakosság vásárlóerejét, és a kifizetett összes bér 67%-kal emelkedett. A kormány egyre több árucikk felvásárlására tartott igényt, s a számítások arra utaltak, hogy ilyen körülmények között a polgári vásárlóerő 86 milliárd dollárra tehető igényével szemben csak 69 milliárdra tehető a rendelkezésre álló javak értéke. Az 1942 januárjában meghirdetett Kivételes Árellenőrzési Törvény felhatalmazta a kormányt számos árucikk árának maximálására. De míg a vas- és fémárúk túlnyomó többsége a törvény hatálya alá tartozott, az élelmiszereknek csak jelentéktelen részét vonták a törvény hatálya alá.

Roosevelt elnök 1942 áprilisi hétpontos üzenete már egy sokkal átfogóbb szabályozás igényével lépett fel, és úgy növelte az állam adóbevételeit, hogy egyidejűleg kiterjesztette az árszabályozást, maximálta a lakbéreket, a fizetéseket és ösztönözte a megtakarítást. Amint ezt a törvény indokolása megfogalmazta: „mind növekvő hiány mutatkozik a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások, valamint a lakosság vásárlóereje, igénye között. S ez a különbség fokozottan növekszik”.⁷ Úgy számították, hogy 16 milliárdnyi fedezetlen vásárlóerő mintegy 25%-kal emelheti a létfenntartási költségeket, s feltételen inflációhoz vezethet, ha nem sikerül a vásárlóerőt hatékonyabban szabályozni. Mivel az Egyesült Államokban viszony-

lag alacsonyok voltak az adóterhek – a nemzeti jövedelem mintegy 20%-a –, reálisnak tűnt a feltételezés, hogy ezt a fedezetlen vásárlóerőt fokozódó adózással le lehet vezetni. De még a legoptimistább elképzelés sem számolt azzal, hogy a deficitet pusztán az adózás növekedésével el lehet tüntetni. Állandóan folyt a vita, hogy vajon a deficit kedvezőtlen hatása lesz-e erősebb, vagy a növekvő költségvetési kiadások és emelkedő bérek előnyös oldalai érvényesülnek a gazdaságban. Hogy vajon a fokozódó adóterheket az üzleti élet, illetve a magas jövedelmű rétegek viseljék, vagy pedig a fogyasztásra, illetve ezáltal az alacsonyabb társadalmi rétegekre hárítsák át. Nem volt könnyű kidolgozni a megegyezést. Mivel mintegy 50 millió embert vontak be az adózási programba, világos volt, hogy mindenféle kivételezés további csökkentése az alacsonyabb jövedelmű rétegek adóterheit növeli. A kötelező megtakarítások vagy a kötelező hadikölcsönök bevezetése talán csökkenthette volna az alacsonyabb jövedelmű rétegek teherviselését, ezt azonban nem fogadták el. Inkább amellettt döntöttek, hogy a tömegek adózását az üzleti világra, a legnagyobb társaságokra kivetett adókkal próbálják ellensúlyozni.

Az első hónapok a program bevezetése után különösen nehéznek bizonyultak, s úgy tűnt, hogy a kívánt célokat nem tudják elérni. Most a bérek kezdtek nagy ütemben növekedni, s ezt természetesen rohamos áremelkedések követték. A program leggyengébb pontja az volt, hogy az árak maximálását még mindig nem terjesztették ki az élelmiszerekre. Hamarosan tehát, hogy véget vessenek az ár- és béremelkedések versenyének, egy új stabilizációs törvény kibocsátása vált szükségessé. Gazdasági Stabilizációs Hivatalt alapítottak, hogy dolgozzon ki „egy átfogó gazdaságpolitikát, amely felöleli a lakosság vásárlóerejének, az áraknak, a lakbéreknek, a béreknek, a profitoknak, a jegyrendszernek és ártámogatásoknak, valamint az ezzel összefüggő ügyeknek valamennyi kérdését”.⁸

Eddig a termelés fokozásának kérdése állt a kormány gazdaságpolitikájának középpontjában, most viszont mind több figyelmet szenteltek az áraknak, a béreknek, a gazdaság belső egyensúlyának. Éppen ezért sokkal szigorúbb bér-, illetve árellenőrzést vezettek be, s az utóbbi most már az élelmiszerárakra is kiterjedt. Rooseveltt 1943-as ún. „tartsuk az irányt” üzenete tovább erősítette az árellenőrzést, s 1943 nyarától a háború végéig az áremelkedés lényegében megszűnt, illetve igen alacsony szinten maradt.⁹ Utaltunk már arra, hogy a szövetségi kormány hadikiadásai mintegy 300 milliárd dollárra rúgtak a II. világháború időszakában. A kiadásokat részben úgy fedezték, hogy az államadósság összege 36 milliárd dollárról (1940 vége) 278 milliárd dollárra emelkedett. A hadikötvények nagy részét közvetlenül is a kereskedelmi bankoknak adták el, s a bankok a különböző cégektől a kötvények megvásárlására kölcsönöket vettek fel. Minthogy a növekvő adókból a kormánykiadások viszonylag kis részét fedezték, a hadikötvények felvásárlása szükségessé tette a forgalomban levő pénzmennyiség növelését 78 milliárdról 175 milliárd dollárra. Természetes, hogy a forgalomban levő pénzmennyiség megkétszereződése is áremelkedő hatású volt. A megnövekedett államadósság ugyanis részben az infláció következménye is volt, miközben a kamatlábat ala-

esony szinten tartották, s az állami kincstárjegyek egyre nagyobb szerephez jutottak a különböző bankok értékpapír-állományában. Mindez azt jelentette, hogy a hadikiadásoknak mindössze 40%-át fedezték adókból, 23%-át a forgalomba került államadóssági kötvényekből, 37%-át pedig a kereskedelmi bankok által felvásárolt állami kincstárjegyekkel. Gyakorlatilag tehát kudarcot vallott Morgenthau pénzügyminiszter terve, aki a költségek 60%-át szeretne volna adókból fedezni. Ennek ellenére az inflációs nyomást sikerült korlátok között tartani. A szövetségi kormány adóbevételei 5,1 milliárdról 44,3 milliárd dollárra növekedtek, miközben a költségvetés kiadási oldala több mint megtízszereződött: 9-ről 95 milliárd dollárra emelkedett. Az adózás színvonala tehát változatlanul alacsony volt, bár az egy főre jutó adó megkétszereződött, s az adójövedelmek a háború utolsó éveiben a nemzeti jövedelem 39%-ára rúgtak.¹⁰

Az adózás viszonylag alacsonyabb részesedése a hadikiadások fedezésében mindenekelőtt a kongresszus ellenállásával volt magyarázható, amely nem volt hajlandó hozzájárulni bármiféle radikális adóemeléshez. Az Egyesült Államok esetében azonban figyelembe kell vennünk, hogy bizonyos bevételi forrásokat sikerült részben a régi javak megfelelő fenntartásával, részben a tőkekiadások csökkentésével is biztosítani. S amennyire nőtt a jövedelem és a termelés, ez ténylegesen csökkentette a deficit reálértékét, s bármennyire nagy volt is a kincstár által kölcsönzött összeg, az infláció mégsem volt túl erős. Annál is kevésbé, mivel az egy főre jutó magas jövedelmek miatt az államadósságok egy részét ténylegesen a nagyközönség vállalta, s a vásárolt kötvények megtakarításként jelentkeztek, nem növelve, hanem egyenesen csökkentve az inflációt. A leglényegesebb tényező azonban mégis az volt, hogy a bruttó hazai termék az Egyesült Államokban 52%-kal nőtt, miközben a Szovjetunióban és Olaszországban csökkent, más országokban pedig rendkívül mérsékelten, legfeljebb 10–15%-kal emelkedett. S bár a hadikiadások az utolsó években a nemzeti termék 40–42%-át is felemésztették, a bruttó nemzeti termék növekedése révén a polgári fogyasztás nagyságát is sikerült a háború előtti szinten tartani. (Lásd a 91. táblázatot.)

Folyó áron számítva a háború alatt a kormányfogyasztás a nemzeti termék több mint 40%-át vette igénybe, jóllehet a háború előtti részesedése a 15%-ot sem érte el.

91. táblázat
Az Egyesült Államok bruttó termelése folyó áron¹¹

(milliárd dollár)

Megnevezés	1939	1941	1942	1943	1944	1945
Nemzeti termék	91,3	125,3	161,8	194,5	215,8	216,6
ebből: magánfogyasztás	67,5	82,3	91,2	100,2	111,6	123,1
beruházás	10,8	18,3	10,9	5,7	7,7	10,7
Kormányfogyasztás	13,0	24,7	59,7	88,6	96,5	82,8
ebből: hadsereg	5,2	13,8	49,6	80,4	88,6	76,0

92. táblázat
Az Egyesült Államok nemzeti terméke változatlan áron¹²

(milliárd dollár)

Megnevezés	1939	1941	1942	1943	1944	1945
Nemzeti termék	91,4	115,5	129,7	137,7	157,0	153,1
ebből: magánfogyasztás	67,5	76,6	75,8	70,1	81,3	86,0
beruházás	10,8	17,8	8,9	3,3	4,4	6,5
kormányfogyasztás	13,1	21,1	45,0	64,3	71,3	60,6

A magánfogyasztás abszolút összege növekedett, részesedése azonban a nemzeti össztermékből csökkent. Valójában azonban megbízhatóbb képet kapunk az amerikai gazdaságról, ha a nemzeti termék nagyságát és elosztását változatlan áron számoljuk. (Lásd a 92. táblázatot.)

Változatlan áron számítva a magánfogyasztás rendelkezésére álló összeg 1939–1944 között 20,4%-kal emelkedett, de az Egyesült Államok ténylegesen háborúban töltött esztendei során csak 6%-kal. Lényegesen megváltozott azonban a magánfogyasztás szerkezete. Az 1942–1943-as költségvetési évben például a jövedelmek 15%-kal növekedtek, de az árukra és szolgáltatásokra fordított összeg 75,8 milliárd dollárról 70,1 milliárdra csökkent. S ha a jövedelmek növekedését részben a fokozódó jövedelemadó és az állami hadikötvények vásárlása szívtá fel,¹³ megváltozott az árukra és szolgáltatásokra fordított összeg szerkezete is. A tartós fogyasztási javakra 1941-ben 8,9 milliárd dollárt adtak ki, 1944-ben csak 4,6 milliárdot. A nem tartós fogyasztási cikkekre fordított összeg nagysága 40,6 milliárdról 44,5 milliárdra emelkedett ugyanebben az évben, s végül a szolgáltatások összege 27 milliárdról 32 milliárdra növekedett.¹⁴

NAGY-BRITANNIA

Nagy-Britannia igen nehezen tudott megküzdeni a haditermelés bővülő igényeivel. Németországhoz hasonlóan az angol kormány is rendkívül határozottan igyekezett elkerülni az I. világháborúéhoz hasonló inflációt. Ismeretes viszont, hogy míg az I. világháborúban az angol hadsereg rendkívül súlyos embervesztéseket szenvedett, de maga Anglia sosem volt veszélyben, most viszont Anglia ténylegesen a fennmaradásért küzdött, ami minden tekintetben a források mozgósítását igényelte, hogy a pénzügyi és árpolitika segítségével elkerüljék az inflációt és ne ismételjék meg az I. világháborús gyakorlatot, amikor a háborús terhek többségét a munkásosztály viselte.¹⁵

Természetesen nem volt könnyű a szükséges ellenőrzést és megszorításokat bevezetni egy olyan országban, ahol mélyen gyökerezett a szabad gazdálkodás elve.

De nem kevésbé volt nehéz egy rugalmas pénzügyi és árpolitikát érvényesíteni egy olyan országban, ahol még a húszas években a pénzügyi ortodoxia uralkodott, s ahol a kincstár makacs ragaszkodása a költségvetési egyensúlyhoz hosszú ideig akadályozta a háborús felkészülést. Egyetlen hadviselő országban sem játszott a jövedelemelosztás problémája olyan lényeges szerepet az ár- és pénzügyi politikában, mint Angliában. Az Egyesült Államokban a gazdaság és az a körülmény, hogy a nemzeti termék a háború alatt is növekedett, alacsony szinten tartotta a jövedelemelosztás körüli társadalmi konfliktusokat. Németországban a társadalmi konfliktusok részben azért nem kerültek előtérbe, mert a rendszer totális terrorja ezt megfékezte, részben pedig azért, mert Európa kifosztásával csökkenteni tudták a német lakosság terheit. A Szovjetunióban a német támadás és megszállás világgossá tette, hogy a jövedelemelosztás problematikája másodlagossá vált, a harc a Szovjetunió és a szovjet emberek túléléséért folyt. Angliában viszont, ahol a munkásmozgalom hagyományokban erős volt, ahol a munkáspárt részesedett a kormányhatalomban, a kérdés nem egyszerűsödött le a háború megnyerésére. A cél mindig úgy fogalmazódott meg, hogy a háborúból egy olyan Angliának kell győztesen kikerülnie, ahol a jövedelemelosztás terén a társadalmi igazság érvényesül.

Jóllehet a kincstár uralma az angol gazdaság felett 1940 májusában jórészt megszűnt,¹⁶ nem állíthatjuk, hogy pénzügyi megfontolások nem játszottak szerepet a későbbiekben is a hadigazdaságban. Miközben a konzervatív módszerek lassan eltűntek, a hadigazdaság finanszírozása újabb és újabb kérdéseket vetett fel, újabb és újabb elméleti vitákat váltott ki. Keynes véleménye szerint az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy önkéntes vagy kényszermeztakarításokkal finanszírozzák-e a háborút, hogy vajon a gazdaság és a jövedelemelosztás számításához a hagyományos módszert vagy az új, általa javasolt nemzetijövedelem-számítás módszerét alkalmazzák-e, és vajon lehetséges-e a hadigazdaság szükségleteit a társadalmi igazságosság elvével összhangba hozni.

A Chamberlain-kormány időszakában változatlanul uralkodó pénzügyi ortodoxia kevésbé biztatott azzal, hogy az I. világháború problémái nem fognak megismétlődni. Miközben az árak 43%-kal nőttek, addig a bérek csupán 12%-kal növekedtek a háború első éveiben.¹⁷ A hadikiadások gyors növekedése mellett egyre több jel mutatott arra, hogy az I. világháborúéhoz hasonló pénzügyi fejlemények bontakoznak ki. Jóllehet, az árellenőrzést időben bevezették, de az a lakbérektől eltekintve nem működött hatékonyan. Igaz, hogy kiterjesztették és növelték az adózást, de ebből csak a hadikiadások 50%-át tudták fedezni. Az újabb és újabb adók bevezetése nem segített, hiszen a katonai kiadások sokkal rohamosabban nőttek. Hasonlóan nem biztosítottak túlságosan nagy összeget a költségvetés számára a különböző megtakarítási akciók.

A pénzügyi politika még a Chamberlain-kormány bukása előtt igen erős kritikában részesült. Keynes három cikket tett közzé a *Times* 1939 novemberi számában *Miként fizessünk a háborúért* címmel (ezeket a cikkeket később egy kis könyv formájában meg is jelentette), amelyben mindenekelőtt rámutatott, hogy Nagy-

Britannia hagyományos jövedelembecslése pontatlan, s ténylegesen alábecsülik az ország rendelkezésére álló jövedelmet. Abból indult ki, hogy a jövedelemszámításokat meg kell fordítani, és nem a jövedelmekből kiindulva kell a nemzeti termék nagyságára következtetni, hanem a nemzeti jövedelmet a termelés alapján kell felbecsülni. Keynes véleménye szerint a megfelelő nemzetijövedelem-számítások alapján pontosabban tudják megállapítani a lehetséges adózási szinteket, s hogy miként lehet ezáltal a nemzeti jövedelem megfelelő részét a költségvetés számára biztosítani és az inflációt elkerülni.¹⁸ Keynes rámutatott, hogy bár a háború még alig kezdődött meg, máris jelentős inflációs hiány mutatkozik Angliában, mivel jelentős az eltérés a költségvetésben meghatározott kiadások, illetve az adójövedelmek, a belső és külső megtakarításokból származó bevételek között. Véleménye szerint a kínálkozó orvoslást a nagyobb jövedelmek erősebb megadóztatása nyújthatja. Viszont, hogy javaslatát a felső- és a felső-középosztály számára elfogadhatóvá tegye, a tervek szerint ezeknek az adóknak egy részét a háború után visszafizették volna. Keynes úgy vélte, hogy ezzel egyszerre két célt érhetnek el. Egyfelől úgy korlátozza a háború alatt a jövedelmeket, hogy – ellentétben az egyenes adók egyszerű emelésével – fenntartja az ösztönzést a keresetek növelésére. Ugyanakkor az a lehetőség, hogy az elvont jövedelem egy részét a háború után visszafizetik, automatikusan csökkenti a pillanatnyi szükségleteket és további forrásokat bocsát a hadigazdaság rendelkezésére. Keynes azt is javasolta, hogy módosítsák a létfenntartás hagyományos mutatóját és egy új létfenntartási kosarat állapítsanak meg, amely csupán a legfontosabb létszükségleti cikkeket tartalmazza, ezekre vonatkozóan viszont vezessék be a jegyrendszert. Más cikkekre ugyanakkor nagyobb ármozgást engedélyezzenek, s ezekre a cikkekre egy külön adót vessenek ki. Első hallásra Keynes javaslatai minden oldalról egyértelmű visszautasításra találtak. 1940 tragikus tavaszi eseményei azonban világossá tették, hogy a háború viseléséhez sokkal nagyobb áldozatokra van szükség, mint ezt korábban gondolták. A „Furcsa háború” vége, a Churchill-kormány megalakulása lényeges változást idézett elő az angol pénzügyi politikában. Keynes gondolatai már egyébként is behatoltak a kincstár munkatársai körébe, és már elfogadták, hogy megfelelő költségvetést csakis alapos nemzetijövedelem-statisztikák alapján lehet készíteni.¹⁹ Churchill hatalomra jutása után sokkal hatékonyabb adózási politika bontakozott ki, mely nagyobb jövedelmeket hozott a kincstárnak, s részben fedezte a gyorsan növekvő kiadásokat. Növelték a jövedelemadót, vásárlási adót vezettek be különböző fogyasztási cikkekre, és a háborús hasznok egy részét is igyekeztek egy új adó révén lefölözni. Egészen 1943-ig minden évben bevezettek valamiféle új adóformát.²⁰

1941 volt tehát az első olyan esztendő, mikor a kincstár elfogadta Keynes javaslatait és a kormány által beterjesztett költségvetés a nemzetijövedelem-számítására alapozódott, azaz a jövedelmeket nem felülről, hanem a termelés oldaláról közelítették meg. Természetesen az inflációs hiány jelen volt ebben a költségvetésben is, s világos volt, hogy az inflációt csak akkor lehet viszonylag alacsony szinten tar-

tani, ha megfelelő adójövedelem mellett szigorúan ellenőrzik az árakat, továbbá a fogyasztást és a béreket is. Kalecki véleménye szerint Keynes javaslata nem volt elég radikális, hiszen az árnövekedéseket nem lehet egyszerűen a bérek ellenőrzésével egyensúlyban tartani, mivel a fogyasztási cikkek árnövekedése csak részben származik abból, hogy növekednek a termelés költségei. Legalább ilyen fontos tényező volt ebben – mondotta Kalecki – az áruhiány, hiszen ha a kereslet meghaladja a kínálatot, az árak az előbbihez igazodnak. Kalecki általános jegyrendszer bevezetését javasolta, hogy ezáltal a polgári fogyasztást az adott szinten fagyasz-
szák be.²¹

Kalecki terve tehát az inflációt az egyéni jövedelmek és a vásárlóerő korlátozá-
sával kívánta megakadályozni. Nem lehet tudni, hogy a javaslat életképes volt-e,
hiszen túlságosan radikális volt ahhoz, hogy elfogadják. Keynes javaslataiból vi-
szont elfogadták a jegyrendszer kiterjesztését és a szigorúbb árellenőrzést, ami leg-
alábbis lényegesen enyhített a nehézségeken. Az 1941. évi költségvetési javaslat a
stabilizációs politikát fogadta el alapelvül, azzal a célkitűzéssel, hogy a létfenntar-
tási költségek szintje maximum 25–30%-kal haladhatja meg a háború előttit.²²
1942-ben és 1943-ban újabb és újabb árakra terjesztették ki az árellenőrzést, és így
az átlagos családok élelmiszer-fogyasztásában a szabad árucikkek mennyisége
sosem haladta meg a 10%-ot. Természetesen az árak alacsony szinten tartásának
is megvolt az ára. A költségvetési szubvenciók összege több mint megháromszoro-
zódott, 63 millió fontról 195 millió fontra emelkedett, s egyidejűleg járult hozzá a
költségvetési hiány növekedéséhez, valamint bizonyos inflációs jelenségekhez. Azt
azonban bizton állíthatjuk, hogy 1941 után az áremelkedések lelassultak, majd
1942 után viszonylag alacsony szinten maradtak. Az ártámogatások tehát nagy
szerepet játszottak az árak szinten tartásában, ami megfelelően kiegészült a jegy-
rendszerrel – részben azért, hogy ezek korlátozták a hiányból keletkező többlet-
szükségletet, s bizonyos egyensúlyt teremtettek a kereslet és kínálat között. Adó-
zást, jegyrendszert és árellenőrzést sikeresen alkalmaztak az infláció ellen, amint
ezt az ár- és beralakulások is bizonyítják. (Lásd a 93. táblázatot.)

93. táblázat
Az árak és bérek alakulása Nagy-Britanniában²³

(1939. szeptember = 100)

Év	Nagykereskedelmi árak	Létfenntartási költségek	Bérek
1940. január	128	112	104
1940. július	142	121	113
1941. július	156	128	122
1942. július	163	129	131
1943. július	167	129	136
1944. július	170	130	143
1945. július	177	134	144

Az infláció ellen hatott az a tény is, hogy viszonylag csekély mértékben emelkedett a költségvetési deficit, mivel az állami jövedelmek növekedése jórészt lépést tartott a kiadások növekedésével. Míg az állami kiadások a háború kitörésétől 1944-ig 558%-kal emelkedtek, az adójövedelmek emelkedése ugyanezen idő alatt 440%-os volt. Így tehát a kiadások jó részét fedezni lehetett a jövedelmekből. S bármennyire növekedett is az állami jövedelmek aránya a nemzeti jövedelemben, alapján ezt is sikerült többé-kevésbé arányos szinten tartani. (Lásd a 94. táblázatot.)

94. táblázat
A nemzeti jövedelem és elosztása a második világháború alatt
Nagy-Britanniában²⁴

(folyó áron, millió font)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Bruttó nemzeti jövedelem	6114	7254	8490	9327	9933	10 177
Hadikiadások	780	2574	3713	4079	4708	4 734
Egyéb kormánykiadások	582	525	515	526	619	522
Fogyasztások	4271	4496	4721	5091	5082	5 335
Tőkeképződés	731	463	357	381	304	345
Tőkejavak felhasználása	250	804	816	663	680	659

Változatlan áron a nemzeti jövedelem 1944. évi nagyságát mintegy 700 millió fonttal, azaz 15%-kal becsülik csupán többre, mint 1939-ben. Változatlan áron számolva a hadikiadás (3,4 milliárd font) és a fogyasztás (3,5 milliárd font) nagyjából azonos volt. A tőkefelhalmozás értékét változatlan áron 1944-ben 162 millióra tehetjük, azaz a háború előtti szint 25%-ára. A polgári fogyasztás pedig 20%-kal volt kevesebb, mint 1939-ben. Kalecki számítása szerint viszont az egy főre jutó fogyasztás 22%-kal csökkent a háború alatt. Részben azonban más képet kapunk, ha a folyamatot évről évre figyelemmel kísérjük. A személyi fogyasztás ugyanis 12%-kal csökkent a háború első évében és további 7%-kal a későbbi évek folyamán. Ezután azonban a kormánypolitika sikeresnek bizonyult, hiszen 1942-ben csak egy, 1943-ban csak fél %-kal csökkent a fogyasztási szint.²⁵

A kiskereskedelmi forgalom értéke – élelmiszer nélkül – 840 millió fontról 520 millióra zsugorodott. A bruttó magánberuházások értéke 880 millió fontról 200 millióra csökkent ezekben az években. Mindezeket figyelembe véve világos, hogy a háború finanszírozása a reáljövedelmek csökkenése, a fogyasztás visszaesése és a források megfelelő átcsoportosítása révén történt. Mindezeket a jövedelmeket mozgósítva 1941–1943 között a kiadások 53–55%-át tudták fedezni.²⁶ (Lásd a 95. táblázatot.)

A táblázat bizonyítja, hogy az angol kormány 1941 után sikeresen növelte az adóbevételek részesedését a háborús kiadások fedezésében. Gyökeres ellentétben a német helyzettel, ahol a hadikiadások mind kisebb részét tudták az adóbevételekből fedezni, 1944-ben az angolok a kiadások 55%-át fedezték adóból. Az adórend-

95. táblázat
Költségvetés a háború alatt Nagy-Britanniában²⁷

(millió font)

Év	Kiadás	Adóbevétel	Kölcsönök	Bevétel a kiadás százalékában
1938-1939	1040	893	147	86
1940	3584	1397	2187	39
1941	5052	2172	2880	43
1942	5457	2635	2822	48
1943	6047	3139	2900	52
1944	6078	3328	2750	55
1945	5583	3293	2290	54

szeren belül az egyenes adók sokkal gyorsabban emelkedtek, mint a fogyasztási cikkekre kivetett adó. Az egyenes adóbevételek az 1941. évi 770 millió fontról 1944-re 1528 millió fontra emelkedtek. A növekedés tehát 72%-os volt, szemben a közvetett adó mintegy 24%-os növekedésével (1045-ről 1294 millió fontra), de ha ebből levonjuk a fogyasztás támogatására költött összeget, akkor a tényleges növekedés csak 18%-os.²⁸ Nem akarjuk ezzel azt állítani, hogy a háborús terhek egyenlően lettek volna elosztva a különböző társadalmi osztályok és rétegek között, ennek vizsgálata egyébként sem feladatunk. Tény azonban, hogy a bérek aránya a jövedelemelosztásban némileg növekedett a háború alatt, mégpedig 38,2%-ról 41,4%-ra.²⁹

A sikeres adópolitika következménye volt, hogy a háború utolsó éveiben az adó és a kölcsönzés aránya az előbbi javára változott. A háború első évében a kölcsönöknek volt nagyobb szerepük a hadikiadások fedezésében, a háború utolsó éveiben viszont mintegy 30%-kal nagyobb volt az angol kormány adóbevétele, mint a kölcsönökből befolyt összeg. A kölcsönkötvény-kibocsátás különböző formái mindenekelőtt a kis megtakarításokkal rendelkezők felé irányultak egy igen erős hazafias felhívás keretében. A nagyobb megtakarítással rendelkező társadalmi rétegek körében ún. nemzeti hadikötvényeket helyeztek el, ugyanezen rétegek vásároltak egy másik kötvényszerűséget, az ún. adótartalék bizonyítványt, amelynek az volt a célja, hogy a későbbi visszatérítés ígéretével, illetve későbbi adófizetések fedezetéül mozgósítsák a vállalatok rejtett tartalékait. Végül a rövid lejáratú viszszaeszámlított kincstárjegyeket a legfontosabb bankok vették át, ugyanúgy, mint a kincstári letéti kötvényeket.³⁰ (Lásd a 96. táblázatot.)

Mivel a kormánynak sikerült kiküszöbölni a megtakarítás minden egyéb intézményes formáját, gyakorlatilag a megtakarítások túlnyomó többségét vagy háborús kormánykötvényekre, vagy kincstárjegyekre tudták irányítani. E kötvények és kincstárjegyek kamatlába változatlanul alacsony maradt: 3%. A kormánykötvények olyan uralkodó szerephez jutottak a pénzügyi piacon, hogy a háború végén már a londoni kliringbankok letéteinek 83%-át tették ki. Az összes bankbe-

96. táblázat
Háborús költségvetés Nagy-Britanniában³¹

(millió font)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Kis megtakarítások	62	466	602	600	719	702
Egyéb kölcsönformák	10	567	1031	1044	1059	896
Függő kölcsönök	280	517	903	476	1017	1081
Adótartalék-bizonylat	–	–	17	453	177	113
Összesen	392	1550	2553	2576	2972	2792

tétek 2730 millió fontról 5551 millió fontra emelkedtek, de összetételük lényeges változáson ment keresztül. Londonban a betétek kétharmada folyószámlabetét volt, mivel az üzleti befektetésekre bevezetett korlátozás csak ezt tette lehetővé, a kormánypapírok vásárlásán túlmenően. A kincstárjegyek aránya az összes betétekben az 1940-es 3%-ról 1945-re 35%-ra emelkedett. Ugyanakkor a leszámított váltók részesedése 15%-ról 4%-ra csökkent, és a közvetlen üzleti felvételek aránya 44%-ról 16%-ra esett vissza.³²

Bármennyire sikeres volt is a brit kormány a hazai tőkepiac mozgósításában, bármennyire sikerült megakadályozni a nagyobb arányú inflációt és biztosítani, hogy az árak növekedése ne vezessen a munkásosztály vásárlóerejének lényeges csökkenéséhez, tisztában kell lennünk azzal a ténnyel, hogy mindez aligha sikerülhetett volna, ha Nagy-Britannia kizárólag saját nemzeti jövedelmére szorul. Az angol kormány azonban a háborús finanszírozás más forrásait is biztosítani tudta. Anglia egészen a II. világháborúig a vezető hitelező országok közé tartozott, 1940 végén azonban felhasználta valamennyi dollár- és valutatartalékát, s első lépésként a korábban a birodalom legkülönbözőbb területein befektetett beruházásait számolta fel, illetve adta el a háború finanszírozása érdekében, majd megkezdte a kölcsönök felvételét a Brit Birodalom leggazdagabb országaiból.

A háború időszakában a hadikiadások összege általában 15%-kal meghaladta a nettó nemzeti jövedelmet. A beruházási javak erős elhasználódása és a tőkejavak felélése következett be ebben az időszakban. Ennek értékét mintegy 1700 millió fontra teszik. Ezt azonban részben ellensúlyozták a hadiiparokba történő kormányberuházások. A külső eladósodás, illetve a korábbi érdekeltségek csökkenése 4198 millió fontra rúgott, amelyből 1118 millió volt a korábban befektetett vagyon felszámolása, 2879 millió a külső adósságok növekedése és 152 millió a dollár- és aranytartalékok csökkenése.³³ Sayers számítása szerint Nagy-Britannia fizetési mérlegében 10 milliárd font deficit jelentkezett a folyó tételekben. Ebből 1,7 milliárdot fedeztek a külföldi vagyoneladásokból, 3,5 milliárdot a más országoknál, főleg a birodalom területén jelentkező adósságállomány növekedéséből és 5,4 milliárdot a kölcsönbérleti szállításokból. Nem kétséges, hogy igen nagy a számí-

tási hiba lehetősége, hiszen más források például az Egyesült Államok által Nagy-Britanniának nyújtott kölcsönbérleti segítség értékét 27 milliárd dollárra teszik, ami 5,1 milliárd fonttal egyenlő.³⁴ De ha ebből levonjuk az angol szállítások és szolgáltatások értékét – 5 milliárd dollár, azaz 1,2 milliárd font értékben –, akkor a kölcsönbérleti segítség tiszta különbsége csak 3,8 milliárd font. Feltehető tehát, hogy Sayers az 5,4 milliárdos amerikai segítségbe a kölcsönbérleti szállításokon kívüli kereskedelmi forgalom amerikai többletét is beszámítja. Ha eltekintünk is a lebonyolításokkal kapcsolatos megbízási díjakból, valamint a számítási hibák lehetőségétől, akkor sem jutunk más következtetésre, mint hogy az angol háborús finanszírozás sikere részben az amerikai segítségben rejlett, részben pedig az angol gazdaság egészének fokozatos elszegényedésével járt együtt.³⁵ (Lásd a 96/a táblázatot.)

Az adatokból Feinstein megállapítását láthatjuk igazoltnak, hogy az angol fizetési mérleg folyó tételei lényegesen gyengébbek voltak a II., mint az I. világháború előtt.³⁶ Az I. világháború folyamán az angol kincstár és tőkepiac nagymértékű anyagi segítséget tudott nyújtani szövetségeseinek, most viszont már a háború első két esztendejében nemcsak kimerítette tartalékait (ezeknek értéke 305 millióról 60 millió fontra esett), de kénytelen volt értékesíteni az Egyesült Államokban levő dollártartalékait is. A kölcsönbérleti segítség nélkül tehát nem tudták volna folytatni a háborút, jóllehet ennek is megvolt az ára. Az Egyesült Államok politikai és gazdasági vezetői ugyanis nem haboztak kihasználni a helyzetet és az amerikai világ gazdasági hegemonia érdekében a segítséget néhány olyan feltételhez kötötték, mely a jövőbeni Pax Americana érdekeit szolgálta. Anglia gyengülő helyzete mutatkozott meg abban is, hogy a birodalom egyéb országai is visszafizették áruk és szolgáltatások formájában korábbi adósságaikat. Anglia kénytelen volt külföldi vagyonának nagy részét értékesíteni, Kanadától 100 millió font értékű kölcsönt felvenni és más országoknál nagy kereskedelmi adósságokat felhalmozni. Az ország pénzügyi helyzete és fizetési mérlege olyan rossz állapotban volt, hogy a győzelem kivívása után további amerikai segítség nélkül gazdaságilag aligha lettek volna képesek fenntartani magukat.³⁷

SZOVJETUNIO

Számos okból rendkívül nehéz áttekintést nyújtani a Szovjetunió háborús költségvetéséről és pénzügyi helyzetéről, s összehasonlítani azt a többi hadviselő ország hasonló adataival. Mivel a Szovjetunióban a legfontosabb termelőeszközök állami tulajdonban voltak, a költségvetés már a békeidőszakban is a nemzeti jövedelem sokkal nagyobb részét ölelte fel, mint más országban, ha ugyan ennek összetétele némileg különbözött is. Ezért a költségvetés részesedése a nemzeti jövedelemben nem ugrott meg olyan radikálisan a háború alatt, mint a többi hadviselő esetében.

96/a táblázat
Anglia fizetési mérlege 1939–1945³⁸
(1939 szeptemberétől 1945 decemberéig)

(milliárd font)

Megnevezés	USA	Kanada	Brit Birodalom	Egyéb
<i>Folyó deficit</i>				
Hadiszállítmányok,				
hadianyag	4,1	1,3	0,0	0,0
Más kormánykiadások	0,0	0,0	2,3	1,3
Összes háborús kiadás	4,1	1,3	2,3	1,3
Kölcsönös segély	1,3	–	–	0,8
Kormánybevételek	0,0	0,7	0,7	0,4
<i>Deficit</i>	2,8	0,6	1,6	0,1
<i>Polgári pénzügyetek</i>				
Élelmiszerimport	0,8	0,6	1,0	0,4
Nyersanyag	0,6	0,3	0,7	0,5
Egyéb import, beleértve				
a fűtőolajat	1,8	0,0	0,1	–
Nettó szállítás értéke	0,7	0,1	–0,2	0,0
Egyéb nettó láthatatlan tételek	–0,2	–0,2	–0,2	0,0
Angliai export	–0,2	–0,2	–0,1	–0,5
<i>Deficit</i>	3,5	0,6	0,3	0,5
Deficit hadi és polgári fogyasztás	6,3	1,2	1,9	0,6
<i>Fizetési eszköz</i>				
Különböző területek közötti				
transzfer (hibákkal számolva)	0,5	–0,1	–0,9	0,5
Segélyek stb.	6,7	0,8	–	–
GB-segélyek	–1,3	–	–	–
Összesen	5,4	0,8	–	–0,8
Külföldi befektetések lividálása	0,2	0,3	0,6	0,0
Dollár- és aranyigénybevétel	0,1	–	–	–
Font- és dollárpaszívumok				
egyenlege	0,2	0,2	2,2	0,9
Összesen	0,5	0,5	2,8	0,9
Dollár- és aranytartalékból való				
leszámítolás	–0,1	–	–	–
Összesen	6,3	1,2	1,9	0,6

Ugyanakkor természetesen a források radikális átcsoportosítására itt is sor került. De mivel a gazdaság teljes mértékben az állam ellenőrzése alatt állt, a költségvetési bevételek és kiadások is erősen eltértek a többi ország költségvetésének összetételétől.

A közvetlen adózásnak a háború előtt viszonylag jelentéktelen szerepe volt a szovjet állam bevételeiben, jöllehet a különböző kölcsönöket, az állami vállalatok nyereségeiből származó jövedelmek nagy részét az adózás valamilyen formájának lehet felfogni, ami kiegészült a forgalmi adókból származó bevételekkel. Ami a költségvetés kiadási oldalát illeti, ebből a gazdaságba eszközölt állami beruházások jelentették a legfontosabb tételt. De a társadalmi és kulturális kiadások is fontosabbak voltak a költségvetésben, mint a kapitalista országokban. Az 1940-es költségvetés, valamint az 1941-re tervezett költségvetés még mindig a gazdasági beruházásokat tekintette a legfontosabb tételnek, jöllehet ekkor már a katonai kiadások egyre jobban megközelítették a gazdasági beruházásokra előirányzott összegeket. (Lásd a 97. táblázatot.)

97. táblázat
Szovjet költségvetés³⁹

(milliárd rubel)

Kiadások	1940	1941 tervezett	1941 tényleges
Hadsereg	56	70,9	83
Gazdaság	57,1	73,2	51,7
Társadalmi-kulturális	43	47,9	31,4
Egyéb	18,2	24,0	25,3
Összesen	174,3	216,0	191,4

Az 1941. évi háborús kiadásokkal kapcsolatban komoly kételyeink vannak. Egyes források szerint 1941 második felében 20 milliárddal többet adtak ki, mint amennyit tervbe vettek, s ebben az esetben a hadikiadások összege meghaladta a 90 milliárdot, az összes költségvetési kiadás 42%-át. Kravcsenko viszont csak 83 milliárdról tesz említést, Csadajev ugyanerre az évre az összkiadás 43%-át tartja hadikiadásnak.⁴⁰ Figyelembe kell venni azt is, hogy ez a számítás csakis a szorosan vett hadikiadásokat, vagyis a hadsereg szükségleteit veszi számításba, és nem tekinti hadikiadásnak sem az ipari üzemek evakuálását, sem a távol-keleti területeken az új gyárak stb. építését.⁴¹ (Lásd a 98. táblázatot.)

Egészében a szovjet költségvetésben folyó áron 499,4 milliárd rubelt fordítottak a háború céljaira, ami 52%-át tette ki a költségvetési kiadásoknak. Más források szerint a háború négy és fél esztendeje alatt a katonai kiadások 550 milliárd rubelre rúgtak, ami valamivel több, mint a költségvetési kiadások fele.⁴² Viszont 1942-ben a hadviselés a költségvetési kiadások közel 60%-át emésztette fel, és nagyjából ha-

98. táblázat
A szovjet költségvetés a háború alatt⁴³

(folyó árakon, milliárd rubel)

Megnevezés	1942	1943	1944	1945
Kiadások				
katonai	108,4	125,0	137,8	128,2
gazdasági	31,6	33,1	53,7	74,4
szociális-kulturális	17,2	37,7	51,3	62,7
egyéb	25,6	14,2	21,2	33,3
Összesen	182,8	210,0	264,0	298,6
Bevétel				
forgalmi és egyéb adók	81,7	91,1	116,3	140,0
egyéb bevételek	83,3	113,2	152,4	162,0
Összesen	165,0	204,3	268,7	302,0

sonló volt a helyzet 1943-ban is. Csak 1944-ben kezdett a hadikiadások aránya csökkenni a költségvetésben, midőn már megkezdődött a visszafoglalt területek helyreállítása. Ez viszont szintén súlyos terhet rótt a gazdaságra. Egészében a Szovjetunió rendkívül nehéz helyzete ellenére is a katonai kiadások aránya nagyjából a többi hadviselő országhoz hasonló volt. Ez felveti a kérdést, hogy vajon összehasonlíthatók-e a különböző költségvetési adatok. Már utaltunk arra a tényre, hogy a szovjet költségvetésben csak azokat a kiadásokat tekintették katonai kiadásoknak, amelyek közvetlenül a honvédelmi vagy a haditengerészeti tárca keretébe tartoztak. Ebben az értelemben tehát a közvetett háborús kiadásokat ezek az adatok eleve nem tartalmazzák. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy ha a költségvetés és a nemzeti jövedelem nem azonos is a szovjet gazdaságban, nagyságrendileg jóval közelebb áll egymáshoz, mint másutt, az állami kiadásokban a katonai kiadások 60%-os aránya tehát a nemzeti jövedelem több mint felével egyenlő.

A háború kitörése előtt a szovjet költségvetés kiegyensúlyozott volt. A háború első esztendejében viszont már deficit mutatkozott, jöllehet éppen erre az évre meglehetősen bizonytalanok az adataink, Voznesensky könyve például nem tájékoztat az 1941-es esztendő eredményeiről.⁴⁴ 1942 folyamán a szovjet adatok 10%-os deficitről szólnak, amely 1943-ban 4%-ra csökkent. Figyelembe véve azokat a súlyos veszteségeket, amelyeket az ország 1941-ben és részben 1942-ben elszenvedett, amikor az ország legértékesebb területei ideiglenesen német megszállás alá kerültek, joggal merülhet fel a kérdés, miként lehetséges, hogy a szovjet költségvetésnek sikerült a deficitet ilyen alacsony szinten tartani. Ha számításba vesszük, hogy a nemzeti jövedelem a háború előtti 66%-ára csökkent, s az ipari termelés csak 72, a mezőgazdasági termelés pedig csak 38%-át tette ki a háború előtti szintnek, akkor az 1942-re vonatkozó szovjet adatok valószínűtlenül alacsonynak tűnnek. Újabb számítások, melyek különböző szovjet munkákra és forrásokra

hivatkoznak, lényegesen magasabbra becsülik a deficitet. James Millar tanulmányában sikeresen összegyűjtötte a háború időszakából a szovjet hadikiadásokra és költségvetési jövedelmekre vonatkozó összes információt. Nézete szerint a szovjet deficit magasabb volt, 21,5%, illetve 10,3% között mozgott. Egyébként az alacsonyabb becslés megközelítően azonos Voznesensky számításaival. Millar a kiadások két fő tételét veszi figyelembe: az egyik a háború alatt 107 milliárd rubelre emelkedett – 1960. évi rubelben számítva –, a másik, amely lényegében a szokásos bevételekből fedeződött, 113,3 milliárd rubelt tett ki. A bevételeknek két forrását határozza meg. Az egyiknél, amely 83,7 milliárd rubelt tett ki, a bevételi forrás világos, s további 16,7 milliárd rubelre becsüli azokat a bevételeket, melyek forrását nem tudja pontosan meghatározni. Ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor a bevételi összeg 101,4 milliárd rubel volt. Millar számításai szerint 1942 volt a deficit éve, ezután a deficit nagysága csökkenni kezdett, viszont még 1945-ben is volt deficit, amelyet a szovjet források nem ismernek el. (Lásd a 99. táblázatot.)

99. táblázat
Szovjet költségvetés a háború alatt⁴⁵

(1960. évi milliárd rubel)

Megnevezés	Kiadások						
	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1941–1945 összesen
Katonai kiadások	5,7	8,3	10,8	12,5	13,8	12,8	58,2
Gazdasági kiadások	5,8	5,2	3,2	3,3	5,4	7,4	24,5
Szociális és kulturális kiadások	4,1	3,1	3,0	3,8	5,1	6,3	21,3
Adminisztratív kiadások	0,7	0,5	0,4	0,5	0,7	0,9	3,1
Összesen	16,3	17,1	17,4	20,1	25,0	27,4	107,1
Maradvány	0,8	1,7	0,7	0,7	1,1	2,1	6,3

A költségvetés kiadási oldala világosan mutatja, hogy a háború finanszírozása milyen mértékben vette igénybe az állami költségvetést és a nemzeti jövedelmet, valamint hogy a háborús kiadások következtében milyen mértékben csökkent a gazdaságra, illetve a szociális és kulturális kiadásokra fordított központi és helyi kiadások összege. Abból a 24,4 milliárd rubelből, amelyet a gazdaságba ruháztak be, 14 milliárdot fordítottak az iparra (ebből 12,8 milliárd a nehéziparé), 3,6 milliárdot a mezőgazdaságra és 3,6 milliárdot a közlekedésre és szállításra. A szociális és kulturális kiadások között 8,5 milliárdot fordítottak közoktatásra, 4,3 milliárdot

egészségügyre és 6,6 milliárdot egyéb szociális célokra, melyek jó részét a sebesültek, hadiözvegyek, hadiárvaik támogatására adták.

Az érem másik oldala a költségvetési bevételek alakulása. A háborús kiadásokat a bevételek növelésével fedezték, mindenekelőtt a háború előtt rendkívül alacsony szinten tartott egyenes adók szerepe növekedett, másrészt pedig a deficit fedezésére a kormány különböző pénzügyi intézkedéseket hozott, nem utolsósorban növelte a forgalomban levő pénzmennyiséget. A jövedelmek összetételének egyik sajátossága az, hogy a legfontosabb tétel: a szocialista gazdaság eredményei az 1940. évi 158 milliárd rubelről 1942-re 108 milliárdra csökkentek. A háború előtt a szocialista gazdaság szolgáltatta a bevétel 87%-át, s a lakosság közvetlen adóztatása alig volt több a bevétel 10%-ánál. 1942-re az arányok lényegesen megváltoztak. Ekkor a szocialista gazdaság a bevételeknek csak a 65%-át adta, és a lakosság által fizetett adók az összes állami bevétel 27%-ára emelkedtek. Az adóbevételek növekedése abból adódott, hogy a Szovjetunió elleni német támadást követően számos új adót vezettek be, illetve a régi adóknál megváltoztatták, emelték az adózási rátát. Először is, mindenkire, aki elmúlt 18 éves, egy speciális hadiadót vetettek ki, ennek fizetése alól csak azok kaptak felmentést, akik vagy aktív katonai szolgálatot teljesítettek, vagy ilyennek közvetlen családtagjai voltak. Férfiaknak 60 éven, nőknek 55 éven felül nem kellett adót fizetni. A hadiadó progresszív volt, ami azt jelentette, hogy az alacsony jövedelműek 10%-ot és a magas jövedelműek 12%-ot fizettek. A parasztok – beleértve családtagjaikat – egy meghatározott összeget fizettek.⁴⁶ 1941 végén speciális adót vetettek ki az agglagényekre, akik 6%-át fizették jövedelmüknek. Az egygyermekes családok 1%-ot, a két- vagy többgyermekes családok pedig fél százalékot fizettek jövedelmük után. A parasztokra ismét meghatározott összeget vetettek ki. Megváltoztatták a munkások és alkalmazottak ún. kulturális adóját, most ezt is az általános jövedelmi adó részévé tették, s ez 50–100%-kal növelte az ebből az adóformából származó bevételeket is.

A forgalomban levő pénzmennyiség 1944 júliusáig a háború előtti szint 240%-ára emelkedett, de 1945 nyarán 380%-kal volt magasabb, mint a háború előtt.⁴⁷ Nem világos, mi az oka annak, hogy a háború utolsó évében ilyen rekord mértékben emelkedett a forgalomban levő pénz mennyisége, hiszen például Voznesensky szerint erre az évre a költségvetési deficitet már sikerült megszüntetni. Kétségtelen, hogy a pénzforgalom alakulása jobban egybeesik Millar adataival, aki erre az időszakra is 11–20%-os deficitet számol. Igaz, a deficit egy része már nemcsak a hadikiadásokat, de a meginduló építkezést is finanszírozta. Ez utóbbi fedezésére egyébként növelték a helyi adókat is.⁴⁸ A háború időszakában további bevételt jelentettek a lakosság önkéntes adományai, illetve a kötelező hadikölcsönök, amelyek folyó áron 1942-ben 13 milliárd rubelt, 1943-ban 20 milliárdot és 1944-ben 28 milliárdot hoztak a kincstárnak.⁴⁹ Igaz, a gazdaság sikeres átalakítása és a növekvő termelékenység eredményeként a szocialista gazdaságból származó jövedelmek – beleértve a forgalmi adókat – 1943-tól ismét növekedtek. Mégis, a lakossági adózás mértéke tovább nőtt és 1943-ban már 40%-át tette ki az állami bevételeknek. Ezek maguk-

ban foglalták a személyi jövedelemadót, az állami kölcsönt, az ún. önkéntes adományokat a Vörös Hadsereg alapjára és egyéb vegyes, nem pontosan meghatározott összegeket, amelyek a lakosságtól közvetlenül származtak.⁵⁰ Egészében azt mondhatjuk, hogy a lényegesen megnövekedett adók és a hadikölcsönök a háború egész időszakában a bevételek 40%-át tették ki. (Lásd a 100. táblázatot.)

100. táblázat
A szovjet költségvetés a háború alatt⁵¹
(Bevételek 1960. évi értékű milliárd rubelben)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1941–1945 összesen
Vállalati profitok	2,2	2,4	1,5	2,0	2,1	1,7	9,7
Forgalmi adó	10,6	9,3	6,0	7,1	9,5	12,3	44,8
Lakosság adói	0,9	1,1	2,2	2,9	3,7	4,0	13,9
Hadi lottó	–	0,1	0,2	0,3	0,5	–	1,1
Vörös Hadsereg alapja	–	0,2	0,5	0,5	0,5	0,1	1,8
Más források	1,7	3,4	1,4	1,8	2,4	2,6	11,6
Összesen	15,4	16,5	11,8	14,6	18,7	20,7	83,2
Ismeretlen források	1,2	–	2,6	3,3	4,9	6,3	16,7

A deficitet tehát – bármekkora volt is – vagy az adósságok növekedésével vagy inflációval fedezték. Voznesensky szerint a forgalomban levő pénz mennyisége 240%-kal növekedett a háború alatt, más adatok – mint erre már utaltunk – ennél többre teszik a pénzforgalom növekedését. Ezek a becslések jelzik, hogy a Szovjetunió visszafoglalt és lerombolt területeinek helyreállítása igényelte a forgalomban levő pénzmennyiség tetemes növekedését.⁵² Nem ismerjük a magyarázatot az összegek egy részére, mely a költségvetési bevételeknek 1942-ben 22, 1943-ban 23, 1944-ben 26 és 1945-ben több mint 30%-át tették ki. Bergson szerint ezen forrás mögött a kölcsönbérleti szállítások állnak, illetve legalábbis e bevétel nagy része innen származott. Ez a feltételezés azonban igen kétséges, hiszen az ismeretlen forrású jövedelmek 1945-ben tovább nőttek, jóllehet ebben az évben a kölcsönbérleti szállítások csökkentek, illetve megszűntek.⁵³ Tehát más magyarázatot kell keresnünk, s mindenekelőtt a szovjet kormány árpolitikájára kell utalnunk, amely rendkívül szigorú volt, és legalábbis ami az alapvető élelmiszerek adagolását illeti, részben sikeres is. Az élelmiszerárak szubvenciója már korábban is lényeges része volt a szovjet gazdaságpolitikának. A stabil árakra törekvő gazdaságpolitika természetesen ellentmondásban van a pénzforgalom növekedésével, a termelés visszaesésével és a rendkívül nagymértékű élelmiszer- és fogyasztásicikk-hiánnyal. De a költségvetési szubvenció 1940-ben 5,1 milliárd és 1945-ben 13,9 milliárd, s ez ma-

gyarázhatja, hogy az adagolt élelmiszerek esetében sikerült megmaradni a stabil áraknál.⁵⁴ Így nem annyira nyílt inflációról, hanem visszatartott inflációról beszélhetünk, hiszen a kiskereskedelmi forgalom a hadsereg szükségletei, a termelés visszaesése és a háborús rombolások következtében erősen visszaesett. (Lásd a 101. táblázatot.)

101. táblázat
Kiskereskedelmi forgalom a Szovjetunióban a háború alatt⁵⁵
(folyó áron, milliárd rubel)

1940	17,5
1941	15,3
1942	7,8
1943	8,4
1944	11,9
1945	16,0

A háború legrosszabb éveiben – 1942-ben és 1943-ban – a kiskereskedelmi forgalom értéke a felét sem tette ki a háború előtti szintnek. Mivel számos gyárban bevezették a napi egyszeri, később egyes üzemekben a napi kétszeri meleg ételt, a tényleges fogyasztási szint ennél kedvezőbb lehetett, viszont más források az állami kiskereskedelem értékében még nagyobb visszaesésről szólnak. Az állami és szövetkezeti szektor által forgalomba hozott élelmiszerek értéke ugyanis 18 milliárdról 3,8 milliárdra, az iparcikkeké 6,1 milliárdról 2,1 milliárd rubelre csökkent. A legfontosabb élelmiszerekből és iparcikkekből a készletek a háború előtti töredékére apadtak; húsból például 35, tojásból 30, halból 33, sajtból 50, cukorból 20, teából 45%-ra. A textilárak készlete a háború előtti szint 10–25%-a körül mozgott.⁵⁶ A jegyre szolgáltatott cikkek ára – mint jeleztük –, amely egyébként a Szovjetunióban rendkívül alacsony volt, nem változott a háború folyamán. Más cikkeké viszont – jórészt a hiány következtében – erősen emelkedett, például a boré, a sóé, és a vodkáé, amelynek árát a kormány a háború alatt több mint ötszörösére emelte. Az állami és szövetkezeti szektor árai – ha eltekintünk a jegyre adagolt cikkektől – egészében több mint 100%-kal emelkedtek. A kolhozok által forgalomba hozott cikkek ára ennél jóval erősebben emelkedett. A kolhozpiaci árak indexe 1943-ban 1396 volt (1940=100).⁵⁷ 1945-ben az ellátás javulása következtében az árindex 624-re csökkent. Egyes számítások szerint a súlyozott árindex, amely a jegyre adott cikkek kötött árait és a szabadpiaci árakat egyaránt figyelembe veszi, az egész árnövekedés megkétszereződésére következtet.⁵⁸ Természetesen ezt a számítást is fenntartásokkal kell kezelnünk. A szovjet gazdaság egyik történetírója szerint az állami és a szövetkezeti szektor részesedése a kiskereskedelmi forgalomban 1940–1945 között 80%-ról 50%-ra csökkent.⁵⁹ De lehetséges, hogy a részesedés csökkenése egyszerűen csak az egyenlőtlen áremelkedések következménye volt.

Eleinte a kormány erősen arra törekedett, hogy a béreket a háború előtti szinten tartsa, de ez egyre nehezebbnek bizonyult, és később nem is ragaszkodtak ehhez a politikához. Sőt, ellenkezőleg: egyes kulcsparágakban vagy kiemelt területeken a szakképzettebb vagy magasabb teljesítményt nyújtó munkásokat magasabb bérekkel és különleges kedvezményekkel jutalmazták. A jegyrendszert eleinte csak Moszkvában, Leningrádban és néhány más nagyobb városban vezették be, később azonban kiterjesztették további területekre is.⁶⁰ Az iparcikkre 1942-ben alkalmazták. A jegyrendszernek részben az volt a feladata, hogy korlátozza a keresletet és erősítse a szocialista gazdaságban korábban is meglevő tendenciát: a pénzügyi szabályzók helyett az adminisztrációs szabályzók elsőbbségét. Viszont a forgalomban levő pénzmenyiség 30 milliárd rubel értékű növekedése világosan mutatja, hogy nem tudták elkerülni sem az inflációt, sem az áremelkedést és ezek hatását a fogyasztásra. A probléma lényege az volt, hogy a pénzjövödelmek egy része gyakorlatilag értéktelenné vált, hiszen a legtöbb élelmiszer és iparcikk jegy nélkül és sok esetben még jegy ellenében is megvásárolhatatlan volt. A kormány ugyan a vásárlóerő jelentős részét elvonta adókölcsonök és önkéntes adományok útján, de ez nem volt elegendő. A felesleges vásárlóerő nem adminisztratív úton történő levezetésére először 1944-ben tett kísérletet a kormány, amikor a szovjet gazdaság nehéz helyzete enyhülni kezdett. Ekkor ugyanis néhány állami üzletben a jegyeken túlmenően is lehetett bizonyos árukat vásárolni, természetesen négyszer, ötször magasabb áron. De még így is lényegesen olcsóbban, mint a kolhozpiacon vagy a feketépiacon.⁶¹ Mindezeket figyelembe véve arra a következtetésre juthatunk, hogy a növekvő névleges bérek és a jegyrendszer ellenére is a munkások és alkalmazottak reálbére mintegy 50%-kal csökkenhetett a háború legrosszabb éveiben, 1942-ben és 1943-ban.⁶² (Lásd a 102. táblázatot.)

102. táblázat
A nemzeti jövedelem megoszlása a Szovjetunióban⁶³

Megnevezés	(százalék)			
	1940	1942	1943	1944
Polgári fogyasztás	66	39	35	33
Felhalmozás	19	4	7	15
Katonai kiadások	15	57	58	52

Mínthogy a Szovjetunió nemzeti jövedelme 1944-ben az 1940-es szint 88%-a volt, ez arra utal, hogy az 50 % körüli reálbércsökkenés közel áll a valósághoz. Viszont 1944-ben – jóllehet a polgári fogyasztás aránya némileg tovább csökkent – a fogyasztási színvonal abszolút értékben már emelkedni kezdett.

A szovjet hadigazdaság pénzügyi eredményeit végül is abban foglalhatjuk össze, hogy természetesen a német támadás miatti súlyos veszteségekért magas árat kel-

lett fizetni. De a szovjet hadsereg makacs ellenállását, majd győzelmét a Szovjetunió egész lakosságának hősiei küzdelme támogatta, s ezért fogyasztásuk, életkörülményeik erős leromlása ellenére is, vagy éppen annak árán, sikerült a megfelelő hadigazdaságot kiépíteni. Katonák és civilek egyaránt osztoztak a szenvedésekben, amit a háború okozott. De a szovjet gazdaság eredményei nélkül a győzelem nem lett volna lehetséges.

JAPÁN

A japán hadigazdaságról írott egyik könyv szerzője a következőkben összegezi a japán pénzügyi politikát: „Az állandó anyag- és munkaerőhiánnyal ellentétben a megfelelő hitelek biztosítása sohasem okozott nehézséget a csendes-óceáni háború időszakában, mivel a kormány nem habozott igénybe venni a hadigazdaság támogatása érdekében bőséges hitelt teremtő lehetőségeit.”⁶⁴ Japán pénzügyi politikája újabb tanulsággal szolgál a katonai vezetés és a nagytőke (Zaibatsu) között a háború alatt kiépült kapcsolatokra, hiszen a kormány állandóan figyelembe vette a nagytőke pénzügyi érdekeit és kívánságait. Az adózás sohasem volt magas Japánban, mivel nem létezett megfelelő adózási rendszer, s a lakosság jövedelme rendkívül alacsony volt. A japán adózási rendszer lényegét abban lehet összefoglalni, hogy a háború finanszírozásához ugyan nem tudott lényegesen hozzájárulni, de mégis elég súlyos terhet rakott a lakosságra, hogy tovább csökkentse annak fogyasztását. Különböző kényszertakarékossági intézkedéseket hoztak, amelyek révén a munkások fizetésének egy részét automatikusan a kormány által használt betétszámlákra utalták át. Ilyen kényszertakarékossági intézkedésekkel fedezték a deficit egy részét. Ezzel szemben az adózási rendszernek egyre kisebb szerepe volt a költségvetési bevételekben. A japán adók összege a háború kitörése után csak 265%-kal növekedett, miközben a kiadások 845%-kal. Míg a háború előtt a költségvetési kiadások 30%-át fedezték adókból, 1944–1945-ben már csak 15%-át. (Lásd a 103. táblázatot.)

103. táblázat
Japán költségvetése a háború alatt⁶⁵

(milliárd jen)

Év	Bevétel	Kiadás	Deficit	Bevétel a kiadás százalékában
1941–1942	5,8	19,2	13,4	31,0
1942–1943	9,8	24,7	14,9	40,0
1943–1944	13,4	32,1	18,7	41,0
1944–1945	18,5	77,6	59,1	24,0
1945–1946	27,2	103,8	76,6	26,0

A mintegy 100 milliárd jen deficit fedezésére két lehetőség kínálkozott. Az egyik, hogy maximálisan kizsákmányolják a japán hadsereg által elfoglalt és a Közös Jóléti Övezetbe bekapcsolt területeket, a másik, hogy növeljék a hazai rövid és hosszú lejáratú kölcsönzést, kihasználják a hazai tőkepiacot és inflációval kombinálva mind több erőforrást csoportosítsanak át a fogyasztásból a háború pénzügyi finanszírozására. A japán nemzeti jövedelem 30%-kal növekedett a háború alatt, de változatlan áron számítva a növekedés gyakorlatilag csak néhány százalékos volt. A hadi költségvetés részesedése viszonylag még alacsony maradt, általában 40% körül mozgott, amihez ha még hozzáadjuk a külföldi hadikiadásokat, akkor is csak alig haladja meg az 50%-ot. A lakossági fogyasztást a bruttó nemzeti termék 86%-áról 38%-ára szorították, ami azt jelentette, hogy a háború finanszírozása bármely más hadviselő országénál jobban nehezedett itt a lakosságra.

A háborús kölcsönök mind nagyobb mértékben rövid lejáratú kölcsönök, kincstárjegyek formáját öltötték. Míg 1940-ben a kölcsönök 97%-a volt hosszú lejáratú, addig 1944-ben csak 69%-a.⁶⁶ 1942 után egy új kormányrendelet a Japán Nemzeti Bankot közvetlenül a pénzügyminiszter felügyelete alá helyezte, mely a korábbi ódivatúnak hirdetett „pénzügyi biztonsági intézkedéseket megkerülhette”. Ugyanez a rendelet, amely *A pénzügyi intézmények szabályozása* címet viselte, kimondta, hogy a kormány szabadon használhatja ezen intézmények tőkeerejét, s egyidejűleg a korábbi 186 kereskedelmi bank számát 61-re és a 69 takarékpénztár számát 5-re korlátozta. Míg egyfelől lényegesen korlátozták a hitelintézetek számát, másfelől új hitelintézeteket hoztak létre, hogy a haditermelést finanszírozzák. Ezek között a legfontosabb a Déli Fejlesztési Kincstár volt, mely azt a feladatot kapta, hogy a meghódított területeket kapcsolja be Japán háborús finanszírozásába vagy hogy pontosabbak legyünk: hogy az ott állomásozó megszálló hadsereget lássa el megfelelő papírpénzzel. Természetes volt tehát, hogy az infláció a megszállt területeken még nagyobb volt, mint Japánban, jóllehet a japán infláció méreteiben – Görögországtól eltekintve – valamennyi más ország inflációját meghaladta. (Lásd a 103/a táblázatot.)

1939-ben a forgalomban levő pénzmenyiség Japánban 2,49 milliárd jen volt, 1945-ben viszont 26,2 milliárd, azaz több mint tízszeresére növekedett. Ezért minden okunk megvan arra, hogy ne fogadjuk el a hivatalos árindexet, amely mindössze 50%-os nagykereskedelmi és 45%-os kiskereskedelmi árnövekedésről ad számot 1939–1944 között. Cohen 230%-ra becsüli a nagykereskedelmi árak és 300%-ra a kiskereskedelmi árak emelkedését.⁶⁷ A japán kormány a jegyrendszeren túlmenően is számos más eszközt alkalmazott a polgári fogyasztás csökkentésére, és az infláció is ezek közé tartozott. Éppen az infláció segítségével sikerült 400%-kal növelni a költségvetési kiadásokat és több mint négyszeresére emelni a hadikiadásokat folyó áron számítva. A hadikiadások finanszírozásának további forrása a tőkefelhalmozás korlátozása volt, így az valamennyi iparágban – a hadiipartól eltekintve – alacsonyabb volt, mint a háború előtt. A megszállt országok kizsákmányolásából származó bevételek jóval alatta maradtak a várakozásnak. Érdemlegesen csak

103/a táblázat
Japán nemzeti összterméke (GNP) az 1940–1944-es költségvetési években⁶⁸
(1940-es értékű jen, milliárd)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944
Nemzeti össztermék	39,8	40,3	40,6	45,1	49,3
Kormányzat	8,0	10,1	13,2	18,0	24,1
Központi kormányzat	6,0	8,0	11,6	16,2	22,2
Nem háborús	1,3	1,4	1,7	1,7	2,0
Háborús	4,7	6,6	9,9	14,5	20,2
Bér, utazás, létfenntartás	1,2	1,5	1,8	2,3	3,4
Hadianyag	2,7	3,5	4,9	8,6	12,2
Egyéb	0,8	1,6	3,1	3,5	4,6
Helyi kormányzat	2,0	2,1	1,6	1,8	1,9
Magán ösztőke alakulása	5,1	4,2	3,6	4,7	6,4
Nettó export	0,2	-0,6	-*	-0,6	1,0
Lakásépítés	0,4	0,5	0,2	0,2	0,1
Gyárépületek és felszerelésük	4,5	4,3	3,4	5,1	5,3
Hadianyagipar	-	2,8	2,5	4,5	4,9
Nem hadianyagipar	-	1,5	0,9	0,6	0,4
Fogyasztási kiadások	26,7	26,0	23,8	22,4	18,8
Élelem és dohányáru	15,5	14,8	18,9	13,3	11,7
Ruházat és lakberendezés	3,5	3,5	2,9	2,7	1,4
Egyéb	7,7	7,7	7,0	6,4	5,7
Külföldi háborús kiadások	1,0	2,2	2,5	3,4	7,1

* Kevesebb mint 50 millió jen.

azoknak az országoknak és területeknek a gazdaságát tudták bekapcsolni a japán hadigazdaságba, amelyeket már ténylegesen a háború kitörése előtt bekebeleztek. Koreában és Mandzsúriában a japánok számos ipari üzemet létesítettek, hogy azok kiegészítsék a japán haditermelést. Egyebek között igen nagy szerepet kapott a műbenzin és az alumínium termelése. Mivel ezekkel az országokkal az összeköttetés még biztosítható volt, innen 1941–1942, sőt részben még 1943 folyamán is elegendő mennyiségben érkezett nyersanyag Japánba. De amilyen mértékben növekedtek a hadikiadások, ugyanolyan mértékben csökkent az új ipari beruházásokra rendelkezésre álló tőke, így nem lehetett az itt található nyersanyagokat sem intenzíven kihasználni. De legalább az északi területeken még beszélhetünk a rendelkezésre álló források bizonyos tervszerű felhasználásáról. Ezt aligha mondhatjuk el viszont az 1941-ben vagy 1942-ben elfoglalt déli területekről. A déli Jóléti Övezet területeit csak részben és ideiglenesen tudták kiaknázni, s ezek egyre kevésbé já-

rultak hozzá a japán gazdaság szükségleteihez, részben a kitermeléssel, részben a szállítással kapcsolatos növekvő nehézségek miatt. Igaz, ezeknek az országoknak a kiaknázása hozzájárult a japán háborús költségekhez, de a vártnál lényegesen alacsonyabb mértékben. A japán katonai kiadások sokkal gyorsabb mértékben növekedtek, semhogy a Jóléti Övezetből származó – egyébként is csökkenő mértékű – hozzájárulás ezt fedezhette volna.⁶⁹

A háború finanszírozását tehát mégis elsősorban hazai forrásokból kellett biztosítani. A japán államadósságok szintje 31 milliárd jenről 177 milliárd jenre emelkedett a háború alatt. Bár ezeknek az adósságoknak igen nagy részét bankok, biztosító intézetek és a postatakarékpénztárak vették át, mégsem volt elkerülhető, hogy a japán kormány 50 milliárd jen erejéig közvetlen kölcsönt is felvegyen a nagy bankoktól.⁷⁰ Igaz, a japán bankok vagyona jelentősen – mintegy 100 milliárddal növekedett –, de a pénzügyi helyzet feszültségét mi sem tükrözte jobban, mint az, hogy a Japán Bank tárcájában levő értékpapír-állomány éppen csak megkétszereződött, miközben a pénzkibocsátás nagysága hétszeresére nőtt. Az ellentmondást egy darabig a rövid lejáratú hitelek és előlegek segítségével meg lehet oldani, de később, amikor az infláció nyilvánvalóvá vált, s a stagnáló nemzeti jövedelmi szint növekvő háborús kiadásokkal szembesült, a japán kormánynak nem volt más választása, mint újabb és újabb szükség- és kényszerintézkedések meghozatala.

OLASZORSZÁG

Az olasz háborús költségvetésben az összkiadások 39,8 milliárd líráról 1943-ig 135,2 milliárdra, s ezen belül a hadikiadások 15,8 milliárdról 95,2 milliárdra növekedtek. Ezzel szemben állt az adójövedelmek viszonylag csekély emelkedése, 23,1 milliárdról 37,1 milliárd lírara. Olaszország sohasem volt ismert hatékony adórendszeréről, és szemmel láthatóan az olasz kormány még komolyabb kísérletet sem tett arra, hogy az olasz hadikiadások nagyobb részét adókból fedezze. A háború népszerűtlensége, a lakosság alacsony jövedelmi színvonala és az adórendszer következetlensége egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy míg a háború előtt a kiadások 50%-át fedezték az adókból, 1942–1943-ban már csak 27%-át. Nem sokkal volt sikeresebb az olasz kormány a hadikiadások fedezésében más forrásokból sem. A hazai tőkepiac Olaszország nagyhatalmi helyzetéhez képest mindig meglehetősen gyenge volt, egyébként is már a II. világháború előtt, az Etiópia elleni támadás során is túlságosan igénybe vették. Ez az oka annak, hogy a háború alatt már a hadikölcsönöket is csak mérsékelt ütemben lehetett kibocsátani, s az államadósság összege 146 milliárdról csak 406 milliárdra emelkedett.

Az olasz költségvetés már a háború előtt is jelentős deficittel dolgozott, s bevételei már ekkor is legfeljebb kétharmadát fedezték kiadásainak. A háború alatt a rendes bevételek már csupán a kiadások 35%-át fedezték. A különbözetet kincs-

tárjegyekkel, a Banca d'Italia különböző pénzügyi manipulációival és függő kölcsönökkel fedezték. Az Olasz Nemzeti Bank a háború alatt kiterjesztette a kormányoknak nyújtott hitelkeretet 352 milliárd lírára, s ebből mintegy egynegyed (91 milliárd) került ki a saját forrásaiból, további 260 milliárd viszont a növekvő pénzkibocsátással kapott fedezetet.⁷¹ Az olasz háborús kiadásokat a fegyverszünetig 278 milliárdra becsülték. Ez azt jelentette, hogy ezeknek a kiadásoknak a 93 %-át hitelből fedezték. A nagy hadviselők körében ez volt a legtekintélyesebb arány. Olaszországban tehát már az összeomlás előtt is a fedezetlen pénzkibocsátás biztosította a háború legfontosabb pénzügyi alapját. A forgalomban levő pénzmenynység 1939–1943 között a nyolcszorosára emelkedett. Az adatok világosan mutatják, hogy az infláció viszonylag lassan indult, de 1942 végére már rendkívül felgyorsult, annál is inkább, mivel ekkor már a gazdaság hanyatlóban volt, a tőkepiac alig működött, s az állam már nem látott más utat a háború finanszírozására, mint az inflációt. 1943-ban az infláció már rohamossá vált Olaszországban, a forgalomban levő pénzmenynység egy év alatt megkétszereződött. A következő években pedig, mikor Olaszország északon a német, délen pedig az angol–amerikai hadsereg megszállása alá került, az olasz pénzügyi rendszer összeomlott és hiperinfláció bontakozott ki.

NÉMETORSZÁG

A hivatalos számítások szerint a német költségvetési kiadások 1940–1945 között 600 milliárd márkára rúgtak. Hasonlóan a német számítások szerint az összkiadások mintegy 15 %-át biztosították külső forrásból, a megszállt országok kifizetéseiből. Ha azonban ezt az adatot csakis a hadikiadásokra vonatkoztatjuk, annak aránya lényegesen magasabb. A hadikiadásokat 1940–1945 között 480 milliárd márkára becsülték, ami azt jelenti, hogy a külföldi forrásból származó jövedelem ennek egynegyedére rúgott.⁷²

Az adózás meglepően alacsony részesedése a költségvetés bevételeiben ismét bizonyítja, hogy a nemzetiszocialista vezetés a háború népszerűsítése érdekében megpróbálta a német lakosság terheit csökkenteni, illetve azok nagy részét a megszállt országokra áthárítani. 1940–1941-ben az adóbevételek a kiadások 35 %-át fedezték, a következő két év folyamán csak a 33 %-át, az 1943–44-es költségvetési évben pedig már a 25 %-át sem. Végül, a háború utolsó esztendejében, amikor Németország a pénzügyi összeomlás szélére került, a tényleges adóbevételek legfeljebb a kiadások 20 %-át fedezték.⁷³ Korábban már utaltunk rá, hogy a harmincas évek újrakezdése során a német pénzügyi politika sikeresen oldotta meg a költségvetési deficitet. A háború kitörését követően – az I. világháború rossz tapasztalatai miatt – sem tettek érdemleges kísérletet arra, hogy nagyarányú kölcsönöket vegyenek fel a lakosságtól. Elsősorban a bankok és más pénzintézetek felhalmozott tőkéjét

használták fel a költségvetési deficit áthidalására. A különböző pénzügyi szabályokat, amelyek zömmel a háború előtti időszakból származtak, most lényegesen módosították, s ez lehetővé tette, hogy a bankok a legkülönbözőbb számlákról – nem utolsósorban a betétállományból – az államkasszába irányítsák át a megtakarításokat. Ezek a legkülönbözőbb formában történtek: a rövid lejáratú kincstárjegyeiktől a hosszú lejáratú kamatozó kölcsönökig.

A háború időszakában Németországban a takarékbetét-állomány jelentősen növekedett. Az 1939-es 29,1 milliárd márkáról 1941-re 51,9 milliárdra, majd 1944-ben 116,7 milliárdra.⁷⁴ Ennek az összegnek a 80%-át gyakorlatilag az állam használta fel, mivel a bankok a betétállományt különböző kincstári kölcsönökbe fektették. Nagyjából ugyanilyen arányban vette igénybe az állam a kisebb hitelintézetek tőkeerejét is, és így ezek 25%-kal részesedtek az államadósságból, míg a legnagyobb kereskedelmi bankok csak 15%-kal.⁷⁵ A lakosság többsége feltehetően nem volt tisztában azzal, hogy a viszonylag kis mértékben növekedő adóterhek ellenére, megtakarításaikkal ilyen jelentős mértékben járultak hozzá a háború szükségleteinek fedezéséhez. 1939-ben a német államadósság összege 41 milliárd márka volt, a háború végére pedig elérte a 388 milliárd rekordmagasságot. A 347 milliárdos növekedésből 66 % rövid lejáratú adósság volt. (Lásd a 104. és a 105. táblázatot.)

104. táblázat
Államadósságok Németországban⁷⁶

(milliárd márka)

Év	Hosszú	Rövid	Összesen	Évi növekedés
	lejáratú kölcsönök			
1939	27	14,1	41	14
1940	43	33	76	35
1941	69	61	125	49
1942	88	86	184	59
1943	110	143	253	69
1944	132	216	348	95
1945. április 21.	141	247	388	40

A német vezetés ismét és ismét kísérletet tett arra, hogy a legkülönbözőbb források mozgósításával legalábbis csökkentse a költségvetési deficitet. Hogy elkerüljék vagy csökkentsék az inflációt és felszívják a lakosság vásárlóerejét, a legkülönbözőbb pénzügyi intézkedésekre gondoltak. Természetesen voltak olyan időszakok, amikor a lakosság adóterheinek fokozása elkerülhetetlennek tűnt. 1941 októberében például, hogy a vásárlóerőt csökkentsék vagy legalábbis átcsoportosítsák, különleges adót vetettek ki valamennyi bérre és fizetésre. Növelték a jövedelmi adókulcsokat, a cigarettára, alkoholféleségekre új fogyasztási adót vetettek ki, valamint bevezették a helyi hadiadót is.⁷⁷ 1941 áprilisában a totális háborúra való átté-

rés részeként a pénzügyminisztérium javaslatot terjesztett Hitler elé, mely szerint a lakosság vásárlóerejét 8 milliárd márkával kellett volna csökkenteni. Hitler ebben a formában elutasította a javaslatot, mivel véleménye szerint ennek végrehajtása sokkal nagyobb politikai károkat okozott volna, mint amennyi hasznot. Schwerin von Krosigk pénzügyminiszter kétszer is megkísérelte, először 1943 decemberében, majd 1944 nyarán, hogy meggyőzze Hitlert az intézkedések szükségességéről és hasznosságáról. Mindkét esetben kudarcot vallott. Javaslatukat Hitler, aki politikai szempontból állandóan tartott a lakosság túlzott megadóztatásától, nem tudta magáévá tenni és végül csak egy kompromisszumos formában fogadta el azt.⁷⁸ A németországi alacsony bérszínvonal nehezen engedte volna meg az adóterhek lényeges növelését, annál is inkább, mivel a német kormány sikeresen alkalmazta a bérek befagyasztásának politikáját. Ugyanezen okokból nem kerülhetett sor a fogyasztási adók emelésére sem, hiszen ez is áremelkedésekhez vezethetett volna.

105. táblázat
Német költségvetési kiadások⁷⁹

Év	Petzina becslése	(milliárd márka)
		Nemzetközi Fizetések Bankja
1939–1940	41,2	48,7
1940–1941	60,1	77,8
1941–1942	77,5	100,6
1942–1943	91,1	124,3
1943–1944	110,8	149,5
1944–1945	169,2	171,6

Mivel az adóbevételek alig kétszereződtek meg a háború alatt, a különbség legfeljebb arra volt elegendő, hogy a költségvetés megnövekedett egyéb szükségleteit fedezzék belőle. A hadikiadásokat ténylegesen részben az államkölcsonök nagyarányú növeléséből, részben a megszállt csatlós területek kizsákmányolása, illetve kifosztása útján fedezték. (Lásd a 105/a és a 106. táblázatot.)

Az adózás fő funkcióját az élelmiszerek és a fogyasztási cikkek adagolásában, a munkaerő- és nyersanyag-elosztás szabályozása mellett a polgári fogyasztás korlátozásában, a gazdaság ellenőrzésében látták. Tudatosan használták arra, hogy lecsapolják a felesleges vásárlóerőt, ellenőrizték a polgári fogyasztást, s mind több erőforrást csoportosítsanak át a hadiiparba. De figyelembe kell vennünk, hogy a háború finanszírozásában a nagy hadviselő országok közül Németországban volt a legkisebb az adóbevételek aránya. Nyilvánvaló volt, hogy Németország esetében a politikai megfontolások kaptak döntő szerepet, és a mérsékelt adózással kísérelték meg a német lakosság érdekeinek védelmét. (Lásd a 107. táblázatot.)

A Németországban 1939 nyarán közzétett rendelet a kincstárjegyeknek nagy

105/a táblázat
A háború költségei és a GDP⁸⁰

(1940. évi millió dollárban)

Megnevezés	1940	1941	1942	1943	1944	1945
<i>Egyesült Államok</i>						
GDP	100	115	129	142	152	149
Háborús költségek	2	10	31	56	65	54
%-ban	2	8,7	24	39,4	42,7	36,2
<i>Nagy-Britannia</i>						
GDP	37	39	40	41	38	36
Háborús költségek	10	13	14	15	14	12
%-ban	27	33,3	35	36,5	36,8	33,3
<i>Szovjetunió</i>						
GDP	87	80	57	63	76	–
Háborús költségek	10	15	21	24	27	27
%-ban	11,5	18,7	36,8	38,1	35,5	–
<i>Németország</i>						
GDP	53	54	56	61	61	–
Háborús költségek	19	25	32	40	40	–
%-ban	35,8	46,3	57,1	65,5	65,5	–
<i>Japán</i>						
GDP	11	11,2	11,25	12,5	13,65	–
Háborús költségek	1,3	1,8	2,75	4	5,6	–
%-ban	11,8	16,3	24,4	32	41	–

106. táblázat
Német adóbevételek⁸¹

(millió márka)

Év	Márka	A közvetett adók részesedése százalékban
1939–1940	23 511,7	55,1
1940–1941	27 217,5	53,0
1941–1942	32 303,6	50,2
1942–1943	42 606,7	38,4
1943–1944	38 048,3	43,5
1944–1945	21 200,0	–

107. táblázat
Hadikiadások és hadikölcsönök⁸²

(nemzeti valutában, milliárd)

Ország	Hadikiadások	Hadikölcsönök	Kölcsönök a hadikiadások %-ában márkában
Nagy-Britannia	20,7	13,0	62,5
Egyesült Államok	236,5	159,85	67,6
Németország	445,0	342,6	76,9
Japán	108,0	68,8	63,7
Szovjetunió	569,8	88,2	15,4

szerepet adott a hadifinanszírozásokban, ugyanis felhatalmazta a kormányt, hogy kincstárjegyek útján fedezze bevételi szükségleteinek egy részét. Mivel ezeknek a kincstárjegyeknek nagy részét nem a piac, hanem a Reichsbank vette fel, a növekvő pénzjegyforgalom csak részben és névlegesen volt fedezve. A német pénzjegyforgalom 1939 szeptemberében 10,9 milliárd márkát tett ki, ez 1942 decemberére 21,8 milliárd márkára emelkedett. 1944 decemberére elérte a 48,5 milliárdot, majd 1945 májusában 67 milliárd márkára nőtt. Szemmel láthatóan azonban a több mint hatszorosára vagy, ha az utolsó hónapoktól eltekintünk, 1944 végére közel ötszörösére emelkedett pénzjegyforgalom nem váltott ki nagyarányú inflációt.⁸³ (Lásd a 107. táblázatot.)

Az árak viszonylag stabilak voltak, és a hivatalos árindex, valamint a létfenntartási költségek indexe a legalacsonyabb volt valamennyi nagy hadviselő ország körében, alig több mint 15%-os növekedést mutatott. A hivatalos index persze minimalizálta az árnövekedést és torzítottan tükrözte a létfenntartási költségek növekedését is, hiszen elsősorban a jegyrendszerre adagolt áruk árát vette figyelembe és eltekintett az áruhiánytól, az áruk minőségének csökkenésétől, a fekete piac meg-növekedett szerepétől.⁸⁴ 1943–1944-ben már szinte minden iparcikkből hiány volt. Nem volt vasáru, edény, evőeszköz, testápoló szer, szappan, papíráru, cipő stb. Nem beszélve arról, hogy a bombatámadások miatt tönkrement használati cikkek egy részét is azonnal pótolni kellett.⁸⁵ (Lásd a 108. táblázatot.)

Az összes fogyasztási kiadás 27,2%-kal volt kevesebb 1944-ben, mint 1939-ben, és a fogyasztási iparok termeléséből közel egyharmad már a hadsereg céljait szolgálta. Ilyen körülmények között Németország esetében egy egészen rejtett inflációról beszélhetünk – amely közvetlenül a háború után egy gyors nyílt inflációba ment át –, és végül az egész pénzügyi rendszer összeomlásához vezetett. De nem csupán és nem is elsősorban a pénzügyi intézkedésekkel sikerült az inflációt alacsony szinten tartani, hanem azáltal, hogy Németország rendkívül nagymértékben vette igénybe a külső forrásokat hadikiadásainak fedezésére. A hivatalos német költségvetés 100 milliárd márkára teszi a külföldről származó bevételeinek összegét. Viszont

108. táblázat
Fogyasztási kiadások és a fogyasztási cikkek termelésének indexe⁸⁶

(1939 = 100)

Megnevezés	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Fogyasztási kiadások	100	92,6	90,1	81,5	80,2	72,8
Fogyasztási cikkek ipari termelése	100	94,1	95,7	86,1	90,8	85,8
Ebből:						
bőr, textil és ruházati cikk	100	94,3	95,5	87,3	87,1	79,4
élelmiszer	100	91,7	92,1	79,0	85,6	81,4
Fogyasztási cikkek polgári célokra	100	90,4	88,2	74,4	73,9	72,1
Fogyasztási cikkek termeléséből a hadseregnek jutott termelés aránya	17,2	20,4	23,0	27,6	31,9	32,2

erősen kétséges, hogy ez az adat pontosan adja-e vissza a németek által megszállt országok kifosztásából származó javak értékét. Németország ugyanis négyféle formában szerzett pénzt a megszállt országokból. 1. A helyi hatóságok közvetlen fizetései vagy megszállási költség, vagy védelmi hozzájárulás címen. (Az utóbbit alkalmazták olyan országok esetében, mint például Csehország, amelyet nem tekintettek hivatalosan megszállt országnak.) 2. A birodalmi hitelkasszának nyújtott előlegek. 3. A német elszámolási kasszának nyújtott előlegek, amelyek gyakorlatilag a német behozatali többlet klíringhitelei voltak. 4. Az egyes országok beruházásai német területen.

Az első két forma gyakorlatilag nem volt más, mint közvetlen hadizsákmány. Vagy úgy, hogy az illető ország jegy kibocsátási bankja adók, kölcsönök stb. formájában hatalmas megszállási költségeket fizetett, vagy úgy, hogy a birodalmi hitelkassza különleges márka pénzjegyeket hozott forgalomba, amelyek Németországban nem voltak érvényesek, s amelyeket arra használtak, hogy a német megszálló csapatok vásárlásait és költségeit fizessék, s ezzel a pénzzel fizettek a német hadiipar számára dolgozó helyi vállalatoknak is. A klíringhitel lényegében folytatása volt a már a harmincas években kialakult kereskedelmi gyakorlatnak, amikor Németország megszüntette vagy korlátozta a multilaterális forgalmat és számos más országgal bilaterális egyezmények alapján kereskedett. Mivel Németország már a harmincas években jóval többet vásárolt egyes országokban – többek között Délkelet-Európában –, mint amennyit eladott, a klíringhitelek formájában jelentős kereskedelmi hitelt nyújtottak Németországnak. Most az új körülmények között valamennyi megszállt ország kénytelen volt elfogadni a németek által diktált feltételeket és igen nagyarányú klíringhiteleket nyújtottak nekik. Egyes számítások szerint a klíringhitelek a németek által külföldről szerzett jövedelmek 25%-át tette ki.⁸⁷ Mindehhez azonban még egy megjegyzés kívánczik. A német

megszállásnak számos olyan formája volt, amelynek eredményeiről nem rendelkezünk hiteles adatokkal. Mindenekelőtt rendkívül bizonytalanok, torzítottak a megszállt szovjet területek kizsákmányolásának adatai. Igaz, ismeretes, hogy részben a szovjet evakuációs politika, a partizánháborúk és az ellenállás más formái következtében a nácik távolról sem tudták úgy kiaknázni a szovjet forrásokat, mint azt eredetileg tervezték. Mégis számos tényből arra lehet következtetni, hogy a statisztikákban megjelenő adatok a megszállt területek gazdasági kiaknázásáról nemegyszer igen alábecsült és korrekcióra szoruló számok. Ezek a számítások ugyanis többek között nem veszik figyelembe sem az egyénileg zsákmányolt javakat, sem azokat a szolgáltatásokat stb., melyeket a német csapatoknak nyújtottak, s végül figyelmen kívül hagyják a németek által Németországba hurcolt külföldi kényszermunkások munkateljesítményét is.

Még nincs átfogó, megbízható képünk Európa gazdasági kizsákmányolásáról és ennek reális értékéről a nemzetiszocialista Németország pénzügyeiben. Azt azonban az eddigi kutatások is igazolják, hogy Németország háborús pénzügyeit csak akkor érthetjük meg, ha messzemenően figyelembe vesszük a megszállt Európából származó jövedelmeket.

Jegyzetek

¹ *M. Lanter: Die Finanzierung des Krieges. Quellen, Methoden und Lösungen seit dem Mittelalter bis Ende des Zweiten Weltkrieges 1939 bis 1945. Luzern, 1950. 101. o.*

² *E. N. Peterson: Hjalmar Schacht: for and against Hitler. A Political Economic Study of Germany 1923–1945. Boston, 1954. 179. o.*

³ *J. Wolf: Le financement de la deuxième guerre mondiale. Un essai de presentation générale. Stuttgart, 1985. Kézirat.*

⁴ Lásd *W. A. Boelcke: Kriegsfinanzierung im internationalen Vergleich. In: F. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung. 22. o.*

⁵ Lásd *A. G. Pigou: The Political Economy of War. New York, 1941.; J. K. Galbraith: A Theory of Price Control. Cambridge, 1952.*

⁶ *L. V. Chandler–E. Donald–D. H. Wallace: Economic Mobilization and Stabilization. 355. o.*

⁷ *S. E. Harris: The Economics of America at War. New York, 1943. 178. o.*

⁸ *L. V. Chandler–E. Donald–D. H. Wallace: Economic Mobilization... 313. o.*

⁹ *E. Janeway: The Struggle for Survival. New Haven, 1951.; T. B. Worsley: La stabilisation économique. RHDGM, 1967. január.*

¹⁰ *M. Lanter: Die Finanzierung des Krieges. 143–145. o.*

¹¹ *The Economic Report of the President. 109. o.*

¹² *National Income and Product Statistics of the United States 1929–1946.*

¹³ *Labor and the War. International Publishers. New York, 1943. 16. o.*

¹⁴ *The Impact of the War on Civilian Consumption in the United Kingdom, the United States and Canada. (Függelék.)*

¹⁵ *J. Bowen–G. D. N. Warwick: The Controls and War Finances. In: Studies in War Economics. Oxford, 1947. 1–13. o.*

¹⁶ *R. S. Sayers: Financial Policy 1939–1945. London, 1956. 82. o.*

¹⁷ *W. K. Hancock–M. M. Gowing: British War Economy. 152. o. Az I. világháború első esztendejében a nagykereskedelmi árak 29, a létfenntartási költségek 25 és a bérek 10%-kal növekedtek.*

- ¹⁸ D. N. Chester: Lessons of British War Economy. 40., 83. o.
- ¹⁹ Uo. 83. és 86. o.
- ²⁰ M. Kalecki: The Budget 1944–1945. Institute of Statistics. Oxford, 1947. 95. o.
- ²¹ M. Kalecki: Budget and Inflation. Studies in War Economics. 95–99. o.
- ²² Wartime Control of Food and Agricultural Prices. In: Wartime Lessons. 225. o.
- ²³ W. K. Hancock–M. M. Gowing: British War Economy. 133. o.
- ²⁴ M. Lanter: Die Finanzierung... 123. o.
- ²⁵ M. Kalecki: The White Paper on the National Income... 99–108. o.
- ²⁶ M. Kalecki: Labor in the War Industries in Britain and the USA. In: Studies in War Economics. Oxford, 1940. 35–49. o.
- ²⁷ W. K. Hancock–M. M. Gowing: British War Economy. 200., 348. o. (Kissé eltérő adatok: R. S. Sayers: Financial Policy... 494. o.)
- ²⁸ Uo. 349. o.
- ²⁹ M. Kalecki: The White Paper... 99. o.
- ³⁰ S. Pollard: The Development of the British Economy. 216. o.
- ³¹ R. S. Sayers: Financial Policy... 494. o.
- ³² W. Ashwort: Contracts and Finance. 260. o.
- ³³ R. S. Sayers: Financial Policy... 490–498. o.
- ³⁴ R. G. D. Allen: Mutual Aid. Journal of Royal Statistical Society. 1946. III. Közli R. S. Sayers: Financial Policy... 531. o. A kölcsönbérleti szállításokból 3 milliárd dollár értékű a birodalom különböző országainak jutott. A dollár–font átszámítás alapján a katonai áruk esetében 1 font = 7 dollár, más áruk és szolgáltatások esetében 1 font = 4 dollár.
- ³⁵ R. S. Sayers: Financial Policy...
- ³⁶ C. H. Feinstein: National Income, Expenditure and Output of the United Kingdom 1855–1965. Cambridge, 1972. 114–118. o.
- ³⁷ R. Floud–D. McClossey (szerk.): The Economic History of Britain since 1700. Cambridge, 1980. 306–307. o.
- ³⁸ Uo. 498. o.
- ³⁹ M. M. Bogoljenov: Szovjetszkaja finanszovaja szisztyema. Moszkva, 1945. 63. o.; E. Zaleski: Stalinist Planning for Economic Growth 1933–1952. Chapel Hill, University of North Caroline, 1980. 319. o.
- ⁴⁰ J. Csadajev: Ekonomika... 99. o.
- ⁴¹ G. S. Kravcsenko: Vojennaja ekonomika... 224. o. Adatai nem tűnnek megbízhatónak. Véleménye szerint a szovjet háborús költségvetés 1941-ben egyensúlyban volt.
- ⁴² K. Platnyikov: Goszudarsztvennij bjudzset Szovjetszkava Szajuza. In: Finanszi SZSZSZR. Moszkva, 1947. 342. o.
- ⁴³ G. S. Kravcsenko: Vojennaja ekonomika... 224. o.; M. Lanter: Die Finanzierung des Krieges. 134. o.
- ⁴⁴ N. Voznesensky: The Economy of the USSR during World War II. 78–79. o.
- ⁴⁵ J. R. Millar: Financing the Soviet Effort in World War. In: Soviet Studies, 1980. I. Az 1960-as pénzreform során a rubel értékét a háború alatti 10%-ra csökkentették, azaz 10 háború alatti rubel egy 1960. évi rubel értékével lett azonos.
- ⁴⁶ M. Bogoljenov: Finanszovaja... 58–59. o.
- ⁴⁷ Sagi pjatyiletki. Razvityije ekonomiki SZSZSZR. Moszkva, 1968. 159. o.
- ⁴⁸ J. Csadajev: Ekonomika... 95–97. o.
- ⁴⁹ V. Butujev–V. Szitnyin: Finanszovaja i kreditnaja Szisztyema SZSZSZR. Moszkva, 1945. 960. o.
- ⁵⁰ Az adatok nem teljesen egyértelműek. Voznesensky folyó értékű rubelben számítva 1942-ben 44,7 milliárdra teszi a lakosság adóztatását, s 1943-ban további 15,4 milliárdos emelésről szól. Kravcsenko viszont 21,6 milliárdra teszi 1942-ben és 28,6 milliárdra 1943-ban

a lakosság adózását, amihez még hozzájönnek a hadikölcsönök bevételei, 1942-ben 13 milliárd, 1943-ban 25,2 milliárd rubel. A mi számításunk a különböző források kombinációján alapul.

- ⁵¹ J. Millar: Financing the Soviet Effort... 163. o. (1960-as rubelben számítva.)
- ⁵² A. Tollev: Razvityije szovjetszkava kredita. In: Finanszi SZSZSZR. 129–133. o.
- ⁵³ A. Bergson: The Real National Income of Soviet Russia since 1928. Cambridge, 1961. 99. o.
- ⁵⁴ A. G. Zverjev: Vaproszi nacionalnovo dohoda i finanszov. Moszkva 1958. 212. o.
- ⁵⁵ Isztorija szocialiszticeszkaj ekonomiki. 401–402. o.
- ⁵⁶ Szovjetszkaja ekonomika. 380–384. o.; J. Csadajev: Ekonomika... 127–128. o.
- ⁵⁷ Szovjetszkaja ekonomika. 400–403. o.
- ⁵⁸ A. N. Malafejev: Isztorija Tseno-obrazovanyija v SZSZSZR. 1917–1963. Moszkva, 1964. 234–235. o.
- ⁵⁹ Szovjetszkaja ekonomika. 406–407. o.
- ⁶⁰ U. G. Csernavszkij: Vojna i prodovolsztvije. Moszkva, 1964. 70–73. o.
- ⁶¹ Finanszi SZSZSZR. 70–71. o.
- ⁶² Sagi pjatyiletki. 152–155. o.
- ⁶³ M. L. Tamarczenko: Szovjetszkije finanszi v period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. Moszkva, 1964. 50–51. o.; Voznesensky: The Economy... 38–39. o. Harrison szerint számos szovjet közigazdász arra a következtetésre jut, hogy ezeknek a részesedése a szovjet nemzeti jövedelemben nem haladta túl a 40–45 %-ot. Véleménye szerint azonban a szovjet hadikiadások tágabb értelmezése – mely szerint 1942–1943-ban a nemzeti jövedelem 57–58, az ipari termelés 68 %-a szolgált a hadikiadásokat – fejezi ki világosabban a szovjet hadigazdaság háború teljesítményét, és gyakorlatilag ez áll közelebb más országok hadikiadásai indexéhez. (M. Harrison: Soviet Planning... 149–153. o.)
- ⁶⁴ J. B. Cohen: Japan's Economy in War... 85. o.
- ⁶⁵ Uo. 88. o.
- ⁶⁶ J. Wolf: Le financement de la deuxième guerre mondiale. Un essai de presentation général. Stuttgart, 1985. Kézirat. Koichi szerint az összes kormánykiadás 1940-ben 17,9, 1941-ben 27,2, 1942-ben 34,4 és 1943-ban 50,3 milliárd jen volt. Ez változatlan áron számítva mintegy 90 %-os növekedés. Emi Koichi: Government Fiscal Activity and Economic Growth in Japan 1868–1960. Tokio, 1963. 142. o.
- ⁶⁷ J. B. Cohen: Japan's Economy in War...
- ⁶⁸ Uo. 54. o.
- ⁶⁹ A. Milward: War... 166. o.
- ⁷⁰ J. B. Cohen: Japan's Economy in War... 89. o.
- ⁷¹ C. Daneo: La politica economica della ricostruzione. Torino, 1975. 30. o.
- ⁷² M. Lanter: Die Finanzierung des Krieges. 102. o. Federau 657 milliárdra becsüli a háború alatti összes költségvetési kiadást. (Federau: Zweite Weltkrieg. 50. o.) Más források a hadikiadások összegét 425 és 510 milliárd közötti összegre teszik. Zumpe szerint, ha a közvetett hadikiadásokat is számítjuk, akkor ezeknek összessége a 600 milliárdot is elérte. (L. Zumpe: Wirtschaft und Staat in Deutschland. 411. o.) Petzina a katonai kiadásokat 445 milliárdra, a nem katonai kiadásokat 212 milliárdra becsüli, és szerinte ebből 84,5 milliárd származik külföldről. (D. Petzina: La politique financière et fiscale de l'Allemagne pendant la second guerre mondiale. RHDGM, 1969. október.) Más becslések a külföldről származó jövedelmet 119,6 milliárd márka összegben adják meg. Kuczinsky pedig egyenesen 143 milliárd márkáról beszél. Mivel a háborús kiadások összegét is a különböző becslések és számítások elég jelentős különbségekkel adják meg, nagyjából arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a német háborús kiadásoknak mintegy egynegyedét fedették külföldi forrásokból. A kérdésre még a következő fejezetben visszatérünk.
- ⁷³ F. Federau: Der Zweite Weltkrieg.; R. Andexel: Imperialismus, Kriegsfinanzierung. 83. o.

- ⁷⁴ L. Herbst: Der Totaler Krieg... 411. o.
- ⁷⁵ Uo. 418. o.
- ⁷⁶ W. Boelcke: Kriegsfinanzierung im internationalen Vergleich. In: F. Forstmeier-H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung.
- ⁷⁷ L. Herbst: Der Totaler Krieg... 411. o.
- ⁷⁸ Uo. 418. o.
- ⁷⁹ D. Petzina: La politique financière. RHDGM, 1969. október; Report of the Bank for International Settlement. Basel, 1945.
- ⁸⁰ J. Wolf: Le financement de la deuxième guerre mondiale. Stuttgart, 1985. Kézirat.
- ⁸¹ L. Zumpe: Wirtschaft und Staat in Deutschland. 303. o.
- ⁸² J. Wolf: Le financement...
- ⁸³ F. Federau: Der Zweite Weltkrieg. 66. o.
- ⁸⁴ W. Boelcke: Kriegsfinanzierung... 65. o.; W. Boelcke: Die deutsche Wirtschaft. 308. o.
- ⁸⁵ Nem sikerült a forrást kideríteni. A szöveg Ránki Györgynek az angol eredetiben kézzel írt beszúrása. – A szerk.
- ⁸⁶ USSBS. The Effects... 130. o.
- ⁸⁷ K. Brandt: Management of Agriculture and Food... 616. o. Zumpe számításai szerint a megszállt és szövetséges országok a német háborús kiadások 30%-át fedezték. (L. Zumpe: Wirtschaft und Staat... 419. o.)

VI. A megszállt Európa gazdasága

A náci vezetők sohasem titkolták, hogy Németország uralkodó szerepének megvalósítása áll terveik középpontjában. Időnként, olykor személyes beszélgetésekben, máskor hivatalos megnyilatkozásokban is Hitler brutális nyíltsággal fogalmazta meg nézetét: Németországnak élettérre van szüksége. A gondolat lényege az volt, hogy Délkelet-Európát és Ukrajnát német gazdasági ellenőrzés alá vonja. Mindez ismeretes volt. Ami talán mégis elkerülte a figyelmet, az az volt, hogy a gazdasági hódítás céljából a nemzetiszocialista Németország milyen brutális eszközök alkalmazására képes. Amikor Rauschnig közzétette Hitlerrel folytatott beszélgetéseit – melyekben Hitler egyértelműen hangoztatta, milyen fontos szerepet tulajdonít a gazdasági hódításoknak –, számosan kételkedtek a szöveg hitelességében. Kétségtelen, hogy a felszínen, a harmincas évek politikájának mindennapjaiban a német hegemoniára való törekvés nem jelentkezett abban a formában, ahogy Hitler megfogalmazta. A diplomácia sokkal rejtettebb formái azonban azt mégsem leplezték, hogy Németország gazdasági hegemoniára törekszik.

Egyébként is, az élettér-koncepció régi hagyományokban gyökerezett és nem a náci párt fedezte fel. Mély gyökerei voltak az elméletnek a német politikában és ideológiában is, még jóval a nácik hatalomra jutása előtt. Már a 20. század elején megfogalmazódott a gondolat, hogy Európát német vezetés alatt kell egyesíteni, hogy ellensúlyozzák és felvehessék a versenyt a világ három másik nagy gazdasági egységével: a Brit Birodalommal, az Orosz Birodalommal és az Amerikai Egyesült Államokkal. Az elképzelés meleg fogadtatásra talált a vilmosi Németországban mind a gazdasági, mind a politikai szervezetek részéről.¹ Az érvrendszer, mellyel Európa német vezetés alatt történő egyesülését szorgalmazták, nem nélkülözte a gazdasági racionalitást. Számos utalás történt a nagyobb gazdasági tér előnyeire, hogy mennyivel hatékonyabbá teszi az a termelést, illetve a termelési tényezők optimális felhasználását és a tömegtermelést. Gazdag statisztikai adatokat tettek közzé, hogy milyen előnyösen kiegészíti egymást a fejlett ipari Németország és Közép-Kelet-Európa, ahol a mezőgazdasági és a nyersanyag-termelésre adva vannak a kedvező lehetőségek. Joggal hivatkozhattak arra is, hogy a német gazdasággal való állandó árucserre rendkívül fontos szerepet töltött be ezen országok gazdaságában. Friedrich Nauman ismert – az I. világháború előtt írt – könyve Közép-Európáról² a már korábban is jelentkező tendenciákat még világosabban

fogalmazta meg. A cél: a feltétlen német hegemonia, mely a gazdasági erőforrásokra támaszkodik, de ha szükséges, a katonai erő alkalmazásától sem riad vissza. Elképzelésében az orosz, illetve az angolszász hatalmi centrumokat Közép-Európával kell egyensúlyban tartani, és ez a Közép-Európa Olaszországtól az Északi- és a Balti-tengerig, az Adriától a Duna-deltáig terjedne.

Németország veresége az I. világháborúban a közép-európai tervet egy időre levette a napirendről. De alig egy évtized telt el, amikor a kérdést a világ gazdasági válság különösen pusztító hatása a közép-kelet-európai kis országokban ismételen napirendre tűzte. Föderációs tervekkel, vámuniós elképzelésekkel és más, a terület gazdasági egyesítését célzó megfogalmazásokkal a francia politikusok is előálltak. A húszas évek végén, a harmincas évek elején alig akadt ismert politikus, államférfi Franciaországban, aki ne dolgozott, vagy dolgoztatott volna ki valamilyen elképzelést erről.³ Ám hosszú és kínos tárgyalások után ezek a tervek mind csődöt mondtak, és bukásuk ismét megnyitotta az utat a térség gazdasági újjárendezésére irányuló német tervek előtt. Az elnevezés ugyan már más volt, már nem Közép-Európa-tervnek hívták, hanem nagytérgazdaságnak.⁴

Hitler a náci párt gazdaságpolitikai osztályának vezetőjével (aki egyébként gazdasági miniszter lett az első nemzetiszocialista kormányban) világosan megfogalmaztatta célkitűzéseit. „Gazdasági érdekszövetséget kell alakítanunk a Németországot körülvevő országokkal. Ide tartozhat Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, a Balkán, továbbá Dánia és Hollandia, sőt esetleg Belgium és Luxemburg, és Svájc is. Így kell létrehoznunk egy közép-európai blokkot, amely a különböző országoknak nyújtott előnyök miatt mind szorosabban és szorosabban fog összefonódni.”⁵ „A dunai országok gazdasági föderációja német vezetés alatt vagy egy kiterjedt kereskedelmi övezet a német ipar vezetésével teljesen megfelel a dolgok természetes fejlődésének” – így vélekedtek a nagytérgazdaság teoretikusai.⁶ Jóllehet nem állíthatjuk, hogy a kérdéssel foglalkozó összes könyv, elemzés, tanulmány, amely a harmincas évek elején oly gazdagon burjánzott, egyértelműen a náci párt politikai és gazdasági célkitűzéseit támogatta, mégis, az adott körülmények között elkerülhetetlenül érvül szolgáltak, alátámasztották a terjeszkedést célzó német kül- és gazdaságpolitikát, amely 1933 tavaszán nem egy kormányhatározatban is megfogalmazódott.

1933 májusában a német külügyminiszter memorandumot terjesztett Hitler elé, mely többek között a következőket mondta: „Németországnak határozottan meg kell jelölnie azt a gazdasági területet, mely fölött hegemoniára törekszik. Vállalkozó szelleme, szervezési készsége révén Németországnak határozott vonalat kell húznia Európán keresztül északról északnyugatra és délkeletre, és meg kell határoznia azokat az országokat, amelyektől a kölcsönös gazdasági kapcsolatokból határozott előnyöket vár.”⁷ A megjelölt területek egyfelől Norvégiát, Dániát, Hollandiát, másfelől a közép-kelet-európai és balkáni országokat foglalták magukba. Kit ne emlékeztetett volna ez a terv az I. világháború előtti német tervekre? Új körülmények között, új eszközökkel hamarosan kampány indult, hogy meg-

valósítsák a sok vonatkozásban régi tervet. Nem volt nehéz gazdag statisztikai adatokat felsorakoztatni annak bizonyítására, hogy mennyire szükségesek a szoros gazdasági kapcsolatok Németország és a délkelet-európai országok között. Mindezt további történelmi, etnikai és kulturális érvekkel alá lehetett támasztani. Végül az egész gazdasági elképzelés kikristályosodott a kiegészítő gazdaság kifejezésben (Ergänzungswirtschaft).⁸

A kiegészítő gazdaság elképzelése abból indult ki, hogy Délkelet-Európát nem lehet egy egységes, önálló gazdasági régiónak tekinteni. Létezése és működése csakis a Németországgal való kapcsolatrendszeren belül képzelhető el és a Németországgal való kapcsolat fejlesztése elkerülhetetlennek tekinthető. Ezzel szemben minden más nagyhatalom a német elképzelések szerint Raumd fremd (téridegen) volt és ezért szerepüket ebben a térségben mesterségesnek ítélték. Így tehát Délkelet-Európa vagy a Duna-medence arra volt predesztinálva, hogy Németországgal egy közép-európai terv keretében a nagytérgazdaságban egyesüljön. A nagytérgazdaság koncepcióját a náci ideológia egyértelműen elhatárolta a nyugati kapitalizmustól. Elméletileg Ricardo klasszikus gazdasági teóriájának egy rendkívül statikus értelmezésén nyugodott, amely a nemzetközi munkamegosztás gazdasági előnyeit hirdette. Ohlin neoklasszikus koncepciójából⁹ kölcsönözte a különböző térségek kereskedelmére vonatkozó elméletet. Bár a termelési tényezők (tőke, munkaerő) mobilitását hirdette, gyakorlati lehetőségeit és kereteit illetően itt is statikus volt, hiszen fenn akarta tartani, mi több, tovább akarta mélyíteni a fejlettségi szintben már korábban is jelentkező különbségeket.

A nagytérgazdaság gondolata vált tehát a német gazdaságpolitika vezérelvévé, és Hitler hatalomra jutása után ennek jegyében indították meg külkereskedelmi offenzívájukat. A náci propagandában a kereskedelmi offenzíva a kereskedelem újraszabályozásának frázisában fogalmazódott meg. Ausztria, majd Csehszlovákia nyugati részének a német birodalomba való bekebelezése után – mint arra már ismételten rámutattunk – Németország gazdasági és hadipotenciálja jelentősen megnövekedett, még a háború tényleges kitörése előtt. A két országban található értékes nyersanyagok, így az osztrák fa, olaj, vasérc és magnézium, a cseh szén és mindenekelőtt a jelentős ipari és hadiipari kapacitás: vas- és acélipar, gép-, motor- és fegyvergyárak jelentősen megnövelték Németország ipari kapacitását. Mindezt még tovább erősítette, hogy Németország megszerezte Ausztria és Csehszlovákia részesedését a délkelet-európai országok tőkeberuházásaiban és külkereskedelmében.

A Lengyelországban elért első katonai sikerek után a német hatóságok nem törekedtek valamiféle határozott, egységes gazdaságpolitika kialakítására. A német hadsereg és a német hatóságok egyszerűen raboltak és fosztogattak. Még egy szisztematikus gazdasági kizsákmányolási politikát sem építettek fel. Rögtönzött döntések alapján olykor pár ezer gépet hurcoltak el az országból, máskor pár száz ezer embert. Lebontották a vasútvonalakat és elhurcolták a nyersanyagot. A lengyel gazdaság a teljes összeomlás, a szétzúllás állapotába került. Később azonban,

midőn a nyugati villámháború véget ért, és világossá vált, hogy Anglia nem hajlandó kompromisszumra, tehát Németországnak egy hosszabb háborúra kell felkészülnie, a megszállt Európa gazdaságának a német hadigazdaságba való szerves beépítése elkerülhetetlen feladatként jelentkezett. Az új politikai körülmények között Hitler már nem volt hajlandó megengedni a megszállt országoknak a Lengyelországhoz hasonló rendszertelen kirablását. A német nagyipar érdeke is megfelelő terv kidolgozását követelte, hogy ellenőrizze és kihasználja mindazon hatalmas gazdasági potenciált, amely most közvetlenül vagy közvetve német fennhatóság alá került.

1940. június 22-én Göring utasította a Gazdasági Minisztériumot, hogy dolgozzon ki egy átfogó tervet a megszállt területek gazdaságának német vezetés alatt történő újjászervezésére. Az új földrajzi határok, melyek a Dunától nemcsak a Maináig és a Rajnáig, de az Atlanti-óceánig és a Földközi-tengerig terjedtek, az I. világháború alatt jelentkezett közép-európai terv alig tágabb variánsára emlékeztettek. De a hatalmi törekvések ideológiai megfogalmazása ezúttal másként hangzott. Most elsősorban Németország európai hivatásáról, az európai egység megteremtéséről beszéltek. Az európai népeknek be kell látniuk – hangoztatták –, hogy sem a Nyugathoz, sem a Kelethez nem tartoznak. Le kell küzdeniük mind a nyugati túlzott kapitalizmust, mind a Kelet stilizált marxizmusát és egy új sikeres szintézist kell teremteni, természetesen német irányítás alatt.¹⁰ Az első nagy katonai sikerek megerősítették a német meggyőződést, hogy ez alkalommal valóban napirendre került a nagytérgazdaság megteremtése. Még azok is, akik talán kétegyeteket támasztottak Hitler hódítási tervei, s még inkább módszerei iránt, s többnyire mérsékleltre intették, most csatlakoztak a programhoz, melyet hamarosan Funk gazdasági miniszter megfogalmazott. Ez a szélesebb nagytérgazdaság keretén belül is tartalmazott egy lényeges belső magot, kidolgozta a délkelet-európai országok szerepét a német gazdasági hegemonia keretében.¹¹ Ebben a tanulmányban, melyet az Európai Gazdasági Tervezés és Nagytérgazdaság Társaság készített a jövőre vonatkozóan, világosabban megfogalmazódott ismét a cél. „Az európai kontinensre kiterjedő nagytérgazdaságot kell teremteni német vezetés alatt”, mely „a kontinens valamennyi országát a Gibraltártól az Uralig, az Északi Sarktól Ciprusig magába foglalja”. Ebben a cikkben nem titkolták, hogy az új német vezetésű nagytérgazdaság távolabbi hatásai Szibériára és Afrikára is ki fognak terjedni. Funk egyik beszédében világosan megfogalmazta a katonai és a gazdasági hatalom közötti összefüggéseket, mivel – mint mondotta – annak az országnak, amely uralja Európát, joga van, „hogy igényeinek megfelelően átalakítsa a gazdaságot is”, és a többi országnak nincs más kötelessége, mint „hozzánk igazodni”.¹² A külkereskedelem erősítésével kívánták az első lépéseket megtenni, mégpedig úgy, hogy a német vezetésű európai blokk megkülönböztetéseket alkalmazzon minden olyan áruval szemben, amely a blokkon kívül álló országokból jön, az egész külkereskedelem német ellenőrzés alatt álljon és a német érdekeknek megfelelően alakuljon. Ez lenne tehát a bevezetője annak a háború utáni politikának, „mely Német-

ország gazdasági befolyási övezetét Európában és a világ más részén is maximálisan kiterjesztené és a német népnek a katonai, gazdasági szempontokat tekintetbe véve a lehető legmagasabb életszínvonalat biztosítaná”.¹³

Számos előkészítő intézkedést tettek, bizottságokat, intézményeket hoztak létre, hogy kidolgozzák a német gazdaság rendszeres és szerves uralmát Európa felett. Egy külön intézményt kívántak létrehozni, hogy az addigi kétoldalú klíringrendszer többoldalú rendszerré alakítsák át, természetesen Berlinnel a középpontjában. Berlinben kellett eldönteni azt is, milyen árukat cseréljenek ki és milyen célból lehessen felhasználni a többoldalú klíringrendszert. „A német klíringrendszernek egy európai központú klíringrendszerre való kiépítése” a németek vezette új európai rend megvalósításának első fontos lépése lett volna. 1940 második felében és 1941 első hónapjaiban a német európai új rend kiépítése gyakorlatilag zavartalanul haladt. A német vezetők azonban hamarosan arra a következtetésre jutottak, hogy amennyiben a német európai új rend sikeresen akar szembeszállni az Amerikai Egyesült Államokkal és Angliával, akkor be kell építenie ebbe az új rendszerbe a Szovjetunió nyersanyagokban gazdag területeit is. (Nyilván a beépítést nem csupán tisztán kereskedelmi egyezményekkel, hanem teljes ellenőrzés révén kívánták megvalósítani.) A kocka tehát el volt vetve. Megszületett a döntés: „valamennyi területet, mely számunkra a hadigazdaság szempontjából különösen fontos, el kell foglalni”.¹⁴

A Szovjetunió elleni támadás azonban végül is nem hozta meg a várt gyors katonai és gazdasági sikereket, a német gazdaságpolitikában tehát mindinkább a háború által meghatározott közvetlen célok kerültek előtérbe, az új európai gazdasági rend távoli tervei pedig háttérbe szorultak. Jóllehet ezekről a távolabbi tervekről nem mondtak le, mégis a pillanatnyi szükségletek uralták a helyzetet, és minden kérdésben annak megfelelően született a döntés, hogy ebből Németország milyen gazdasági előnyhöz jut, lehetőleg azonnal, és vajon miként lehet a háború költségeit vagy rendszeres kifosztással, vagy más gazdasági intézkedésekkel részben a megszállt, részben a szövetséges csatlós országok gazdaságára áthárítani. A megszállt Európa gazdaságát ebben az időszakban nagyjában és egészében három fő területre oszthatjuk. Ezekben a kizsákmányolás formája és nagysága különböző volt ugyan, szerepe, funkciója és végül az eredmény azonban nagyjából azonos volt, nevezetesen: a német hegemonia alá kerülő országok gazdaságának teljes tönkretétele. A három zóna a következő volt: 1. a délkelet-európai csatlós országok, 2. a megszállt Nyugat-Európa, 3. a Szovjetunió, Lengyelország és Jugoszlávia elfoglalt területei. Az első zónába tehát Németország négy délkelet európai szövetségese vagy inkább csatlósa: Magyarország, Románia, Bulgária, valamint az 1939-ben a németek által létrehozott Szlovák bábállam tartozott. Ezekben az országokban a politikai önállóság bizonyos formái megmaradtak és a belpolitika nem került közvetlen német ellenőrzés alá. Az országok ugyanakkor rendszeres és igen erős német nyomásnak voltak kitéve, amely fokozatosan német katonai jelenléthez, illetve német katonai megszálláshoz vezetett. Szlovákiában az

állam létrejöttétől (1939 tavasza) kezdve állandóan állomásoztak német csapatok. Romániában 1940 ősztől, Bulgáriában 1941 tavaszától volt jelen német hadsereg, mely azonban nem avatkozott be közvetlenül az ország belügyeibe. Magyarország katonai megszállására – mint ismeretes – 1944 tavaszán került sor.¹⁵

A csatlós országok gazdaságával kapcsolatos német elképzeléseket nagyon világosan megfogalmazta a német külügyminisztérium félhivatalos lapja, a Berliner Börsenzeitung. Ezek szerint a délkelet-európai országoknak „alkalmazkodniuk kell természetes körülményeikhez”, „az iparosítás összeférhetetlen ezen országok mezőgazdasági jellegével... a politikai változásokkal párhuzamosan a délkelet-európai országoknak alkalmazkodniuk kell a kontinentális nagyterg gazdaság szükségleteihez. Mezőgazdasági termelésüket a kontinens többi országának szükségletei kell, hogy megszabják, termeljenek gabonát, olajos magvakat és más ipari növényeket és ezekhez kapcsolódva mezőgazdasági ipart is építsenek ki. Növeljék nyersanyag-termelésüket, amelyet kiegészíthetne vízi erőműveik kellő kiaknázása, félkész áruk előállítása (olaj, fémek, könnyűfémek).”¹⁶

Amint egy Berlinből származó bizalmas jelentés a magyar külügyminisztériumnak beszámolt, a német elképzelések Délkelet-Európa további iparosítását illetően három szempontban foglalhatók össze. Először is, a mezőgazdaság továbbfejlesztését a németek által „irányított együttműködés” alapján támogatták, természetesen úgy, hogy a termelés kizárólag és teljesen a német piac szükségleteihez igazodjon. Másodszor: a többi iparágat német vállalatok irányítása alá kell helyezni. Harmadszor pedig: minden eszközzel meg kell akadályozni, hogy bármiféle olyan ipart fejlesszenek, amely nem illik a német tervekbe vagy konkurenciát teremt a megfelelő német iparokkal szemben.¹⁷

A háború időszakában határozott törekvés mutatkozott a program első két pontjának keresztülvitelére, mindenekelőtt a mezőgazdasági és nyersanyag-termelés német érdekeknek megfelelő irányítására. A siker azonban távolról sem volt teljes. Először is az 1938. évi magyarországi és az 1939. évi romániai kimagasló mezőgazdasági termelés bizonyos értelemben elleplezte ezen országok mezőgazdaságának valódi helyzetét. Ezért a háború első éveiben még úgy tűnt, hogy a mezőgazdasági termelés és ezzel együtt természetesen a Németországba irányuló mezőgazdasági kivitel tovább fokozható, különösen akkor, ha a hadseregbe bevonult vagy az iparba átáramlott munkaerőt gépimporttal helyettesíteni tudják. Kétségtelen tény, hogy 1938 és 1941 között Románia több ezer traktort, kombájnt és más mezőgazdasági gépet kapott Németországtól. Ez azonban csak részben tudta helyettesíteni a kiesett munkaerőt és nem változtatott a mezőgazdasági termelés szintjén. Emellett azonban az egyébként önmagában rendkívül csekély műtrágyamennyiség, amelyet a harmincas években használtak, a háború éveiben már nem állt rendelkezésre, és az állatállomány hanyatlása miatt a természetes trágyázás is visszaesett. A megművelt területek növeléséről ezekben az országokban már nem lehetett szó, sőt, ez a terület csekély mértékben csökkent. Ilyen körülmények között egy vagy két kitűnő termést hozó esztendőktől eltekintve a termelés szintje általában

elmaradt a háború előtti szinttől. Számszerűen a háború alatt a délkelet-európai országok mezőgazdasági termelése 20–30%-kal alatta maradt a harmincas évek mezőgazdasági termelési szintjének.¹⁸ A visszaesés különösen nagy volt a gabona-termesztésben. (Lásd a 109. táblázatot.)

109. táblázat
Gabonatermelés millió tonnában¹⁹

Ország	1938–1939	1940	1941	1942	1943	1944
Magyarország	5,5	5,7	5,2	4,5	5,3	6,3
Románia	8,2	6,9	6,9	5,4	7,3	8,5
Bulgária	3,4	2,9	2,7	1,6	2,8	2,8

Magyarország az ország német megszállásáig összesen 900 ezer tonna gabonát szállított Németországnak, amely lényegesen kevesebb volt, mint a harmincas években.²⁰ Román források szerint Románia 1,4 millió tonna gabonát szállított Németországnak. A német statisztikák ugyan kevesebbről, mintegy félmillió tonnáról szólnak, de nem teljesen világos, hogy a statisztika mit foglal magába és mit nem. Bulgáriában pedig 1941 után nem volt jelentősebb gabonaexport.²¹ Ez a rendkívül negatív kép persze nem fedi a teljes valóságot, hiszen számos másból, mindenekelőtt olajos magvakból – melyek termelését a németek már a harmincas évektől kezdve ösztönözték – a németeknek sikerült növelni az importot. De még itt is mind a termőterület növelése, mind a termelési szint emelése inkább a harmincas évek végén, illetve a háború első éveiben volt sikeres, mint később. Bulgáriában például, ahol legelőször és a legkövetkezetesebben igyekeztek a német igényeknek eleget tenni, a napraforgó termelése 1937-ben érte el tetőpontját, és az 1942–1943. évi termés 50%-kal alatta maradt a korábbi szintnek. Romániában az ipari növények termőterülete az ország termőterületének 7,4%-áról 11,6%-ra emelkedett 1940–1943 között. Növelték a bab és a borsó termelését is, de az olajosmagvak és az ipari növények termelési szintje a háború éveiben ismételten elmaradt az 1939. évi terméshezozamtól. Ilyen körülmények között, midőn az országok mezőgazdasági termelése 20–25%-kal elmaradt a háború előtti szinttől – miközben a hazai fogyasztás részben a hadsereg, részben az ipar szükséglete folytán emelkedett –, a német igényeknek egyre kevésbé tudtak eleget tenni. Bulgáriában és Romániában az állatállomány is csökkent 1941–1945 között 15–25%-kal. Így a háború második szakaszában már nem tudtak érdemleges mennyiséget szállítani a németeknek, és az állati és tejtermék-export is a háború előtti szint alá esett.²²

Sikeresebbnek bizonyult a német politika a délkelet-európai országokból beszerezhető nyersanyagokat illetően. Mindenekelőtt a magyar bauxit- és a romániai olajimport volt döntő jelentőségű a német hadigazdaság szempontjából. De a Romániából szállított fa és érc, a Magyarországról importált olaj és mangánérc

szintén fontos volt a német hadigazdaságnak. Éppen ezért a németek mindent megtettek, hogy ezekből növeljék az illető ország termelését, nemegyszer komoly tőkeberuházásokra is hajlandók voltak a termelési kapacitás növelése érdekében. A háború alatt a magyarországi bauxittermelés megkétszereződött (1943-ban elérte az 1 millió tonnát), és ennek a mennyiségnek mintegy 90%-át Németországba szállították. Hasonlóan közel megkétszereződött az ország mangánérctermelése is, s ennek 60%-át vette fel a német ipar. A Romániával 1939-ben kötött kereskedelmi egyezmény bőségesen biztosította a román olaj Németországba szállítását. Németország számos vállalatot alapított Romániában, hogy lehetőleg fokozzák a Németországba irányuló olajexportot. Az 1940 tavaszán megkötött szerződés pedig azt is biztosította, hogy az export árait a háború előtti szinten tartsák. 1940–1941-ben Románia olajtermelésének több mint 60%-a Németországban kötött ki, s a németek újból és újból követelték a román olajtermelés további fokozását. 1940 és 1944 augusztusa között összesen 10,3 millió tonna olajat exportált Románia Németországba, és további 1 millió tonnára becsülték azt a mennyiséget, amelyet a Romániában állomásozó német hadsereg fogyasztott el. A háború alatt egyébként Magyarországon is kibontakozott az olajtermelés, amely 1943-ban 800 000 tonnával tetőzött, és ennek a mennyiségnek mintegy fele került Németországba.²³

A Szovjetunió megtámadása után a német hadigépezetnek már a csatlós országok viszonylag szerény ipari kapacitására is szükség volt. 1941-ben megállapodást kötöttek Magyarországgal különböző hadiipari ágak fejlesztésére, azzal a feltétellel, hogy az új termékek 70%-át a német hadseregnek szállítják.²⁴ A német hadsereg egyre növekvő hadimegrendelése között különös jelentőségre tett szert a repülőgépprogram (Messerschmitt). Végül is a magyar ipar 1943 második felétől 600 modern Messerschmitt 109-es repülőgéptestet, 1000 repülőgépmotort és 100 több célú repülőgépet gyártott. Komoly német beruházásokkal fejlesztették a timföld- és alumíniumipart is, a háború időszakában két nagy gyár, a Dunai Repülőgépgyár és a Duna-völgyi Alumíniumipari Vállalat német közreműködéssel és technikai segítséggel jött létre.²⁵

Németország többi délkelet-európai csatlósának lényegesen szerényebb volt az ipari kapacitása, és ennek megfelelően Magyarországhoz képest kisebb szerepük volt a német hadsereg számára az ipari szállításokban. Mégis valamennyi csatlós ország gazdasági fejlődésében található egy közös vonás a háború alatt, nevezetesen e fejlődés teljes egyoldalúsága, a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak hanyatlása. Egészében azonban az ipari termelés, midőn 1943-ban tetőzött, Magyarországon 38%-kal, Bulgáriában 18%-kal volt magasabb, mint 1938-ban. Ez az egyoldalú és mérsékelt hadikonjunktúra a háború második felében azonban egyre világosabban sorakoztatta fel a kezdetben még leplezett hátrányait, a teljes gazdasági alárendelődést Németországnak. Németország ugyanis egyre kevésbé volt hajlandó fizetni a növekvő nyersanyag- és iparcikkszállítmányokért. Ismeretes, hogy a bilateráliskliring-számlán Németország már a háború előtt is bizonyos adósságokat halmazott fel. Most viszont világosan meg is fogalmazták új politikájukat,

amelyet a német külügyminisztérium vezető munkatársa magyar partnereinek a következőképpen adott vissza: „A Magyarországról érkező hatalmas szállításokat a közös hadviseléshez való hozzájárulásnak kell tekinteni, amelyet Németország természetesen később figyelembe vesz.”²⁶

1941 után tehát rohamosan növekedtek Németország áruadósságai. 1941 végén Németország 140 millió márkával, 1942-ben már 850 millióval, 1943-ban 1 milliárd márkával tartozott Magyarországnak, amelyhez 1944 folyamán a megszállási költségekkel együtt további 1,5 milliárd adósságot halmoztak fel. Hasonló tendenciát mutatott a német adósságok alakulása Bulgáriában is, 1941-ben 210 millió márkával tartoztak, 1942-ben már 380 millióval, 1943 végére pedig 680 millió márkával. Ez a kereskedelmi adósság már kiegészült a Bulgáriában állomásozó csapatok költségeivel, amelyet 250 millió márkára becsültek.²⁷ Bolgár források az ország pénzügyi hozzájárulását a német hadviseléshez 1,2 milliárd márkára teszik. A Szlovákiában felhalmozott német adósságot 1941–1944 között – ebbe beleértendő a vasúti szállítások költsége, továbbá a német csapatok állomásozásának költsége is – szintén 1 milliárd márkára becsülték. Végül Románia pénzügyi hozzájárulását – ismét beleértve a klíringadósságot és a német csapatok költségeit – 2 milliárd márkára teszik.

A német adósságok nagyságrendjét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy Magyarországon – ahol a német tartozások nem voltak magasabbak, mint más csatlós országokban – ezek az adósságok az ország háborús terheinek mintegy 25%-ára rúgtak és nagymértékben hozzájárultak az infláció kibontakozásához. A németek adósságait ugyanis a szállító vállalatoknak, cégeknek a kormány finanszírozta, mégpedig, más módszer nem lévén, fedezetlen papírpénz-kibocsátással. Magyarországon a fedezetlen papírpénz-kibocsátás 40%-át vették igénybe a német tartozások. Újabban közzétették a német Elszámolási Kassának a német klíringadósságokról szóló, 1944 nyaráról származó feljegyzését.²⁸ E szerint Németország 1 110 400 000 márkával tartozott Romániának, 1 006 100 000-rel Magyarországnak, 816 millióval Bulgáriának és 579 millióval Szlovákiának. A német hatóságok által közzétett vagy feljegyzett adatok némileg eltérnek a csatlós országok számaiktól, általában alacsonyabbra teszik a tartozások összegét. Főleg a kereskedelmi elszámolásban mutatkozik itt lényeges különbség, a németek többnyire vagy kisebb importtöbbletet mutatnak ki, vagy olykor export-többletről is szólnak, amelynek ellentmond a klíringadósságok alakulása. A román becslések, amelyek ugyan feltehetően erősen túlzottak, például azt állítják, hogy Románia gazdaságát mintegy 100 millió dollár veszteség érte, különösen azáltal, hogy a román exportárakat mesterségesen alacsony szinten tartották a német importárak áraival szemben.

A szlovákok 1 milliárd márkára becsülik a német adósságok nagyságát,²⁹ a német források viszont csak 600 milliót vesznek figyelembe. Nagyjából ugyanez a helyzet Bulgária esetében, a bolgárok nagyobb mértékű adósságról beszélnek, mint amit a német források „hitelesítenek”. A német források természetesen csakis a

klíringadósságokról szólnak, és sohasem veszik figyelembe a megszállási vagy a német csapatok jelenlétének költségeit. A közzétett német adat továbbá 1944 júniusából származik, vagyis a megszállás utolsó pár hónapját már nem tartalmazza és figyelmen kívül hagyja azoknak az áruknak az értékét is, melyeket a visszavonuló német csapatok vittek magukkal. Mindezek mellett azonban nyilván számolnunk kell föl és le egy 10–15%-os szándékos vagy akaratlan tévedéssel.

Sajátos módon, a délkelet-európai csatlós országok viszonylag jelentéktelen szerepet játszottak Németország munkaerő-ellátásában. Ennek részben az volt az oka, hogy a háború alatt ezekben az országokban a munkanélküliség jelentősen csökkent, a korábbi munkanélkülieket részben a hadsereg, részben a növekvő ipari szektor szívta fel. Ezekben az országokban a németek egyébként is tartózkodtak a közvetlen erőszaktól, a kényszer-besorolásoktól. Akik Németországban munkát vállaltak – többnyire a háború első szakaszában –, ténylegesen önként tették azt a jobb fizetés reményében, hiszen a németországi munkabérek lényegesen meghaladták a délkelet-európai országok béreit. Ezekből az országokból mindössze 230 ezer ember dolgozott Németországban 1943–1944 folyamán,³⁰ ami az összes külföldi munkások nem egészen 3%-át tette ki.

A német hadsereg 1940-ben úgy foglalta el villámháborúval Dániát, Norvégiát, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot és Franciaországot, hogy ezekben az országokban viszonylag csekély volt a háborús veszteség. A gyors győzelem mind Németországban, mind sok esetben a megszállt országokban is azt az illúziót keltette, hogy a háborúnak vége, Németország megszerezte az európai hegemoniát, ezeknek az országoknak tehát nincs más választásuk, mint betagozódni az új német rendszerbe, amit békésen és a németek által is elfogadott bizonyos kompromisszumokkal végre lehet hajtani.³¹ Számtalan gazdasági terv fogalmazódott meg német vállalatok, bankok, vezető gazdasági pártbürokraták tollából, amelyek mind azzal foglalkoztak, miként lehet az új rendet felépíteni és Nyugat-Európa gazdasági forrásait Hitler politikájának szolgálatába állítani. Kezdetben Nyugat-Európában – nem úgy, mint Lengyelországban vagy a Szovjetunióban – a német gazdaságpolitika nem tekintette az ország egész gazdaságát hadizsákmánynak, itt ugyanis egy sokkal összetettebb, kíméletesebb gazdaságpolitika figyelhető meg, nem úgy, mint Keleten, ahol a németek nem tudtak ellenállni a kísértésnek, hogy bizonyos forrásokat ne tekintsenek tisztán hadizsákmánynak. Ám nyugaton is már az első szakaszban – a viszonylag békés gazdaságpolitika időszakában – jelentős mennyiségben koboztak el a német hadigazdaság számára fontos nyersanyagokat,³² és egészen egyedülállóan aránytalan megszállási költségeket vetettek ki. Formailag ugyan megállapodás alapján – ténylegesen nem kevés erőszakkal – elkobozták a francia, holland, belga gazdasági érdekeltségeket Délkelet-Európában. A féktelen rablás és kifosztás helyett azonban itt együttműködésre törekedtek, és a helyi üzleti élet vezetőit, a zsidók kivételével, partnereknek fogadták el, örömmel vették kollaborációjukat, ha azok hajlandóak voltak alávetni magukat és beilleszkedni a németek által irányított új gazdasági rendbe.

A nyugat-európai német gazdaságpolitika legjobb példájának Franciaország tekinthető. Elsősorban azért, mert Franciaország volt mind gazdasági, mind politikai szempontból a legfontosabb a nyugat-európai megszállt országok között, és gazdaságának nagyságrendje miatt is a döntés, hogy miként illeszkedik be az ország a német gazdasági rendbe, különös jelentőséggel bírt. Bármilyen meglepő, viszonylag csekély irodalommal rendelkezünk a nyugat-európai országok gazdasági kizsákmányolásáról. Ebből a szempontból Franciaország a szerencsés kivétel. Az ország háború alatti gazdaságtörténetéről számos munka jelent meg, és éppen ezért – jóllehet a különbségekről nem feledkezhetünk meg – a francia példa bizonyos általánosításra is módot ad. Norvégia és Belgium az a másik két nyugat-európai ország, melynek gazdaságtörténetéről érdemleges munkák szólnak. Norvégiát azonban a német vezetés „faji szempontból a nagy német birodalom részének tekintette”, Belgiumban pedig úgy tűnt, hogy sokkal könnyebb volt az ipari vezetőkkel bizonyos egyezségekre lépni, mint az „ösellenség” Franciaországban, s ezért esetük kevésbé általánosítható. A Franciaországban alkalmazott német gazdaságpolitikát tanulmányozó munkák többé-kevésbé három elég jól elkülönített periódust állapítanak meg a francia-német kapcsolatokban. Jóllehet a koncepció lényegében és célkitűzésében – tehát a német hegemoniában és a francia alárendeltségben – nem történt változás, mégis a különböző történelmi szakaszokban az alkalmazott módszerekben és célkitűzésekben és a Franciaországra háruló terhekben határozott különbségek mutatkoznak.

Nagyjából egyetértés van a tekintetben, hogy az első időszak Franciaország katonai vereségétől az év végéig terjed. A második szakasz Franciaország meg nem szállt területeinek, a Vichy Franciaországának a bekebelezéséig tart (1942. november); a harmadik szakasz pedig 1942 decemberétől az ország felszabadításáig. Az első szakaszban a gazdasági stratégiát az határozta meg, mint erre a szakértők is rámutatnak, hogy hadizsákmány formájában „a megszállt országok nyersanyag-készletét, ipari termelését és gazdasági tartalékait mind nagyobb mennyiségben Németországba szállítsák”.³³ Ez az időszak ugyanakkor még a tárgyalások időszaka volt, amikor a németek olyan feltételeket igyekeztek kidolgozni, amelyek a francia üzleti körök számára is az együttműködés bázisául szolgálhattak. A második periódus a kollaboráció időszaka. Ez ugyan nem nélkülözte az önkéntesség bizonyos elemeit, de elsősorban a német hadsereg jelenlétéből következett. Ez volt az az időszak, amikor a német ipar hajlandó volt mind több megrendelést adni a franciáknak, részben azért, hogy helyettesítse és kiegészítse a német haditermelést, részben azért, hogy pótolja a német fogyasztási iparok termékeit. Ebben a periódusban a politika arra irányult, hogy Németország felhasználhassa a francia munkaerőt, a francia nyersanyagokat és a francia ipar termékeit. Ekkor közvetlen rablás, kizsákmányolás a megszállási költségeken felül nem jelentkezett, és a további pénzügyi terheket elsősorban a növekvő klíringadósságok formájában hárították át Franciaországra. Nagyszámú francia munkanélküli talált ekkor ösztönzést arra, hogy önkéntesen Németországban vállaljon munkát, s a francia vállalat-

kozók, a francia kormánytisztviselők is azzal igazolták a németekkel való gazdasági kooperációt, hogy az rendkívül előnyös az igen rossz helyzetben levő francia gazdaság számára.

Végül a harmadik szakasz akkor következett be, miután a Vichy-féle Franciaországot is megszállták a német csapatok, midőn Speer kétségbeesett kísérletet tett, hogy a véglegéig kihasználja Európa erőforrásait a német háborús szükségletek érdekében. Ez a periódus a totális háború periódusa, természetesen tele súlyos ellentmondásokkal. Egyfelől a francia iparra és gazdaságra nagyobb szükség volt, mint bármikor, hogy maximálisan kihasználhassák azt a német hadigazdaság érdekében. A német katonai hatalom hanyatlása következtében ugyanakkor a francia üzleti élet vezetői most már korántsem lelkesedtek az együttműködésért. Az a megállapodás, melyet egyfelől Speer, másfelől Bichelonne, a Vichy-kormány iparügyi minisztere kötött, s mely szerint a francia ipart a Németországban hiányzó fogyasztási cikkek gyártására összpontosítják, kudarcot vallott, mert a megegyezés ellenére Németország mindinkább fegyvereket és nehézipari cikkeket próbált Franciaországból kikényszeríteni. De kudarcot vallott azért is, mert a francia lakosság egyre kevésbé volt hajlandó önkéntes németországi munkára, és a szükséges munkaerőt már csupán olyan módszerekkel tudták biztosítani, melyeket korábban csak Kelet-Európában alkalmaztak. Ez viszont természetesen erősítette a francia ellenállási mozgalmat.

A francia gazdaság hagyományosan rendkívüli mértékben függött a külföldi nyersanyagoktól, melyeket korábban zömmel más európai országokból szerzett be, most azonban ezeket a nyersanyagokat közvetlenül a német ipar használta fel, a németek tehát már a nyersanyaghiány miatt sem tudták a francia gazdaság teljes kapacitását biztosítani. Korábban a francia ipar szénszükségletének egyharmadát importálta, amit a német szénszállítmányokkal nem lehetett pótolni, hiszen – mint láttuk – Németország nem tudta növelni széntermelését és ebből még Európa más szénbehozatalra szoruló országait is támogatni kellett. A szénhiány tehát automatikusan korlátozta a francia ipari együttműködést, és a növekvő német szükségletek ellenére, annak szögesen ellentmondva, a francia ipari termelés

110. táblázat
Francia nemzeti termék a háború alatt³⁴

Év	Milliárd frank	%
1938	328	100
1939	351	107
1940	290	88
1941	230	70
1942	205	62
1943	195	54
1944	165	50

állandóan hanyatlott. Sauvy szerint a francia bruttó nemzeti termék a háború alatt a következőképpen alakult. (Lásd a 110. táblázatot.)

Sauvy szerint a németek használták fel a francia fatermelés 50%-át, a széntermelés 29%-át, a kohászat 51%-át, az alumíniumtermelés 75%-át. Volt néhány kulcsszektor, ahol a német érdekeltség különösen erős volt. Elzászt és Lotharingiát a németek közvetlenül anektálták, és ezek a területek voltak a leggazdagabbak vasércben és kohászati termékekben. A német ipar az itteni termelést teljes mértékben használhatta.³⁵ Ugyanez vonatkozott Luxemburgra. Jóllehet 1942-től ezek a területek fokozatosan növelték termelésüket, a háború előtti szintet volta-
képpen sohasem érték el. Mivel ezek a területek adták a francia kohászat 40%-át, jelentőségüket a német hadigazdaság szempontjából nem kell különösen hangsúlyozni. Ugyanezért volt rendkívül fontos egy másik szektor, az alumíniumipar. A francia bauxitkitermelés a legszámottevőbb volt Európában a háború előtt. A háború alatt a németek ellenőrzésük alá tudták vonni a magyar, a jugoszláv és a francia bauxitkészletet, s ezért bizonyosak voltak abban, hogy repülőgépiparuk számára elegendő alumíniumot tudnak produkálni. Magyarországon és Jugoszláviában egyébként sem volt önálló alumíniumipar a háború előtt, csak Franciaországnak volt érdemleges alumíniumtermelése. A német megszállást követően mind a bauxit-, mind az alumíniumipart a németek maximálisan a saját érdekükben kívánták felhasználni. A bauxitbányákra és az alumíniumtermelő és -feldolgozó üzemekre vonatkozóan született meg az első érdemlegesebb német-francia ipari együttműködés, és ennek eredményeként a bauxit- és az alumíniumtermelés azon kevesek közé tartozott, ahol a háború időszakában sikerült a termelést fokozni. (Lásd a 111. táblázatot.)

111. táblázat
Francia bauxit- és alumíniumtermelés és -export Németországba³⁶

(ezer tonna)

Év	Termelés		Export	
	bauxit	alumínium	bauxit	alumínium
1938	683	45,3	84	n. a.
1940	489	n. a.	n. a.	15,4
1941	586	61,5	232	34,6
1942	644	44,3	231	17,5
1943	912	46,5	489	27,3

A német hadigazdaság mind nagyobb mértékben kívánta a francia repülőgépipart is igénybe venni. Nagyságrendjét illetően ez az iparág – legalábbis a háború előtt – a némettel volt azonos. Franciaország összeomlása előtt a repülőgépipar kapacitását havi 800 db-ra becsülték. 1940-ben – diadaluk tetőpontján – a németek

nem látszottak érdekeltnek ebben az iparágban, azon túlmenően, hogy esetleg javítómunkálatokra és alkatrészgyártásra veszik igénybe. Éppen ezért gépparkjuk egy részét elkobozták, a szakmunkásokat pedig Németországba csábították vagy elhurcolták. Ahogy a német kormány egy dokumentuma megfogalmazta: „A keleti területektől eltekintve nem voltunk képesek a megszállt területeken a gazdaságot hosszú háború céljára megszervezni. Nyugaton rövid és kétes hatású módszereket alkalmaztunk. Elkoboztuk készleteiket, feketepiaci üzletekbe bonyolódunk, a munkaerőt pedig átcsoportosítottuk a Birodalomba. Nem alakult ki tehát egy olyan tervszerű, intenzív fejlesztése a németek által uralt Európa termelőerőinek, mely képes lett volna a hadiipari potenciál növelésére.”³⁷ Jóllehet a francia katonai vezetők már a fegyverszüneti tárgyalások idején felajánlották a francia repülőgépipari együttműködési készséget, az első német megrendelések csak 1941 elején érkeztek. Ez 2500 repülőgépre szólt, de szállító és nem harci repülőgépekre, mivel a németek nem bíztak a franciákban. Egyébként is az 1940-es fegyverszüneti egyezmény értelmében az összes francia repülőgépet el kellett kobozni, a Vichy-kormány mindössze 900 gépet tarthatott meg. A későbbi megállapodás úgy szólt, hogy a francia ipar gyárthat repülőgépeket és motorokat Franciaország számára is, de minden három gépből kettőt Németországba kell szállítani és egyet saját maguknak tarthatnak meg. A körülmények azonban úgy alakultak – a munkaerő- és a szénhiány miatt, továbbá az ismeretlen német repülőgéptípusok gyártásának technikai nehézségei miatt, illetve az igen sok szabotázsakció miatt –, hogy a francia szállítások a javítások kivételével mind elmaradtak a német várakozásoktól. A megrendeléseknek egészében nem több mint 50%-ban tettek eleget. Ennek ellenére állíthatjuk, hogy a repülőgépipari együttműködés jelentőségét és nagyságát illetően az elsők közé tartozott.³⁸

Számos becslés született arra vonatkozóan, hogy a háború folyamán milyen nagyságrendű volt Franciaország német gazdasági kizsákmányolása. A francia Jótéteti Bizottságtól kezdve – mely nyilvánvalóan elfogult volt – a legkülönbözőbb kormányszakértők, számos tudós, gazdasági szakértő egymástól sok esetben erősen eltérő becslésekre jutott. Milward, aki kritikusan átvizsgálta és összehasonlította ezeket a számításokat, megkísérelt reális adatokat publikálni, figyelembe véve az elkobzott áruk értékét, a megszállási költségeket, ahol természetesen arról sem volt szabad megfeledkezni, hogy a németek egy teljesen hamis árfolyamot állapítottak meg a márka és a frank viszonylatában (1 márka = 20 Fr), továbbá figyelembe vette a klíringadósságok formájában megjelenő német behozatali többlet értékét is. (Meg kell jegyezni, hogy még ez a számítás sem kalkulálta be a Németországban dolgoztatott francia munkások termelésének értékét.)^{38/a} Jóllehet senki sem számított rá, mégis az a sajátos helyzet alakult ki, hogy Franciaország vált Németország legfontosabb mezőgazdasági szállítójává. Ismeretes volt, hogy a Szovjetunió után Franciaország a második legnagyobb gabonatermelő Európában, és a németek tudatában voltak annak, hogy a francia mezőgazdaság többet tud termelni, mint amennyire az ország ellátásához szüksége van. De a háború

előtt és az első háborús években annyira biztosak voltak benne, hogy mezőgazdasági szükségleteiket Délkelet-Európából vagy a Szovjetunió megszállt részeiről fedezni tudják, hogy Franciaországot másodrendűnek tekintették ebből a szempontból. Ha eltekintünk az 1938-as rekordtermésű évtől, Franciaország átlagos búzatermelése 1934–1938 között 8 millió tonnára rúgott, amit bizonyos kis mennyiségű export és nagyjából ugyanilyen mennyiségű import egészített ki. A megszállás évei alatt az évi átlagos búzatermelés 5,7 millió és 6,5 millió tonna között mozgott. Egészében négy év alatt összesen 22,2 millió tonnát tett ki. Ebből 800 ezer tonnát Németországba vittek, és további 2 millió tonnát használt fel a Franciaországban állomásozó német hadsereg.³⁹ Az egy főre jutó fogyasztás a háború alatt 30–40%-kal csökkent Franciaországban. A francia mezőgazdaság jelentősen hozzájárult továbbá a német háborús szükségletekhez 9 millió hektoliter bor, 2,3 millió tonna takarmánygabona és 735 ezer tonna hús szállításával. Mivel a háború alatt Franciaország mezőgazdasági termelése 1941–1943 között átlag 20%-kal, 1944-ben pedig 50%-kal elmaradt a háború előtti szinttől, a német szállítások nagysága, az elkobzások hallatlan nehézséget okoztak a francia lakosság élelmezésében.⁴⁰ (Lásd a 112. táblázatot.)

Más francia becslések a német megszállás alatt elszenvedett veszteségeket összesen 358 milliárd (1938-as értékű) dollárra teszik, amelyből 83 milliárd közvetlen anyagi veszteség, 275 milliárd pedig pénzügyi veszteség. Ezek a számítások azonban nem teljesen összehasonlíthatók Milward becsléseivel. Ugyanezt a kérdést más

112. táblázat
Megszállási költségek és más franciaországi fizetések⁴¹

Év	Megszállási költség (millió frankban folyó áron)	A bruttó termék százalékában	Összes fizetés, beleértve a klíringadósságot (millió frank)	A német nemzeti jövedelem százalékában
1940	80 000	2,8	81 600	2,8
1941	121 500	3,9	144 300	4,6
1942	109 000	3,9	156 700	4,8
1943	194 000	5,7	273 600	8,0
1944	126 900	3,1	206 306	5,9

Év	Az 1938. évi francia nemzeti jövedelem százalékában	Az 1939. évi bruttó társadalmi termék százalékában
1940	10,9	9,3
1941	19,3	16,5
1942	20,9	17,7
1943	36,6	31,3
1944	27,1	23,6

aspektusból is megközelíthetjük, és arra a következtetésre jutunk, hogy a francia szállítások és fizetések 1941-ben és 1942-ben a német nemzeti jövedelem 5%-ával, 1943-ban pedig 9%-ával voltak egyenlők. Ugyanezek a becslések, melyek – mint jeleztük – sokkal megbízhatóbbak a nyugati, mint a keleti országok esetében, a francia hozzájárulást az összes külföldi hozzájárulás 42%-ára teszik.⁴²

Egészében Franciaország annyit fizetett Németországnak a háború alatt, mint amennyi az ország átlagos nemzeti jövedelme volt a 30-as évek egy-egy esztendejében. Szeretnénk arra is utalni, hogy a közvetlen megszállási költségek viszonylag kis részét tették ki Franciaország háborús hozzájárulásának, és különösen az első években itt viszonylag ritkán került sor anyagi javak kisajátítására, elrablására. Franciaország azon országok közé tartozott, amelyek főleg a kereskedelem útján járultak hozzá a német háborús költségekhez. 1944 folyamán a német klíringadósság már 8,4 milliárd márkát tett ki.⁴³ Franciaország pénzügyi hozzájárulását a német hadigazdasághoz 862 millió frankra teszik, mely mintegy 42–43 milliárd márkával volt egyenlő a háborús átszámítási kulcs alapján.⁴⁴ Ez 1941-ben a német nemzeti jövedelem 5,4%-át, 1942-ben 8,3%-át, 1943-ban 8,2%-át és 1944-ben 7,4%-át jelentette. (Ezek a számítások figyelembe veszik a megszállási költségeken túlmenően a külkereskedelmi deficitet, valamint a pénzügyi manipulációkból származó többletbevételt.)

Norvégia a másik ország, ahol viszonylag átfogó képpel rendelkezünk, miképpen hatott a német megszállás az ország gazdasági életére.⁴⁵ Utaltunk már arra, hogy az eredeti német tervek szerint a norvég gazdaság közvetlenül is beépítendő volt a német hadigazdaságba. A megszállást követően egy rövid lejáratú tervet dolgoztak ki, amely Norvégiától elsősorban nyersanyagokat és pénzügyi hozzájárulást kívánt a háborúhoz, továbbá célul tűzte ki, hogy mozgósítsa erőforrásait és szervezze át külkereskedelmét, hogy az elsősorban Németországba irányuljon. Azokat az iparágakat, melyeket a háború szempontjából szükségesnek tartottak, mint a különböző ércek kitermelését, a kohászatot, messzemenően támogatandónak vélték, más iparágak esetében viszont úgy látták, hogy azokat csak a megfelelő német iparágak kiegészítőjeként kell kezelni. Tekintettel az ország rendkívül hosszú partvonalára és stratégiai földrajzi helyzetére, viszonylag nagy létszámú német megszálló hadsereg maradt az országban. Ez az oka annak, hogy Norvégia viszonylag sokkal nagyobb összeget fizetett megszállási költség fejében, mint más országok. Mivel Németország általában is sokkal nagyobb pénzügyi hozzájárulást követelt a megszállt nyugat-európai országoktól, mint amennyibe a megszálló hadsereg és adminisztráció fenntartása került, a kifizetett összeg gyakorlatilag a hadizsákmány egy formája volt. Norvégia esetében a megszállási költség volt az ország kizsákmányolásának legfontosabb forrása.

A Norvégiával kapcsolatos legfőbb gazdasági terv arra irányult, hogy kihasználják az ország viszonylag olcsó villamosenergia-forrásait egy erős alumíniumipar kiépítése érdekében. Az ország már a háború előtt – nem utolsósorban az olcsó villamos energiának köszönhetően – mintegy 30 ezer tonna alumíniumot ter-

melt, s most ezt egy új egyezménnyel először 120 ezer, később 1944-ig 244 ezer tonnára akarták emelni.⁴⁶ (Német részről különösen a Vereinigte Aluminiumwerke és a Junker repülőgépgyár volt érdekelve a tervben.) Amennyiben a németeknek sikerült volna megvalósítani ezt a tervet, úgy a német alumíniumtermelés megkétszereződött volna 1944-ben. Természetesen a német terv rendkívül költséges volt. A beruházás értékét 1,4 milliárd márkára becsülték. Továbbá igen komoly szervezési munkát igényelt volna, hiszen az elképzelés szerint a bauxitot Franciaországból, illetve Magyarországról szállították volna Norvégiába.⁴⁷

1943-tól fokozatosan fel kellett adni az ambiciózus terveket, és a német gazdaságpolitika mindinkább a pillanatnyi előnyök szerzésére irányult (pl. minél több speciális érc kitermelése, mint a molibdén és a ferroszilícium).⁴⁸ Emellett a pillanatnyi tervek célja az volt, hogy a norvég ipari kapacitást különböző hadimegrendelésekkel a német haditermelés szolgálatába állítsák, nem utolsósorban a Speer által kidolgozott és mindenekelőtt Franciaországra érvényes terv szerint is, melynek értelmében a norvég iparnak is fogyasztási cikketeket kellett szállítania Németországnak. A tervek azonban itt sem jártak túlságos sikerrel. Hamarosan még az alumíniumtermelés is a háború előtti szint alá esett, mivel a németek nem voltak képesek a folyamatos bauxitellátást biztosítani. Ellentétben viszont sok más nyugat-európai országgal, a háborús megszállási költségeken túlmenően a németek nem tudtak Norvégiából egyéb pénzügyi hozzájárulást kisajtolni, az ország gazdasága ugyanis annyira függött a külföldi élelmiszer- és szénzállításoktól, hogy enélkül a gazdaság nem tudott működni. A reálbérek ugyan 33%-kal csökkentek, és ennek megfelelően összezsugorodott a fogyasztás, import nélkül azonban a gazdaság működésképtelen maradt. Hogy a katonai és a politikai nehézségeket elkerüljék, a német hatóságok arra kényszerültek, hogy nagy mennyiségben szállítsanak élelmiszert és szenet az országba. Ennek következtében egészen 1944-ig Norvégiának behozatali többlete volt a németekkel folytatott külkereskedelemben, ami azt jelentette, hogy a németek itt nem tudtak klíringhitelekhez jutni. Hozzá kell azonban tennünk, hogy mivel a márkát túlértékelték a norvég koronával szemben, továbbá a külkereskedelemben bizonyos pénzügyi manipulációkat is alkalmaztak, mégis lehetséges, hogy a németek a megszállási költségeken túlmenően is szert tettek bizonyos pénzügyi előnyökre. Norvégia a háború alatt 8 milliárd koronát fizetett a megszállási költségek fejében, mely a hivatalos német árfolyamon 5 milliárd márkával volt egyenértékű. Más források 12 milliárd koronára becsülik Norvégia veszteségeit a megszállás következtében. Ez a számítás egyrészt figyelembe veszi a németek által ellenszolgáltatás nélkül rekvirált javak értékét, másrészt azonban leszámítja azt az összeget, mely a német–norvég külkereskedelemben Norvégia javára mint behozatali többlet mutatkozott. Ez a 12 milliárd korona (több mint 7 milliárd márká) a háború előtti évi nemzeti jövedelem egyharmadával volt egyenértékű és emelkedő tendenciát mutatott. Míg 1941-ben csak a nemzeti jövedelem 25%-át, 1943-ban már 40%-át igényelte a német megszállás.⁴⁹

Nincs összefoglaló képünk a többi megszállt nyugat-európai ország gazdaságá-

ról. Vonatkozik ez a megállapítás Belgiumra is, ahol már 1945-ben megjelent egy hevenyészett felmérés az ország hadigazdaságáról.⁵⁰ Újabban ugyan ezt a munkát egy igen vitatott könyv egészítette ki,⁵¹ ám ennek ellenére sem állíthatjuk, hogy megnyugtató képünk lenne a belga hadigazdaságról. Mindenesetre az eddigi források alapján a következő képet nyerjük. A német megszállási költséget 73,1 milliárd belga frankra becsülték, ami német márkában – természetesen Belgium esetében is erősen túlértékelték a márkát – 5,89 milliárdot tett ki. A tényleges érték azonban egészen 10 milliárdra nőhetett, hiszen a megszállási költségekhez nem számították hozzá a hadizsákmány, rekvirálások formájában elkobzott javakat, amelyek értékét további 5 milliárd márkára becsülték.⁵² A belga iparnak egyébként rendkívül fontos szerepe volt a német hadigazdaságban. A történet lényegében hasonló volt a franciához. Néhány hónapi szabad rablás, elkobzások, rekvíziciók után a vezető belga gyárakat csábító ajánlatokkal keresték meg a németek, hogy a belga ipart beépítsék az új német rendbe.

Milward érdekes tényre hívja fel figyelmünket: az I. világháború folyamán – midőn Belgium négy esztendőn át volt német megszállás alatt – alig került sor gazdasági együttműködésre, és a németek nem is erőltették azt. A náci Németországtól azonban távol állt az ilyen liberális felfogás.⁵³ Belgium rendkívül sok, Németországnak fontos nyersanyaggal rendelkezett, nagyon gazdag volt feketeszenben, rendkívül erős volt a kohászata és a gépipara is. 1941-től tehát a belga ipar mind több hadimegrendelést kapott Németországtól. A belga acélipar 1941–1942-ben termelésének 30–50%-át a német hadseregnek szállította. Ennek ellenére a termelés még alacsony szinten állt, valami mindig hiányzott, a fűtőanyag, a nyersanyag vagy a tőke. Így a háború alatt a termelési szint legfeljebb a háború előtti 65%-át érte el.⁵⁴ Ami a széntermelést illeti – jóllehet a belga bányákban bevezették a vásárnapi munkát –, az is 20%-kal elmaradt a háború előtti szinttől. 1943-ban a németek Belgiumban is megpróbálták szervezettebbé tenni a belga ipar hozzájárulását a német hadigazdaság szükségleteihez. De itt is túlságosan nagyok voltak az ellentmondások. Mindenekelőtt nehéz volt összeegyeztetni a belga haditermelés növelésének igényét azzal, hogy minél több belga munkást hurcoljanak Németországba.

Egyes iparágakban, mint például a hajóépítés, a vagongyártás, az egész belga termelés Németországba irányult. Más nehézipari ágak 50–70%-ban dolgoztak Németországnak. A német–belga külkereskedelemben Belgium rendkívül nagy külkereskedelmi többletre tett szert. A német Elszámolási Kassza (Deutsche Verrechnungskasse, Berlin) szerint, amelyet 1940. december 1-jén azzal a céllal hoztak létre, hogy a Németország és a megszállt országok közötti kereskedelemben mint a multilaterális kereskedelem irányítója és pénzügyi elszámolója működjön, a külkereskedelmi többlet értéke 5 milliárd márkára rúgott.⁵⁵ Hozzá kell tennünk, hogy ténylegesen ennek a Deutsche Verrechnungskasse-nak a funkciója nem volt más, mint hogy könyvelje azt a külkereskedelmi többletet, melyet az egyes orszá-

gok Németországgal szemben felhalmozta, hiszen a német megszállás és a német hadigazdaság érdekei a multilaterális kereskedelmet ritkán engedélyezték.⁵⁶

A két mezőgazdasági ország: Hollandia és Dánia más szerephez jutott a német „Európa erőd”-ben. Mindkét országot szervesen kívánták beépíteni az új német rendbe, és ezen országok esetében még a gazdaságpolitikai célkitűzéseket sem kellett megváltoztatni, hiszen nem volt olyan hadiiparuk, mely a hadigazdaság szempontjából számításba jöhetett. (Hollandia némileg ebben kivétel volt, mivel hajóépítő és elektrotechnikai ipara – Philips – érdemleges szállításokat végzett Németország számára.) Franciaország mellett tehát Hollandia és Dánia vált Németország legfontosabb mezőgazdasági szállítójává. Az előbbi főleg húst, zsírt és burgonyát, az utóbbi húst és vajat szállított. A szállítások többségét Németország vagy a megszállási költségek részének tekintette, vagy pedig formailag a külkereskedelemben illesztették be, anélkül, hogy a szállítások jó részét kifizették volna. A két ország a német mezőgazdasági behozatal 25–30%-át fedezte a háború alatt. Így például jóllehet a dán vajtermelés 180 ezer tonnáról 120 ezer tonnára csökkent, az ország vajexportja Németországba változatlan szinten maradt.⁵⁷ A háború második felében egyes iparágak is kaptak német megrendeléseket, de a nyersanyag- és a fűtőanyag-hiány következtében ezeknek már ritkán tudtak eleget tenni. Dániában a textilipar termelése 50%-kal csökkent. Dánia 2,9 milliárd márkát fizetett megszállási költségként és 1944 szeptemberéig Németország klíringadósságai már 340 millió márkára rúgtak. Feltételezhető, hogy 1945 májusáig, mikor a német megszállás összeomlott, ez a növekedés folytatódott. Hollandia esetében a megszállási költségek 10 milliárd márkára rúgtak, és 1944 szeptemberéig közel 6 milliárdra becsülték a német klíringadósságot.⁵⁸ (Lásd a 113. táblázatot.)

A német klíringadósságok magukban foglalták a német mezőgazdasági behozatalt, a különböző iparcikkek behozatalt és 1943-ban a német fegyvergyártás mintegy 9%-át. A megszállt országok termelése azonban nem annyira fegyverekben és hadianyagokban, mint más cikkekben volt fontos, így pl. teherautókból a német termelés 16%-ára, a hajóépítésben 35%-ára, a híradástechnikai berendezésekben 28%-ára rúgott a megszállt országok hozzájárulása.⁵⁹ Ami a megszállási költségeket és a klíringadósságokat illeti, a nyugat-európai megszállt területek és a délkelet-európai szövetségesek járultak leginkább hozzá a német hadikiadásokhoz. Egyes német számítások szerint összesen 55,6 milliárd márka megszállásiköltség-bevételtől tudnak, amelyből 53 milliárd került ki Nyugat-Európából. A megszállási költséghez hasonló, de más címen elszámolt bevétele volt Németországnak az úgynevezett védelmi hozzájárulás. Ebből a cseh területek 2 milliárdot, a lengyel fő-kormányzóság 2,1 milliárdot és Olaszország a Mussolini-féle rendszer összeomlása után 13,3 milliárdot fizetett. A Nemzetközi Elszámolási Bank becslése szerint Németország bevétele a megszállási költség és a védelmi hozzájárulás formájában 1944 szeptemberéig 84 milliárd márkára rúgott. Mivel azonban Hollandia, Dánia és Norvégia még további 8 hónapig német megszállás alatt maradt, feltételez-

113. táblázat
Németország klíringadósságai
Kifizetetlen összegek (és éves növekedések)⁶⁰

Hitelező országok	Francia- ország	Hollan- dia	Belgium	Dánia	Magyar- ország	Románia
1940. december	200	160	250	390	–	(– 20)
1941. december	800	1410	930	820	180	280
1942. december	2450	2490	2420	1240	540	500
1943. december	5400	4270	4280	2250	980	500
1944. március	6350	5030	4670	2610	–	–
június	7500	5590	5130	2990	–	900
szeptember	8000	5750	5370	3360	–	900

Hitelező országok	Bulgária	Szlovákia	Svéd- ország	Svájc	Cseh- ország	Összesen
1940. december	100	90	(– 60)	50	600	1 800
1941. december	440	170	80	250	1100	6 500
1942. december	700	330	70	500	1600	12 800
1943. december	1100	450	50	600	3200	23 100
1944. március	–	–	40	600	3400	(26 000)
június	–	500	10	600	3700	(29 200)
szeptember	1200	–	–	600	4600	(31 500)

hető, hogy még további néhány milliárd márka jutott ebben a formában a német kincstár birtokába.

A Nemzetközi Elszámolási Bank a megszállási költségek, valamint a klíring-adósságok formájában szerzett német bevételeket 124 milliárd márkára, azaz az összes német hadikiadás 25%-ára becsüli.⁶¹ Ez azonban nem veszi figyelembe az utolsó háborús hónapokat, s alábecsüli a német klíringadósságok nagyságát. De még további kifogásokat is emelhetünk a számítások ellen. Először is, ez az összeg nem foglalja magában a németek által hadizsákmányként elhurcolt értékeket a különböző megszállt országokból. Másrészt, nem veszi figyelembe azt az értéket sem, melyet a Németországba hurcolt kényszermunkások termeltek. Az első esetben ugyan vannak részleges adataink, a második esetben nem rendelkezünk semmiféle összefoglaló számítással. Legfontosabb észrevételünk az, hogy ez a számítás feltételezhetően nem pontos a kelet- és délkelet-európai országok, a Szovjetunió, Lengyelország, Szerbia és Görögország viszonylatában, itt ugyanis a német gazdaságpolitika lényegesen különbözött a nyugat-európaiktól, ha azt egyáltalán gazdaságpolitikának lehet nevezni, mivel ez lényegében nem volt más, mint szabad rablás és kizsákmányolás.

Különböző számítások állnak rendelkezésünkre a megszállt országok pénzügyi hozzájárulásáról és szerepéről a német hadikiadásokban. A német hatóságok is

kísérletet tettek arra, hogy felmérjék, milyen pénzügyi előnyöket nyertek a megszállással. Ezek egy részét már korábban is közzétették, nemrég pedig a „Forschungsstelle der Wehrwirtschaft” 1944 első felében készült számításait publikálták.⁶² Feltételezés szerint ez a számítás – Olaszországtól eltekintve – meglehetősen pontos képet ad 1944. I. negyedévének végéig a megszállt területek pénzügyi hozzájárulásáról. Hangsúlyoznunk kell viszont, hogy lényeges különbség mutatkozik a megszállt országok nemzetgazdasági vesztesége és a német nemzetgazdaság tényleges nyeresége között, hiszen a pusztítás vagy a rablás egy része nem jelentkezett a német gazdaság állami bevételeként. Ezek a német számítások 85–90 milliárd márkára értékelték a német pénzügyi bevételeket a megszállt országokból. Bár a számítás módszertanilag igen színvonalas és igyekszik figyelembe venni a különböző árfolyamrátákat és árkülönbségeket, hogy a valós tényeknek megfelelő eredményre jusson, mégis úgy véljük, számos hiányossága van. Először is csupán 1944 márciusáig öleli fel a történeteket, és a háború utolsó éve vagy legalábbis utolsó hónapjai figyelmen kívül maradnak. A kizsákmányolás korábbi méretei alapján tehát jogosnak tűnik, hogy automatikusan 10%-kal növeljük a megszállt területek tényleges hozzájárulásának értékét, figyelembe véve azt is, hogy 1944 szeptemberében a korábbi megszállt területek nagy része már felszabadult. Másrészt ez a számítás sem veszi figyelembe azt az értéket, amellyel a Németországban dolgozó kényszermunkások járultak hozzá a német jövedelmekhez. Végül pedig természetesen nincsenek megbízható vagy átfogó adataink arról az értékről, ame-

114. táblázat
A megszállt területek pénzügyi hozzájárulása⁶³

(millió RM)

Megnevezés	1943. augusztus	1944. március
Franciaország	32 290	35 060
Hollandia	10 300	12 030
Belgium	7 770	9 300
Lengyel Főkormányzóság	2 965	5 015
Norvégia	4 250	4 900
Megszállt keleti területek	3 500	4 500
Dánia	1 760	2 530
Kormányzóság (Protektorátus)	4 100	2 310
Szerbia	480	630
Görögország	110	500
	1 000	1 000
Összesen	68 525	77 775
Becslés szerinti további 10–15%	6–11 000	7–12 000
Összesen	76–85 000	kb. 85–90 000

lyet a német hadsereg, adminisztráció vagy egyéb szervek katonái vagy alkalmazottai saját maguk számára hurcoltak el a megszállt országokból. Mindezen megjegyzéseken túlmenően a 114. táblázatban nyújtott képet még ki kell egészítenünk a szövetséges vagy csatlós országok által nyújtott kereskedelmi hitelek összegével is.

Igaz ugyan, hogy a megszállási költségekben 2,1 milliárd márkát a Lengyel Főköormányzóságból és 1,1 milliárd márkát a megszállt Szovjetunióból mint védelmi hozzájárulást feltüntettek a táblázatban, de nem lehet kétséges, hogy ez csupán nem túl jelentékeny része annak az értéknek, amit elhurcoltak ezekről a területekről. Végül nem szabad elfeledkeznünk arról az általános utasításról, amelyet a német hatóságok számára bocsátottak ki a megszállt Lengyelországban. „A Lengyel Főköormányzóság területéről minden nyersanyagot, ócskavasat, gépeket – amennyiben az a német hadigazdaság számára hasznosítható – el kell szállítani. Mindazokat az üzemeket, amelyek nem alapvetőek a lakosság minimális létfenntartása szempontjából, Németországba kell áttelepíteni.”⁶⁴ Göring 1940. augusztus 17-én Funk gazdasági miniszternek adott utasításában a német gazdaságpolitika céljait a következőkben fogalmazta meg: „Azoknak az élelmiszereknek és hadi fontosságú termékeknek az előállítását, amelyek a német hadigazdaság számára hasznosíthatók, a legnagyobb mértékben növelni kell.”⁶⁵

Tény, hogy a nemzetiszocialistáknak a szláv népek iránti fajgyűlölete jóval kevésbé tette hatékonyá Kelet-Európa szisztematikus kizsákmányolását, mint amilyen lehetett volna. A kíméletlen rablás, rombolás, amit a német csapatok a háború első szakaszában végeztek, nem segítette a szerves gazdasági kizsákmányolást. Részben ez az oka annak, hogy – bár a német szervek Kelet-Európát tekintették az első számú élelmiszer-szállítójuknak – a kelet-európai országok annak ellenére sem tudtak eleget tenni ennek az elképzelésnek, hogy a helyi lakosság fogyasztását a háború előttinek közel a felére csökkentették. A lengyel mezőgazdasági termelés mintegy egyharmaddal csökkent a háború alatt. A megszállt szovjet területek mezőgazdasági termelése még jobban visszaesett, de mivel a megszállt területeken zsákmányolt élelmiszer nagy részét a megszálló német katonaság élte fel, nem sok maradt arra, hogy a Német Birodalomba szállítsanak. Egyes számítások szerint a Szovjetunió megszállt területeiről 9,1 millió tonna gabonát rekviráltak, de ennek nagy részét a megszálló német katonaság ellátására fordították és a mennyiségnek mindössze 13%-a jutott el Németországba.⁶⁶ (Lásd a 115. táblázatot.)

A táblázat valamennyi adata hasonló arányról tanúskodik nemcsak a gabona, de az ipari növények és más termékek esetében is. A zsiradék kivételével az elkobzott javaknak mindössze 10–15%-a jutott el Németországba, és a többit a megszálló csapatok élelmezésére fordították. Ami a lengyel területeket illeti (ideértve a Németországhoz csatolt területeket, plusz az úgynevezett Lengyel Főköormányzóságot), innen 1943 végéig 3,3 millió tonna búzát, 3,9 millió tonna burgonyát, 400 000 tonna cukrot⁶⁷ szállítottak el. Mivel a lengyel területek mezőgazdasági termelése erősen visszaesett, ez a mennyiség mérhetetlen terheket rakott az országra és a

115. táblázat
A megszállt szovjet területekről elkobzott élelmiszerek⁶⁸

(ezer tonna)

Termék	1941–1942	1943	1944. első negyedév	Összesen	Elszállítva
Gabona	3999	4653	641	9293	1301
Hús	336	169	25	581	78
Zsiradék	288	286	16	620	320
Vaj	(108)	(64)	(4)	(207)	(21)
Burgonya	1768	1408	105	3282	–
Takarmány	883	1332	293	2508	–
Cukor	149	231	22	401	62
Tojás	575	498	6	1079	133
Hal	25	41	1	68	1
Zöldség	95	99	16	210	32
Gyümölcs	219	268	16	503	10
Textil					
(nyersanyag)	39	22	24	85	?

helyi lakosság élelmezését a minimumra vagy az alá szorította. 1942–1943 folyamán a Kelet-Európából elszállított mezőgazdasági termékek a német fogyasztás 17%-át tették ki gabonából, 25%-át hústermékekből és 18%-át cukorból.

Kétségtelen, hogy a nyersanyagok elhurcolásában – különösen a szovjet területeken – a német politika kevésbé volt sikeres. A rendelkezésre álló adatok mind a szovjet, mind a lengyel gazdaságot illetően inkább a pusztítás mértékére vonatkoznak, és nem világos, hogy mit koboztak el, mi volt hadizsákmány, mit hurcoltak el egyéni rablások formájában, és mi vált ténylegesen a német hadikiadások részbeni fedezetévé. Hasonlóan rendkívül bizonytalanok azok a számítások és számadatok, melyek Jugoszlávia (Szerbia) vagy Görögország hozzájárulására vonatkoznak. Ismeretes, hogy Szerbia nagy mennyiségben szállított fontos érceket – vas, ólom, réz, cink – Németországba. 1942-ben például 600 000 tonna vasérc és 320 000 tonna búza elszállításáról adnak számot, és itt is figyelembe kell vennünk a német csapatok helyi fogyasztását.⁶⁹ Nem sok közvetlen hasznot tudtak húzni a németek Görögország megszállásából. Az ország német és olasz megszállását követően ugyanis a gazdasági élet összeomlott. Mivel 1941 nyarán a mezőgazdasági termelés a felét sem érte el a korábbi szintnek, a téli éhínség 360 ezer ember halálához vezetett.⁷⁰ A görög gazdaság teljes összeomlásában szerepet játszott a rossz termés, az éhínség, a javak elkobzása, a szállítási rendszer működésképtelensége, valamint az a tény, hogy a korábbi összefüggő gazdaság most különböző megszállási zónákra volt felosztva. A helyzet olyan katasztrofálissá vált, hogy a németek kénytelenek voltak eleget tenni a Vöröskereszt kérésének és megengedni, hogy angol, amerikai élelmiszer-szállítmányokkal óvják meg az éhhaláltól az általuk

megszállt ország lakosságát. A megszállás időszakában a németek néhány nehézipari vállalatot is üzembe helyeztek, de ezek szerepe nem terjedt túl a helyi szinten. Az éhínség, a megszállási költségek és a gazdasági élet összeomlása tönkretették a görög pénzügyeket és a világ pénzügyi történetének leghatalmasabb inflációját idézték elő.⁷¹

Speer 1944. július 11-én tartott beszédében azt állította, hogy „a német haditermelés 25–30%-át szállították a nyugati területek és Olaszország”.⁷² A mi számításaink szerint, ha a fegyvereket a szó szoros értelmében vesszük, akkor ez az állítás erős túlzás, ha szélesebb értelemben fogjuk fel a hadiipart, akkor közel állhat a valósághoz. Ha viszont a németek a közvetlen kizsákmányoláson túlmenően kevesebbet tudtak nyerni Kelet-Európából, mint amennyire számítottak, akkor azért elsősorban magukat hibáztathatják. Hiszen éppen rabló, kizsákmányoló megszállási politikájuk tette mindinkább lehetetlenné a szervezett termelést, ez járult hozzá az ellenállási mozgalom kibontakozásához, ami természetesen szintén aláásta a megszállt országok gazdasági életét. Ezért nem maradt más megoldás, mint a kíméletlenebb rablás és kizsákmányolás, amely azonban hosszú távon aligha volt kifizetődő. Ezt a politikát nyilván Hitlernek Oroszországgal kapcsolatos szavai jellemezték: „A leglényegesebb, hogy ezt a hatalmas tortát úgy vágjuk fel, hogy először is uralkodjunk rajta, másodszor: irányítsuk és harmadszor: kizsákmányoljuk.”⁷³ Visszatérve azonban a Speer által említett adathoz, mely szerint a megszállt területek 25%-kal járultak hozzá a német hadikiadásokhoz, meg kell mondanunk, hogy ezt legfeljebb mint a legóvatosabb becslést fogadhatjuk el. Az a 124 milliárd márka, amelyről a német források számot adnak, mint a megszállt országok hozzájárulásáról a német hadikiadásokhoz, már azért is pontatlan, mivel kihagyja a háború első évét, csak négy évre vonatkozik, hiszen (Lengyelországtól eltekintve) sem a háború első, sem utolsó esztendejében nem álltak német ellenőrzés alatt jelentős területek, tehát pontosabb, ha e négy esztendő adatait ama négy esztendő háborús kiadásaival vetjük egybe, amelyre ténylegesen vonatkoznak. Ugyanezt elmondhatjuk a klíringadósságról, valamint a megszállási költségek címén bekebelezett összegekről is. Ha négy esztendőt vesszük figyelembe, a külföldi hozzájárulás a német hadikiadásokhoz már sokkal nagyobb, hiszen 1940–1944 között 450 milliárd márkára teszik a német költségvetési kiadásokat, és ennek a németek által megadott 124 milliárdos összeg a 28%-a. Tehát azt a következtetésünket kell ismét megerősíteni, hogy közel járhatunk a valósághoz, ha a megszállt és csatlós országok legkülönbözőbb formában való hozzájárulását a német hadikiadásokhoz az összkiadások 25–33%-a közé tesszük.

A háború éveiben azonban a német hadigazdaság az európai semleges országok gazdaságát is igénybe vette. Egyesek közülük – mindenekelőtt Svédország – kulcsszerepet tölt be a német hadigazdaságban. A svéd vasérc- és golyóscsapágy-szállítmányok szerepét akkor sem kisebbíthetjük, ha – mint jeleztük – nem tudjuk elfogadni azt a nézetet, hogy ha az angolok elvágták volna a svéd vasércszállítások útvonalát, az egyenlő lett volna a német hadiipar halálos ítéletével. Igaz, ugyan,

hogy ez a rendkívül magas vastartalmú érc sok munkaerőt és fűtőanyagot takarított meg Németországnak, de nem tekinthető nélkülözhetetlennek a gazdaság egésze szempontjából.⁷⁴ Hasonlóan helyettesíthetőek voltak a svéd golyócsapágy-szállítások – legalábbis Schweinfurt bombázásáig –, hiszen a német termelés közel azonos nagyságú volt a svéd importtal.

Fontos szerepe volt továbbá Svájcnak is a német hadigazdaságban, hiszen a semleges ország Franciaország bukását követően rendkívül erős német nyomás alá került és kénytelen volt nagymértékben növelni a németeknek nyújtott klíringhiteleket. Ezen hitel keretében pedig a legkülönbözőbb svájci gyárak és üzemek szállítottak hadianyagot, fegyvereket vagy a fegyvergyártáshoz szükséges gépeket Németország számára. Erre az igen magasán fejlett svájci gépipar maximálisan alkalmas volt. 1943-ban Németország klíringegyezmény keretében már 600 millió márkával volt adós Svájcnak. A hadihelyzet változásával, ahogy a német nyomás szükségképpen enyhült, a svájciak persze egyre kevésbé voltak hajlandók újabb hiteleket nyújtani vagy akár csak a régit fenntartani.⁷⁵

Spanyolország és Törökország főleg volfrám- és krómszállítmányokkal járult hozzá a német haditermeléshez. Bár ezek az országok is nyújtottak bizonyos klíringhiteleket, ezeknek jelentősége azonban messze elmaradt Svájc mögött, és e tekintetben a német érdekeltség a kulcsfontosságú ércekre összpontosult.⁷⁶

Jegyzetek

¹ Weltherrschaft im Visier. Dokumente zu den Europa- und Weltherrschaftsplänen des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis Mai 1945. Szerkesztette és bevezetővel ellátta W. Schumann és L. Nestler. Munkatársak: W. Gutsche és W. Ruge. Berlin, 1975.

² F. Nauman: Mitteleuropa. Berlin, 1915. 20., 153. o.

³ Ránki György: Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939). Magvető Kiadó, Budapest, 1981. 4–5. o.

⁴ A. Mitrovic: Ergänzungswirtschaft. The Theory of Integrated Economic Area. In: Yugoslavia and the Third Reich. Belgrád, 1979.

⁵ Hitler aus nächster Nähe. Aufzeichnungen eines Vertrauten 1929–1932. Szerkesztette: A. jr. Turner. Stuttgart, Ullstein, 1978. 282. o.

⁶ A. Mitrovic: Ergänzungswirtschaft...

⁷ Ránki György: Gazdaság és külpolitika...

⁸ A. Mitrovic: Ergänzungswirtschaft...

⁹ B. Ohlin: Interregional and International Trade. Harvard, 1967.

¹⁰ Griff nach Südosteuropa. Neue Dokumente über die Politik des deutschen Imperialismus und Militarismus gegenüber Südosteuropa im Zweiten Weltkrieg. Szerkesztette és bevezetővel ellátta: W. Schumann. Berlin, 1973. 96. o.

¹¹ Anatomie des Krieges. Neue Dokumente über die Rolle des deutschen Monopolkapitals bei der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges. Szerkesztette és bevezetővel ellátta: D. Eichholtz és W. Schumann. Berlin, 1969. 261. o.

¹² J. Freymond: Le IIIe Reich et la réorganisation économique de l'Europe 1940–1942. Origines et Projets. Genf. 1979. 323. o.

¹³ J. Freymond: Uo. 245–246. o. A nagyterg gazdaságra vonatkozóan különösen lásd E. A. Ra-

dice: The German Economic Programme in Eastern Europe 1939–1944. In: The Economic History of Eastern Europe. Oxford, 1986.

¹⁴ Thomas tábornok szavait idézi: Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1979.

¹⁵ H. E. Volkmann: N. S.-Aussenhandel im „geschlossenen“ Kriegswirtschaftsraum (1939–1941). In: F. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung. 129. o.

¹⁶ Berend T. Iván–Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 568–569. o.

¹⁷ Uo. 569–570. o.

¹⁸ S. Zagoroff–J. Végh–A. Blimovich: The Agricultural Economy of the Danubian Countries. Stanford, 1955. 127. o.

¹⁹ E. A. Radice: Agriculture and Food. In: M. Kaser: The Economic History of Eastern Europe. Vol. 2. Oxford, 1986.

²⁰ Berend T. Iván–Ránki György: Hungary. A Century of Economic Development. New York, 1974. 178. o.

²¹ E. Radice: in: M. Kaser: The Economic History...

²² S. Zagoroff–J. Végh–A. Blimovich: The Agricultural Economy... 127. o.

²³ N. N. Constantinescu: L'exploitation et le pillage de l'économie roumaine par l'Allemagne. Hitlerienne dans la période 1939–1944. *Revue Roumaine d'Histoire*. 1964.

²⁴ A magyar ipar tevékenységére a német hadigépezet érdekében lásd Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938–1944. Budapest, 1981. 66–88. o.

²⁵ Berend T. Iván–Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Budapest, 1972. 212. o.

²⁶ Berend T. Iván–Ránki György: Hungarian Economy in the 20th Century. London, 1985. 166. o.

²⁷ D. Koen: The Pillage and Destruction of the Bulgarian Economy by the German Imperialism during World War II. Szófia, 1966.

²⁸ H. Sundhaussen: Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945. Stuttgart, 1983. 375. o.

²⁹ H. Kaiser: Die Eingliederung der Slowakei in die nationalsozialistische Kriegswirtschaft. In: Das Jahr 1945 in der Tschechoslowakei. München, 1971.; Bank of International Settlements 14 and 15 reports. 1943–1944. 1151. o.

³⁰ C. Luczak: Grundlegende Probleme der Landwirtschaft und Ernährung... SHO. 17. 1982. A német gazdaságpolitika törekvéseire lásd E. A. Radice: Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony in Communist Power in Eastern Europe 1944–1949. In: M. Kaser: The Economic History... Oxford, 1986.

³¹ D. Eichholtz–W. Schumann: Anatomie des Krieges. Berlin, 1969.

³² Többek között Franciaországban 89 000 t vasat és 295 000 t hengerelt árut, 72 000 t rezet és 36 000 t cinket és nagy mennyiségben egyéb ötvözetet. H. Winkel: Die „Ausbeutung“ des besetzten Frankreich. In: F. Forstmeier–H. Volkmann: Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945.

³³ Idézi H. Winkel: uo. 326. o. Winkel cikke főleg Milward könyvén alapszik, mely a legjobb a német megszállás alatti francia gazdaságtörténetre vonatkozóan. (The Order and the French Economy, Oxford, 1970. 199. o.)

³⁴ A. Sauvy: La vie économique des Français de 1939 à 1945. Flammarion. Párizs, 1978. 100. o.

³⁵ P. Gerald: Le Protectorat industriel. Allemand en Meurthe-et-Moselle. RHDGM, 1977. január.

³⁶ A. Milward: The New Order and the French Economy. Oxford, 1970. 328. o.

³⁷ Idézi J. Gillingham: Belgian Business in the Nazi New Order. Ghent, 1977. 91. o.

³⁸ P. F. Klemm: La production aéronautique française de 1940 à 1942. RHDGM, 1977. július.; P. Facon–F. Ruffray: Aperçus sur la collaboration aéronautique franco-allemande 1940–

1943. RHDGM. 1977. július.; *H. E. Volkmann*: L'importance économique de la Lorraine pour le IIIe Reich. RHDGM, 1980. október.

^{38/a} *A. Milward*: The New Order...

³⁹ Lásd *K. Brandt*: Management of Agriculture and Food... 566. o.

⁴⁰ *A. Sauvy*: La vie économique de Français.; *M. Cepede*: Agriculture et Alimentation en France durant la IIe guerre mondiale. Párizs, 1961. 351. o.

⁴¹ *A. Milward*: The New Order... 273. o.

⁴² *P. J. Grand*: Guerres, fluctuations et croissance. Párizs, 1967.

⁴³ 15 Reports of the Bank of International Settlement. Bázel, 1945. 149. o.

⁴⁴ *H. Winkel*: in: *F. Forstmeier-H. Volkmann*: Kriegswirtschaft und Rüstung, és *A. Milward*: The New Order... 27. o.

⁴⁵ *A. Milward*: The Fascist Economy in Norway. Oxford, 1972.; *F. Hodnes*: The Norwegian Economy 1920–1980. London, 1983. 100–130. o.

⁴⁶ Uo. 111. o.

⁴⁷ *A. Milward*: The Fascist Economy in Norway. 172–185. o.

⁴⁸ E két érc kivételes eset volt, míg legtöbbször egyébként – így pl. az alumínium, a cink, a nikkel és a réz esetében – a háborús termelés jelentősen elmaradt a háború előtti csúcsszinttől. (*F. Hodnes*: The Norwegian Economy... 114. o.)

⁴⁹ *A. Milward*: The Fascist Economy... 280. o.; *Kjell Aukrust-P. J. Bjerve*: Hva krisev koslet Norge. Oslo, 1945. 29. o.

⁵⁰ *F. Bandhuin*: L'économie belge sous l'occupation 1940–1944. Brüsszel, 1945.

⁵¹ *J. Gillingham*: Belgian Business...

⁵² 15 Reports of the Bank. 17. o.

⁵³ *A. Milward*: War... 131–132. o.

⁵⁴ *Bandhuin*: L'économie belge... 289. o.

⁵⁵ Az adósságokat illetően lásd *F. Bandhuin*: L'économie belge... 337. o.; *D. Eichholtz*: Geschichte II. 510. o.; 15 Reports of the Bank...

⁵⁶ Belgiumra vonatkozóan lásd *H. van der Wee*: Monetary Policy in Belgium during and after the Second World War. Stuttgart, 1985. Kézirat.

⁵⁷ *K. Brandt*: Management of Agriculture and Food...

⁵⁸ *W. Warmbruch*: The Dutch under German Occupation 1940–1945. Stanford, 1963. 81. o.; *B. Winkel*: Die wirtschaftlichen Beziehungen Deutschlands zu Dänemark in den Jahren der Besetzung 1940–1945. In: Probleme der nationalsozialistischen Wirtschafts politik. Berlin, 1976.

⁵⁹ *D. Eichholtz*: Geschichte II. 308. o.

⁶⁰ 14 Reports of Bank for International Settlement 1944. 149. o.; *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 1986. január.

⁶¹ 15 Reports of Bank for International Settlement. 1945. 163. o.

⁶² *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. I. 1986. január.

⁶³ *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*. – *K. D. Bracher* és *H. P. Schwarz*. 34. évf. I. 1986. január. 123. o. A számítások arra utalnak, hogy 1944 első negyedében 10 milliárd márkával növekedtek a németek által elhurcot értékek. A második negyedében a megszállt területek nagysága nem változott, és csupán a harmadik negyedben – 1944. június és szeptember között – történt lényeges csökkenés. Éppen ezért a táblázatban szereplő 10–15%-os feltételezett növekedés benyomásom szerint alacsony.

⁶⁴ Hitler's Europe. 617. o.

⁶⁵ *W. Długoborski-Cz. Madajczyk*: Ausbeutungssysteme in den besetzten Gebieten Polens und in der UdSSSR. SHO, 1982. 376. o.

⁶⁶ *A. Dallin*: German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policy. London, 1957. 406. o.

⁶⁷ Anatomie des Krieges. 464. o.

⁶⁸ D. Eichholtz: Die Ausbeutung der Landwirtschaft. SHO, Vol. 4. 1982.

⁶⁹ J. R. Lampe-M. R. Jackson: Balkan Economic History 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations. Bloomington, 1982.; Deutschland im Zweiten Weltkrieg. Berlin, 1976. II. 454.

⁷⁰ D. Kitsikis: La famine en Grece (1941-1942). Les consequences politiques. RHDGM, 1969.; H. Richter: Griechenland zwischen Revolution und Konterrevolution (1936-1946). Frankfurt, 1973.

⁷¹ G. E. Makinen: The Greek Hyperinflation and Stabilization of 1943-1946. *The Journal of Economic History*, 1986. szeptember.

⁷² J. R. Lampe-M. R. Jackson: Balkan Economic History...

⁷³ Das Deutsche Reich. Band 4. 938. o.

⁷⁴ M. Fritz: German-Swedish Relations during World War II. SHO, 14. 1979.; M. Fritz: Les relations économiques germano-suédoise durant la seconde guerre mondiale. RHDGM. 1978. április.

⁷⁵ K. Urner: Neutralité et politique commerciale pendant la second guerre mondiale. RHDGM, 1981; D. Bourgeois: Les relations économiques germano-suissees 1939-1945. RHDGM. 1981. január.

⁷⁶ K. J. Ruhl: L'alliance a distance: les relations économiques germano-espagnoles de 1930 à 1945. RHDGM, 1980.

1. The first of these is the fact that the
2. second is the fact that the
3. third is the fact that the
4. fourth is the fact that the
5. fifth is the fact that the
6. sixth is the fact that the
7. seventh is the fact that the
8. eighth is the fact that the
9. ninth is the fact that the
10. tenth is the fact that the
11. eleventh is the fact that the
12. twelfth is the fact that the
13. thirteenth is the fact that the
14. fourteenth is the fact that the
15. fifteenth is the fact that the
16. sixteenth is the fact that the
17. seventeenth is the fact that the
18. eighteenth is the fact that the
19. nineteenth is the fact that the
20. twentieth is the fact that the
21. twenty-first is the fact that the
22. twenty-second is the fact that the
23. twenty-third is the fact that the
24. twenty-fourth is the fact that the
25. twenty-fifth is the fact that the
26. twenty-sixth is the fact that the
27. twenty-seventh is the fact that the
28. twenty-eighth is the fact that the
29. twenty-ninth is the fact that the
30. thirtieth is the fact that the
31. thirty-first is the fact that the
32. thirty-second is the fact that the
33. thirty-third is the fact that the
34. thirty-fourth is the fact that the
35. thirty-fifth is the fact that the
36. thirty-sixth is the fact that the
37. thirty-seventh is the fact that the
38. thirty-eighth is the fact that the
39. thirty-ninth is the fact that the
40. fortieth is the fact that the
41. forty-first is the fact that the
42. forty-second is the fact that the
43. forty-third is the fact that the
44. forty-fourth is the fact that the
45. forty-fifth is the fact that the
46. forty-sixth is the fact that the
47. forty-seventh is the fact that the
48. forty-eighth is the fact that the
49. forty-ninth is the fact that the
50. fiftieth is the fact that the
51. fifty-first is the fact that the
52. fifty-second is the fact that the
53. fifty-third is the fact that the
54. fifty-fourth is the fact that the
55. fifty-fifth is the fact that the
56. fifty-sixth is the fact that the
57. fifty-seventh is the fact that the
58. fifty-eighth is the fact that the
59. fifty-ninth is the fact that the
60. sixtieth is the fact that the
61. sixty-first is the fact that the
62. sixty-second is the fact that the
63. sixty-third is the fact that the
64. sixty-fourth is the fact that the
65. sixty-fifth is the fact that the
66. sixty-sixth is the fact that the
67. sixty-seventh is the fact that the
68. sixty-eighth is the fact that the
69. sixty-ninth is the fact that the
70. seventieth is the fact that the
71. seventy-first is the fact that the
72. seventy-second is the fact that the
73. seventy-third is the fact that the
74. seventy-fourth is the fact that the
75. seventy-fifth is the fact that the
76. seventy-sixth is the fact that the
77. seventy-seventh is the fact that the
78. seventy-eighth is the fact that the
79. seventy-ninth is the fact that the
80. eightieth is the fact that the
81. eighty-first is the fact that the
82. eighty-second is the fact that the
83. eighty-third is the fact that the
84. eighty-fourth is the fact that the
85. eighty-fifth is the fact that the
86. eighty-sixth is the fact that the
87. eighty-seventh is the fact that the
88. eighty-eighth is the fact that the
89. eighty-ninth is the fact that the
90. ninetieth is the fact that the
91. ninety-first is the fact that the
92. ninety-second is the fact that the
93. ninety-third is the fact that the
94. ninety-fourth is the fact that the
95. ninety-fifth is the fact that the
96. ninety-sixth is the fact that the
97. ninety-seventh is the fact that the
98. ninety-eighth is the fact that the
99. ninety-ninth is the fact that the
100. hundredth is the fact that the

Utószó

Hitler – úgy tűnt – megértette a gazdaság természetét és követelményeit, amikor a háborút állította politikai célkitűzései középpontjába. Úgy vélte, Németország a háború kezdetén lényeges előnyre tett szert ellenségeivel szemben, mivel költségvetésében sokkal nagyobb részt fordított a háborús előkészületekre, mint ellenfelei, és mivel a német ipar sokkal alaposabban volt felkészülve a fegyver- és hadianyaggyártásra, mint bármelyik többi ország. A Wehrwirtschaft német koncepciója a legátfogóbb és legmodernebb felfogásnak tűnt arra nézve, miként lehet a gazdasági életet a háború szolgálatába állítani egy olyan időszakban, amikor a gazdaság sokkal fontosabb a hadműveletek eredményes keresztülvitelében, mint bármikor korábban. A háború első két esztendejének sikerei igazolni látszottak a felfogását. A villámháborúval, amelyre Németország megfelelően felkészült, meg tudták szerezni a szükséges zsákmányt, ellenőrzésük alá tudták vonni az egész európai gazdaságot, és így lehetővé vált, hogy átmenetileg kiküszöböljék a német gazdaság belső strukturális feszültségeit, szűk keresztmetszeteit és készek legyenek egy hosszabb háborúra olyan országok ellen, amelyek ugyan lényegesen számottevőbb erőforrásokkal rendelkeztek, de ezek kevésbé voltak megszervezve háborús felhasználásra, és ez akkor is igaz, ha természetesen más országokban is voltak előkészületek, más országokban is kidolgoztak bizonyos irányelveket, miként lehet a gazdaságot háború esetén sikeresen mozgósítani. Csalódások, téves felfogások minden oldalon jelentkeztek. Az előkészületek és eredményeik világosan bizonyították, hogy a II. világháború gazdasági szükségletei meghaladtak minden korábbi feltételezést. A technológiai fejlődés olyan mértékben meggyorsult, hogy minden korábbi előkészület hamarosan elavulttá vált. Azok a fegyverek, amelyekből a győzelmet várták, két év után – midőn az „utolsó európai háború” ténylegesen világháborúvá fejlődött – elavulttá váltak. A kérdés lényege az volt, hogy az az ideiglenes előny, amelyre Németország még a háború kitörése előtt szert tett, és az az érdemleges erőforrás-gyapodás, melyet az első évek sikeres hadjárataival elért, elegendő lesz-e számára, vagy pedig az idő és a körülmények lehetővé teszik, hogy a szövetségesek utolérjék. Az I. világháborúból kölcsönzött háborús teória számos német tábornokot és politikust erősen hatása alatt tartott. Nem így Hitlert. Ő sohasem az I. világháborút akarta újraharcolni. A saját totális háborúját vívta és erősen bizakodott abban, hogy a szövetségesek nem fogják megtalálni erre

a megfelelő választ. Elképzelése tévesnek bizonyult. Mihelyt a háború megkezdődött, valamennyi többi hadviselő megtalálta az útját és módját a gazdaság átállításának az új háború szükségleteinek megfelelően. A válasz nagysága, iránya és sikere természetesen egy sor tényező függvénye volt. Függött attól, hogy vajon az illető ország mennyire rendelkezik a modern hadviseléshez szükséges erőforrásokkal, s vajon a politikai intézményrendszer alkalmas-e ezen források maximális mozgósítására. Az események azt bizonyították, hogy valamennyi hadviselő fél – jóllehet többé-kevésbé azonos problémákkal nézett szembe – a megoldást eltérő módon kereste.

Végül is azt mondhatjuk, hogy sikerüket vagy kudarcukat elsősorban a harctereken lehetett lemérni, ahol mind nagyságukat, mind fegyverzetüket illetően soha nem látott hadseregek álltak egymással szemben. De ahhoz, hogy ezt megértsük, tisztában kell lennünk a hadseregek mozgósítása mögött meghúzódó gazdasági tényezőkkel, a politika és a gazdaság, a gazdaság és az emberi tényezők, a tervek és a valóság összefüggésével, s be kell pillantanunk a remények és csalódások birodalmába. Csak így érthetjük meg a gazdaságok háborús átállítását, csak így értékelhetjük az azonos folyamatok hasonló és eltérő jelenségeit.

A II. világháború könyvtárnyi irodalmában rendkívül sok munka foglalkozott a politikatörténettel és diplomáciatörténettel, természetesen a katonai eseményekkel, a partizánháborúval, az ellenállási mozgalommal. Összehasonlíthatatlanul kevesebb figyelmet kaptak viszont a háború gazdasági tényezői, jóllehet senki sem vonja kétségbe, hogy ezek döntő jelentőségűek voltak a szövetségesek győzelmében.

Hamarosan egy évtized telt el azóta, hogy Alan Milward első összehasonlító munkája a II. világháború gazdaságtörténetéről megjelent, ám szavai még ma is érvényesek: „látszólag felmérhetetlen azoknak a hadtörténeti munkáknak a száma, amelyekben hadseregek jönnek és mennek, kisebb-nagyobb figurák parancsolnak és döntenek el jelentős történelmi kérdéseket, és semmit sem szólnak azokról a tényleges termelési erőkről, amelyek bizonyos értelemben ezeknek az eseményeknek az értelmét adják vagy lehetővé teszik őket”.¹

Általában elfogadjuk mint tényt, hogy a háborúnak elsősorban romboló hatása van az emberiség történetére általában és gazdasági fejlődésre nézve különösen. Elfogadhatjuk azt a felfogást is, mint lényegében igazat, mely szerint a hadigazdaság nem más, mint az emberi alkotó géniusznak és szervező erőinek téves alkalmazása béke helyett a háború érdekében. Mégsem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt a tényt, miszerint „a háború ösztönzi, sok esetben megteremti azokat a felfedezéseket, amelyeket békeidőben is alkalmazhatunk”.²

Hadd utaljunk itt csak azokra a beruházásokra, melyek eredményeként a Szovjetunió egy új jelentős ipari bázist épített ki az Ural mögött, mely a háború után egy új kiindulópont volt a szovjet gazdasági növekedés szempontjából általában és Ázsia szempontjából különösen. Hadd említsünk egy sor más országot, különösen az Egyesült Államokat, ahol a téves beruházások és a nemzeti vagyon csökkenése helyett a háború korábban elképzelhetetlen lökést adott a gazdasági fejlődésnek.

désnek. Beszélhetünk a tudományos kutatásokról, a technikai felfedezésekről, újításokról, amelyek felgyorsították a gazdasági fejlődést és mintegy új kiindulópontot adtak a gazdasági fejlődés számára a háborút követően, egy olyan fejlődés kiindulópontját, mely mélységében és növekedési ütemében egyedülálló volt a világgazdaság fejlődésének történetében.³

Szorgalom és értelem segített leküzdeni a nehézségeket és hozzájárult a győzelemhez. Teljesen világos, hogy modern háborúban az értelem és intelligencia nem csupán a hadszíntéren – sőt, talán nem is elsősorban ott –, hanem távol a frontoktól, a dolgozószobák és laboratóriumok csendjében jelentkezik leginkább. Ott, ahol a tudománynak van döntő szerepe a háború megnyerésének folyamatában, az üzemekben és gyárakban, ahol a vezetés, szervezés, a szakmunka és olykor a nehéz fizikai munka állítja elő mindazokat az eszközöket, amelyek nélkül a háborút sohasem lehetne megnyerni. S ha mindez igaz, akkor is felmerül a kérdés: vajon a tudomány fejlődése nem járult-e hozzá egy újabb félelmetes háború lehetőségéhez? Csak reménykedhetünk, hogy Cervantes szavai, melyeket Don Quijote szájába ad – „Áldott legyen azon szép korszakok emléke, mikor ezeknek az ördögi eszközöknek a félelmetes hatását még nem ismertük”⁴ – nem bizonyulnak igaznak. Ebben az értelemben a II. világháború gazdaságtörténetének tanulmányozása napjainkban is fontos tanulságokkal szolgálhat. Minél többet tudunk eredményeiről és nehézségeiről, annál inkább fel lehetünk készülve arra, hogy hasonló problémákkal sikeresen szembenézzünk.

Wright Mills intésében sajnos van némi igazság: „A harmadik világháború közvetlen oka az arra való katonai előkészület lehet”.⁵

Jegyzetek

¹ A. Milward: War... XII.

² H. R. Barbara: Nations and Poor in Peace and War. Lexington, 1973. 8. o.

³ H. van der Wee: Der gebremste Wohlstand. Wiederaufbau, Wachstum, Strukturwandel, 1945–1980. München, 1984. 23. o.

⁴ Cervantes: Don Quijote.

⁵ Ch. W. Mills: The Causes of World War Three. London, 1958. 85. o.

Tartalom

A Kiadó előszava 5

A Szerző előszava 7

Bevezetés 9

I. A háború gazdasági stratégiája 13

Németország 13

Nagy-Britannia 21

Szovjetunió 26

Egyesült Államok 35

Japán 43

II. Szűk keresztmetszetek: a nyersanyag és a munkaerő 66

Németország 66

Szovjetunió 97

Nagy-Britannia 107

Egyesült Államok 122

Japán 135

III. Az eredmények: fegyverek, tankok és repülőgépek 156

Németország 156

Szovjetunió 167

Nagy-Britannia 178

Egyesült Államok 189

Japán 208

Olaszország 217

IV. Mezőgazdaság a háború időszakában 228

Nagy-Britannia 228

Egyesült Államok 233

Németország 237

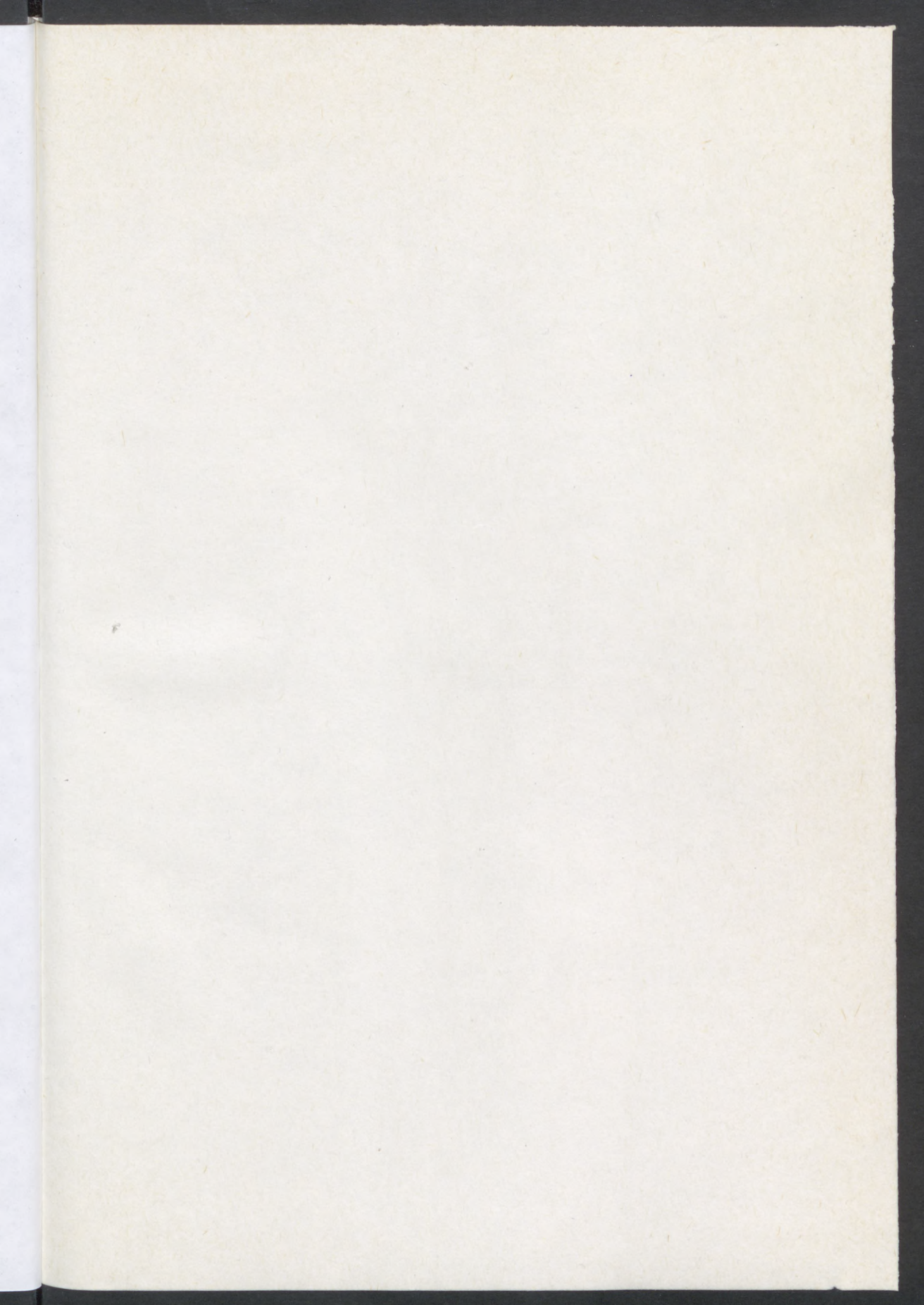
Olaszország	245
Japán	246
Szovjetunió	249

V. A háború pénzügyei 255

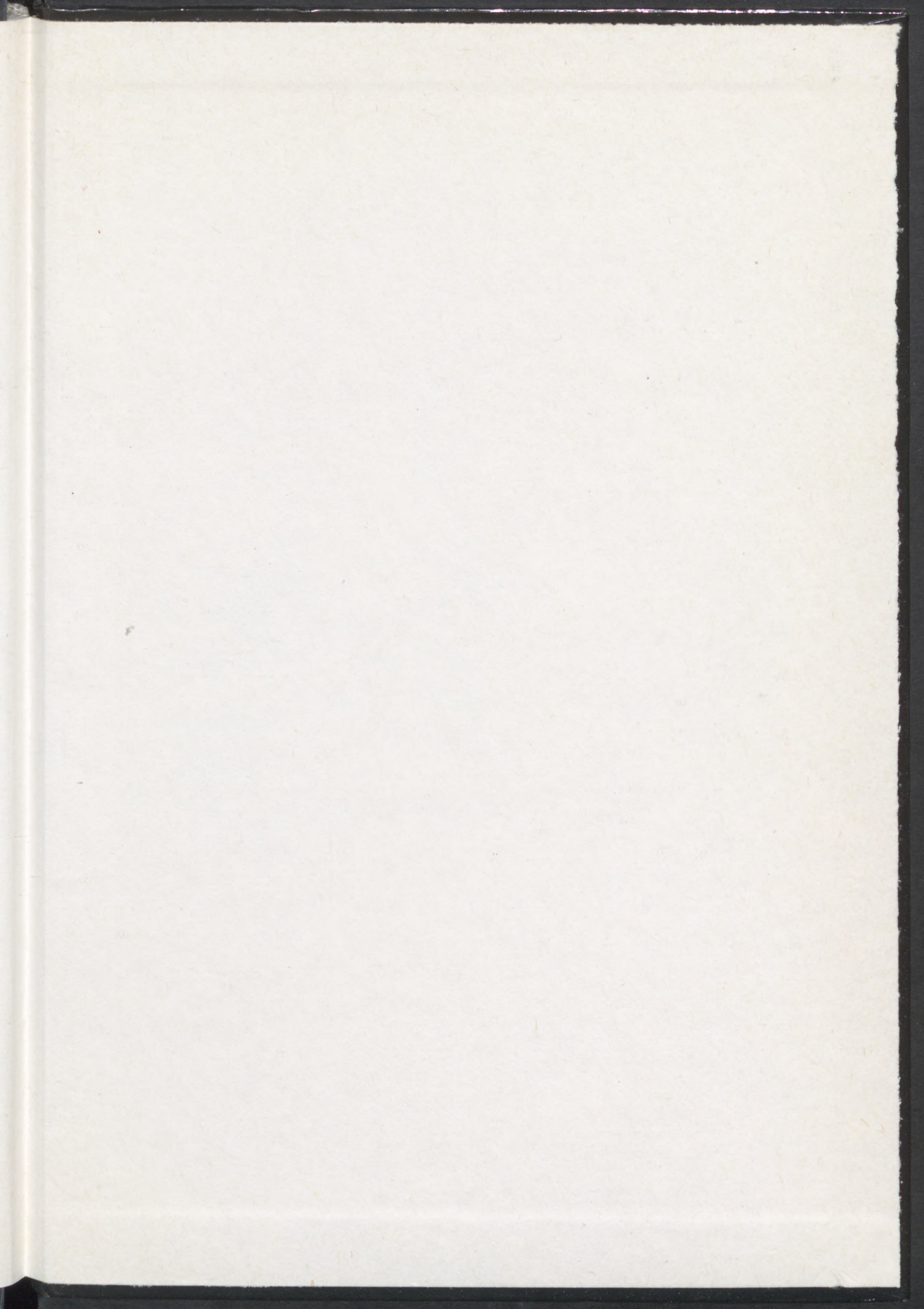
Egyesült Államok	257
Nagy-Britannia	260
Szovjetunió	268
Japán	276
Olaszország	279
Németország	280

VI. A megszállt Európa gazdasága 290

Utószó 319

6452-2

180 Ft

RANKI GYÖRGY • A II. VILÁGHÁBORÚ GAZDASÁGTÖRTÉNETE